

СУЧАСНІСТЬ

СІЧЕНЬ-ЛЮТИЙ 1983 — ЧЧ. 1-2 (261-262)

О. СМОТРИЧ: ЕПІЛОЖНЕ

**Г. ГАРСІЯ-МАРКЕС: ПОХОРОН МАМИ ГРАНДЕ
ЛАВРЕАТИ НАГОРОД ФОТА**

**О. КОСТЮК: ПІДНЯТИСЯ ВИЩЕ
І ЛІТАТИ ШВИДШЕ...**

**М. ШКАНДРІЙ: ЛІТЕРАТУРНА ПОЛІТИКА
В УКРАЇНІ 1971-1981**

Ю. ФІЯЛА: ІГОР СТРАВІНСЬКИЙ

В. ВИТВИЦЬКИЙ: КАРОЛЬ ШИМАНОВСЬКИЙ

**В. МАРКАДЕ: ТЕАТР ЛЕСЯ КУРБАСА
У СОРОКОВІ РОКОВИНИ УПА**

Б. ГАВРИЛИШИН: РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ

**О. ПРИЦАК: МІСЦЕ ЛИПИНСЬКОГО В
УКРАЇНСЬКИЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ІСТОРИЇ**

**В. НАГІРНИЙ: ЗАХІДНЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЯ
ТА РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ**

**Н. СВІТЛИЧНА: РЕПРЕСІЇ В УКРАЇНІ
В 1982 РОЦІ**

**ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОЧИМА
КОЛИШНІХ СТУДЕНТІВ**

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Леонід Плющ

У КАРНАВАЛІ ІСТОРІЇ

Мюнхен, 1982, 374 стор. Друге видання. Обкладинка Любо-слава Гуцалюка.

Автобіографічна розповідь людини, яка чотири роки була об'єктом експериментів «психіатрів» КГБ,

— історія розчарування й каяття комсомольця, який про-зрів,

— етапи боротьби молодого ідеаліста й ученого проти на-сильства комуністичного апарату терору над людиною,

— історія космополіта, якому російська шовіністична лихо-манка допомагає усвідомити своє власне національне я і стати активним учасником українського руху опору,

— першоджерельна документація для вивчення суспіль-но-політичних та національних процесів в Україні та диси-дентського руху в СРСР взагалі.

Ціна 16 ам. дол.

Іван Дмитрик

У ЛІСАХ ЛЕМКІВЩИНИ

Мюнхен, 1982, 340 стор. Третє видання. Передмова Юрія Лопатинського-Калини. Редакція Ніни Ільницької. Мапи Йоахима Вишневецького. Оформлення Якова Гніздовського.

«... У книжці описані дії УПА на Лемківщині в 1944-1947 роках, далі рейд на Захід і перші (доволі болючі) враження в таборах ДіПі. Усі події переживання подані незвичайно живо, прямо захоплююче, хоч мова йде про дуже важкі і жорстокі часи...» (*Гомін України*, 23 жовтня 1976).

Ціна 8 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist

Müllerstr. 33, Rgb.,

8000 München 5

Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj

254 West 31st St. 8th Floor

New York, N. Y. 10001

USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

СІЧЕНЬ-ЛЮТИЙ 1983

ЧЧ. 1-2 (261-262)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

МЮНХЕН

«SUČASNIST» — JANUAR-FEBRUAR 1983

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редактор: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 2254 West 31 St., 8th floor, New York, N. Y., 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
88000 München 55
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhüser

88000 München 22, Heimeranplatz 44.

Сл. п. Юрій Лопатинський

У глибокому смутку ділимося з нашими читачами та приятелями болючою вісткою про те, що 16 листопада 1982 року помер від серцевого приступу на 76 році життя в Гантері, у штаті Нью-Йорк, Юрій Лопатинський-Калина, підполковник Української Повстанської Армії, голова Об'єднання Колишніх Вояків УПА, член Закордонного Представництва Української Головної Визвольної Ради, член Дирекції Дослідного Об'єднання "Пролог", співзасновник нашого видавництва, двотижневика *Сучасна Україна* і журналу *Сучасність*, поручник Карпатської Січі і командант підстаршинської школи в Хусті, провідний учасник протинімецької та протибільшовицької боротьби ОУН та УПА на українських землях, в'язень німецьких концентраційних таборів, полум'яний український патріот, суцільно відданий справі державної самостійности України, видатний політичний та громадський діяч.

Похорони Покійного відбулися 20 листопада 1982 року в Ньюарку, штату Нью-Джерсі, а його тіло спочило в місці захоронення комбатантів на Українському Православному Цвинтарі Св. Андрія в Бавнд Бруку, Н. Дж.

Видавництво і редакція «Сучасности»

ЕПІЛОЖНЕ

Олександр Смотрич

Надвечір'я пропахло
Шопеном,
Ноктюрном Шопена —
уточнює вірш,
і день, що був,
як ніколи гарячим
нарешті достиг.
Старий сидів
за піяніном
в колишній дитячій
кімнаті
і вибивав одним
пальцем
знайомий з дитинства
мотив.

Баба сяяла гнів
і виросло —
горе.
Бабу повезли
на Сибір
і вже до баби
не було діла
нікому.
Лиш бабина душа
з десяток ще
літ
мордувалась
у бабиній хаті
й стодолі.

На небі Бог
розписує прогнози,
а на землі —

дівки,
заспані богині
босі,
у стужу й дощ
сапають буряки,
під спів дзвінкий
в не дуже музикальному
совхозі.

Весна,
котрий вже день
струмки біжать
і сонце дивиться
на все
примружено і однооко,
і навіть з вулиці
не так похмуро
вигляда
тюрма
у стилі українського
барокко.

Ачей колись
з варяги в греки
шлях
проходив попри цю
під стріхою
злиденну хату,
бо, як ще можна
пояснить —
столітню бабу
на печі,
і на стіні Еллади
мапу?

Я у поезії і досі ще
в боргу —
у зародку душу красу
ще ненародженої
пісні
й співаю все

про гниди й воші
в світову війну
в заношеній до дір
білизні.
І все ж ніяк
не умовчу,
яка була краса,
які надії віщі,
як достигали й репалися
в нашому саду
сперва черешні,
потім — вишні.

Такої осени,
здавалось,
ще ніколи не було,
ні днів таких
барвистих,
і недарма я весь
у спогадах тонув,
мов наречена у стрічках
червоних
та намисті.
Світило сонце плямами
у ліс
крізь верховіття
живописно,
і я шукав
моїх дитячих ніг
сліди,
що тут давно перегнили
з грибами й листям,
і страх,
як не хотілося мені
вертатися назад —
у сіре та смердюче
місто.

1982

ПОХОРОН МАМИ ГРАНДЕ

Габріель Гарсія-Маркес

Оце, недовірки всього світу, достеменна історія Мами Гранде, самодержиці царства Макондо, яка в своїх руках тримала владу протягом дев'яносто двох літ і вмерла *in odore sanctitatis* у вівторок минулого вересня, тієї самої Мами Гранде, що на її похорон прибув Святий Отець.

Тепер, коли народ, потрясений до самого нутра, увійшов у свою колію; тепер, коли музики-волинники з Сан-Хасінто, контрабандисти з Ля-Гвахіри, рижівники з Ля-Сіерпе, повії з Гваякамалю і бананники з Аракатаки склали свої намети, щоб оправитися після виснажливої ночі, простояної над ложем покійниці; тепер, коли віднайшли душевний спокій і повернулися до своїх обов'язків президент республіки, його міністри і всі інші представники державної влади й надприродних сил під час найпишніших похоронних церемоній, що записані в аналах історії; тепер, коли сам Святий Отець знісся в небо тілом і душею і вже нема проходу вулицями Макондо через порожні пляшки, недопалки, обгризені кістки, бляшанки, лахміття і кал по юрбі, що прибула на похорон; тепер то слухна мить, щоб виставити стілець на вулицю і розповісти всі подробиці цього всенародного струсу від самого початку, поки не встигли ще з'явитися історики.

Чотирнадцять тижнів тому, по нескінченних ночах припарок, гірчичників і баньок, виснажена маячною агонією, Мама Гранде

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

У своїх програмових писаннях про "магічний реалізм" видатний кубінський письменник Алеко Карпантьє полемізував з французьким сюрреалізмом, якому протиставляв творчу методу молодого тоді покоління південноамериканських прозаїків. Тоді як паризький письменник у чисто літературному експерименті перетворює щоденну дійсність, фільтруючи її через власну підсвідомість, у Південній Америці сама щоденна дійсність настільки неймовірна, химерна, (чому не сказати?) сюрреалістична, що письменникові вистачає описати її реалістичними засобами, щоб досягти аналогічних, але й багато переконливіших результатів.

Уявімо тепер, що ця химерна дійсність, учуднена в усних переказах улюбленого діда, сприймається через мітотворчий розум дитини, що творить власний світ із хаосу незрозумілих фактів, і ми матимемо ключ до світосприймання Габріеля Гарсії-Маркеса. Дід цей був зовсім реальний, реальним був хлопець, народжений 1928 року, як реальним був навколишній світ, про який ішла розповідь. Було це рідне містечко Аракатака в

захотіла висловити свою останню волю і наказала, щоб її посадили в старе ротангове крісло-гойдалку. Доконавши цей останній акт, вона могла спокійно вмерти. Того ранку, за посередництвом отця Антонія Ісабель, вона залагодила свої духовні справи й лишилися їй тільки справи скарбниці, котрі треба було залагодити із спадкоємцями її майна, дев'ятьма небожами, що стояли кружкома над смертним ложем. У світлиці лишався також священник, що вже дотягав сотку і все мимрив собі щось у бороду. Треба було десятка чоловіків, щоб внести його до спальні Мами Гранде, і рішено, що він там лишиться до кінця, щоб не доводилося зносити і знову вносити його в останню хвилину.

Ніканор, найстарший з небожів, відлюдний крем'язень, одягнений у хакі, у чоботах із острогами і з довгоцівковим револьвером калібру 38 за пазухою, пішов розшукувати нотаря. Величезний двоповерховий будинок, що пахнув мелясою і материнкою, зі своїми темними покоями, повними скринь та мотлоху чотирьох поколінь, що оберталися на порох, завмер уже від минулого тижня в дождданні цієї хвилини. В глибокому центральному коридорі з гаками в стінах, де за інших часів вішали зарізаних свиней і де в сонні серпневі неділі стікали кров'ю олені, тепер спали на мішках соли серед хліборобського знаряддя наймити, очікуючи на наказ осідлати коні, щоб рознести лиху вістку в усі кінці незміреного маєтку. Решта родини сиділа в парадній кімнаті. Жінки, бліді, як стіна, знекровлені від близького вже спадкоємства й від ночі, провадженої над смертним ложем, дотримувалися глибокої жалоби, що справді становила собою нашаровання незліченних жалоб. Матріярхальна заклякність оточила маєток і

приморській зоні Колюмбії, де серед ностальгічних спогадів про бананий бум економічно й морально догнивало традиційне аграрне суспільство.

Якщо Маркес твердить, що після восьмого року життя не сталося більш нічого цікавого, то в цьому багато правди. Перуанський прозаїк і критик Варгас-Йоса фактично інтерпретує всю його творчість як одне суцільне заклінання демонів дитинства. Подібно до свого літературного батька Вільяма Фолкнера, колюмбійський письменник відтворює під назвою Макондо цілий мітичний світ, який доповнюється і збагачується з кожним новим оповіданням. Ці оповідання стали шкiцями до монументального полотна *Сто років самотності*, яким письменник у 1967 році завоював світ. П'ятнадцять років і кілька повістей пізніше йому присуджено премію Нобеля (1982).

"Похорон Мами Гранде" (великої мами, матріярха, праматері) — один із згаданих шкiців. Хоч він виділяється серед інших гостротою політичної сатири та пародійним наслідуванням колюмбійської журналістичної мови, він становить характеристичний фрагмент того фантастичного і разом кошмарного світу, що йому ім'я Макондо. — В. Б.

прізвище Мама Гранде сакраментальною загорожею, за якою дядьки одружувалися з дочками небог, кузени з тітками і брати з невістками, створивши в кінці таку нерозв'язну плутанину посвоєння, що годі було вискочити з блудного кола кровоміства. Тільки Магдалені, наймолодшій з небог, вдалося втекти з кола; перелякана галюцинаціями, вона упросила отця Антонія Ісабель вигнати з неї нечистих духів і, зрікшись слави й суєти світу сього, постриглася в послушниці Апостолічної префектури.

За межами офіційної родини, користуючися правом першої ночі, чоловіки позапліднювали господарства, стежки і садиби цілим байстрючим накоренком, що крутився без прізвищ серед челяді яко хрещеників, служників і ставлеників Мама Гранде.

Близькість смерті наостанці зрушила виснажливе дождання. Голос смертенної, призвичаєни до шаноби і послуху, хоч ледве бринів, як органний бас, у закритім приміщенні, пролунав у найглухших закутках маєтку. Нікому ця смерть не була байдужа. У наш вік Мама Гранде була центром тяжіння Макондо так, як перед нею її брати, її батьки і батьки батьків, у гегемонії, що тривала понад два століття. Селище постало навколо її прізвища. Ніхто не знав походження, меж чи справжньої вартости родового маєтку, але всі звикли вірити, що Мама Гранде — власниця текучих і застоєних вод, випалих і ще не випалих дощів, межових шляхів, телеграфних стовпів, переступних років і спеки, і що вона має, крім того, владу над життям і майном усіх підданих. Під вечір, коли вона виходила на свій балькон подихати свіжим повітрям і садовилася всією всечавною вагою свого тіла й свого авторитету в старому ротанговому кріслі-гойдалці, вона дійсно була прообразом багатства й потуги — найбагатша й найпотужніша матрона світу.

Ніхто не мав гадки, що Мама Гранде може вмерти, крім членів її поріддя і неї самої під впливом старечих острогог отця Антонія Ісабель. Але вона була переконана, що житиме понад сто років так само, як її баба по матері, яка в війні 1875-ого року дала відсіч патрулеві полковника Авреліяна Буендії, обкопавшись у кухні свого маєтку. Тільки в квітні цього року Мама Гранде зрозуміла, що Господь Бог не дасть їй змогу зліквідувати в відкритій сутичці орду масонів-федералістів.

У перший тиждень недуги родинний лікар підкріплював її гірчичниками й вовняними шарпетками. Був це лікар з діда-прадіда, що здобув свій ступінь у Монпельє, противник медичного поступу з філософських міркувань, протезе Мама Гранде, яка не допускала іншої лікарської практики в Макондо. Колись він об'їжджав містечко на коні, відвідуючи своїх похмурих підвечірніх пацієнтів, і природа обдарувала його батьківством численних чужих дітей. Але артрит зашморгнув його в сітку, так що згодом він став ліку-

вати пацієнтів на віддаль засобом здогадів, посередників і записок. Викликаний Мамою Гранде, він переправився через майдан у піжамі, спираючися на дві палиці, і влаштувався в спочивальні хворі. Тільки, коли він здав собі справу, що Мама Гранде на порозі смерті, він наказав принести скриню порцелянових баньок з латинськими написами і протягом трьох тижнів мастив умирущу всілякими академічними пластрами, клясичними мікстурами і магістральними супозиторіями. Потім він став прикладати вуджені ропухи на місце болю і п'явки на нирки аж до того ранку, коли він став перед вибором: закликати цирульника, щоб пустив їй кров чи отця Антонія Ісабель, щоб вигнав злих духів.

Ніканор вибрав закликати священика. Десяток найсильніших Ніканорових людей принесли його з парафіяльного дому до спальні Мама Гранде в скрипучому плетеному кріслі-гойдалці під пліснявим балдахином, уживаним для великих оказій. Дзвінок маслосвяття в літеплий вересневий ранок був першим гаслом для мешканців Макондо: коли зійшло сонце, майданчик напроти дому Мама Гранде скидався на сільський ярмарок.

Віджив ніби спогад інших часів. До сімдесятого року життя Мама Гранде справляла день народження найдовшими і найбучнішими за людської пам'яті ярмарками. Виставляла для люду величезні обплетені бутлі горілки, різали худобу на міському майдані, і розміщена на столі оркестра грала три дні без угаву. Під закуреними мигдалевими деревами, де в перший тиждень століття отаборювалися легіони полковника Авреліяна Буендії, розташовувалися продавці кукурудзяної каші, бупок, кров'янок, грінок, м'ясних пиріжків, катальонських ковбас, карибаньйоль, маніокового хліба, сирників, пундиків, кукурудзяних млинців, листових тістечок, свинячих ковбас, супу з тельбухів, кокосових ласощів, вина з цукрової тростини і розмаїтих дурничок, блискіток, абищиць і дрантя, квитків на півнячі бої та льотерійних білетів. У метушні гамірливої юрби продавалися іконки-скапулярії з образом Мама Гранде.

Урочистості починалися два дні завчасу і кінчалися в день народження тріском фоєрверків і родинним балем у домі Мама Гранде. Дібрані гості і законні члени родини, щедро обслуговувані байстрючим плем'ям, танцювали під ритм старої піянолі, устаткованої модними валками. Мама Гранде керувала святкуванням з глибини залі. Умощена в фотелі з полотняними подушками, вона непомітно давала вказівки правицею, оздобленою перснями на кожному пальці. У ту ніч вона узгоджувала шлюби на наступний рік, іноді потураючи закоханим, але переважно з власного надхнення. На закриття річниці Мама Гранде виходила на балькон, прикрашений гірляндами і паперовими лямпіонами, і шпурляла монети в юрбу.

Ця традиція перервалася, почасти через постійну жалобу в родині, а почасти через політичну непевність останніх часів. Нові покоління знали тільки з переказів про ті блискучі святкування. Не судилось їм також побачити Маму Гранде на співаній Службі Божій, де представник цивільної влади обмахував її в'ялом. Їй одній надано привілею не ставати навколішки навіть у мить Піднесення чаші, щоб не заваляти свою спідницю з голландських воляннів і накрохмалену підтичку з батисту. Старі люди пригадували, мов галюцинацію молодости, двістіметрову доріжку з роґожі, яку простелили від родинного дому до головного вітваря у той вечір, коли Марія дель Росаріо Кастаньєда-і-Монтеро поховала батька і верталася застеленою вулицею, осяяна своєю новою гідністю, переображена на Маму Гранде у двадцять два роки життя. Це середньовічне видиво належало тоді не тільки до історії родини, а до історії нації. Чимраз більш невиразна й віддалена, ледь видима на своєму бальконі, що потопав у пополудневій спеці в гераніях, Мама Гранде розпливалася в власній легенді. Носієм її авторитету був Ніканор. Існувала неписана обітниця, формульована традицією, що в день, коли Мама Гранде запечатає свій заповіт, спадкоємці влаштують тринічну народну гулянку. Але було теж відомо, що вона постановила виявити свою останню волю лише кілька годин перед смертю, а ніхто не думав поважно, що Мама Гранде може бути смертна. Аж тільки цього ранку, пробуджені дзвінком маслосвяття, мешканці Макондо переконалися, що Мама Гранде не тільки смертна, а таки справді вмирає.

Пробила їй година. На полотняному ложі, по вуха в алойній масті, під балдахином з запорошеного крепу, вона ледь-ледь показувала ознаку життя кволим віддыхом своїх матріярхальних грудей. Мама Гранде, яка до п'ятдесяти років давала відкоша найпалкішим залицяльникам і яка була так щедро обдарована природою, що могла б сама вигодувати весь свій рід, конала бездітною дівою. У хвилину маслосвяття отець Антоніо Ісабель мусів попросити допомоги, щоб намастити їй долоні священною олією, бо від початку агонії Мама Гранде не розмикала стиснених кулаків. Зусилля племінниць не допомогли ані трохи. Під час змагання, вперше за тиждень, умируша притиснула до грудей руку, оздоблену сузір'ями дорогоцінних каменів і, вп'явши безбарвний зір у небо, сказала: "Грабіжниця". Тоді вона вздріла отця Антонія Ісабель у літургійних ризах та прислужника з сакраментальним приладдям і прошепотіла з сумирним переконанням: "Вмираю". Тоді вона зняла з руки перстень із першим своєю вагою діамантом і дала його постриженій у послушниці Магдалені, якій він належав як останній за чергою спадкоємці. Та це був кінець традиції: Магдалена зреклася спадку на користь церкви.

На світанку Мама Гранде попросила, щоб її залишили на чотири очі з Ніканором, якому вона мала дати останні вказівки. Протягом півгодини, у повному опануванні своїх здібностей, вона розпитувала про стан своїх справ. Вона дала спеціальні накази, як розпорядитися її тілом, і на кінець піднесла справу відсиджування над мертвим. "Мусиш дивитися пильно, — сказала вона. — Замкни під ключ усі дорогоцінності, бо люди часто приходять у дім не на те, щоб віддати шану покійникові, а щоб обкрадати". За якусь хвилину, на самоті із священником, вона склала розлогу, щирі і докладну сповідь і причастилася, трохи пізніше, в присутності небожів. Власне, тоді вона попросила, щоб її посадили в ротангове крісло-гойдалку, бо хотіла висловити свою останню волю.

На двадцять чотирьох аркушах Ніканор дав списати чіткою рукою докладний звіт про стан її маєтків. Із спокійним подихом, в присутності лікаря та отця Антонія як свідків, Мама Гранде продиктувала нотареві список своїх маєтків, першого й єдиного джерела її величі та авторитету. Зведена до реальних вимірів, фізична спадщина сходила на три енком'енди, надані Королівським патентом на початках Колонії, які з бігом літ розрослися під пануванням Мама Гранде у складній грі вельми корисних шлюбів. На цій території без визначених меж, що, здебільша лежачи облогом, обіймала п'ять муніципальних округ і де ніколи не засіяно ні одного зерна коштом власників, жили орендарями триста п'ятдесят дві родини. Щороку напередодні своїх іменин Мама Гранде виконувала єдиний свій акт влади, без якого землі повернулися б у державні руки; інкасацію оренди. Сидячи в унутрішньому коридорі свого дому, вона особисто приймала за плату за право мешкати на її землях так, як протягом кількох століть предки її приймали її від предків орендарів. Під кінець третього дня патіо було захищене свиньми, індиками і курми та принесеними в дар десятиною й первоплодами різних продуктів землі. Правду кажучи, це був єдиний урожай, що його колинебудь збирала родина з мертвих від самого початку земель, що на око обраховувалися на яких сто тисяч гектарів. Але історичні обставини склалися так, що в цих межах виросло й процвітало шість поселень району Макондо, включно з муніципальним центром, дарма що кожний, хто мав дах над головою, мав право власності тільки на саму забудову, земля бо належала Мамі Гранде і їй сплачувалося оренду достеменно так, як уряд платив їй за вулиці, якими користувалися мешканці.

Навколо хуторів бродила ніким не лічена кількість занедбаної худоби, таврованої на задній частині знаком колодки. Це традиційне тавро, що через негосподарність, радше, ніж через кількість, стало загально відомим і в далеких областях, куди влітку

приблуджувалася напівмертва від спраги худоба, становило одну з найсолідніших підстав легенди. З причин, які ніхто не завдав собі труда з'ясувати, після останньої громадянської війни простори стайні економії поступово спорожніли і останнім часом устатковано в них цукроварні, доярні і рижовий млин.

Поza вичисленим маєтком, у заповіті констатовано існування трьох глеків, повних золотих унцій,* що їх закопано десь у стінах дому під час Визвольної війни, і не віднайдено в періодично відновлюваних кропітких розкопах. Вкупі з правом на прибуток з орендованих земель, на десятину, перші плоди та всілякі особливі дари, спадкоємці одержували з покоління в покоління щораз наново зарисований і вдосконалений плян, що мав полегшити розшуки закопаного скарбу.

Мама Гранде потребувала три години, щоб вичислити своє земне майно. У задушній спальні голос смертної ніби ошляхетнював кожну вичислену річ. Коли вона поставила свій хиткий підпис і внизу підписалися свідки, затаєний трепет пробіг серцями юрби, що почала громадитися на майдані перед домом, у тіні запарошених мигдалевих дерев.

Бракувало тільки докладного переліку моральних вартостей. Зробивши найвище зусилля — те саме, на яке спробувалися її предки перед смертю, щоб забезпечити привілеї свого роду — Мама Гранде випростувалася на своїх монументальних сідницях і щирим владним голосом, покладаючися тільки на пам'ять, продиктувала нотареві список своєї невидимої спадщини:

Підземні багатства, територіяльні води, кольори прапору, державна суверенність, традиційні партії, права людини, громадські вільності, верховний магістрат, друга інстанція, треті дебати, рекомендаційні листи, скрижалі історії, вільні вибори, королеви краси, надхненні промови, величні маніфестації, високодостойні панни, ввічливі кавалери, честолобні військовики, його світлість, верховний суд, заборонені об'єкти імпорту, ліберальні дами, проблема плоті, чистота мови, приклад для цілого світу, законний устрій, вільна, але відповідальна преса, південноамериканські Атени, громадська думка, наука демократії, християнська мораль, брак девіз, право азилу, комуністична небезпека, державний корабель, дорожня життя, республіканські традиції, упосліджені кляси, вступні промови.

Вона не встигла скінчити. Сумлінний перелік перехопив її дух. Потопаючи в океані абстрактних формул, що протягом двох століть становили моральне виправдання родинної потуги, Мама Гранде дзвінко відригнула і впокоїлася.

Мешканці далекої і похмурої столиці побачили того самого

*Старовинні південноамериканські монети. Примітка перекладача.

пополудня на першій сторінці надзвичайного випуску портрет двадцятилітньої жінки і подумали були, що це нова королева краси. Мама Гранде переживала наново миттєву молодість своєї побільшеної по доконецьних ретушах на чотири шпальти фотографії, з буйною гривною, зібраною на тім'ї гребенем із слонової кістки, і з діядемою на гофрованому комірі з мережива. Цей образ, колись схоплений мандрівним фотографом, що на початку століття переходив через Макондо, довгими роками зберігався в редакційних архівах у тещі невідомих особистостей, щоб у кінці перетривати в пам'яті майбутніх поколінь. У розхитаних автобусах, у ліфтах міністерств, у похмурих чайних, оббитих бляклим драпованням, кожен шепотів з благоговінням і пошаною про авторитетну особу, що померла в своїй гарячій і малярійній області, назва якої була невідома в решті країни, поки її тепер не освячено друкуванням словом. Дрібна мжичка вкривала перехожих недовір'ям і пліснявою. Дзвони всіх церков дзвонили на супокій. Президент республіки, застуканий вісткою, саме тоді, коли він вирушав на церемонію випуску дев'ятох кадетів, запропонував воєнному міністрові у власноручній записці на звороті телеграми, щоб той закінчив свою промову однохвилинною мовчанкою на честь Мами Гранде.

Тінь смерти впала на суспільний лад. Сам президент республіки, до якого столичні настрої доходили наче кризь очищувальний фільтр, з вікна машини впіймав миттєвий, але до певної міри бруталний образ німого приголомшення, що панувало в місті. Лишилися відчиненими тільки деякі злиденні закусочні і столичний Собор, приготований на дев'ять днів посмертних урочистостей. У Державному Капітолії, де під захистом дорійських колон і мовчазних статуй померлих президентів спали замотані в папір жebraки, світилися вікна конгресу. Коли найвищий представник республіки ввійшов до свого кабінету, зворушений образом засмученої столиці, міністри чекали на нього навстоячки, одягнені в жалобну тафту, поважніші й блідіші, ніж звичайно.

Події тієї ночі і наступних пізніше названо наукою історії. Не тільки з уваги на християнський дух, що надихав найвищих представників державної влади, але також через поступливість, яка дозволила погодити розбіжні інтереси й суперечні критерії із спільною метою гідно поховати славетну покійницю. Протягом довгих літ Мама Гранде була гарантом соціального спокою і політичної згоди в своїй імперії — завдяки трьом скриням, повним зфальшованих виборчих бюлетенів, які становили частину її таємної спадщини. Чоловіки, що були на її службі, її ставленики та орендарі, повнолітні й неповнолітні, користувалися не тільки власним правом голосу, але й голосом виборців, що померли за останніх сто літ. Вона втілювала першенство традиційного авторитету

над скороминушою владою, перевагу кляси над плебсом, вищість Господньої мудрости над людською імпровізацією. У мирні часи її верховна воля стверджувала і заперечувала канонічні посади, пребенди й синекури і опікувалася добробутом спільників, навіть коли для цієї мети вона мусіла вдаватися до сумнівних маневрів чи до фальшування виборів. У бурхливих часах Мама Гранде потай фінансувала озброєння своїх прихильників, а про око допомагала їхнім жертвам. Цей патріотичний запал відкрив їй дорогу до найвищих почестей.

Президент республіки не потребував звертатися до дорадників, щоб належно оцінити вагу своєї відповідальности. Між авдієнційною залю Палацу і брукованим двориком, що колись правив віцекоролям за каретну повітку, вклинювався внутрішній сад із темними кипарисами, де якийсь португальський чернець на схилі колоніяльної доби повисився з кохання. Не зважаючи на його гамірливий почет орденоносних санників, президент не міг вгамувати легкого морозця поза шкірою, коли він проходив цим місцем по присмерку. Але в ту ніч той мороз мав силу попередження. Аж тепер він повністю усвідомив своє історичне призначення і задекретував дев'ять днів національної жалоби за Мамою Гранде і посмертні почесті в категорії героїні, що загинула за батьківщину на полі бою. За його висловом у драматичній промові, якою він того ранку звернувся в національній радіотелевізійній мережі до своїх співгромадян, перший достойник республіки був висловив певність, що похорон Мама Гранде становитиме новий приклад для всього світу.

Такі високі наміри силою обставин мусіли натрапити на поважні труднощі. Юридична структура країни, установлена далекими предками Мама Гранде, не передбачала подібного розвитку подій. Вчені доктори юриспруденції, досвідчені альхемісти права заглибилися у герменевтики і силогізми в пошуках формули, яка дозволила б президентові взяти участь у похороні. Настали тривожні дні в високих сферах політики, духовенства й фінансів. В широкому півколі залі Конгресу, в атмосфері, розрідженій століттям абстрактного законодавства, між портретами національних героїв і погруддями грецьких мислителів, пропам'ятні промови про Маму Гранде досягнули непередбачених вимірів, тоді як її труп починав пускати бульки в немилосердному вересні Макондо. Це вперше говорили про неї та бачили її в уяві без ротангового крісла-гойдалки, без дрімків о другій половині дня, без гірчичних пластрів — незаплямовану і вічно молодую, очищену легендою.

Безконечні години заповнювалися словами, словами, словами, що гриміли на весь обшир республіки. Їм надавав ваги рупор друкованого слова. Аж вкінці у тій асамблеї стерильних юрисконсультів, якийсь індивід, обдарований здатністю реального

мислення, перервав історичні теревені, щоб нагадати, що труп Мами Гранде чекав на рішення при сорока ступенях у тіні. Ніхто не розгубився від цього вторгнення здорового глузду в чисту атмосферу писаного права. Видано наказ забальзамувати тіло, поки шукатиметься формул, узгоджуватиметься розбіжні погляди, чи вноситимуться до конституції поправки, які дозволять президентові республіки взяти участь у похороні Мами Гранде.

Стільки намарномовилось, що марнослів'я прорвалося за кордон, перескочило океан і, мов якийсь передчуття, пролинуло папськими палатами Кастельгандольфо. Поновивши сили після снотворної спеки серпня, Святий Отець стояв у вікні і спостерігав норців, які шукали голову замордованої дівичі. В останні тижні попудневі газети не писали ні про що інше, і Святий Отець не міг лишитися байдужим до загадкової події, що трапилася у найближчій околиці його літньої резиденції. Але того пополудня, в непередбаченій підміні, замість фотографій згодної жертви, газети опублікували тільки портрет двадцятилітньої жінки, обведений жалобною рамкою. "Мама Гранде", вигукнув Святий Отець, упізнавши відразу розпливчастий дагеротип, що йому подаровано багато років тому з нагоди його визвищення на престіл Святого Петра. "Мама Гранде", вигукнули хором у своїх приватних приміщеннях члени Кардинальської колегії, і в третій раз за двадцять століть настала година збентеження, хвилювання й метушні в безмежній християнській імперії, поки не виряджено Святого Отця в його довгій чорній лімузині на фантастичний і далекий похорон Мами Гранде.

Позаду лишилися опромінені персикові сади, старовинна *Via Appia*, де золотошкірі акторки вигрівалися на терасах, не знаючи ще про загальне сум'яття, а потім похмуре узгір'я Кастельсантаджело на горизонті Тібру. У присмерку глухі похоронні дзвони Базиліки Святого Петра переплелися з звуками потрісканої бронзи, що долітали з Макондо. Під своїм задушним наметом, через лябіринт очерету і таємничі мочарі, що позначували межу між Римською імперією і пасовищами Мами Гранде, Святий Отець вслухався цілу ніч у вереск мавп, занепокоєних людською навалою. Під час свого нічного руху, каное наповнювалося мішками маніоки, гронами зелених бананів, койцями курей і чоловіками й жінками, що, покинувши звичну працю, хотіли спробувати щастя продажем дрібного товару на похороні Мами Гранде. Його Святість, уперше в історії церкви, зазнав гарячої безсоння і тортур москітів. Але пречудовий світанок над землями Великої Мами і первобутня картина царства бальзаму в цвіту та ігуани затерли в пам'яті муки подорожі і відшкодували його за самопожертву.

Ніканора збудили три удари в двері, звіщаючи про близький

приїзд Його Святости. У домі володарила смерть. Надхнені шерогом настійних звернень президента і гарячковими суперечками між парламентаріями, що втрачали голос і далі порозумівалися за допомогою умовних знаків, окремі люди і братства з усього світу покинули свої справи і напинули в Макондо, заповнюючи темні коридори, туго набиті проходи, задушливі піддашся, а ті, що прибули з запізненням, вилізали і примощувалися, як хто міг, на амбразурах, частоколах, баштах, зрубках і в бійницях. У центральному сальоні, муміфікуючися в очікуванні великих рішень, лежало тіло Мами Гранде під горою телеграм від потрясених відсилачів. Вичерпані сльозами, дев'ять небожів сторожили тіло в екстазі взаємного недовір'я.

Але людство не могло покинути своєї варті протягом багатьох іще днів. У залі міської управи, умебльованій чотирма шкіряними табуретами, великим глеком фільтрованої води і гамаком із грубого мотуззя, у повільні задушливі ночі Святий Отець, спітнілий, від безсоння розважався читанням меморіалів і адміністраційних розпоряджень. Удень він роздавав італійські цукерки дітям, що підходили під вікно, щоб побачити його, і снідав в альтанці з астромелій з отцем Антонієм Ісабель і коли-не-коли з Ніканором. Так він жив нескінченними тижнями і місяцями, що розтягалися від дождидання і спеки, аж з'явився із своїм бубном Пастор Пастрана, став як вкопаний серед майдану і урочисто проголосив офіційну ухвалу. Заявлялося, що порушено публічний порядок, тра-та-та-там, і президент республіки, тра-та-та-там, розпоряджає надзвичайним уповноваженням, тра-та-та-там, котре дозволяє йому взяти участь у похороні Мами Гранде, тра-та-та-там, тра-та-та-там, там, там.

Настав великий день. На вулицях, загачених столами рулетки, кіосками із смаженим м'ясом, льотерійними столиками, і шарлатанами з намистами з живої змії, які вигукуючи пропонували остаточний бальзам, що лікує бешиху і запевняє вічне життя; на строкатому майданчику, де юрба розвісила свої намети й розгорнула свої мати, ставні арбалетники відкривали дорогу представникам влади. На кульмінаційну мить чекали там пралі з Сан-Хорхе, ловці перел з Кабо-де-ля-Веля, невідники з Сіенаґи, ловці криветок з Тасахери, чаклуни з Мохакхани, солевари з Манавре, гармошники з Вальєдупару, баришівники з Аяпелю, папайники із Сан-Пеляйо, півневоди з Ля-Куеви, штукарі із Сабанас-де-Болівар, гультяї з Ребольо, веслярі з Маґдалени, липові адвокати з Монпоксу, опріч тих, що вчислені на початку цієї хроніки, і багатьох інших. Навіть ветерани полковника Авреліяна Буендії, очолені герцоґом Марлборо, в своїм уборі з тигрових шкур, пазурів і зубів, перебороли своє вікове озлоблення проти Мами Гранде та всього її роду і прибули на похорон, щоб домогтися в президента

республіки виплати воєнних пенсій, на які вони чекали вже понад шістдесят років.

Коротко перед одинадцятю ошаліла юрба, що душилася на сонці, стримана незворушною елітою воїнів у парадних долманах і філігранних шишаках, вибухла потужним ревом радості. Достойні, урочисті у своїх фраках і циліндрах, президент республіки і його міністри, парламентарні комісії, найвищий суд, державна рада, традиційні партії і духовенство, представники капіталу, торгівлі та промисловости з'явилися з-за рогу телеграфного бюро. Лисий і присадкуватий, ветхий, недужий президент республіки продефілював перед витріщеними очима народу, який, не знаючи його, виніс його на це становище, і тільки тепер міг дати достеменне свідчення про його існування. Серед архієпископів, виснажених пастирськими обов'язками, і військовиків з широкими грудьми під панцером відзнак, крокував перший достойник нації, від якого віяло безсумнівним духом влади.

Другим загоном, спокійною течією жалобного крепу дефілювали національні королеви всіх речей сущих і грядущих. Уперше вільні від земних оздоб, із світовою королевою на чолі, простували там королева волокнистого манґа, королева зеленого кабачка, королева яблучного банана, королева борошнистої маніюки, королева перуанської ґуави, королева молочного кокоса, королева чорнолової квасолі, королева 426-кілометрової низки ігуанячих яєць, і всі ті, що ми їх оминаємо, щоб не обтяжувати цю хроніку зайвими словами.

У своїй труні з пурпуровими позументами, відокремлена від реального світу вісьмома мідними ґвинтами, Мама Гранде була занадто просякнена своєю формальдегідною вічністю, щоб здати собі справу з масштабу власної величі. Уся пишнота, про яку вона мріяла на балконі дому в спеці безсонних ночей, справдилася у тих сорок вісім історичних годин, коли всі символи епохи схилилися перед її пам'яттю. Сам Святий Отець, який ввижався їй у мареннях, завислий у блискучій кареті над ватиканськими садами, долав спеку віялом з плетеної пальми і вшановував своєю високою гідністю найбільший похорон світу.

Запаморочений видовищем влади, простий народ не догледів, як на гребені даху заметушилося хижє птаство, коли достойні нарешті дійшли згоди і коли потому знесено труну на вулицю на плечах найдостойніших. Ніхто не бачив чуйної тіні кань, що слідувала за походом розжареними вуличками Макондо, і не помітив, що по п'ятах достойників брук укривався смердючим слідом покидьків. Ніхто не звернув уваги, що небожі, хрищеніки, слуги і ставленики Мами Гранде замкнули двері, як тільки винесено труп, і кинулися розбирати двері, розтягати дошки, розкопувати підвалини, щоб поділити між собою дім. Єдине, що

не просковзнуло повз загальну увагу в шумі того похорону, було поспільне бурхливе зідхання полегшення, коли минуло чотирнадцять днів моління, похвал і дитирамбів, і запечатано гріб олив'яною плитою. Дехто з присутніх ціхувався достатньою проникливістю, щоб зрозуміти, що тут народжується нова епоха. Тепер Святий Отець міг знятися в небо тілом і душею, виконавши своє завдання на землі, президент республіки міг сісти й урядувати за власним розсудом, і королеви всього сущого і грядущого могли одружитися, бути щасливими і родити силу дітей, і юрба могла розкладати свої намети за власним міркуванням і уподобанням у незмірених володіннях Мами Гранде, бо єдина, що могла стати на заваді і мала достатню силу на те, починала тліти під олив'яною плитою. Бракувало тільки, щоб хтось виставив стілець за двері і розповів цю історію, в науку й осторогу майбутнім поколінням, щоб не було такого недовірка на цьому світі, що не почув би свідчення про Маму Гранде, бо завтра, в середу, прийдуть замітачі і заметуть сміття по її похороні на віки віків.

Переклав з еспанської Вольфрам Бургардт

ВЕЛФЛІТСЬКИЙ КИТ

Стенлі Кюніц

1

У тебе теж є своя мова:
моторозна суміш клацання,
гудків і трелів,
Сигналів місця, закликів кохання,
бурчання й свисту. Часом ти
звучиш як трощення крісел,
чи скрип дверей, оброслих мохом;
мова звуків, які плавляться в рідинну
пісню безконечних варіацій,
наче компенсуючи
безмежну самоту морів.
Часом проривається твій голос,
обезтілений, немов з далеких рифів,
і неможливо слухати
цей жалісний протяжний клич,
цей сум без імени, що одночасно
більш і менш, ніж людський.
Що розтягається по вусі,
наче дограна платівка.

2

Ні хмар, ні хвиль, ні вітру.
Тільки шепіт відпливу,
який віддалювався, гладив берег;
лінивий лет чайок у головах,
й маленькі цятки світла
булькотіли у протоці.
Це був останній сяжень літа.
Ти виринув до нас
із горла гавані

Стенлі Кюніц, сеньйор американських поетів, відомий українському читачеві; його поезії друкувалися в *Сучасності*, 1974, ч. 2 та 1977, ч. 9. Крім того, в в-ві "Сучасність" з'явилася книжка його поезій *Вінок цей, небезпека* (1977). Поема "Велфлітський кит" вийшла в листопадовому числі *Atlantic Monthly* за 1981 р., коли поетові пішов 77 рік.

сповістив про свій прихід,
ріжучи алмазне плесо
ножем хребетного плавця.
Ми подивляли твою велич,
коли ти чорним тараном своєї голови
вривався й трошив воду,
як розквітав для нас
фонтаном свого лоба.

3

Ти цілий пополудень безутомно
плавав кругом гавані,
з такою легкістю, —
найменшим ударом хвоста,
майже непомітним
помахом плавців,
наче виливався,
а не плив, наче
втілювався в грацію і силу.
А коли виплигував над плесо,
б'ючи нахвосними плавцями,
ми, піднесені, спостерігали
переміну чистої енергії
у благородну форму.
Ти, здавалось, не просив у нас,
ні співчуття, ні зрозуміння,
ні любови, тільки
подиву й захоплення.

Ми слідкували того вечора, як ти
плив у місячному світлі, —
хребет, немов плавуче срібло.
Ми пробували вгадувати твій мовчазний плав
за відсвітом твого кільватера.
Над ранком ти застряв на скелях.

4

Прийшов мужчина з хлопчиком,
прибігло ще кілька й дві
школярки в жовтих станиках,
матрона, вкоронована шпильками
до волосся й родини у курортних
возиках з добірним дзявкотом собак.
Відплив вже майже відступив, і ми
могли ходити кругом тебе:

ти втискався в міліну,
розчавлюваний власною вагою,
западався в себе:
твої плавці і хвіст
тремтіли, дихальна труба
хрипіла спазматично й булькотіла.

В провалині роззявленого рота
видніло плетиво тонких кісток,
мов гуща ствердлого чатиння.

Заки вспів приїхати з Бостону
куратор ссавців,
щоб взяти проби крові,
ти вже витікав знизу.

Хтось вирізав ініціали
на твоїй лопатці. Сувенірщики
лупили з тебе шкуру,
тонку мембрану, як папір.

На сонці ти вкривався пухирями, тріскав.

Чайки роздзьобували твоє тіло.
Хрипкий нервовий мекіт виходив з тебе.

Що притягало нас в магнет твоєї смерти?

Ти творив якийсь зв'язок між нами,
вартувими ночі,
що зібрались кругом тебе
і пиячили при світлі ватри.

Вранці ми пережили
твою годину розпачу,
нависаючу велику пасію
того неземного скрику,
коли ти повернув до нас
осліплу голову і з трудом
відкрив криваве склисте око,
в яким ми плавали в страху й самопізнанні.

5

Мореплавцю, волод'ярю океанських засвітів,
ти приніс з собою міт
інакшої країни, яку ледве пам'ятаємо,
в якій летючі змії

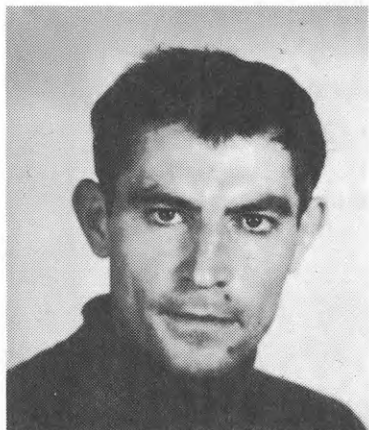
повзли паруючими болотами,
сурмили громоящури —
качались в комишах.

Коли підносились і падали імперії на суходолах,
племено твоє пороло широту морів,

колисалось в ритмі заспокійливих
припливів. І котрий твій предок вперше
ринув коміть головою в барвисту сутінь,
щоб пізнати глибочінь темноти?
Ти міряв атлантийську путь
від Порт-Еспанії аж до Баффінової затоки,
протискався поміж кригами,
крізь ситість літа,
стернував хвостом, виплигував над плесо, поринав,
пасся на морських пасовищах,
в обліплених креветками планктонах,
пашів життям.
Ти плив уздовж континентальних пластів,
ведений зірками, сонцем
і смаком наносних мулів
у твоїм шляху на південь, —
до душних лагун,
до тропіка жадань,
де любовники лежали, терлись
животами, нюхались грайливо;
тепер ти вплив тут, мов на вигнанні бог,
поза власним первісним елементом,
покинаний на ласку часу.
Волод'ярю китових доріг,
хай крилами чайки розвісять
біле накривало над тобою.
Ти став такий, як ми:
принижений і смертний.

Переклав з англійської Богдан Бойчук

ЛАВРЕАТИ ЛІТЕРАТУРНОЇ ТА НАУКОВОЇ НАГОРОД
ФУНДАЦІЇ ОМЕЛЯНА І ТЕТЯНИ АНТОНОВИЧІВ

ВАСИЛЬ СТУС
Другий лавреат
літературної нагороди

ОРЕСТ СУБТЕЛЬНИЙ
Перший лавреат
наукової нагороди

На своїй нараді 18 грудня 1982 року в Нью-Йорку Жюрі літературних і наукових нагород Фондації Омеляна і Тетяни Антоновичів у складі: Богдан Рубчак, Іван Фізер, Юрій Шевельов і Роман Шпорлюк, після докладного обговорення літературних творів і наукових праць, виданих протягом 1981 і 1982 років, ухвалило надати літературну нагороду Василеві Стусові за його поезії, друковані в журналах, що складають збірку *Палімпсести*, і наукову нагороду Орестові Субтельному за його розвідку *The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century*. Ухвалу прийнято одноголосно.

ВИСТУП ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА НА АКТИ ВРУЧЕННЯ
НАГОРОД ФУНДАЦІЇ ОМЕЛЯНА І ТЕТЯНИ АНТОНОВИЧІВ
У НЬЮ-ЙОРКУ 5 ЛЮТОГО 1983 РОКУ:
ДРУГОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ НАГОРОДИ — ВАСИЛЮ СТУСОВІ
І ПЕРШОЇ НАУКОВОЇ ОРЕСТОВІ СУБТЕЛЬНОМУ

Усі ми знаємо трагічну і — коли не боятися голосних слів — героїчну біографію Василя Стуса і знаємо, чому його нема тут між нами. Але нагорода, яку ми вручаємо сьогодні, — літературна і не за біографію дається. У цьому конкретному випадку навіть — у певному сенсі — всупереч біографії. За переборення поетом своєї біографії, за перетоплення її в чисте золото поезії. Стус не дав нам щоденника своїх гірких переживань, нового варіанта Павла Грабовського або Архипа Тесленка. Виходячи, мабуть, у глибині душі, в підсвідомому, з них, він у своїх кращих поезіях підніс їх у свій образ світу і в точену досконалість своєкшталтної поетичної форми. Кажучи його словами: "Довкруг — обрізано жалі, Обтято голо-сіння". Обрізано ззовні, обтято і зсередини. Тут саме починається поезія, і поза цим порогом її не буває.

Є щось спільне між безоднею підсвітності Тодося Осьмачки і "труною вертикальною" Стусового світу, але в Осьмачки біль виростав у проклін, у блюзнірство, у двобій із Богом, а в Стуса біль провадить найчастіше в "води терпкого забуття" і в шукання тієї межі, "котрою вертається *утрачена* (!) душа У прапервні". В Осьмачки — гіперболи одчайдушного богоборства, в Стуса — типово — "напівбажання На півваганні втяте", і тому метафорика і намагання оформити в слово душевні порухи, що в своїй первісності слову не влягають: "бо жити — то не є долання меж, А навикання і *самособою* наповнення". (Звернім увагу на це таке характеристичне *одне* слово: самособою).

Тут, мабуть, найстусніше в Стуса — шукання (і знаходження) в слові того, що поза словом —

О, що б то йти
узгір'ям долі в верхогір'я крику,
яким прорвався тверді першотвір,
і збурих певність німоти і тліну!
О, ті нестерпні виходи за грань
привсюдности! О, ті наломи ляку,
ота зухвала згага самовтеч,
жага згоряння, спалення, авто-
дафе. Та паморозь терпінь
і вічна недоконаність дерзання,
рух руху руху, —

або ось, у метафоричі — стан наближення надхнення:

Це довге кружляння над світом і під
кошлатими хмарами, під багряними
торосами замірів, —

або в ототожненні світу з поетовим я:

Твій слід... од краю
Душі моєї ліг на цілий світ

і поетового я із світом:

Я буду тільки тінню тіні тіні.

Характеристичні зсуви синтакси з подвійним і потрійним ґенітивом, що підносить і так абстрактне поняття в абстракцію другого і третього ступеня, — оті рух руху руху, тінь тіні тіні. Або іншого типу подвійний ґенітив, без повторення того самого слова:

Як дрібно розсипано серць полохливі удари,
як ясно зоріє дорога омріяних мет,
і зорі подвійні, і місяць подвійний блукає,
подвійного руху ми центри серцевих натуг —

центри руху, центри натуг.

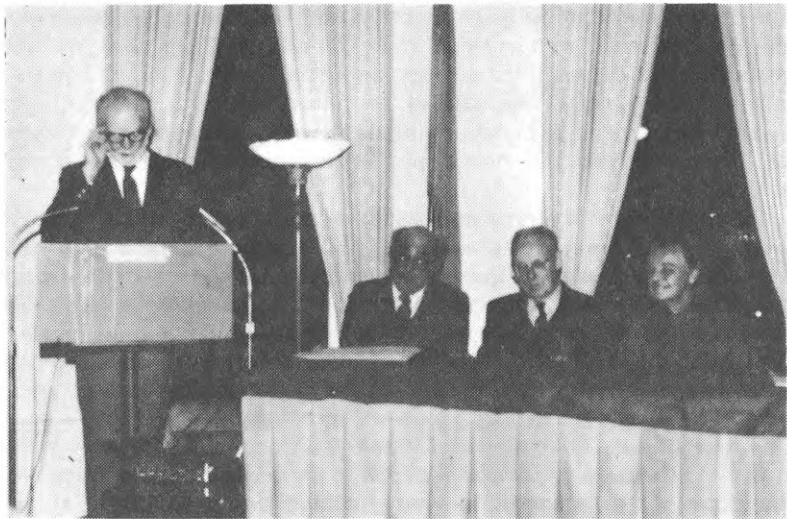
Тут Стус "самособою", це не з Осьмачки, не з Тичини (який, закономірно і не епігонськи теж заглядає до поезії Стуса в нечастих випадках просвітлення світу, пробілення болю: "Йде Пан-Господь. Цілуй Господню ризу"). Але тільки в поетичному слові, навіть не в снах, бо сні

блязнують, корчаться, як лицедії
Вертепних інтермедій.

З потреби висловити те, що не спинилося й не спиниться, ще не набрало форми і може ніколи не набере, йдуть незвичні словосполучення, розрізи слів між рядками — ніщо не експеримент заради експерименту, все — прокладання нового шляху до відтворення, а може творення — світу себе в становленні, себе в саморусі, ще не збагненого і вже якого ж ясного і грізного шляху до розсунення меж поезії, як ми її досі знаємо. Як надпотужні позаспектральні промені протинають затертість палімпсесту і дають прочитати втрачений, здавалося б, недосяжний, навіки незбагнений текст.

У цьому мені вбачається (може суб'єктивно, може помилково) сутність Стусової поетичної творчості. І тут, крім його таланту й вмілости, причина, чому я голосував за нагороду йому.

Коли від поета ми жадаємо свого, індивідуального образу сві-

Відкриття урочистих зборів. Промовляє засновник Фондації Омелян Антонович. Сидять: засновниця Фондації Тетяна Антонович, голова журі Юрій Шевельов, член журі Богдан Рубчак. Не ввійшли до фота члени журі Іван Фізер і Роман Шпорлюк. (Фото Уляни Старосольської).

ту, від науковця, навпаки, передусім ми хочемо відступу перед фактами дійсності, максимальної об'єктивності. Ми хочемо бачити не історика, а історію, дарма що ідеал цей повністю неосяжний. І чи в одній голосній появі останніх двох років знаходимо ми на першому пляні образ автора, а не того, про що або про кого він пише? Прибраний він у шати важкої наукової термінології, обвішаний цитатами й посиланнями, але ми, кінець-кінцем, з гірким болем відкриваємо образ автора-поета, образ, якого ми не шукали, в якому розтоплюється й розгублюється те об'єктивне, про що ми хотіли прочитати. Дивіться, мовляв, люди добрі, який я хвацький, ніби каже нам ця студія, хоч видана в науковому видавництві і рецензована в солідних наукових журналах. Так дістаємо твори цікаві, часом навіть блискучі але... не історію.

А про другий полюс, — що бачить у науковій діяльності спосіб урятувати неньку-Україну обминанням фактів негодних, підфарбовуванням фактів і постатей згадуваних — про цей полюс і говорити не доводиться. Науку він примітивізує, але й естетичного задоволення не приносить.

Я голосував за нагороду книжці Ореста Субтельного, насамперед, тому, що вона не має нічого спільного з другим ґатунком і принципово протиставиться першому. Не знаю, чи ідеал історич-

ної студії, як його висуває Субтельний, щоб історія показувала минуле просто, *як воно було*, здійснений. Занадто складне плетиво занадто багатьох складних чинників і реакцій пропонує нам кожна доба, кожний рік, кожна історична хвилина. Але прагнути цього — цей ідеал вабитиме мало не кожного справжнього історика. Не виключає він, певна річ, ні взагальнення, ні філософії історії.

У студії Субтельного про мазепинців, а конкретніше про Орлика, є прагнення об'єктивності й безсторонності в розшуку, перевірці й подаванні фактів, є вписування життя поодиноких "дійових осіб" його в контекст доби. І в сенсі врахування "горизонтальних" плянів — тут не тільки Україна, а і Росія, і Швеція, і Захід Європи, і Крим, і Туреччина, кожна в своєму конкретному історичному етапі, у полоні своїх подій і проблем, — за лаштунками життя Мазепи і Орлика. І в сенсі "духу" доби, контексту її вірувань і забобонів, бачення світу, прагнень і метод їх здійснення. Є в книжці і виходи в філософію історії, в шукання загальних закономірностей, як от у "законі" розвитку кожної еміграції. (Може краще сказати, кожної безуспішної еміграції, — "закон" цей не стосується до польської еміграції перед 1918, німецької перед 1945 роком).

Не з усім я б погодився в монографії, дещо доробив би. Але тверезість, чесність, історизм (так, не сміймося, історизм в історії — далеко не загальна риса історичних розвідок) і намагання зрозуміти конкретну dobu без легенд і аберацій — усе це вигідно вирізняє працю Субтельного серед багатьох її "однолітків", інших публікацій останніх двох років. Ці риси не завжди творять мильовий стовп у розвитку історичної науки, але завжди додають позитивні вартості до нашого історичного знання і розуміння минулого, а тим і сучасного.

ПІДНЯТИСЯ ВИЩЕ І ЛІТАТИ ШВИДШЕ...

(ІВАН СВІТЛИЧНИЙ ЯК ЛІТЕРАТУРНИЙ КРИТИК)

Григорій Костюк

Підлим — скніти,
гнили — всім рептиліям,
Чесним — йти в безсмертя між заграв.

Іван Драч. Вінок М. І. Кибалчичу

Вимушена передмова

Недавно Міжнародна Амнестія з Лондону подала вістку про тяжкий стан здоров'я і навіть частковий параліч відомого українського вченого, літературного критика, поета, перекладача і громадського діяча Івана Олексійовича Світличного.

Будучи ув'язненим у січні 1972 року, в сумної пам'яті року чергового погрому української інтелігенції, зокрема її молодій групі правозахисного руху, Іван Світличний пройшов тяжкий семирічний людовбивчий шлях радянського концтабору і тепер відбуває ще п'ятирічне заслання в далекій області Східнього Сибіру. Нечувани в світі антигуманні умови радянського концтабору і заслання за десять років знищили здоров'я перед тим фізично міцного

29 січня ц. р., коли ця стаття вже була готова до друку, Пресова служба Закордонного представництва Української гельсінкської групи подала радісну вістку про те, що Іван Світличний закінчив термін свого ув'язнення і 26 січня мав повернутися до Києва.

І. Світличний, народжений 20 вересня 1929 р., був вперше заарештований у 1965 р., але після 8-місячного слідства його звільнили без суду "через брак доказів". 12 січня 1972 р. його заарештували вдруге і, протримавши під слідством півтора року, засудили за ст. 62 ч. 1 КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда) до 7 років ув'язнення в таборах суворого режиму та 5 років заслання. Долучивши до звинувачення самвидавні матеріали зі справи 1965 р., йому зарахували й попередній термін ув'язнення. Тому своє 12-річне покарання він закінчив раніше від своїх колег, що дістали такі самі вироби в 1972 р.

У таборі й на засланні Світличний подовгу і серйозно хворів на нирки, печінку, страждав від постійного головного болю.

20 серпня 1981 р. з ним стався інсульт з сильним крововиливом у мозок. В наслідок надзвичайно складної операції в місцевій лікарні м. Майми Горно-Алтайської автономної області життя йому врятовано, видалено пухлину з мозку, але відтоді й до сьогодні в нього паралізована права частина тіла, а також порушені пам'ять, зір, слух. Черепна коробка далі відкрита після трепанації.

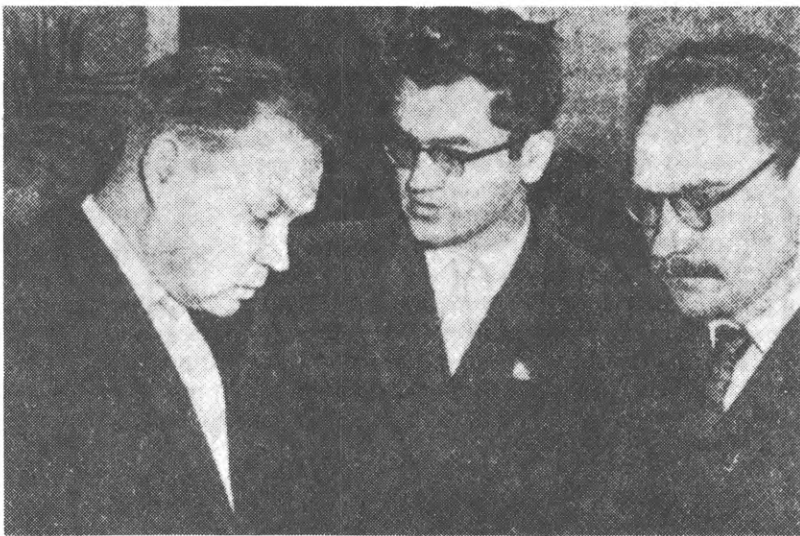
молодого і талановитого вченого, якого академік А. Сахаров назвав "світлою і мужньою людиною".

Саме в цей дуже тяжкий час у страдницькому житті Світличного я хочу пригадати ширшій громаді одну з головних галузей його діяльності — теоретика, дослідника і критика літератури. Хочу занотувати для дальших студій деякі свої спостереження над добіркою найважливіших його літературно-критичних праць. І роблю це з надією, що Світличний героїчно перетриває цей тяжкий стан свого здоров'я і на зло своїм жорстоким карателям одужає й повернеться знову до нормального творчого життя.

Становлення критика і вченого

Син українського Донбасу, випускник Харківського університету, аспірант Інституту літератури Академії Наук, відповідальний секретар наукового журналу *Радянське літературознавство*, літературний критик, поет, перекладач, один з найвидатніших діячів гордої неупокореної плеяди шестидесятників, член Міжнародного ПЕН-Клубу і довгорічний політичний в'язень таборів смерті Радянського Союзу — таким перед нами постає Іван Олексійович Світличний.

У літературу він увійшов насамперед як літературний критик. Уже перші його статті та рецензії, що з'явилися в другій половині 1950 років у таких періодичних виданнях як *Дніпро*, *Жовтень*, *Вітчизна*, *Літературна газета* тощо, свідчили, що в літературу прийшов не тільки освічений, вимогливий і глибокий знавець мистецтва слова, але й талановитий, з оригінальним, новим, нешаблонним баченням світу ідей і образів критик, критик з покликання, критик — трибун. Тому й не дивно, що ім'я цього молодого критика вже в першій половині 1960 років посіло чільне місце в українському літературному процесі. Про нього широко й голосно заговорили в літературних і наукових колах. Словниковий відділ Інституту мовознавства ім. О. Потебні Академії Наук УРСР запрошує його до співробітництва, бо і в цій галузі він проявив неабиякі знання. Керівництво Спілки письменників України запрошує молодого критика з доповіддями на секції критики, прози і поезії. До його голосу прислухаються, його оцінками і висновками дорожать молоді й старші письменники. Тож не дивно, що ім'я Світличного швидко стає широковідомим і в українському закордонні. Тут його першими популяризаторами як критика і культурного діяча були Іван Кошелівець (*Панорама найновішої літератури в УРСР*, в-во "Пролог", 1963) та Осип Зінкевич. У двох своїх книжках: в англійській *Svitlychny and Dziuba (Ukrainian Writers under Fire)* (Балтімор-Торонто: "Смолоскип", 1966) і в українськомовній *З генерації новаторів. Світличний і Дзюба* (Балті-

Обмін думками триває... У М. СТЕЛЬМАХА та критиків І. ДЗЮВИ, І. СВІТЛИЧНОГО є про що поговорити.

Передрук фота з «Літературної газети» від 16 січня 1962 року з оригінальним підписом. Фото зроблено на III пленумі Правління СПУ, 10 січня 1962 року.

мор-Торонто: "Смолоскип", 1967) Зінкевич докладно і мотивовано наświetлив перший блискучий етап творчої праці молодого критика і науковця. Свої спостереження Зінкевич підкріпив досить докладною бібліографією, через що його книжки не втратили своєї вартости і дотепер.

На сьогодні Світличний — особистість маєстатична і багатогранна. До його книжки *Художній метод* (Київ, 1962), до його юнацьких поезій ("Рідний корінь. (З ліричного щоденника)", *Дніпро*, 1960, ч. 8), до циклу його літературно-критичних есеїв (1960-1967) долучилися: солідна аналітична розвідка про *Російсько-український словник у трьох томах*,¹ книжка перекладів поезій і пісень французького поета-сатирика П. Ж. Беранже (Київ, 1970), добірка його нових поезій, зібраних частково в книжці *Гратовані*

1. "Новий словник. Який він?", *Жовтень*, 1970, ч. 7, стор. 139-151. Цю працю було написано тоді, коли ім'я Світличного було вже "поза законом", і його не друкували офіційні видавництва. Для її публікації дав своє ім'я сучасник Світличного літератор Анатолій Перепадя. Це теж один з характеристичних моментів тих обставин, в яких довелося працювати молодому вченому і критикові.

сонети (в-во "Сучасність", 1977), цикли інвективних поезій "Рильські октави" (*Сучасність*, 1978, ч. 10), "Варіації на виспівані теми" (*Сучасність*, 1979, ч. 7-8), "Курбас" (*Сучасність*, 1979, ч. 11), "Архімед" (*Сучасність*, 1980, ч. 7-8), "Я — дисидент. Дев'ять сонетів" (*Сучасність*, 1981, ч. 5) і, нарешті, його діяльність у правозахисному русі, його дисидентська публіцистика, включно з відомим "Відкритим листом Миколі Бажану" (*Сучасність*, 1977, ч. 4). У світлі всіх цих творчих досягнень особа Світличного виростає в складну, багатовиявну творчу і суспільну одиницю, яка заслуговує на широкий синтетичний огляд. Я ж собі ставлю покищо вужче завдання — подати свої спостереження і думки про Світличного як літературного критика. Недавно опублікована стаття Яра Славутича "Поезія Івана Світличного" (*Слово*. Збірник ОУП "Слово", 1981, ч. 9, стор. 249-261) подає добре насвітлення поетичного доробку Світличного і стає в пригоді до синтетичного розуміння його творчої особистості.

Поетика двох світів і сучасний український роман

Одна з перших солідніших статей Світличного "Адвокати фальшивих цінностей",² у якій молодий критик спробував систематизувати і висловити свої теоретичні погляди на мистецтво, була присвячена аналізу збірника американського історика естетики професора Вашингтонського університету Мелвіна Рейдера під заголовком *Сучасна книга з естетики*³ Молодий український літературний критик сміливо стає до диспуту з цілою когортою вибраних теоретиків мистецтва західного світу, таких як Хозе Ортега-і-Гассет, Жак Марітен, Клайв Белл, Вільгельм Воррінґер та багато інших. Не місце тут докладно аналізувати й вказувати, де Світличний мав рацію, а де помилявся, де ще над ним тяжіла щойно засвоєна в університеті марксистська теорія мистецтва, а де вже проривається майбутній справді глибокий і незалежний аналітик мистецтва слова. Бо це вже етап давно пройдений. Тут тільки важливо ствердити, що вже в цій статті молодий критик виявив своє широке знання фактів, теоретичну обізнаність з предметом і талант до глибокої аналізи дискутованих проблем. Він не проти технічно досконалого мистецтва модерну, він не проти ускладнених сюжетних форм чи багатопланивих образів, але він

2. *Вітчизна*, 1958, ч. 7, стор. 170-193. Посилання на цю статтю подано в тексті в дужках.

3. *A Modern Book of Esthetics. An Anthology*, Edited with an Introduction and Notes by Melvin Rader (Нью-Йорк—Лондон: University of Washington, 1960).

рішуче проти дегуманізації й формалістичної безглуздості мистецтва.

Справжнє мистецтво завжди глибоко людяне за самою своєю природою. Перед нами постають світлі образи мадонн Рафаеля і Леонардо да Вінчі, дзвенять чарівні мелодії Бетховена і Чайковського, нас захоплює надзвичайна доля Прометея, бентежного Фауста, трагічного Мелехова. І в тому великому світі добра і правди наше серце сповнюється любов'ю до всього красивого і людяного, ненавистю до всього, що обмежує і спотворює дійсну природу людини (стор. 170).

Допитливий, з глибокою проникливістю у суть мистецтва український критик не міг, звичайно, погодитися з твердженням модного тоді в західному мистецькому світі еспанського теоретика Ортеґа-і-Гассета та його численних наслідувачів, про дегуманізацію мистецтва як закономірний процес. Цю ідею Ортеґа-і-Гассет найвиразніше представив у своїй книжці 1925 року *Дегуманізація мистецтва і думки про роман (La deshumanización del arte e ideas sobre la novela)*. Не була сприйнятна для Світличного і хистка теза Ортеґа-і-Гассета, що протиставляла маси і аристократію духа (*La rebelión de las masas*, 1930).

Не сприймав він і теоретичних засад французького філософа, автора численних праць з мистецтва Жака Марітена. Його двоторова аналіза мистецтва в плянах — "формальному" і "матеріальному" — на думку українського автора, збіднювала й омертвлювала живий літературний і мистецький процес.

У цьому весь молодий Світличний як теоретик і критик мистецтва. І це не була тільки його особиста позиція. Це по суті була перша теоретична декларація, яка в повному погодженні з твердженнями Івана Дзюби, творила теоретичні основи естетики молодого покоління поетів і мистців шістдесятих років. Ця позиція не була надумана в кабінетах мистців, поетів і теоретиків. Вона виникла як гостре заперечення догматизму й антигуманізму сталінської доби. Бож відомо, що в добу тиранії Сталіна існував поетичний "кодекс", що був по-справжньому обов'язковим для всіх творців мистецтва і слова. Він визначав антигуманну суспільну і моральну поведінку письменника. Він призначив для літератури та мистецтва роль пропаґандиста авторитарного духу диктатури. Творчу думку мистця він закував у кайдани партійних догм і рабського послуху. Страшну масакру свого народу, мільйони смертей невинних жертв — серед них жінок, дітей і старих — письменник не повинен був бачити, але, натомість, був зобов'язаний систематично складати оди на честь убивців. У таких обставинах людина як живий індивід, що думає і творить життя, просто зникла з літератури. Панував безбарвний і безвольний образ людини-робота, людини-автомата, людини-гвинтика суспільно-

виробничої машини. І лише з падінням культу Сталіна почала поволі занепадати й ця антикультурна догматика його доби. Людина в усій своїй складній живій подобі знову почала вертатися в літературу. А з нею почала приходити в літературу ідея справжнього некон'юнктурного гуманізму. Кожний, хто читав твори наших шестидесятників, пам'ятає, що ідея гуманізму, ідея людяности, добра, правди була провідною ідеєю їхніх різножанрових творів. Пригадаймо собі уривок з поезії тоді активного талановитого поета-шестидесятника Івана Драча:

Є мука в світі — дика, невиситима,
Тамована щодня й навіки негасима.
Це — спрага людяности, і краси, і змоги,
Я нею сповнений. Мене пече щоднини
Жагуча спрага щастя для людини.
Тривога людства — це мої тривоги.
(“Спрага”)⁴

Світличний став тоді одним з головних теоретиків реабілітації людини, носієм і пропагандистом ідеї нового, справжнього, непристосовницького гуманізму. Це проходить червоною ниткою через усі його друковані праці того часу. Це основний мотив його голосної у свій час статті “Людина приїздить на село”.⁵ Прочитавши критично романи: Ю. Збанацького *Переджнив'я*, М. Руденка *Остання шабля*, В. Земляка *Кам'яний брід*, В. Кучера *Трудна любов* та ще кількох інших авторів, Світличний прийшов до висновку, що в усіх цих романах читач бачить історію і передісторію героїв, які приїжджають на села, щоб вивести колгоспне господарство з занепаду, бачить їх в суспільному й виробничому, особистому і часто в любовно-інтимному житті. Але основних героїв, людей, що творять життя колгоспу, селян, трудівників щоденної муравлиної праці читач не знаходить. Один з маленьких героїв роману *Переджнив'я* Збанацького тихо скаржитья:

Про все говорилося: і про телят, і про поросят, про птицю, про бджоли, навіть кролів не забували, а про людське життя ніхто й словом не обмовлявся (стор. 169).

Солідаризуючися з цими словами, критик пише:

Так, це звучить парадоксально, але це факт: не тільки в *Переджнив'ї* Ю. Збаницького — у більшості романів і повістей про сільське життя немає... образів простих трудівників, відтворених крупним планом (стор. 170).

4. *Соняшник* (Київ, 1962), стор. 65.

5. *Вітчизна*, 1961, ч. 4, стор. 162-177. Посилання на цю статтю подано в тексті в дужках.

Далі Світличний між рядками стверджує, що є бюрократичний апарат, є з міста надіслані керівні функціонери, є секретарі партосередків, є агрономи, але нема живої творчої людини, немає господаря, немає основного життя на селі. Критик висміює культ надісланих з міста керівників колгоспу, що стало вже штампом. "Особливо неприродним і штучним здається такий культ героя сільського чи районного масштабу, якщо зміни, які він приносить із собою, нагадують казкові перетворення каменю на хліб і води на вино" (стор. 168). Критик висловлює і цитує крихітки правди, що прориваються на сторінках аналізованих ним романів. У романі Кучера *Трудна любов* герой з першого враження стверджує, що

"колгосп у Ковалівці існував тільки для того, щоб усе зібране на полях і добуте на фермах продавати державі як обов'язкові поставки, а собі часом на насіння не лишати, а на трудовні вже й говорити нічого". Колгоспникам сутожно не лише з харчами. "Холод у хатах. По двоє і троє збираються в одну хату, щоб наварити чогось. Вечеряти вже й не варять. Нічим топоти..." (стор. 165).

У романі Руденка *Остання шабля* приїжджий герой роману зауважив таку картину:

"Цибатий парубок з видовженим обличчям стояв на стрісі напівзруйнованого сарая, скидав з нього солому, що давно вже здерев'яніла, втратила житній колір. Соломою вона вже й не пахла. Оголені крокви нагадували ребра якоїсь гігантської доісторичної тварини. Літня жінка у фуфайці, що була в Пальмірі і жіночим, і чоловічим одягом, натоптувала ту солому в плямисту німецьку плащ-палатку і, притискаючи сипучі оберемки до живота, носила в корівник.

Турбай подумав, що вона міняє підстилку.

Та заглянувши в корівник, він не повірив власним очам: жінка розкладала ту солому в ясла коровам!..." (стор. 165).

Вказавши на ще кілька подібних епізодів у інших романах, Світличний робить докірливий закид романістам, що вони, нотуючи такі сумно-трагічні епізоди в житті колгоспів, не мають відваги поставити питання глибше і ширше: "Коли і як вони [колгоспники — Г. К.] перестали бути хазяїнами в своєму колгоспі? Коли і як вони стали слухняними іграшками в руках Перегуди? Яким чином вони втратили віру в самих себе? Чому... Але так можна запитувати без кінця" (стор. 168). Себто, романісти, на думку критика, мусіли б не боязливо поверхово обходити ці кардинальні і болючі питання перманентного зубожіння колгоспів, а вникати в глибини й розкривати соціальні причини цього явища. Бездарними п'яницями Перегудами не поясниш цього стану. Тільки розкривши глибинно душу селянської сучасної спільноти на широкому соціально-економічному тлі, можна правдиво відповісти на всі ті тривожні питання "чому?". Відсутність цих соціальних заглиблень у романістів є однією з найбільших хиб сучасних романів.

Другою хибою тогочасної романістики, на думку Світличного, є її сюжетні шаблони, штампи. Він переглянув десять романів і ствердив, що їхня сюжетна схема майже тотожня. Панує відсутність фантазії, відсутність відкриття, оригінальних конструкцій, винахідливих форм. Шаблон, міщанські смаки, дрібні люди, обмежені в бажаннях і настроях. Чим це пояснити? — ставить питання критик і висновує:

Коли один і той же художній тип заповняє творчу уяву доброго десятка письменників, коли приблизно однакова ситуація переходить із твору в твір протягом кількох років, — воля ваша, але лише шаблоном і схематизмом тут багато не поясниш. Сама живучість того, а не іншого шаблону, часте повторення якоїсь сюжетної схеми, а тим паче образу, теж не бувають випадковими (стор. 162).

Прочитавши ці слова критика, вдумливий читач міг вже сам для себе зробити висновки: сірість і сюжетна одноманітність в тогочасних романістів походить не так від їхнього безталання, як від загального суспільного підсоння радянської дійсності. Заскорузла система вимагає й заскорузлених сюжетних схем. Кожна новація їм видається небезпечною. Щоб зарадити справі, потрібний не тільки великий художній талант письменника, але й його суспільна відвага. На такого письменника чекає українська література.

Такий є ваговитий підтекст статті Світличного "Людина приїздить на село". Вона належить до основного арсеналу поетики молодого творчого покоління шістдесятих років. Не дивно, що більшість авторів критикованих романів зустріли ці висловлювання Світличного приховано або відкрито вороже. Лише один Микола Руденко, як свідчить Надія Світлична, зустрівши Світличного, щиро потиснув йому руку і додав: — Дякую Вам за критику. — У світлі дальшої діяльності Руденка ця фраза є дуже красномовною.

У статті "Боги і наволоч"⁶ Світличний зупинив свою пильну увагу на щойно опублікованому романі *Правда і кривда*, тоді дуже популярного й загально хваленого романіста Михайла Стельмаха. Стельмах, письменник середнього рівня, виробив собі неабияке вміння: 1) вдало, а інколи не без іскри таланту експлуатувати кращі зразки стилю своїх найближчих попередників (Ю. Яновський, О. Довженко); 2) відчувати й негайно відгукуватися на кожну нову вимогу партії; 3) запроваджувати (але до певної, дозволеної межі) в сюжет найболючіші кривди, про які всі навколо знають, але не говорять, і цим інтригувати читачів; 4) згадавши про ці кривди, вчасно їх неутралізувати "мудрими захо-

6. *Вітчизна*, 1961, ч. 12, стор. 159-166. Посилання на цю статтю подано в тексті в дужках.

дамі партії” і завершувати роман перемогою радянської влади. Щоб реалізувати ці свої ”творчі” настанови, письменник не нехтував нічим: ні свідомим змішуванням часових ознак, ні ігноруванням потрібних психологічних мотивацій, ні явним лакуванням беззаконних ситуацій. Але ніхто з офіційних критиків не вказував на ці органічні хиби роману Стельмаха. Очевидячки, не бажали вказувати. Бо їх задовольняла така льояльна ідилічно-солодкава фальшивка. І лише молоді критики — Іван Світличний і Іван Дзюба — відважно й відкрито про це заговорили. Світличний писав:

роман *Правда і кривда* вийшов дещо непослідовним, а деякі сторінки видаються навіть дещо ідилічними. [...] Постійне порівняння людей з богами, що так добре передає силу, красу і велич духу трудового народу — це в романі відтворено щедро, і це один бік медалі. А інший бік медалі — тема про те, як боги стають мішконосами, і ця тема, на жаль, не одержала в романі належного розвитку (стор. 163).

Світличний поставився гострокритично до стилю роману Стельмаха. Він підкреслив його штучно-піднесений, фальшиво-романтичний, майже ходульний тон. Герої роману, прості колгоспники, ба, навіть, старі діди (дід Євмен) говорять мовою дуже піднесеною, поетичною, ніби запозиченою з творів Яновського чи Довженка, а не живою нормальною мовою реальних людей колгоспного села.

Кульмінаційність і піднесеність [...] стала й найбільшою вадою твору. Що занадто, то недобре, а твір М. Стельмаха тим і хибує, що в ньому занадто і піднесеної кульмінаційності, і високої філософічності. І головне — дуже часто вони не відповідають ні характерам героїв, ні обставинам, у яких вони діють, дуже часто їм бракує того, про що так сумлінно дбав О. Довженко (стор. 164).

Таку делікатну, але недвозначно негативну оцінку роману депутата Верховної Ради і лауреата Державної премії дав Світличний. Це ще одне свідоцтво його високої принциповості і громадської відваги.

У поетичному космосі

Велику увагу приділяв і приділяє Світличний поезії. Як поет і теоретик він був принциповий і вимогливий до творців поетичного слова. ”Поезія — завжди відкриття”, — писав він у статті ”Коли входиш у літературу...”.⁷ ”Кожен вірш, кожна збірка для читача має бути поетичним відкриттям, і ті, хто виходить на літературну ниву вперше, також не становлять винятку” (стор. 184).

Епіграфом для своєї статті про поетів Світличний бере вислів

7. *Вітчизна*, 1960, ч. 6, стор. 183-192. Посилання на цю статтю подано в тексті в дужках.

Остапа Вишні:

Коли входиш у літературу, чисть черевики!
Не забувай, що там був Пушкін, був Гоголь, був Шевченко!
Обітри черевики!

Він нагадує поетам, що це чудові, розумні слова. Він застережливо попереджає кожного претендента на ролі поета, що "поетична мова — не проста красивість, не розкіш, а сувора необхідність" (стор. 190), що "накопичення «красивих» метафор, суцільна «образність» — а за ними жодної думки, жодної пристрасної поетичної" (стор. 191) — це ще не поезія, не творчість, а забавка. Від кожного поета він вимагає продуманої, оригінальної, свіжої рими, бо "банальна рима тягне за собою й банальну думку" (стор. 191). Він прискіпливий і вимогливий до всіх формальних деталей поезії: "найдрібніші, здавалось би, цілком формальні «клітинки» поезії зумовлюються змістом, настроєм, думкою і разом з тим самі впливають на них" (стор. 192). Одночасно Світличний стверджує, що постійні пошуки нових мистецьких засобів, постійне вдосконалення своєї творчості не може і не повинно ізолювати поета від свого народу — від його життя, здобутків, втрат і страждань. Тільки в органічній єдності з своїм народом зростає справжня, велика і мистецьки досконала поезія.

Отже, як бачимо, принциповий підхід до поезії, вимоги до неї у Світличного ті самі, що й до прози: мистецька досконалість і глибока увага до людини. Без лакування. Чесно і правдиво, крупним плямом розповідати про життя народу. Але більшість навіть молодих поетів, що їх проаналізував у своїй статті Світличний, не відповідали цим вимогам. "На жаль, мало які з них дадуть справжню втіху любителям поезії", — трохи песимістично закінчував він свій огляд групи молодих поетів за 1959 рік (стор. 192).

Це, звичайно, не стосувалося всього українського поетичного цеху кінця 1950 і початку 1960 років. Проникливий вгляд Світличного побачив не тільки хирляве й недолуге, але й живе, талановите і поетично значуще в українській поезії того часу. Його стаття "У поетичнім космосі",⁸ що мала промовистий підзаголовок: "Полемічні нотатки про поезію молодих", присвячена саме талановитим здобуткам молодих поетів того часу. Справа в тому, що український читач і українська тогочасна критика ще не відійшли тоді від духового занепаду, відсталості сталінської доби. Конвенційне, банальне, традиційне формою стало звичкою, смаком, майже законом у поезії. Все, що почало з цього бунтівливого вириватися, що зазвучало по-новому, незвично, оригінально,

8. *Дніпро*, 1962, ч. 4. стор. 144-152. Посилання на цю статтю подано в тексті в дужках.

сприймалося стримано, з застереженням, а то й вороже. Перші виступи Ліни Костенко, Василя Симоненка, Івана Драча, Миколи Вінграновського та ще кількох інших викликали здивування, сумніви і навіть обурення. Щоб перебороти цю загрозливу відсталість, комусь треба було ґрунтовно і відважно виступити в оборону цього нового. Цю історичну роль виконали два молодих критики: Іван Дзюба і Іван Світличний. Стаття Світличного "У поетичнім космосі" й була однією з перших статей, що ставила перед собою таке почесне завдання.

До свого розгляду Світличний взяв таких, тоді найзавзятіше критикованих і заперечуваних молодих поетів: Ліну Костенко, Василя Симоненка, Івана Драча, Віталія Коротича, Миколу Вінграновського, Євгена Гуцала, Володимира Лучука. Він насамперед вважає, що поява в українській поезії таких винахідливих і талановитих поетів "стала можливою лише внаслідок всенародного піднесення, духу свободи й розкутості, духу дерзання і творчості [...] Суспільна атмосфера [...] не лише спричинила приплив у поезію нових творчих сил, але й визначила деякі важливі особливості цієї поезії" (стор. 148). Він цитує слова Коротича: "Давайте багато на себе візьмемо" (стор. 147) й вважає, що ці слова є творчою девізою молодих поетів. Він називає їх генерацією нових космонавтів у поетичний космос, які "прагнуть піднятися вище і літати швидше" (стор. 152). Коли він цитує Коротича:

Нам треба,
В небо нам обов'язково треба

чи Вінграновського

Нам треба вічно небом жить,
По шию будучи в планеті; (стор. 148)

він хоче тільки підкреслити, якого творчого розмаху сягає уява і думка молодого когорти поетів. Проти цього нового подуву в поезії серед багатьох інших виступив і поганенький поет, старий вічний простосуванець і кон'юнктурник Микола Шеремет. Це той самий, на якого ще в 1920 роки, в молодняківську добу, Леонід Первомайський написав був ущипливий афоризм: "Шеремет — поет? Шеремет — не поет". У молодих поетів він знайшов нескромність, абстрактність і незрозумілість. Обороняючи молодих поетів від подібних закидів, Світличний блискуче довів примітивізм і поверховість Шеремета. Він справедливо вказав, що його вимоги до поезії походять від скомпромітованої вже поетичної кухні Сталіна. Шереметові трудно збагнути той новий поетичний світ, що його принесла поезія молодих.

Все більше відчуття свободи і розкутості, все більша причетність простих людей, колишніх "ґвинтиків", до найважливіших суспільних, історичних подій, все більший розквіт людської особистості —

ось найперші, найголовніші "винуватці" і масштабності поетичних образів, і яскраві художньої своєрідності названих молодих поетів (стор. 148—149).

[...] поезія молодих, особливо І. Драча, відзначається свідомою відразою до загальників і штампів, і потяг до художньої конкретності в ній не менший за потяг до оригінальності й своєрідності (стор. 150).

Висміюючи обстоювану Шереметом поетичну простоту Світличний саркастично запитує:

Як бути з такими далеко не загальноприступними жанрами, як опера чи симфонія? Естрадна музика, звичайно ж, зрозуміліша і дохідливіша для більшості людей, але хто насмілиться тільки тому поставити її вище музики симфонічної? [...]

Той же, хто в поезії шукає спільності, однаковості, той, по суті, вимагає безликоності й невиразності, той мистецтво міряє аршином [...] (стор. 148).

І М. Шереметові [...] можна тільки поспівчувати, що іншої мірки, як аршин, для мистецтва у нього не знайшлося (стор. 152).

Цей конфлікт з представником консервативної течії в тогочасній українській літературі в особі Шеремета живий ще тоді Симоненко закарбував у дотепному сатиричному вірші "Розмова двох читачів", яким і закінчемо наш розділ про поезію.

- Ви чули новину?
- Які там ще новіни?
- Та Вінграновського поскубли за чуприну!
- А хто ж поскуб? За що? Кажі хутчіше!
- За те, що вірші, а не гасла пише...
- Та хто ж?
- Якийсь, напевне, критик чи поет?
- Поет — Микола Шеремет...⁹

Літературознавство на переломі

Світличний сказав своє слово і про українське літературознавство 1960 років. Літературознавство доби сталінської тиранії він визначив як "історію без історії".

У митців минулого бралось до уваги не те, чи вони були синами свого часу, а лише те, що в них було спільного з нами. Виходила історія без... історії, замість літературного процесу ми ніби виявляли свої власні погляди, тільки вкладені в уста діячів минулого. Ті, хто

9. В. Симоненко, "Навколо суперечок про творчість молодих", *Літературна газета* (Київ), 1 грудня 1961; див. також Осип Зінкевич, *З генерації новаторів. Світличний і Дзюба* (Балтімор—Торонто: "Смолоскип", 1967), стор. 96.

наших поглядів не поділяв, з історії автоматично випадав. Український літературний процес "обходився" навіть без таких визначальних постатей як П. Куліш, М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Винниченко, М. Хвильовий, М. Куліш...¹⁰

Це чи не перша на той час відважна і речева критика недоцільного етапу українського літературознавства доби сталінізму. Цю тезу підхопив і ширше розгорнув Іван Дзюба в своєму трактаті *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Давши таку оцінку, Світличний тоді вірив, що та антиісторична доба вже минає, і українське літературознавство поволі виходить на широкий шлях об'єктивної історико-літературної науки. В інших тогочасних публікаціях Світличний стверджував, що літературознавство як наука і літературна критика як щоденна теоретична творча лабораторія літературного процесу тепер мусять бути на висоті принциповості і вимогливості.

Тільки тоді й можливе буде справді бурхливе, гідне нашого часу, зростання літератури, коли на сірій середній рівень дивитимемося як на небезпечну хворобу і будемо лікувати її, принаймні, тим, що художньою нормою, достойною нашого народу, вважатимемо найвищі надбання дожовтневої і радянської класики; що високі і суворі слова: "все є і нічого зайвого" зробимо нашим постійним художнім девізом.¹¹

У статті про двотомник праць акад. О. І. Білецького "Від давнини до сучасності" Світличний цю ідею високого рівня літературознавства ставить ще виразніше. Поява праць Білецького, на думку Світличного, є смертельним ударом по всіх, хто знижував вартість української літератури, по всіх, хто в ворожості своїй зрештою "ласкаво" признавав її в масштабі провінційного вжитку, "для хатнього вжитку". Цитуючи Білецького, він стверджував:

Оглядаючи поглядом своє далеке культурне минуле, з висоти досягнутої в наші дні, українці можуть науково й об'єктивно його оцінити, не потребуючи знижки на бідність, не боячись зіставити своє добро з чужими досягненнями і величаючись своїми художніми утворами не тому тільки, що вони національні, а й тому, що, будучи національними, вони мають загальнолюдське значення.¹²

10. "Сучасне українське літературознавство", *Український календар 1966* (Варшава: Українське-Суспільно-Культурне Товариство в Польщі, 1966), стор. 274.

11. "Міряти високою міркою", *Літературна газета*, 24 листопада 1961, стор. 3-4.

12. "Від давнини до сучасності", *Літературна газета*, 9 лютого 1962, стор. 1.

Ці слова Світличний пише з гордістю як своє і свого покоління кредо. І не його була вина, що його сподівання на краще, що його ваговиті й гідні великої культури погляди і вимоги не здійснилися, що на кінець 1960 років ситуацію в літературі й науці почав знову опановувати всеукраїнський хам і всеросійський держиморда.

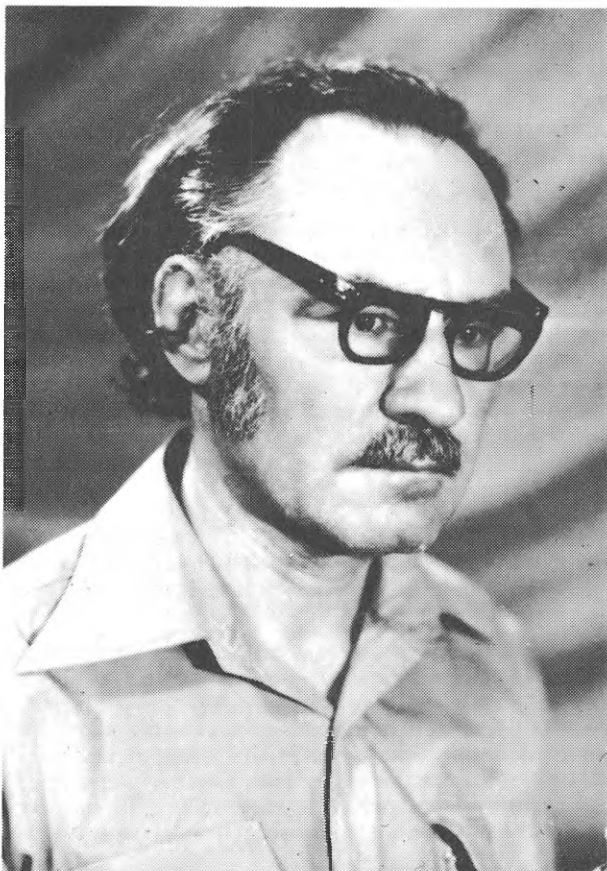
Критичну діяльність Світличного ціхує ще одна дуже важлива риса: сатирично-полемічне спрямування. Ця риса, до певної міри, проймає всі його статті, але особливо виразно вона виявляється в статті "Гармонія і алгебра".¹³ Вона була присвячена чотирьом науковим дослідженням про мову Шевченка: праці П. О. Петрової *Шевченкове слово та поетичний контекст. Використання займенників у поезіях Т. Г. Шевченка*, монографії В. С. Ващенко *Мова Тараса Шевченка*, книжці І. К. Білодіда *Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови*, збірці статей *Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка*. Світличний глибоко, зі знанням справи проаналізував всі ці праці й прийшов до висновку, що вони стоять на низькому, а місцями примітивному рівні. Неповажність досліджень, методологічна безсилість авторів викликає в нього іронічно-сатиричні коментарі, які не покидають його до кінця. Про працю віцепрезидента Академії Наук УРСР Білодіда Світличний сказав, що це "класифікація без системи, систематизація без будь-якого стрижня, добір матеріалу за принципом «що перше під руку потрапить»" (стор. 148).

Це зразок наукового памфлету з просмиками іронії і сатири. Ця особливість Світличного позначилася й на дальших його працях. Вона виразно дає про себе знати і в його найновіших тюремних писаннях.

Публікуючи низку своїх статтів на початку 1960 років, вимагаючи об'єктивності, глибини і високого рівня дослідження і критики, він одночасно вимагав свободи думки і дискусії. "Хай наші оцінки не будуть стерильно-вірними," — писав він у статті "У поетичнім космосі", — "хай будуть різні думки, різні погляди — це не страшно, це дуже добре, що наших оцінок вже не вважають, як це було в приснопам'ятні часи культу особи Сталіна, за істину в останній інстанції. Будуть суперечки, будуть дискусії — і з них народиться істина"¹⁴. Він напевне тоді глибоко вірив, що ідеї його відродженського покоління опанують український літературний процес і посядуть провідне місце. Він напевне не думав тоді, що

13. *Дніпро*, 1965, ч. 3, стор. 142-150. Посилання на цю статтю подано в тексті в дужках. Дивись передрук цієї статті І. Світличного в цьому числі журналу на стор. 45-61.

14. *Дніпро*, 1962, ч. 4, стор. 145.

Іван Світличний на засланні, червень 1981 р.

сталінський "поетичний кодекс", що омертвляв літературу, висміяний і викинений шестидесятниками, зможе незабаром вернутися і знову посісти втрачену "командну висоту". Він не думає, що прийде "брежнєвська доба", яка знову натягне намордники на письменників, примусить їх до послуху, пожене в колгоспи, шахти, на заводи в ролі духових поганяйлів запрацьованих робітників і селян, а тих, хто виявить почуття людської гідності — запроторить у тюрми і концтабори. Серед цих гордих, чеєних і відданих синів народу опиниться і Іван Олексійович Світличний. Рабська покора була йому чужа. Він волів неволю, ніж за словами Шіллера, "рабську психологію на свободі". Цей незламний характер патріота, громадянина і діяча культури

Світличний зберіг на всьому своєму тяжкому хресному шляху в'язня сумління. Він виявив це не тільки в своїх тюремних *Ґратованих сонетах*, не тільки в низці заяв і деклярацій, але й у відомому "Відкритому листі Миколі Бажану".¹⁵

Це надзвичайний, великої історичної ваги людський документ. Повідомивши Бажана, що він (Світличний) зрікається радянського громадянства, він мотивує свій вчинок так:

Радости творчої праці я позбавлений назавжди, і вирок цей щодо мене оскарженню не підлягає. Чи ж варто мені, шановний Миколо Платоновичу, після цього чіплятися за радянський паспорт і, виглошуючи гучні оди фальшивому патріотизмові, прирікати себе на духовну смерть? І в чому більше патріотизму: в тому, щоб, піднявши руки догори, вже ніколи не опустити їх для творчої праці, імітуючи таку-сяку діяльність, як І. Дзюба недоладними стінгазетівськими дописами, чи в тому, щоб взірцем для себе взяти приклад Герцена і Драгоманова, звинувачених у зрадах і шпигунствах, але насправді відданих своїй Вітчизні так, як жоден із квасних і ковбасних патріотів? (стор. 43-44).

Намалювавши межево стисло і речево картину, як після 1960 років наростали і міцніли сили неосталінізму й терору, Світличний просить Бажана — поета, академіка, члена ЦК і депутата Верховної Ради СРСР —

щоб Ви хоч на хвильку задумалися й над тим, що я Вам розповів: чи все робиться в рамках закону, — і тоді постає питання про гуманізм наших найгуманніших у світі законів, що освячують таку жорстоку сваволлю і безпардонне потоптання людської гідності і громадянських свобод; чи, може, те робиться всупереч законам — і тоді ... тоді також треба говорити про наше правниче дикунство, бо що то за закон, коли він обов'язковий не для всіх, коли він дозволяє себе зневажати, коли він служить паперовою ширмою для сваволі? (стор. 44).

І в фіналі цього історичного інвективного листа Світличний заявляє: "Вітчизни, Миколо Платоновичу, я не зрікався, не зрікаюся, і є в мене така певність, поки житиму, не зречуся".

У цьому весь Іван Світличний. Великий справжній гуманізм, обдарований, освічений, гордий і незламний син українського народу. Хоч замучений докраю, стоїть він за ґратами як титан і мовить своє віще слово перестороги і судді.

15. *Сучасність*, 1977, ч. 4, стор. 32-45. Послання на цей лист подано в тексті в дужках.

ГАРМОНІЯ І АЛГЕБРА

Іван Світличний

Полум'яне слово Шевченка я полюбив змалку. Тільки довгий час моя любов була темна, святою наукою не просвіщенна. Любив — і все. А чому, навіщо, за що — цього не розумів.

І вирішив я свою любов науково просвітити. Просвітити капітально й фундаментально. Різні каганці науки — газетні й журнальні статті — я одразу ж відкинув як несолідні. Якщо вже грітися, так від самого сонця — і я взяв чотири, видані останнім часом, найфундаментальніші дослідження про мову Шевченка: працю П. О. Петрової «Шевченкове слово та поетичний контекст. Використання займенників у поезіях Т. Г. Шевченка» (Х., 1960), монографію В. С. Ващенко «Мова Тараса Шевченка» (Х., 1963), книжку І. К. Білодіда «Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови» (К., «Наукова думка», 1964), збірку статей «Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка» (К., Вид-во АН УРСР, 1964).

Вищезгадані праці буквально приголомшили мене оригінальністю й новизною думки і, якщо можна так сказати, капітальністю своєю фундаментальністю. І я подумав: а що, як широкий читач не знає про них? І любить собі Шевченка, як і раніше, сліпо й непросвіщенно? І не здогадується про любов наукову, любов капітальну й фундаментальну?

Так народилися ці мої скромні нотатки, що я їх пропоную ласкавій увазі люб'язного читача. Хай же будуть вони компасом для тих, хто не побоїться найглибших глибин наукової мудрості і захоче полюбити Шевченка твердою науковою любов'ю.

1. «Революційно-демократичні» займенники

«Я — тридцять перша літера українського алфавіту».

УРЕ, т. 16, стор. 443.

«Я — займенник першої особи однини».

Шкільні підручники з української мови.

Чи знаєте ви, що таке я? О, ви не знаєте, що таке я!.. Я — не

Цю статтю Івана Світличного передруковуємо з журналу *Дніпро*, 1965, ч. 3. Правовис і пунктуацію при наводженні джерел збережено без змін. — *Редакція*.

лише остання чи передостання літера алфавіту, як твердить відповідна стаття «УРЕ», але й — згідно з шкільними підручниками — особовий займенник зі всіма наслідками, що звідси випливають.

А наслідки ці такі фундаментальні й випливають так густо, що на наших очах **я** зі скромного займенника виростає на зиждителя й основу всієї ліричної творчості. Взяти хоча б Шевченка. «Шедєври його революційно-демократичної лірики, — читаємо ми в капітальній праці В. С. Ващенко, — створені використанням цього **я**, навколо якого сконцентровано основний ліричний тон. (...) Простий, звичайний займенник стає в центрі ліричного твору» (стор. 173).

Докази? Будь ласка: «Ліричному характерові Шевченкових поезій відповідає той факт, що вони насичені функціонуванням, зокрема, займенника **я**. Він вживається усього 2864 рази» (там же).

Уявляєте? Дві тисячі вісімсот шістдесят чотири рази! Жодне інше слово (крім службових) Шевченко не вжив стільки разів. Чи ж дивно, що «навколо нього ми знаходимо згустки ліризму», що «в ньому чути наитонші, натхненні ліричні ноти. Воно потрясає читача, роздирає душу...» (там же).

Але якщо **я** виявляє такі могутні потенції само-самісіньке, важко навіть уявити, що буде з «потрясеним читачем» і його «роздертою душею», якщо ці самі **я** наваляться на них гуртом. Адже: «Ампліфіковане й повторне вживання ліричного **я** зміцнює його силу, його експресивну виразність». Тому-то «ампліфікованим **я**» змальовує геніальний Кобзар і «крик протесту проти неволі та неволі, жадобу вільного життя» (стор. 174) і «творчий процес поета» (стор. 175), і багато-багато інших цікавих речей.

Проте називний відмінок — не єдина форма буття знаменитого займенника. «Не менш виразною виступає й інша форма цього **я**, не початкова (наприклад, мені)», форма, на яку теж «поет часто спирається в своїй творчості» (стор. 175).

Та справжніх вершин майстерності геніальний поет сягає тоді, коли комбінує й поєднує найрізноманітніші відмінки і форми, в яких тільки може опинитись **я**. Ось чому «в поезії високо патріотичній, де Шевченко передає найінтимніші почуття любові до України, він вдало чергує як різні форми ліричного **я**, так і його повтор та ампліфікацію» (там же).

Але як бути з тими ліричними поезіями, в яких цього самого **я** в жодній формі немає, а тим часом лірика, незважаючи ні на що, є? Виявляється, і тоді **я** не відсутнє, а «навмисне пропущене», а «відчуття пропуску ще більше зміцнює це **я**, лірично наснажує цілий контекст» (стор. 177). Тим-то в геніального поета стільки поезій без **я**! Більше того. «Іноді Шевченко зовсім «спустошує» свою поезію, знімаючи з неї ліричне **я**, а цим ще глибше й міцніше вмуровує його та лірично наснажує зміст», а потім «чергує яскраві

виявлене **я** та навмисний пропуск його» і таким «комбінованим вживанням **я** на цілому контекстуальному фоні» наш поет «виявляє велику майстерність» (стор. 177-178).

Зрештою, на однім **я** світ клином не зійшовся. «Займенник **я**, — повідомляє професор, — існує в цілій системі займенникових одиниць. Так само й Шевченкове ліричне **я** функціонує не ізольовано. Воно міцно сплітається з іншими займенниками, зокрема, з особовими, як-от: **ти, ви, він [вона, воно], вони, ми**» (стор. 178-179). Отже, всі займенники «лірично взаємодіють» (стор. 181). «Своєрідне ліричне **ти** може компенсувати пропущене **я**» (стор. 182); «для зображення жіночих постатей, їх долі, їх інтимного життя» то й узагалі більше підходить не **я**: тут «особливо, вдало функціонує форма жіночого роду» (стор. 184), а «узагальнююче **ми, ви**», відповідно до своєї колективістичної множини, зовсім легко «вбирає в себе також і ліричне **я**» (стор. 183)...

Так дружня сім'я революційно-демократичних займенників на чолі з мудрим і випробуваним **я** спричинила геніальні творіння геніального поета України.

О! Тепер ви знаєте, що таке **я**...

2. Родинний пріоритет, або хто перший сказав «е»

Б о б ч и н с к и й«Э!» говорю я

Петру Ивановичу...

Д о б ч и н с к и й . Нет, Петр Ивано-

вич, это я сказал: «Э!».

Н. В. Гоголь, «Ревізор».

Учення про революційно-демократичні займенники та їхню основоположну роль у поезії настільки оригінальне й несподіване, що В. С. Ващенко не має тут жодних попередників і конкурентів ні у вітчизнянім, ні в зарубіжнім мовознавстві. Нічого схожого не писали ні Потебня, ні Шахматов, ні Бодуен де Куртене, ні Мейє, ні Білодід... В. С. Ващенка можна було б сміливо й безбоязно назвати батьком новітнього вчення про займенники, але... але це вчення вже має свою законну матір — П. О. Петрову, авторку книжки «Шевченкове слово та поетичний контекст».

Як і слід було чекати, материнські почуття ні силою, ні відданістю нітрохи не поступаються перед батьківськими, а іноді навіть і переважають їх. Якщо В. С. Ващенко, скажімо, виділив під займенники лише один із шістнадцяти розділів своєї праці, то П. О. Петрова присвятила їм цілу книжку від першої до останньої сторінки. Сама характеристика займенників у П. О. Петрової теж нічим не поступається перед Ващенкою: авторка вважає, що

«займенники — це **занадто** (!) інтересна, своєрідна і складна категорія нашої мови» (стор. 7), що «саме навколо займенників нарастають своєрідні і складні стилістичні якості нашого мовлення» (стор. 8), що, отже, «Т. Г. Шевченко — геніальний майстер художнього слова — не міг не використати такої багатой і своєрідної в стилістичних можливостях частини мови, якою є займенник» (стор. 9). Більше того: «Займенники, використані у своїх різноманітних функціях, стали одним із тих мовних засобів, що створили велику революційно-демократичну силу Шевченкових поезій» (стор. 156).

Але наука є наукою і тут, як відомо, батьком чи матір'ю можна бути й одноособово. Тож якщо Петро Іванович Добчинський сперечався з Петром Івановичем Бобчинським про те, хто перший сказав знамените «е», то тим з більшим правом можемо ми поставити питання про родинний пріоритет щодо оригінального вчення про займенники. Хто перший поставив скромні займенники на п'єдестал зиждителя ліричної поезії — Василь Семенович Ващенко чи Поліна Олександрівна Петрова?

Якби перед нами були самі лише вищеназвані книги В. С. Ващенка та П. О. Петрової, ми, не вагаючись і хвилини, сказали б: Поліна Олександрівна Петрова! І до цього свого переконання ми легко схилили б не лише слабкодушних феміністів, але й запеклих женоненависників: не могла ж П. О. Петрова, пустивши свою працю в люди 1960 року, творити по образу й подоби монографії В. С. Ващенка, виданої 1963 року.

Але вся біда в тому, що діти науки не завжди народжуються готовими монографіями і взагалі дуже часто не мають точних дат народження. Та ж П. О. Петрова, видаючи свою працю 1960 року, скромно посилається на статті В. С. Ващенка, опубліковані раніше, а В. С. Ващенко не менш скромно посилається на статті й книжку П. О. Петрової — і так кожного разу обоє кланяються один перед одним, чемно поступаючись один перед одним пальмою першості.

Спроби встановити родинний пріоритет примітивним способом; на кого схоже дитя? — бажаних наслідків теж не дають. Виявляється, В. С. Ващенко і П. О. Петрова як жерці науки настільки схожі одне на одного, що й розпізнати їх буває важко. «Стиль — це людина», — говорить давня мудрість, а стиль В. С. Ващенка так схожий на стиль П. О. Петрової, що, мабуть, і найдосвідченіші мовні експерти не встановили б авторства за самими лише стильовими ознаками. В. С. Ващенко має приблизно той самий запас слів, що й П. О. Петрова, обидва автори користуються однаковою термінологією, фрази будують однаково і навіть граматичні помилки в них... однакові.

Якщо В. С. Ващенко каже: «І безперечно те, що під пером

майстра художнього слова займенники здатні **малювати, зображати, живописати, хвилювати**» (стор. 172), — то в П. О. Петрової та сама думка набирає такого вигляду: «Як показує мовна практика Т. Шевченка, займенники теж можуть **малювати, зображати, живописати, хвилювати**» (стор. 10); або: «Вони можуть при належному використанні також **малювати, зображати, живописати, хвилювати** читача» (стор. 155). Як бачимо, не тільки набір дієслів, що характеризують займенники, цілком однаковий, але однаковісінський і їхній порядок у реченні.

Інші стильові моменти, що за інших обставин були б характерними для індивідуального почерку вченого, у В. С. Ващенка і П. О. Петрової теж виявляються спільними. Обидва автори пишуть про «зміцнення художніх якостей мови», про «поетичні доробки» (у множині!), про «аналізування» (замість аналізу) тощо. І якщо визначати авторство за принципом «стиль — це людина», то до того, як вдасться встановити якусь індивідуальну особливість В. С. Ващенка чи П. О. Петрової, скоріше можна пристати до думки, що обидва вчені — насправді не дві особи, а одна, що чомусь виступає лише то в одному, то в іншому образі.

Проти такого припущення повстає лише один незрозумілий факт. В. С. Ващенко, як ми вже згадували, вважає, що займенник **я** в Шевченка «вживається усього 2864 рази». Тимчасом П. О. Петрова нарахувала в Шевченка тільки 1260 займенників **я** (стор. 11). Різниця, отже, на 1604 займенники!

Як пояснити таку розбіжність? І — що вона значить? Не може ж П. О. Петрова свідомо применшувати любов Шевченка до знаменитого займенника, а В. С. Ващенко — свідомо приписувати Шевченкові зайві займенники. Тимчасом і збільшитися в мові Шевченка від 1960-го до 1963-го року вказані займенники, здається, теж не могли...

Проте, сподіваємося, ця поки що не розв'язана проблема буде розв'язана, як кажуть у таких випадках, спільними зусиллями цілого колективу дослідників.

3. Вчені мужі, кістки і концепції

Як відомо, естетична спадщина Арістотеля, як і багато інших праць мудрих греків, дійшла до нас не цілою. «Про мистецтво поезії» лише невеликий і то, здається, не головний уривок багато більшої праці з естетики. Але так само, як палеонтологи по одній кістці можуть відтворити весь кістяк і навіть зовнішність її допотопного власника, так вчені мужі, вивчаючи окремі складники Арістотелевої естетики, шляхом логічних припущень приблизно відновлюють утрачені розділи і загально уявляють усю цілість Арістотелевого вчення про мистецтво.

А що було б, якби через якесь стихійне лихо (не дай, боже) праця В. С. Ващенка пропала і від усієї її капітальної цілості лишилася тільки малесенька «кістка» — розділ про займенники? Якою можна було б увявити собі цілу концепцію вченого-мовознавця?

Учені мужі, напевне, назвали б лінгвістичну теорію В. С. Ващенка прономіналістичною і писали б, що в центрі його вчення стояли займенники, в них учений бачив усю суть і мови, і поезії, а всі інші частини мови вважав за допоміжні й тому підпорядковував займенникам. Сконструйована на підставі однієї «кістки» прономіоцентрична теорія В. С. Ващенка була б, мабуть, струнка й логічна, але... на жаль, фальшива. І та фальш ішла б, звичайно, не від браку фантазії вчених мужів...

Справа в тому, що В. С. Ващенко робить займенники центром поезії і основою всіх мовних явищ тільки в розділі про займенники. В інших же розділах, говорячи про інші частини мови, В. С. Ващенко відсуває займенники в таку густу тінь, що їх і зовсім буває не видно, а на авансцену тоді виступають цілком інші категорії і, таким чином, усі вони по черзі виконують роль основи і центру лінгвістичної концепції В. С. Ващенка.

Так, у розділі «Фразеологічні риси Шевченкової мови» автор уже доводить, що не займенники, а «народна фразеологія вихвала й підготувала грандіозну силу поета» (стор. 141).

Далі виявляється, що в Шевченка «є тексти, насичені чергуванням часових форм», і що саме «функціонування їх служить одним із основних показників художньої мови» (стор. 165).

Ще іншим разом «домінантною серед інших засобів» стає... категорія роду, яка одночасно і «здобуває художні функції», і «створює художні якості мови» (стор. 168), і тому, виявляється, «Шевченко удосконалював свої поезії саме в спосіб культивування цього засобу» (стор. 170).

На жаль, В. С. Ващенко у своїй праці не охопив усіх граматичних форм і категорій, відомих сучасній науці про мову, але всі ті, про які він пише, по черзі виконують роль носіїв і провідників художності вельми успішно, і якби ми мали щастя бачити студію про розділові знаки Шевченка, ми певні, що й крапки та коми теж не спасували б перед високою місією, призначеною їм від імені науки.

Одне слово — вчені мужі з однаковим успіхом могли б назвати лінгвістичну концепцію В. С. Ващенка і адвербоцентричною, і ад'єктивоцентричною, і... — все залежало б від того, який розділ потрапив би перед їхні вчені очі.

З цього погляду, як нам здається, В. С. Ващенко вчинив не зовсім обачно, видрукуювавши свою капітальну працю моно-

графією, а не серією статей. Читаючи окремі статті в суворій хронологічній послідовності, можна було б уявити собі яскравий образ невгамовного шукача істини, що, йдучи шляхом неймовірно-бурхливої еволюції, міняє свої лінгвістичні погляди, як стиляга краватки, а його науковий шлях можна було б тоді зобразити такою карколомною хвилястою, яка кожен крок ученого подавала б у вигляді стрибка чемпіона олімпійських ігор.

Одне слово — чимало поживного харчу залишив би В. С. Ващенко вченим мужам, якби кидав їм по «кістці», а не весь кістяк разом. А так... що накажете робити так? Кому захочеться думати, що професор, пишучи свою капітальну працю, на кожній наступній сторінці забував, що він писав на попередніх?

П. О. Петрова, alter ego В. С. Ващенка, зробила значно обачніше, написавши дослідження **тільки** про займенники...

4. Поетична бухгалтерія

2×2 = 4

Уявіть собі становище професора, який, зійшовши на кафедру, вченим тоном кине в допитливу аудиторію, скажімо, таку сентенцію:

— Науково встановлено, що Шевченко вживав дієслова.

Або:

— Шевченко з'єднував слова в речення.

Очевидно, допитлива аудиторія після цього ще не пройметься глибокою пошаною до професорського сану. Зовсім інше враження на допитливу аудиторію може справити наукове повідомлення про те, що:

— Слово **батько** в Шевченка вживається 149 разів, **бачити** — 179, **брат** — 159, **знати** — 344, **люди** — 391, **мати** — 326, **плакати** — 199, **світ** — 307, **серце** — 243, **син** — 210, **співати** — 143, **старий** — 238, **так** — 364, **хата** — 230 разів.

Це вже майже наука. За цим відчувається якась закономірність. Справді, чому Шевченко вжив слово **мати** 326 разів, а слово **батько** тільки 149; слово **син** — 210, а слово **брат** тільки 159 разів? Що це значить? І якщо навіть професор не відкриє перед нами пелени таємничості, ми все ж відчуватимемо за тим щось серйозне й загадкове і не конче наважимося запитати:

— А може, все це не значить анічогісінько? Може, це теж мудрість, приступна кожному, хто вміє рахувати до тисячі?

Щиро зізнаємося: всю ту словесну бухгалтерію ми не вигадали. Допитливий читач може легко знайти її на стор. 109 згадуваної праці В. С. Ващенка. А якщо читач буде дуже допитливим, то на інших сторінках він побачить багато інших арифметичних розрахунків: як часто Шевченко вживав назви рослин і

назви тварин (стор. 20-21), імена людей (стор. 21) і назви річок (стор. 23); що «прикметник **червоний** у поезіях Шевченка вжито всього 46 раз» (стор. 77), а прикметник **синій** — 263 рази (стор. 79) і т. д., і т. д., і т. ін.

— Ну то й що? — запитаєте ви.

— Гадаєте, нічого? Уявляєте, якою голою й непривабливою була б думка В. С. Ващенко без тої цифри? А так — «наслідки проробленої роботи» як на долоні. За цифрою відчувається щось таємниче і загадкове. Наука виступає з усією капітальністю своєї фундаментальності.

І. К. Білодід теж буває не проти того, щоб унаучнити свою думку солідною цифрою. Виявляється, обгрунтувати ідею про Шевченкове «філософське осмислення світу, всесвіту, прогресу, руху» можна й статистично: адже «слово **світ** фіксується в словнику мови Шевченка 354 рази» (стор. 82).

Трохи нижче І. К. Білодід пише: «Великі семантичні комплекси на означення любові, ласки пов'язані з словами: милий, любий, коханий, любимий, дорогий (108 раз) — Україна мила, краю милий, друже милий, сокіл-хлопець милий, дівчина кохана; добро (109 раз) — добро творить, добра хотів, добро — духовне багатство; добрий (273 рази) — добрий час, добре поле, путями добрими ходить, алмазом добрим, добром сіяють очі молодії...; жаль (16 раз) — жалем серце запеклось, жалю серце набралось і т. д.» (стор. 82-83). Отже, тепер шляхетні почуття і пристрасті постали перед нами відкляцаними на рахівниці, у вигляді круглої цифри старанно вивіреної солідними бухгалтерами-мовознавцями.

Втім, статистичного методу унаучнення прописних істин В. С. Ващенко та І. К. Білодід цілком не вичерпали. Які можливості криються за цим методом, коли його ускладнювати й розвивати, можна бачити зі статті А. А. Бурячка «Семантико-синтаксичні функції прийменників у творах І. П. Котляревського і Т. Г. Шевченка (**за, над, по**)» («Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка»).

А. А. Бурячок, як і В. С. Ващенко та І. К. Білодід, оперує цифрою. Але він не тільки вказує, скільки разів у Шевченка вжито прийменник **за**, скільки — **над**, скільки — **по**. Він також порівнює, скільки разів ті самі прийменники вжив Котляревський. Пильна студія завершується детальною таблицею і «певними висновками». Перший, найважливіший висновок такий:

«За частотою вживання в обох письменників на першому місці стоїть прийменник **за**, на другому — прийменник **по**, на третьому — прийменник **над**. Однак спостерігаємо значні відмінності між письменниками, якщо зіставити співвідношення частоти вживання цих прийменників в одного й другого письменника. На-

приклад, якщо прийняти вживання прийменника **над** за одиницю (у творах І. П. Котляревського вона дорівнює 30-ти випадкам уживання, у творах Т. Г. Шевченка — 177), то співвідношення між прийменниками **за:** **по:** **над** відповідно складаються так: 8,5 : 5,8 : 1 для творів І. П. Котляревського; 5,6 : 1,9 : 1 — для творів Т. Г. Шевченка» («Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка», стор. 66).

На цій підставі вчений приходить до висновку, що «взагалі діапазон функцій розгляданих прийменників у мові творів Т. Г. Шевченка ширший, ніж у мові творів І. П. Котляревського» (там же, стор. 68). І спробуйте не повірити! Творчість арифметичних підрахунків може підтвердити будь-який учень будь-якого першого класу за допомогою звичайнісінької шкільної рахівниці...

Проте й А. А. Бурячок, довіряючи тільки точній цифрі, у своїх висновках аж надто скромний і стриманий. Т. К. Черторизька, авторка статті «Про деякі засоби розширення семантики і меж стилістичного вживання слова у Шевченка» («Джерела мовної майстерності...», стор. 99-115), значно сміливіша й рішучіша за своїх колег. Вона теж порівнює Шевченка з Котляревським (Шевченко вжив слово **великий** 163 рази, а Котляревський — тільки 41 раз; слово **бути** в Шевченка зустрічається 1170 разів, а в Котляревського — тільки 607 разів). Але для неї мовознавча бухгалтерія свідчить незрівнянно більше. Шевченко не просто вжив одне слово 163 рази, а друге — 1170 разів, — він **тим самим** «ввів у літературний вжиток багато нових значень і відтінків слів (...) і збагатив таким чином семантику художнього слова» (стор. 105).

Низько схиливши свої непросвіщенні голови перед несхитним авторитетом цифри, дозволимо собі, однак, запитати: а чому Шевченка порівнювати тільки з Котляревським? Були ж іще, скажімо, Квітка-Основ'яненко, Гулак-Артемівський, Гребінка... Може ж і вони якісь слова вживали до того, як їх уперше написав Шевченко? І, можливо, це теж щось може значити?

Проте задача з двома відомими й безліччю невідомих розв'язується дуже просто. Шевченко порівнюється тільки з Котляревським не тому, що більше порівнювати його ні з ким. Просто мова інших письменників, крім Шевченка й Котляревського, ще не розписана за словниками. А чекати, поки вона буде розписана, вченим мужам не терпиться. Хочеться висновків, і висновків фундаментальних — і вчені мужи тупцюють перед двома деревами, а вдають, що проходять густий, багатокілометровий ліс.

А потім: що може значити цифра взагалі? Якщо слово **яблуня** Котляревський ужив двічі, а Шевченко — п'ять разів, то це теж значить, що Шевченко посилив активність української лексики? Або якщо Котляревський ужив слово **слива** двічі, а Шевченко не вжив жодного разу, то тим самим він уже ввів **сливу** з української

мови?

Словник мови письменника залежить, крім усього іншого, ще й від обсягу написаного. Якщо Шевченко написав шість томів, а все, написане Котляревським, вкладається у два томи, то цілком природно, що вже **тільки тому** в шести томах і кількість слів, і кількість вживання одних і тих самих слів загалом буде набагато більша, ніж у двох томах. Робити висновки про мову письменників на підставі такого різного за обсягом матеріалу — значить йти на свідому тенденційність. Цифра сама по собі ще не значить нічого. Треба вміти бачити і цифру, і те, що за нею стоїть.

П. О. Петрова щодо цього пішла ще далі. Скажімо, на початку розділу про питально-відносні займенники, вона пише: «За кількістю вживань виділяється займенник **що**, який зустрічається в Шевченкових поезіях 558 раз, рідше вживається **хто** — 272 рази, ще рідше **який**, що вживається 84 рази, а займенник **чий** вживається лише 9 раз» (стор. 143). Ми настроюємося з тієї статистики побачити якусь динаміку розвитку: який займенник коли переважає, який — навпаки — поступався місцем іншим і взагалі — що з того всього вийшло. Однак П. О. Петрова ні про яку таку матерію навіть не зникається. Але зате висновок... наприкінці розділу вона робить висновок про те, що «Шевченко уміло залучає там, де це потрібно, цілий ряд відповідних займенників однієї групи, зокрема питально-відносних. Добір цілого ряду питальних займенників підтримує розповідний усно-розмовний тон мови, робить його невимушеним, простим і разом з тим високохудожнім» (стор. 154). І після цього вже ми не можемо сумніватися, що висока художність Шевченкових творів залежить саме від кількості вжитих ним питальних займенників.

Іншим разом П. О. Петрова пише: «Видатний майстер художнього слова Тарас Григорович Шевченко широко користується займенником III особи. Займенник III особи виступає в поетичній мові Шевченка в усій різноманітності своїх семантико-стилістичних особливостей. Форма **він** функціонує 477 раз, **вона** — 307, **воно** — 84 рази, **вони** — 313 раз. В цілому мовна практика поета зафіксувала 1181 вживання займенника III особи» (стор. 69). І ми відчуваємо, що повністю Шевченкове ім'я та по батькові стоїть поруч із цифровими викладками зовсім не випадково, так само як не випадково поет тут же названий «видатним майстром художнього слова». Адже не скажеш: «Видатний майстер художнього слова Тарас Григорович Шевченко любив їсти вареники». Бо кожен запитає: а який зв'язок між варениками й художньою майстерністю? А тим часом залежність Шевченкової майстерності від займенника III особи здається безперечною...

От яку чародійну силу може мати мовознавча бухгалтерія! І все робилося за допомогою однієї лише арифметичної операції —

додавання. Можна собі уявити, які перспективи відкриваються перед мовознавством, коли воно опанує ще й множення, ділення, віднімання, не кажучи вже про інтегральне й диференціальне обчислення...

5. «Окрилений» Т. Г. Шевченко

Чому мені, боже, ти крильців не дав?

М. Петренко.

«Великий Торвальдсен начал свое блестящее артистическое поприще вырезыванием орнаментов и тритонов с рыбными хвостами для тупоносых копенгагенских кораблей... В Голландии, например, во время самого блестящего золотого ее периода, Остаде, Бергем, Тепьер и целая толпа знаменитых художников (кроме Рубенса и фан-Дейка) в лохмотьях начинали свое великое поприще. Несправедливо бы было указывать на одну только меркантильную Голландию. Разверните Вазари и там увидите то же самое, если не хуже. Я говорю потому «хуже», что тогда даже политика наместников святого Петра требовала изящной декорации для ослепления толпы и затмения еретического учения Виклефа и Гуса, уже начинавшего воспитывать неустрашимого доминиканца Лютера. И тогда, говорю, когда Лев X и Леон II спохватились и сыпали золото встречному и поперечному маляру и каменщику, и в то золотое время умирали великие художники с голоду, как, например, Корреджио и Цампиери...»

«День был прекрасный, небо светлое, голубое, глубокое и ясное, как мысль великого поэта. Белые прозрачные тучки-красавицы, как непорочные сновидения младенца, сменялись одна другою, и, пролетая небесное пространство, они набрасывали широкие темные пятна на мою ненаглядную панораму. С этими очаровательными пятнами панорама казалась и шире, и глубже, и бесконечнее... Я принялся за работу. Разложил темные и светлые пятна на моем неоконченном рисунке, и рисунок ожил, заговорил и сам собою окончился... Смотрю, золотое солнце повисло над фиолетовым горизонтом и рассыпало свои изумрудные лучи по всему необъемлемому пространству... Пораженный чудной гармонией, я в безмолвии опустил руки и, не переводя дыхания, смотрел на эту великолепную ораторию без звуков... Не странно ли, мне слышалась из березовой рощи флейта, играющая прелюдию вальса Авроры...»

Уявіть себе на місці учня чи студента, якому для перевірки його знань дали ці два великі уривки з повістей Шевченка з тим, щоб він виписав звідси крилаті слова. Обидва уривки не відзначаються особливою афористичністю вислову й конденсованістю

думки. Навпаки, розважність і непоспішність роздумів, спокійна деталізованість пейзажу настроюють на мудру епічність сприйняття й рівномірну повільність вислову. Окремі слова і вислови не виділяються з-посеред загального спокійного тону, і учневі чи студентові довелося б чимало поламати голову над тим, що саме назвати крилатим.

І. К. Білодід вийшов з цього пікантного становища знаменито: він назвав крилатими... цілі уривки від початку до кінця. Ми не жартуємо: обидва уривки наведені в книжці І. К. Білодіда (стор. 126—127 та 127—128) як зразки... крилатих слів і висловів Шевченка. І приклади ці — не поодинокі. Пошана до терпеливого читача не дозволяє нам заповнити сторінки такими кілометровими «крилами», але кожен може знайти їх у праці І. К. Білодіда в необмеженій кількості.

Мимоволі питаєш себе: якщо це — «крилаті вислови», то що тоді в Шевченка є не крилатим? І чому тоді, як крилатих, не розписати усіх поезій і всіх повістей Шевченка підряд?

Певна річ, такі «крилаті» слова й вислови дуже важко якось характеризувати й класифікувати, і ми щиро співчуваємо І. К. Білодідові, що спробував висловити «деякі думки щодо тематичної і структурно-функціональної схеми крилатих висловів Т. Г. Шевченка — поета-мислителя», маючи на меті «певну класифікацію крилатих висловів Шевченка, яка може стати основою відповідного словника фразеології мови (в тому числі й крилатих висловів) поета» (стор. 119).

Достойно оцінивши серйозність задуму І. К. Білодіда, переглядаємо всі 15 груп, на які вчений ділить крилаті вислови Шевченка, пробуємо виявити якийсь принцип, покладений в основу класифікації, і... ніякого такого принципу не знаходимо. Поділ відібраного матеріалу на такі групи, як а) «крилаті слова і вислови типу лозунгів на соціально-політичні теми»; б) «атеїстичні вислови»; в) «афористичні вислови на теми науки, прогресу» тощо, — такий поділ має свою логіку: основою класифікації тут є ідейно-тематичний принцип. Але, виявляється, вислови, класифіковані за ідейно-тематичним принципом, чергуються тут з висловами поділеними зовсім за іншими ознаками: а) «вислови, оформлені як звертання»; б) «зачини віршів і поем різного змісту», в) «словосполучення із складним словом, в яких передається якісна характеристика»; г) «пісенні тексти з улюбленою Шевченковою ритмомелодикою» тощо.

Можна було б, звичайно, припустити, що І. К. Білодід — не важливо, з якою метою і з яких причин — навмисне перемішав різні групи двох окремих великих категорій: вислови, згруповані тематично, з висловами, поділеними за «структурно-функціональними» ознаками. Тоді легко було б завершити всю класифі-

кацію, поділивши вже систематизовані групи висловів на два великі розділи. Але беремо кожну групу окремо й придивляємося пильніше. Є група «висловів, оформлених як звертання». А чому тоді не виділено окремо висловів, оформлених як вигуки? Є «зачини віршів і поем різного змісту». А чому немає кінцівок віршів і поем різного змісту? Є «словосполучення із складним словом, в яких передається якісна характеристика». А чому немає словосполучень із простим словом або словосполучень, у яких передається кількісна чи ще яка характеристика?

Чому?.. Чому?.. Чому? Капосні «чому» виникають після кожної рубрики і вимагають відповіді, вимагають логіки. Але вся біда в тому, що в класифікації І. К. Білодіда ніякого принципу немає. Врешті, сам автор змушений визнати, що пропонувані ним «п'ятнадцять груп, категорій крилатих слів Т. Г. Шевченка не становлять певної відпрацьованої, завершеної системи, класифікації» (стор. 130). Отже, спроба накреслити «основу відповідного словника фразеології мови (в тому числі й крилатих висловів) поета» без... «певної відпрацьованої, завершеної системи, класифікації». Класифікація без системи, систематизація без будь-якого стрижня, добір матеріалу і поділ матеріалу за принципом «що перше під руку потрапить».

Не далеко полетить Тарас Григорович з такими «крилами»...

6. Холодна обробка вогню

Звуки умертвив,
Музыку я разъял, как труп. Проверил
Я алгеброй гармонию.

О. Пушкін.

Жовті, сині, червоні язички весело танцюють, здійснюються вгору і тануть, за ними здійснюються інші, ще інші — полум'я, мов жива істота, невпинно творить чарівне видово форм, ліній, барв.

Людина вирішила пізнати секрет вогню. Вона хоче спіймати шматок полум'я, відділити його від вогнища, остудити, щоб можна було взяти в руки, помацати, попробувати, побачити на власні очі, що то воно є — вогонь. Але коли полум'я відділяється від вогнища, замість нього лишається лише кіптява, дим і попіл. Людина бере ті рештки колишнього вогню, придивляється, якої вони форми, як між собою з'єднані, який мають запах — і їй здається, вона пізнала секрет вогню. Вогонь, — каже вона, — це маленькі частки кіптяви, зчеплені з такими ж частками диму й пелу; разом вони творять велику цілість, ім'я якій — вогонь.

Точнісінько так деякі мовознавці пояснюють «вогонь в одежі слова» Шевченкової поезії. Перед їхнім духовним поглядом ні-

коли немає живої поетичної цілості. Є суфікси й префікси, лексичні одиниці й словесні конструкції, фрази і речення, зчеплені між собою певним чином. Учений муж бере слова в руки, висмикує з них префікси, переставляє суфікси, міняє слова місцями, зчеплює дієслова з іменниками — і йому здається, що з мовної кіптяви, диму і попелу він осягає секрети поетичного вогню.

Учений не вірить ніяким абстракціям. Він знає лише те, що можна взяти в руки, помацати, зважити, виміряти. Ви кажете: поезія. А дозвольте вас запитати: якого вона кольору? Яка її довжина й ширина? Яка будова?

Щоб з'ясувати «особливості мовної побудови Шевченкових поезій», — пояснює В. С. Ващенко, — «мовознавство користується своїми «холодними» засобами». Воно прагне «показати не тільки «зернини», а й «молекули» й «атоми» творчих доробків» (стор. 4) — і от поезії розкладаються на фрази, фрази — на слова, слова розчленовуються на суфікси й префікси, на окремі звуки. «Художні якості» постають перед ученим поглядом не веселим вогнем, а словесними конструкціями, зчепленими в єдиний ланцюг.

Усе починається з окремих звуків. «Трагічна картина, змальована в «Утопленій», стає виразною саме на фоні цілих ланцюгів, цілих комплексів особливо добраних, озвучених слів». І всі «події навколо таємничого рибалки та фантастичної утопленої» у Шевченка «символізовані звучанням сонорних та шиплячих у їх складному взаємосполученні» (стор. 129).

Однак звуки не існують кожен окремо. Сонорні з'єднуються з шиплячими, голосні з приголосними — і от ми «спостерігаємо витончену гру суфіксальними засобами, що стає вирішальним фактором художньої мови» (стор. 151). Та Шевченко «відавав увагу не тільки суфіксам, а й префіксам, словоскладанню, також іронічно-саркастичному осмисленню цих категорій, особливим формам їх вживання тощо» (стор. 151).

Іншим разом ми бачимо «струнку й витончену гру варіабельних форм», «варіюючих флексій» (стор. 158). Ще іншим разом «важлива художня якість мови виникає на ґрунті вживання вигуків» (стор. 120). А коли перед ученим поглядом дослідника «словесних конструкцій» постають не окремі звуки і флексії, а цілі сконструйовані з них слова, тоді носіями «художніх якостей» стають епітети, метафори, займенники, звертання...

Скажімо, метафора. Вона може все, їй не потрібна ніяка стороння допомога. «Побудова поетичних текстів на метафоризованих словах уже сама собою розв'язує завдання створення художніх якостей» (стор. 55). Замінив звичайні слова на метафори — і вже маеш «поетичні доробки». Був би дим і попіл, а вогонь буде...

Не поступаються перед метафорами й епітети. «Процес епіте-тизації Шевченкової мови», «організація епітетних багатств» **самі собою** створюють «великі художні тонкощі, вирощені на епітетно-му ґрунті», «велику епітетну силу Шевченкових поетичних контек-стів» (стор. 77).

Навіть прості смертні слова, ніякі не епітети й не метафори, й ті успішно виконують роль ланок, що зчеплюють загальний лан-цюг цілої словесної конструкції, ба навіть «надають певного зву-чання цілим фразам і стають у них художніми центрами» (стор. 118): «Так от, **шубовсть** означає не тільки раптовість, але й допо-магає змалювати загальну картину трагічної загибелі Катерини («Катерина»). Так само **гульк** допомагає показати тяжке стано-вище Катерини, коли під час її подорожування (!) раптом ударила зима. Слово **анителень** вдало зображує тишу та навіть урочис-тість, в якій відбувається підготовка гайдамацького походу («Гай-дамаки»)» (стор. 119).

Після окремих слів іде вже вища лінгвістична матерія: «куль-тивування художніх властивостей мови навколо граматичної кате-горії числа» (стор. 166), «особливі функції категорії роду» (стор. 168) тощо.

Так ідучи від звуку до слова і від слова до цілих словесних конструкцій, В. С. Ващенко піддає «холодній» обробці вогонь Шевченкової поезії. То нічого, що замість вогню маємо лише кіптяву, дим і попіл. «В такому підході, — запевняє вчений, — тре-ба бачити не слабкість чи хибність мовознавчого дослідження поетичної тканини, а його своєрідність, специфіку» (стор. 4). Більше того: «Науково осмислити й збагнути велику творчу насна-гу довершених поетичних контекстів можна саме так» (стор. 4). Так і не інакше.

Поетичні ідеї й образи для В. С. Ващенка не існують взагалі. На його думку, навіть такі речі, як «поетичний стиль, художня ма-нера, рима, зорові засоби тощо», для науки про мову, навіть якщо вона досліджує поетичний «вогонь», не існують: це — «чужий для неї об'єкт дослідження» (стор. 10). Окремі звуки творять суфікси й префікси, а ті в свою чергу творять слова, слова сплітаються в ланцюги, ланцюги в словесні конструкції — і так, виростають «геніальні Шевченкові контексти».

Замість полум'яного тираноборця перед нами постає образ середньовічного алхіміка. Ось він сидить перед купою слів, виба-чайте, «лексичних одиниць», бере ті окремі одиниці, приміряє до них то ті, то ті суфікси й префікси, зрештою, добирає «певний тип варіюючих флексій», зчеплює їх із словами, «вселяє» в них «художні якості», потім він робить «семантичне модифікування лексичної одиниці», «згущує» її поетичним змістом, «вмуровує» в «поетичний контекст», «сплітає граматичні явища із стилістич-

ними» і тим закінчує «постановку слова на своєму, чільному місці у складних контекстуальних зв'язках, відповідно до семантики цілого тексту, відповідно до творчого задуму». Так виростає величезна «словесна конструкція», химерна «складна організація Шевченкового слова». І ці «утвори» — справді «стають загадкою для читача», як ребус, який ще треба розшифрувати. «Процес розгадування їх хвилює, дає художнє задоволення» (стор. 53).

В. С. Ващенко стоїть збоку, вченим оком оцінює «словесні конструкції» Шевченка і професорськи заохочує: нічого, виходить «досить вдало», слова вжиті «доречно», епітет «навіть досить виразний» (стор. 82), еволюція епітета «досить чітка» (стор. 88), помітно «навіть своєрідний зміст» (стор. 98).

Держайте, Тарасе Григоровичу, «п'ятірка» гарантована...

7. «Ми не претендуємо...»

«Уничужение паче гордости». Давня мудрість.

Нарешті, наша мандрівка складними лабіринтами науки кінчається. Але... тут, як і всюди, є своє «але». Наука є наука і яке право маємо ми так фамільярно поводитися з високим саном учених мужів, якщо самі вони наввипередки застерігають про свою надзвичайну скромність і наукову безпретензійність? Не вийшло ніякої класифікацій в І. К. Білодіда? Але ж він висловлював тільки «деякі думки», «зовсім не претендуючи на вичерпність» (стор. 119). Не вийшла характеристика Шевченкової мови в книжці В. С. Ващенко? Але ж він сам застеріг, що висвітлював питання тільки «у вигляді попередньої спроби» (стор. 6). Більше того — В. С. Ващенко переконаний, що мовознавство взагалі не може само узагальнювати, воно тільки «нагромаджує факти для літературознавства». «І якщо мова є матеріалом літературного твору, то аналогічно й мовознавчі дослідження в цій галузі є матеріалом (для літературознавства — І. С.)» (стор. 5). Які ж можуть бути претензії до науки, яка й сама себе боїться наукою назвати?

Мила безпретензійність, зворушлива скромність благородних жерців науки! А що було б, якби раптом усі стали такими скромними й безпретензійними? Що, якби футболіст, склавши руки, став посеред поля, не претендуючи забити м'яч? Що, якби лікар, не претендуючи когось вилікувати, від усіх хвороб випишував лише рицину? Що, якби кухар, не претендуючи зварити обід, подавав нам сиру картоплю й сире м'ясо?

«Ми не претендуємо...» Той, класифікуючи матеріал, не претендує на класифікацію. Той, висуваючи свою теорію, не претендує на логіку. Той не претендує на узагальнення, той — на оригі-

нальність... Ніхто ні на що не претендує!

«Ми не претендуємо» — голосно заявляють учені мовознавці і скромно опускають очі долу. «Ми не претендуємо — і ви не майте до нас претензій...»

Ні, шановні, не треба ставати в позу нареченої і зніяковіло колупати піч. Ви, справді, не претендуєте ні на що, доки свої «безпретензійні» витвори читаєте перед обідом чи на сон грядущий своїм чадам і домочадцям. Але коли в красивій оправі, під маркою університетів і академій, солідними тиражами випускаєте їх у широкий світ, ви, шановні, претендуєте, хоч би якими клятвами клялися в своїй скромності й безпретензійності. Ви претендуєте на читацьку увагу, на вчені звання, на народні кошти. Ви претендуєте — і кожен може судити вас відповідно до цих ваших претензій.

ЛІТЕРАТУРНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ 1971 — 1981

Мирослав Шкандрій

Наприкінці шістдесятих років стало ясно, що порівняно толерантне партійне ставлення до літератури, яке панувало в перші роки цього десятиріччя, зазнавало істотних змін.¹ Дискусія над романом Олеса Гончара *Собор*, що з'явився в січні 1968 року,² була однією з перших ознак того, що в майбутньому література підлягатиме суворішому контролю, а поле для неконформістських поглядів буде обмежене.³ Неконроверсійна, здавалося б, головна ідея цього твору, що стверджувала культурну пов'язаність з козацьким минулим, виявилася несприйнятною для деяких партійних кіл. Завідувач ідеологічним відділом обкому Дніпропетровського заявив на семінарі працівників області, що "роман *Собор* — це такий коловорот, кругом якого групується все ідейно шкід-

1. Див. критичні огляди української літератури за цей період: G. S. N. Luckyj, "The Ukrainian Literary Scene Today," *Slavic Review*, 31 (грудень 1972), стор. 863-869 та стаття "Ukrainian Voices" у зб. G. S. N. Luckyj, ed., *Discordant Voices: The Non-Russian Soviet Literatures, 1953-1973* (Овквіл: Mosaic Press, 1975); І. Кошелівець, *Сучасна література в УРСР* (Нью-Йорк: в-во "Пролог", 1964); "Pięciolatki literatury ukraińskiej", *Kultura* (вересень 1971), стор. 64-74; "Література 1978", *Сучасність*, 1979, ч. 3, стор. 145-158; Ya. Pelenski, "Recent Ukrainian Writing", *Survey*, 1966, ч. 4, стор. 102-112; A. de Vicenz, "Recent Ukrainian Writing", *Survey*, 1963, ч. 1, стор. 143-150. Антології літератури періоду "відлиги" в Україні див.: І. Кошелівець, ред., *Панорама найновішої літератури в УРСР: поезія, проза, критика* (друге видання, перероблене і доповнене; Мюнхен: в-во "Сучасність", 1974); Б. Кравців, *Шістдесят поетів шістдесятих років: антологія нової української поезії* (Нью-Йорк: в-во "Пролог", 1967); *Soviet Literature*, 1973, ч. 5, яке повністю присвячене українській літературі.

2. Цей роман уперше з'явився в журналі *Вітчизна* за січень 1968 р. Книжкові видання були випущені в-вом "Дніпро" (Київ, 1968) і в-вом "Радянський письменник" (Київ, 1968). Перший том запланованих *Зібраних творів* Гончара з'явився 1978 р. з долученим списком змісту наступних томів; однак, *Собору* там немає.

3. Існує вже велика література про *Собор*. Див. важливіші статті про цей роман: Є. Сверстюк, *Собор у рихтованні* (Париж—Балтімор: в-во "Смолоסקип", 1970); "Лист творчої молоді Дніпропетровська", *Сучасність*, 1969, ч. 2, стор. 75-85; *Український вісник*, ч. 1-2 (Париж—Балтімор: в-во "Смолоסקип", 1970), стор. 39-50.

ливе, вороже нашій дійсності”.⁴

Хоч Гончар залишився формально головою Спілки письменників України до 1971 року, коли його замінив ще один поважний письменник, Юрій Смолич, в літературних дискусіях того часу тон задавав Василь Козаченко, заступник голови правління Київської організації СПУ, який виконував роль партійного наглядача над літературними справами.⁵ На VI пленумі правління СПУ в листопаді 1970 року Козаченко прочитав список творів, які відхилилися від "правильної ідеологічної позиції". До списку попали: *Катастрофа* Володимира Дрозда,⁶ тому що "вся її атмосфера занадто похмура, сповнена безвиході, безнадії"; *Березневий сніг* Івана Чендея,⁷ бо автор "однобоко змалював тіньові моменти життя сучасного закарпатського села, мимовільно викрививши реальну картину колгоспної дійсності"; *Еврика*⁸ Володимира Маняка за "кепкування над громадсько-патріотичним ритуалом життя заводського колективу, [...] твердження про нівельованість особи в нашому суспільстві, [...] проповідь норм поведінки сумнівного гатунку" і тому що, мовляв, "в числі персонажів, яким симпатизує автор, бачимо людей не мислячих, а роздвоєних, неприкаяних, душевно здрибнелих"; *Полтва*⁹ Романа Андріяшика, яка, на думку Козаченка, описувала події в Галичині після Першої світової війни інакше, ніж загальноприйнято в марксистській історіографії, і яку

4. Див.: *Молодь Дніпропетровська в боротьбі проти русифікації* (в-во "Сучасність", 1971), стор. 10.

5. Козаченко користувався повним довір'ям партійних кіл. Його обрали кандидатом у члени ЦК КПУ на XXIII з'їзді КПУ (1966) і членом ЦК на XXIV (1971) та XXV з'їздах КПУ (1976), а також депутатом Верховної Ради як УРСР, так і СРСР. Заатакував Івана Світличного чотири місяці перед арештом останнього в статті "Тобі народе!", *Літературна Україна*, 27 квітня 1965, і мабуть йому доручено ляяти тих письменників, що підписали відоме звернення 139-и громадян Києва до Брежнєва, Косигіна, та Підгорного з протестом проти політичних процесів, що тоді проходили (див. його статтю в *Літературній Україні* від 21 травня 1968). Справу цього звернення задокументовано в: M. Browne, ed., *Ferment in the Ukraine* (Лондон, 1971), стор. 23-24, 197.

6. *Катастрофа* вийшла в ж. *Вітчизна*, 1968, ч. 2. Цей твір передруковано в ж. *Сучасність*, 1969, чч. 1-3.

7. *Березневий сніг*, опублікований в Києві 1968 р., критиковано у статті п. з. "Дійсність і позиція письменника" у *Закарпатській правді* від 18 липня 1969. За повідомленням в *Українському віснику*, ч. 1-2, стор. 215-216, автора виключено з партії і звільнено від керівництва письменницькою організацією Закарпаття.

8. Вперше опубліковано в ж. *Дніпро*, 1967, ч. 2.

9. Книжка вперше з'явилася в ж. *Прапор*, 1969, чч. 8-9, передрукована в ж. *Сучасність*, 1971, чч. 2-5. Третя частина *Полтви* ніколи не вийшла друком, хоч повідомлення про її появу поміщено в ж. *Прапор*, 1969, ч. 8.

Козаченко назвав твором "сумнівної історичної вартості".¹⁰ Ці коментарі Козаченка, найвищого партійця в СПУ і, очевидно, речника партійної політики, були сигналом для початку широкої кампанії проти згаданих книжок. Повторне й регулярне засуджування цих творів протягом наступних років набрало форму ритуалу, метою якого було нагадати іншим письменникам, що подібні відхилення і їм не прощатимуться.¹¹ Візьмім, як приклад, *Полтву* Андріяшика: книжку було засуджено на засіданні Київської письменницької організації 6 січня 1971 року, потім кілька разів критиковано 1972 року й знову в 1973 та 1974 роках.¹²

У той самий час коли Козаченко окреслював межі, які членам СПУ не можна переступати, кампанія проти Івана Дзюби доходила до свого кінця. Спочатку вимагалось виключити Дзюбу з Спілки. Проте в самому ході цієї організації опір такому крокові був настільки сильний, що вирішено знайти компроміс: Дзюбі дозволено залишитися членом, але він мусів підписати заяву, яку надруковано в *Літературній Україні* від 6 січня 1970 року, в якій він зрікся всіх зв'язків з "українським націоналізмом".¹³

Придушення реформаторського руху, символом якого в той час був Дзюба, збіглося з новими й для українського руху ще загрозливішими офіційними заявами щодо національного питання. На XXIV з'їзді КПРС, що відбувся в Москві 30 березня — 9 квітня 1971 року, Брежнев твердив, що "питання національностей" розв'язане раз і назавжди, що остаточно сформувався "один радянський народ" як "історично нова, міжнародна спільнота людей" і що ця спільнота є тепер переходовим етапом на шляху до однієї радянської нації, в якій російська мова буде загальноприйнятим засобом спілкування.

Слухаючи такі висловлювання, українські письменники мабуть сумно хитали головами і згадували боротьбу минулого десятиріччя. Ще від 1961 року, коли на XXII з'їзді Хрущов заявив, що всі

10. Промову Козаченка на VI пленумі СПУ надрукувала *Літературна Україна* від 20 листопада 1970 р. п. з. "Будівник комунізму — герой сучасної літератури".

11. Див. статтю В. Свободи, "Партійне керівництво літературою в Україні: перша половина сімдесятих років" у ж. *Вітраж* (Лондон), 1980, чч. 10-11, де багато цікавих інформацій про літературні скандали цього періоду, якій моя стаття багато в чому завдячує.

12. Див. Б. Дудикевич, *Радянська Україна*, 8 грудня 1970 (цю статтю передруковано в *Сучасності*, 1971, ч. 2, стор. 8-12) і "Всупереч історичній правді", *Літературна Україна*, 12 січня 1971; також І. Дорошенко, "А з позицій реалізму? Ще про роман Р. Андріяшика «Полтва»", *Літературна Україна*, 26 січня 1971.

13. І. Дзюба, "Заява до президії СПУ", *Літературна Україна*, 6 січня 1970.

радянські народи й національності "постійно зростаються" в процесі "зближення", який призведе остаточно до їхнього "злиття", українські письменники боролися проти можливих наслідків цієї політики для своєї мови, літератури й національної самобутності взагалі. Тепер виявилось, що в цій боротьбі вони зазнали поразки. Насувалося питання: невже після двох короткотривалих "відлиг" у післясталінський період 1957-61 і 1966-68 років знову підготовляється погром української культури?

На відповідь не доводилося довго чекати. Засідання Політбюра в Москві 30 грудня 1971 року прийняло постанову розпочати рішучу кампанію проти руху опору й самвидавних видань.¹⁴ Через кілька тижнів почалися арешти сотень українських інтелігентів.

Суворі заходи негайно застосовано і в літературній політиці. 21 січня 1972 року ЦК КПРС виніс постанову "Про літературно-мистецьку критику", в якій вимагав від критиків підвищення активності "у проведенні лінії партії в галузі художньої творчості". Ця постанова була сигналом для відновлення нападків на "відхилення", які з'явилися в минулі роки, і для широкого переоцінення літературного дорібку шістдесятих років.

Ще два факти сприяли утвердженню тодішньої літературної політики й створенню несприятливої атмосфери, в якій мусіли працювати письменники. До тих фактів належить усунення Петра Шелеста, першого секретаря ЦК Комуністичної партії України, якого в травні 1972 року переведено до Москви, і підвищення Козаченка на пост першого секретаря СПУ, що відбулося 23 березня 1973 року. Його правління, яке тривало до 10 січня 1979 року, було особливо репресивним, відзначаючися майже постійним шуканням за ідеологічними помилками та за недоліками й недосконалостями в світогляді різних письменників.

У квітні 1973 року піддано гострій критиці книжку Шелеста *Україно наша радянська* (Київ, 1970). В ній викривалися "ідеологічні помилки", "тенденційне оцінювання" історичних подій та інші "грубі помилки", які мали б впливати з джерела "місцевого націоналізму" та "національної вузьколюбості".¹⁵ Критиків особливо обурювала шелестівська "ідеалізація" минулого України та його постійне підкреслювання самобутності її історичного розвитку. Це, очевидно, порушувало поняття "дружби народів", за яким українська історія повинна розглядатися в нерозлучній пов'язаності з російською історією та в залежності від неї.¹⁶

14. Про це засідання Політбюра див. *Український вісник*, ч. 7-8 (Париж—Балтімор: в-во "Смолооскип", 1975), стор. 124-125.

15. "Про серйозні недоліки та помилки однієї книги", *Комуніст України*, 1973, ч. 4, стор. 77-82.

16. Аналізу Шелеста книжки і значення його падіння для українських

Викривлення партійної лінії, приписуване Шелестові, зокрема обвинувачення у вихвалянні запорізьких козаків, прозвучали бойовою тривоною для історичної прози. Відразу почалося шукання подібних викривлень і перекручень у творах Івана Білика, Романа Іваничука, Юрія Колісниченка, Сергія Плачинди, Романа Федорова й Ярослава Ступака, а засуджені книжки знято з полиць книгарень.¹⁷ Шелест висловлював незадоволення з того, що "у нашій сучасній історичній і художній літературі, кіно, в образотворчому мистецтві ще недостатньо відображена прогресивна роль і значення Запорізької Січі, цієї славної сторінки в героїчному літописі визвольної боротьби українського народу",¹⁸ а тому заохочував українських письменників і мистців заповнити цю прогалину. Звичайно, після усунення Шелеста ця настанова стала неактуальною, бо зображення козацької доби в занадто яскравих барвах зазнало нищівної критики, а яканебудь дискусія про чутливі проблеми українсько-російських стосунків стала для українських письменників небезпечною.

Історична проза шістдесятих років була надихана великим патріотизмом і окрилена величчю української історії й культури. Білик, наприклад, у романі *Меч Арєя* малює картину слов'янства 5 століття нашої ери, панівним осередком якого був Київ. Там немає й натяку на майбутні російські князівства. До того ж уява автора бачить у київському князі Богдані Гатилі гунського завойовника Аттілу. У цікавій статті-післямові письменник намагається науково обґрунтувати своє припущення про культурну безперервність від скітів через гунів аж до Київської Русі. Автор запевняє своїх читачів:

Так, русини перших століть нової ери були великим і висококультурним народом. [...] Адаже така могутня імперія, як Київська Русь, що півтисячоліття підтримувала статус кво в Європі, та й у всьому світі, не могла виникнути з надр напівдиких племен, які нібито пере-

істориків див.: L. Tillett, "Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest", *Slavic Review*, ч. 34 (грудень, 1975), стор. 752-768. Дещо детальніший розгляд неконформізму в історичних дослідженнях див. неопубліковану дисертацію Івана Мигула: "Politics and History in the Soviet Ukraine: A Study of Soviet Ukrainian Historiography, 1956-70" (Columbia, 1973); L. Tillett, *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities* (Чапел Гіл, 1969).

17. І. Білика критиковано за *Меч Арєя* (1970). Р. Іваничука за *Мальви* (*Вітчизна*, 1968, чч. 4-5 і книжкове видання того ж року); Ю. Колісниченка і С. Плачинду за *Неопалиму купину* (1968); Р. Федорова за *Турецький міст*; Я. Ступака за *Гординю* (*Вітчизна*, 1966, ч. 12). Див. також нападки М. Шамоти в статті "За конкретно-історичне відображення життя в літературі", *Комуніст України*, 1973, ч. 5.

18. П. Ю. Шелест, *Україно наша радянська* (Київ, 1970), стор. 22.

бували мало не в стадії родово-общинного ладу з примітивними ремеслами, не кажучи вже про нерозвиненість класового суспільства. Ні, Європа розвивалася рівномірно в усіх своїх ланках.¹⁹

Автор прагне знову прилучити історію України-Руси до загальноєвропейської і хоч частинно заповнити прогалину в нашій картині розвитку Київського князівства:

Історія наша повна білих плям, історіографія рясніє плямами темними й ще більше — затемненими. Й цей справедливий докір, — як сказав О. Вельтман, російський письменник минулого сторіччя, — [...] лягає на сумління не так найдавніших істориків, як на істориків доби істинно варварської, коли старанність, добросовісність та прагнення об'єктивності, що існували раніше, почали в масовому порядку, при переписуванні античних свідчень та хронік, замінюватись невігласькими перекручуваннями, описками та свідомим підтасовуванням для наперед планованого вкорінення в історіографії неіснуючих фактів і дій, прийшлих династій та прийшлих народів-завойовників.²⁰

Не тяжко зрозуміти, чому такі параграфи не сподобалися російським критикам.

Другий популярний історичний роман шістдесятих років, *Мальви* Іваничука, є не тільки розповіддю про опір асиміляції, але й описом розкладу диктатури в штучній багатонаціональній імперії. Ось автор передає роздуми візира про те, як люди сприймають нового султана:

Кілька днів тому ці самі люди вітали Амурата [...] Вітали так само захоплено. Нині його ніхто не оплакує, нині мають нову цяцьку. Що це? Падіння султанського престижу чи байдужість народу до державних справ, які завжди звершуються без його відома? А й справді, що залишається людям, крім політичних видовищ? Від того, що міняються імператори, не міняється людська доля. [...] Чи не єдине, на чому тримається імперія, — з жахом подумав великий візир, — це груба сила і фанатизм, розбурханий подібними видовищами?²¹

Одночасно з наступом на історичну прозу посипалися докори на адресу деяких літературних критиків з приводу приписуваного їм перекручування партійної лінії. Між критикованими були: О. І. Карпенко (за розвідку про Гоголя²²), В. Заремба (за белетризовану біографію поета й етнографа Івана Манжури, в якій з'ясовано, як царський уряд переслідував українських культурних дія-

19. І. Білик, *Меч Арєя* (Київ, 1970), стор. 434.

20. Там само, стор. 437.

21. Р. Іваничук, "Мальви", *Вітчизна*, 1968, ч. 4, стор. 104.

22. Див. *Літературна Україна*, 20 липня 1973.

ців у минулому столітті²³), І. Іл'єнко (за біографію Квітки-Основ'яненка²⁴) і М. Киценко (за брошуру про Хортицю в героїці та легендах²⁵). Усіх авторів обвинувачувано в ідеалізації минулого, особли- во козацької доби, і в протиставленні її пізнішому російському гні- тові. Останнього автора заатаковано в журналі *Вопросы истории* за те, що він розглядав поселення російського народу на україн- ських територіях як негативне явище, а також за те, що назвав цих чужих пришельців "іноземною голотою", користуючися цитатою з дореволюційної літератури. На думку критика, в брошурі

не знайшов відповідного відображення дух братерства і дружби, який зв'язував запорожців з представниками інших народів як під час війн і клясових боїв, так і в роки мирного труду, скерованого на гос- подарське засвоєння просторів Степової України.²⁶

Добрим прикладом майже патологічної чутливості до справи російського колоніалізму може служити напад критика Н. Коно- валова на твір Бориса Харчука *Два дні*.²⁷ Критик, обвинувачуючи письменника в паплюженні того, що "найсвятіше для нас", наво- дить із згаданого твору такий уривок:

під жорна якої б окупації — великодержавної російської чи велико- державної польської — не висипався засніжений колосок, меливо все одно чорне. Чорна мука запроданства. І нею годувалися й годуються окупанти, жиріють, мордіють, поки над їхніми головами не блисне шабля нових богунів.²⁸

Критика образив факт, що Харчук пише "з неприхованою злістю [...] про возз'єднання" України з Росією в 1654 році. На його думку, прикладом Харчукової "злості" є такий пейзажний ескіз:

Кремеznі буки, високі дуби, зелені й розлогі знизу, всихали у верхів'ях. Набачилися крилатих драгунів, сірошинельних гвардійців,

23. Іван Манжура Заремби з'явився 1972 р. Автора піддано гострій критиці за недооцінення клясової боротьби та за ігнорування лихоліття гетманського панування. Один рецензент писав: "Для чого знадобилася Зарембі така необ'єктивність? Щоб показати, що горе і нещастя на Україну принесли інші, але тільки не свої, українські февдали?" (*Радуга*, 1973, ч. 6, стор. 178).

24. І. Іл'єнко, *Григорій Квітка-Основ'яненко* (Київ, 1973).

25. М. Киценка книжку *Хортиця в героїці і легендах* (друге видання, перероблене і поширене; Дніпропетровське: в-во "Промінь", 1972) піддано критиці в статті: Е. І. Дружинин, "По поводу одной брошуры", *Вопросы истории*, 1972, ч. 11, стор. 203-205.

26. Дружинин, стор. 205.

27. *Два дні* Харчука надруковано в його зб. *Материнська любов* (1972).

28. Г. Коновалов, "Антиісторичні вправи Б. Харчука", *Літературна Україна*, 18 грудня 1973.

начулися всіляких гармат із різних боків, а також і різномов'я племен, що стали народами й прагли загарбати для себе, під свою визволительську опіку ту землю, з якої ті буки й ті дуби ростуть.²⁹

Цей фрагмент Коновалов сприймає як наклеп на основну концепцію радянської історіографії про Україну, на ідею "двох братніх народів", культури й долі яких є по суті ідентичні і які на протязі всієї своєї історії виявляли непереборне бажання жити в одній державній структурі.

Рецензента також обурило наступний уривок, в якому адвокат приготується до оборони одного комуніста й селян на суді в передвоєнній Польщі. Адвокат міркує собі:

Кожний, навіть найменший політичний процес — історичний. І він починається з того першого далекого дня, коли перші завойовники ступили на нашу землю. Мінятимуться судді, мінятимуться підсудні, а цей процес тягнутиметься, поки останній завойовник не ляже кістьми. Справедливість — це воля. [...] Неволя однієї людини є неволею цілого народу. Позбавити хоча б одного права думати й відібрати у нього свободу — значить обікрасти і розум, і свободу цілого суспільства.³⁰

З цього Коновалов робить висновок, що Харчука опанував "абстрактний гуманізм", а також "позасоціальне і позаісторичне ставлення" до суспільного життя.³¹

Проти Харчука спрямовано ляміну обвинувачень наприкінці 1973 і в ранніх місяцях 1974 років. У червні 1974 року він визнав свою "помилку" й відмежувався від "панів і паничів із табору українського буржуазного націоналізму", нарікаючи, що вони "зчинили галас" у його справі.³²

Проте не тільки історична проза дістала догану в пору Козаченкового головування. Партія була особливо незадоволена цілим критичним естаблішментом, приписуючи йому неуважність, нерозбірливість в оцінках і невміння давати правильну пораду письменникам. *Радянська Україна* надала тон у 1972 році, заявивши, що "стан справ в українській критиці не відповідає вимогам, які ставить партія". Вона докоряла *Літературній Україні* й *Вітчизні* за убогість їхньої літературної критики, за суб'єктивізм у висвітленні літературних і мистецьких процесів, а особливо

29. Там само.

30. Там само.

31. Там само.

32. Див. атаки на Харчука: *Літературна Україна* від 18 вересня 1973, 7 грудня 1973, 18 грудня 1973, 28 грудня 1973, 1 березня 1974 і 22 березня 1974. Ціла історія з Харчуком розглядається В. Свободою в його "Партійне керівництво...", *Вісник*, 1980, чч. 10-11. Визнання помилки Харчуком див.: "Відповідь панахидникам", *Літературна Україна*, 28 червня 1974.

критикувала восьмий том *Історії української літератури*.³³ Хоч пізніше й прозвучали натяки на те, що ця історія — як одне з багатьох цінних надбань шістдесятих років — повинна бути перевидана з відповідними поправками, все таки ці натяки ні до чого не довели і, здається, забулися.³⁴

Одержавши відповідні вказівки від партії, ідеологічні працівники СПУ почали старанно розглядати всю літературу останнього десятиліття. Прізвиська заарештованих опозиціонерів, як наприклад, Євгена Сверстюка, Івана Світличного й Михайла Осадчого, просто зникли з літературного обрїю і вже від 1971 року взагалі не згадуються. Іншим письменникам наказано виправитися, бо причіплива критика знаходила вади в окремих їхніх творах. Так було, наприклад, з книжкою *Перевтілення* Віталія Коротича, в якій — за словами критики — окремі вірші "позначені позакласовими категоріями совісті, загального добра, підлості тощо"; з поетичною збіркою Ірини Жиленко *Автопортрет у червоному*, якій закидалося "вузькість баченого світу"; з повістю Д. Міщенка *В морі затишку немає*, в якій критика спостерегла "дегероїзацію",³⁵ а також з різними творами Євгена Гуцала.

"Сільська проза" стала дуже популярною в українській і російській літературі того часу. В ній показувалося, що сільська родина й споконвічні традиції села ще й досі є єдиним міцним коренем духового життя та що міське населення часто шукає задоволення духових потреб у відновленні контакту з сільською культурою. Така настанова, яка притаманна Гуцаловій творчості, не сподобалася критикам, як не сподобалися їм і його спроби "оправдати [...] модерного «інтелектуального» міщанина",³⁶ його вживання засобу "потoku свідомости", який вважався даниною західнім взірцям,³⁷ а також не сподобалися їм "елементи пародійного зображення радянських людей" і невміння показати "роль партійної і комсомольської організації в житті колгоспу".³⁸

33. Атаки див.: *Радянська Україна*, 29 січня 1972. 8-ий том *Історії української літератури* видала АН УРСР (Київ, 1972).

34. Стосовно 8-ого тому висловився Л. Новиченко (*Літературна Україна*, 4 лютого 1972), щодо 6-ого тому, в якому розглядаються 1920 і 1930 роки — О. Килимник (*Літературна Україна*, 29 січня 1974).

35. *Перевтілення* (1972) скритикував Ю. Збанацький в *Літературній Україні* від 8 лютого 1972 і там само *Автопортрет у червоному* (1971). Книжку Міщенка, яка з'явилася 1970 р., піддав критиці П. Загребельний в *Літературній Україні* від 20 травня 1971.

36. Гуцала заатакував за "Двоє на святі кохання" (*Вітчизна*, 1973, ч. 6) критик Л. Санов у *Літературній Україні* від 7 серпня 1973.

37. Цей самий твір Гуцала скритикував М. Шамота в *Літературній Україні* від 19 квітня 1974.

38. Див. М. Логвиненко, *Радянська Україна*, 27 липня 1975, де

Деяким письменникам також закидалося, що вони піддалися впливові "буржуазного націоналізму". Козаченко 23 березня 1973 року з нагоди вибору його на пост першого секретаря СПУ виступив з довгою тирадою проти групи письменників, які, на його думку, попали в ці "ухили". Між перерахованими були: Олесь Бердник, Іван Білик, Роман Андріяшик і перекладачі Микола Лукаш та Григорій Кочур.³⁹ Останніх він обвинувачував у тому, що вони прихильно ставилися до поглядів неоклясика Миколи Зерова. Заклики Зерова до опанування найкращого в європейській літературі й глибокого вивчення не тільки своєї, але й класичної спадщини — завжди вважалися небезпечними в радянській дійсності й ототожнювалися з "буржуазним націоналізмом". Переклади європейських класиків, зроблені Кочуром і Лукашем, скритиковано саме за їхню досконалість. Сказано було, що під приводом збагачення мови вони впроваджували архаїзми й намагалися "витравити з літератури живу мову, особливо в тій частині, де вона природно й закономірно споріднена з російською". Якщо дати волю таким тенденціям, продовжувала критика, "ми мали б мертву літературну мову, українську латину". Звичайно, в радянській мовній політиці панує аксіома, що там, де існують паралелізми, вживання російського слова є природнішим і логічнішим. "Крім усього іншого", підсумовує критика, "така лексика відштовхує читача нарочито вишуканістю, натужною «інтелігентністю» і, головне, затуманює суть справи. [...] Словом, у літературознавстві, як в усьому, «максимум марксизму — максимум популярності і простоти»".⁴⁰

Ще одна форма неконформізму, за яку критиковано письменників у сімдесяті роки, — це впровадження релігійних тем і образів у літературу. За таку тематику засуджено *Всесвіт у тобі* Миколи Руденка, *Воскові олівці* М. Медуніці й *Зоряний корсар* Олесь Бердника. Протягом 1972 і 1973 років особливо гостро критиковали Бердника за метафізичний чи духовний підтекст його творчості.⁴¹

критиковано Гуцала "Тече річка" і *Бережанські портрети*. Гуцала піддали критиці також Ю. Збанацький (*Літературна Україна*, 3 березня 1972) за *Мертву зону* (1967) і Б. Чалий (*Літературна Україна*, 7 грудня 1973).

39. Див. виступ Л. Новиченка в *Літературній Україні* від 27 березня 1973.

40. Див. М. Шамота, "Питання сучасного літературознавства" *Радянське літературознавство*, 1974, ч. 3, стор. 52.

41. Див. критику Руденка і Медуніці в завваженнях Л. Санова в *Радянському літературознавстві*, 1974, ч. 1, стор. 23-26. Про Бердника див.: М. Логвиненко, *Літературна Україна*, 11 серпня 1972. Бердника також заатакував О. Микитан: "У ролі проповідника", *Літературна*

Такі обвинувачення призвели до дисциплінарної акції: деяких письменників виключено з Спілки письменників — між ними Бердника, Кочура й Лукаша — а окремі праці інших попали на список цензора й були зняті з полиць бібліотек.⁴²

Політика залякування творчої інтелігенції показовими засуджуваннями виконала своє завдання: деякі письменники перестали писати, а інші намагалися пристосуватися до нових вимог і нової партійної лінії. Добрим прикладом намагання виконати нові вимоги може служити *Степова родина* Гуцала.⁴³ Піддавшись партійним вимогам, він разом з Ростиславом Самбуком спробував написати "на замовлення нової атмосфери" пропагандистський твір. Це, звичайно, була спроба віддати належне кесареві. Ще в березні 1973 року Козаченко заявив, що партії потрібна не особиста лірика, а пісні, які б заохочували колгоспні бригади й заводських робітників до надхненної праці; що в прозі перевагу повинен мати журналістичний нарис; що партійна пропаганда наголошує багатонаціональну природу радянського суспільства, зв'язки і впливи між різними народами Союзу та їхніми літературами.⁴⁴ За цією формулою Гуцало й Самбук написали репортаж про одне село, в якому вони описують співпрацю й дружнє життя різних національностей. Твір, як можна було сподіватися, вийшов невдалим, а авторів критикували за те, що вони його написали "занадто безбарвно і [...] ненатурально".⁴⁵

Інші письменники також намагалися піддатися подібним метаморфозам і виконати нові завдання політичного керівництва.⁴⁶ Немає потреби й говорити, що ані критика, ані публіка таких їхніх

Україна, 21 квітня 1972, і знову в *Літературній Україні* від 27 березня 1973 і 15 травня 1973.

42. Див. *Український вісник*, ч. 7-8, стор. 123-124.

43. Твір друкують в ж. *Вітчизна*, 1975, ч. 12.

44. Інформацію про сучасні тенденції в національній політиці та їхні впливи на літературу див.: G. S. N. Luckyj, "Socialist in Content and National in Form", *Discordant Voices: The Non-Russian Soviet Literatures*, стор. 1-12. Офіційний підхід того часу можна оцінити з таких зауваг І. К. Білодіда на конференції в Києві: "Велика роль в інтернаціональному вихованні трудящих належить процесу інтернаціоналізації духовного життя радянського суспільства, який дедалі посилюється. Постійний обмін духовними цінностями, взаємозбагачення та зближення братніх культур, зміцнення їх спільної інтернаціональної бази стало однією з закономірностей розвитку культури нового типу — загальнорадянської культури". (*Комуніст України*, 1975, ч. 3, стор. 40).

45. Див. *Літературна Україна*, 12 грудня 1975.

46. Див., наприклад, В. Дрозд, "Люди на землі", *Вітчизна*, 1975, ч. 7. Це явище знайоме в політиці: Дзюба купив собі свободу, поставивши свій підпис на *Грані кристала* (1975), який нібито спростовує його *Інтернаціоналізм чи русифікацію* (1968).

творів не прийняли.

У 1974 році ті особи, що були вповноважені керувати літературою, звернули увагу на деякі погляди сучасної критики на клясиків української літератури, погляди, які, на їхню думку, були хибними. Говорячи про розвідку Є. Адельгейма, що розглядала працю І. Франка *Із секретів поетичної творчості*, М. Шамота натякнув, що деякі критики ідеалізують Франка, мовляв, його літературні погляди вдумливіші й менш догматичні, ніж погляди Добролюбова й Чернишевського. Така "ідеалізація" Франка сприймалася як прихований напад на догматизм у сучасній українській критиці й Адельгеймові нагадали, що "реальна критика великих соціалістів Чернишевського і Добролюбова була вищим досягненням передової літературно-критичної думки свого часу, що Іван Франко як літературний критик виступив переконаним представником цієї школи в нову епоху...".⁴⁷ Виявилось також, що деякі критики дуже високо оцінювали працю Пантелеймона Куліша, а інші, вихваляючи й популяризуючи творчість ВАПЛіте, починають реабілітувати цю організацію й хвильовизм як тенденцію в літературі. "Особливо", продовжує критика, "це помітно там, де ваплітяни зіставляються в успівцями, що, як правило, змальовуються літературними групівщиками мало не розбійниками з великої дороги і вже напевне людьми безталанними".⁴⁸

Ясно, в усіх згаданих випадках вартіві ортодоксального підходу особливо боялися можливої появи конкурентної літературної теорії або програми, які могли б визначити новий напрям для критики. Визначення такого нового напрямку, звичайно, мусіло б початися від переоцінення клясиків української літературної критики.

Не зважаючи на погрожування й умовляння, ситуація в літературі й літературній критиці залишалася дуже незадовільною з погляду партії. За цей період прозвучали кілька разів напади на некомпетентність і млявість літературної критики. В 1978 році Загребельний заявив, що з 114 критиків у СПУ "тільки 10-15 активно працюють у літературі". Решта виявляла обережну стриманість або просто мовчала. Щодо самої літератури, Загребельний вважав, що все в ній "одного виміру": "в написаному є всі прикмети роману, є герої, є конфлікти, є сюжет, є зав'язка, розв'язка, діалоги, пейзажі, авторські відступи, інформація, все як у справжньому — і все мертве, ненатуральне, вторинне, підробка,

47. Див. М. Шамота, "Питання сучасного літературознавства", *Радянське літературознавство*, 1974, ч. 3, стор. 46. Ідеалізацію Франка також заатаковано П. Й. Колесником: "Літературознавчі аберації", *Радянське літературознавство*, 1974, ч. 5, стор. 57-59.

48. Шамота, "Питання сучасного літературознавства", стор. 55.

а не оригінальний, неповторний витвір".⁴⁹

10 січня 1979 року Козаченка усунуто з посту першого секретаря правління СПУ й на його місце призначено Павла Загребельного. Незадоволення режимом Козаченка, видно, досягло дуже високого рівня й багато письменників просто відмовилися брати участь у літературному процесі. Коли, наприклад, Загребельний вислав опитного листа, в якому розпитував про кризу в романі, з 150 осіб тільки 10 вирішили висловити свою думку.⁵⁰ Тому ж вибір нового першого секретаря створив нагоду критично висловитися про стан української літератури. Раптом виявилось, що майже в кожному секторі є криза: у видавництві, романі, драмі, театрі, новелі, теорії літератури, в етиці літературної критики тощо. Висловлювання незадоволених письменників вилилися в офіційно санкціоновану "літературну дискусію" завдянням якої було виставити на показ скарги, які поназбиралися за останні шість років.

Одночасно постанова ЦК КПРС "Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи", прийнята 26 квітня 1979 року, також підкреслила незадовільний стан літератури й літературної критики, вказуючи на те, що "в усіх сферах життя нашого суспільства відбулися величезні зміни, а духовні запити наших людей, їх культурний рівень і інформованість значно зросли". Партія звернула увагу на такі недоліки "виховної роботи" як "політична тріскотня", "формалізм" і "схильність до різного роду штампів, переживання відомих істин".⁵¹ Така підтримка згори напевно тільки підсилила потік скарг до преси.

Борис Олійник говорив про необхідність "створити таку морально-етичну творчу атмосферу [...], аби літератори мали змогу на всю потужність свого таланту працювати і постачати нашого читача високоякісною продукцією".⁵² Читач безперечно з цього мав зробити висновок, що такої атмосфери в минулих роках не було. Письменники також чули з боку партії нарікання на їхню "боязнь виносити на загальне обговорення актуальні проблеми [...] суспільного життя". Олійник зауважив, що літератори "ще ковзають по верхньому шару життя [...] та не докопуються до причин тих чи тих негативних явищ".⁵³ Також було визнано, що майже нема інформацій про загального читача, що соціологія смаку взагалі недосліджена. Тільки факт, що тисячі книжок, які

49. П. Загребельний, "Обрії роману", *Радянське літературознавство*, 1978, ч. 7, стор. 24.

50. Там само, стор. 9.

51. *Літературна Україна*, 12 червня 1979.

52. "Обговорення постанови ЦК КПРС", *Радянське літературознавство*, 1979, ч. 9, стор. 81.

53. *Літературна Україна*, 22 червня 1979.

дістали високі оцінки, лежать нерозпродані на полицях книгарень, вказує на антипатію читача до певних творів. Дуже відверто атаковано літературну критику цього періоду. Їй нагадувано, що її інерція, нездібність і "низький професіоналізм" створюють порожнечу, яка може призвести до втрати молоді. Загребельний нарікав, що критики, які працюють у відділі чужомовних літератур, настільки захоплювалися читанням Кафки й Воннегута, що не знаходили досить часу сказати й слова про українську літературу.⁵⁴

У цей період також розглядалися стосунки між письменником і видавцем. Велика кількість молодих письменників почала висловлювати незадоволення тим, що редактори й видавці безцеремонно скорочують або змінюють окремі місця в їхніх творах, що їхні книжки на свою появу мусять, як правило, чекати чотири чи п'ять років.

Можливо, найболючіша й найважливіша проблема, на яку натякалося в ці роки, хоч у дещо приглушеному тоні — це "труднощі з папером".⁵⁵ Не є таємницею, що від 1972 року число назв і кількість українських книжок, виданих у республіці, зменшилися, а відносні числа для російських книжок значно збільшилися. Отже, "труднощі з папером" стосуються тільки українських видань. На кінець десятиріччя на кожну українську книжку в Українській республіці видавалося майже три російські.⁵⁶ Та найбільша іронія в тому, що число українських публікацій впало в цей час нижче числа українських видань двадцятих років, себто

54. Див. виступ П. Загребельного в *Літературній Україні* від 9 квітня 1981 і Л. Новиченка там само від 14 квітня 1981.

55. Див. виступ П. Загребельного в *Літературній Україні* від 9 квітня 1981.

56. Статистичні дані подані нижче взяті з *Печать СССР в 1970 году* (Москва: Всесоюзная книжная палата, 1971), стор. 53 і з відповідних розділів цього річника за наступні роки:

	Загальне число назв книжок виданих в УРСР	Число назв виданих		Наклад (тис.)	
		по-укр.	по-рос.	по-укр.	по-рос.
1970	8.133	3.105	4.682	91.994	25.564
1971	8.068	3.106	4.613	93.379	28.541
1972	9.407	3.470	5.497	101.817	31.520
1973	7.686	2.981	4.408	103.049	32.728
1974	8.814	2.893	5.559	104.795	44.255
1975	8.731	2.651	5.693	104.666	46.615
1976	9.110	2.494	6.252	104.154	50.460
1977	8.430	2.367	5.726	102.206	53.953
1978	8.259	2.288	5.636	101.182	52.341
1979	9.032	2.414	6.284	99.502	52.483

того періоду, коли українізація ще серйозно не почалася й не набрала ширшої амплітуди.⁵⁷ Відомо ж, що й в двадцяті роки партія в Україні постійно нарікала на те, що кількість назв і величина накладу не задовольняли культурних потреб українського населення.

"Труднощі з папером" не є новим явищем. Нервовим видавцям не завжди легко відмовитися друкувати твір визначного письменника або твір, в якому трудно викрити специфічні ідеологічні відхилення. Іноді партійна лінія щодо окремого автора або окремої змальованої події може бути неясною або в процесі зміни. Обережний редактор, не відважуючися на ризиковне видання непевного твору, часто покликається на випробовану формулу: "труднощі з папером". Один історик радянської літератури вважає, що в даний період, коли партійна лінія проходила кілька змін, приблизно 80% рукописів деякі видавництва відмовлялися друкувати, виправдовуючися браком паперу.⁵⁸

Від шістдесятих років загальні умови видавання книжок постійно погіршувалися. Вистачає переглянути статистику ЮНЕСКО, щоб побачити, що в 1978 році з десяти найбільших слов'янських націй українська займала сьоме місце за кількістю назв виданих книжок (див. таблиця 1). Ця кількість ледве випередила кількість видань словенською мовою, а словенців менше, як два мільйони.

Наслідки дії радянської культурної політики на продукцію українських видань видно з таблиці ч. 2, яка подає число назв у співставленні з числом мовців десятиох найбільших слов'янських націй.

57. Цифри української книжкової продукції середини 1920 років взяті з: В. Сухино-Хоменко, "П'ятирічка української радянської книжки", *Критика*, 1929, чч. 10-11, стор. 11:

	Загальне число назв книжок	Число назв виданих українською мовою	Наклад (тис.) по-українськи
1923-24	2.557	855	7.272
1924-25	4.508	1.813	19.690
1925-26	4.970	2.166	19.810
1926-27	5.028	2.445	16.313
1927-28	5.413	2.920	22.229

Саме в ці роки українська книжкова продукція наздогнала російську. Сухино-Хоменко впевнено передбачив, що на кінець першої п'ятирічки українська книжкова продукція в республіці перевищить 90% загального числа (стор. 18). Навіть на той час було аксіомою політики партії, що українськомовна книжкова продукція відстає від культурних потреб населення.

58. G. Svirski, *A History of Post-War Soviet Writing* (Ann Arbor: в-во "Ардіс", 1981), стор. 345.

Таблиця 1

Число назв книжок у слов'янських мовах виданих (рідною мовою в кожній країні)*

Мова	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Російська	56,391	57,521	54,968	56,225	57,522	57,072	60,240	65,055	61,239	61,856	9,857	60,259	66,126	66,180	
Польська	7,457	7,238	8,136	8,721	8,437	8,571	9,271	9,462	9,799	9,562	8,220	7,492	5,939	7,042	10,900
Сербо-хорватська	5,492	5,516	5,507	6,187	6,474	5,728	5,402	6,541	6,448	6,353	8,220	7,492	5,939	7,042	7,102
Чеська **	4,159	4,692	4,577	4,383	4,528	5,067	5,067	5,230	5,735	5,318	5,498	6,520	6,144	5,895	6,042
Болгарська		3,236	3,021	3,301	3,117	3,144	3,368	3,640	3,433	3,565	3,422	3,201	3,204	3,496	3,671
Українська	3,173	3,003	3,026	2,855	2,950	3,061	3,112	3,113	3,414	2,989	2,893	2,651	2,494	2,367	2,287
Словацька**	1,773	3,119	2,611	2,470	2,446		2,804	2,623	2,842	2,232	3,311	2,875	2,495	2,829	2,739
Словенська	985	985	945	1,236	1,139	1,152	1,089	1,365	1,463	1,515	2,444	1,773	1,594	1,630	1,838
Македонська	403	425	387	596	574	532	618	748	652	726	789	760	559	490	480
Білоруська	339	299	336	344	453	425	430	423	405	467	439	476	476	393	373

* Цифри див.: UNESCO Statistical Yearbook (Париж, 1964—).

** Мале число двомовних чехо-словацьких видань вилучено.

Таблиця 2

Співвідношення кількості мовців та назв книжок⁵⁹
у 1970 р. у Східній Європі та СРСР
(Загальне співставлення)

Мова	Мовців у мільйонах	Назв книжок	Назв книжок на мільйон мовців (К/М)
Російська	141	60.240	427,2
Українська	35	3.112	88,9
Польська	32	9.271	289,4
Сербо-хорватська	15,1	5.271	357,7
Чеська	9,5	5.067	533,3
Болгарська	7,6	3.368	443,1
Білоруська	7,3	430	58,9
Словацька	4	2.804	701
Словенська	1,8	1.089	605
Македонська	1	618	618

Таблиця ч. 2 наочно ілюструє, як дві слов'янські нації, які живуть у Радянському Союзі, українська й білоруська, опинилися в набагато гірших умовах, ніж південні й західні слов'яни. Після 1970 року становище стало ще скрутнішим: для українськомовного населення республіки, яке в 1979 році становило приблизно 36,4 млн,⁶⁰ видано в тому самому році тільки 2.414 назв книжок, себто 66,3 назви на мільйон населення.

Дискусія, яка розпочалася в пресі в останні роки минулого десятиріччя і яка триває й досі, виявила невідрадний стан української літератури. В наслідку розгляду лише драматургії, наприклад, було вказано на факт, що на приблизно 50 млн населення працювало ледве три-чотири драматурги,⁶¹ що між 1976-1979 роками не з'явилася жадна п'єса хоч би пересічної вартості,⁶² що п'єси українською мовою становили тільки чверть республіканського репертуару в 1978 році, що більшість п'єс, які ставилися понад сто разів, належать передреволюційним класикам, бо велика частина сучасної продукції є просто халтурою.⁶³ Стверджено, що

59. Цифри взяті з: Б. Струмінський, "Соціолінгвістична позиція українства в слов'янській групі мов", *Українська книга 7*, ч. 4 (1977), стор. 86.

60. *Населення СРСР по даним всесоюзної переписи населення 1979 года* (Москва, 1980), стор. 28.

61. Див. В. Бойко, *Літературна Україна*, 26 січня 1979.

62. О. Коломієць, "Українська драматургія сьогодні", *Радянське літературознавство*, 1979, ч. 11, стор. 6.

63. Серед 22 найпопулярніших п'єс поставлених 1978 р. були класичні твори Г. Квітки-Основ'яненка, І. Карпенка-Карого, І. Котляревського, М.

п'єса О. Левади *Фауст і смерть* була останньою трагедією, яка з'явилася ще в 1960 році, що сатира взагалі не з'являється, а театри бояться ставити комедії або п'єси з політичним змістом на сучасні теми.⁶⁴ Обмірковуючи причини такого стану нашої драматургії, один критик зробив щире зауваження, що "насамперед вловлюємо боязкість деяких авторів, театрів користуватися гострою зброєю сатири й гумору, відчуваємо їхню оглядку на те, що хтось не зрозуміє або й образиться, а то й упізнає себе, переадресує сміх на свою установу чи персону".⁶⁵

В "літературній дискусії" 1981-1982 років найцікавішими, мабуть, були дві теми: перша стосувалася проблеми стилю, а друга — неетичної поведінки деяких критиків. В дискусії на першу тему кілька критиків висловлювали свої погляди на позитивне й негативне в різних стилістичних тенденціях. Консервативніші письменники й критики виявляли глибоке підозріння до всяких нових "ізмів" та до складності в архітектоніці літературних творів. Вони взагалі ставилися неприязно до стилістичного новаторства. Ці критики-ортодокси боялися здебільшого двох тенденцій: поперше, захоплення експериментальною психологією, яка пояснює поведінку людини явищами підсвідомості, фантазіями, сновидіннями. Взагалі, їх лякало підкреслювання факту, що ці процеси є некеровані, часто незрозумілі, а одночасно стихійні й надзвичайно сильні. Подруге, вони боялися впливу нових філософських напрямів, спертих на найновіші здобутки західньої науки. Проте молоді письменники завзято обороняли експериментальність у літературі, психологізм, мітологічно-фолкльорну тенденцію й інші спроби в пошуках нових напрямів.⁶⁶ Дискусія, здається, закінчилася компромісом: закликалося до визнання позитивного в кожному підході й до толерантного ставлення до розмаїтості тенденцій.

Дискусія про етичні принципи критики виявилася набагато го-

Старицького, а також п'єси базовані на творах Гоголя і Шевченка. (Там само, стор. 10).

64. Див. *Літературна Україна*, 17 березня 1981.

65. "Бути гідним свого покликання", *Літературна Україна*, 20 квітня 1979.

66. Серед учасників цієї дискусії були: П. Загребельний і О. Левада в *Літературній Україні* від 11 квітня 1980; В. Маняк в *Літературній Україні* від 5 грудня 1980; А. Погрібний в *Літературній Україні* від 6 січня 1981; В. Добрянський в *Літературній Україні* від 13 січня 1981; В. Яворівський в ж. *Дніпро*, 1980, ч. 1, стор. 146-149; К. Ломазова в *Літературній Україні* від 3 лютого 1981; А. Колісниченко в *Літературній Україні* від 20 березня 1981; В. Коваль в *Літературній Україні* від 16 січня 1981; "По колу чи по спіралі?", *Літературна Україна*, 24 березня 1981; Ю. Винничук, "Рифи стилю", *Літературна Україна*, 3 квітня 1981.

стрішою. Молоді літератори нападали на всевладного халтурника, який свої власні упередження санкціонує званням літературного критика. Обвинувачувано такого критика в застосовуванні вульгарно-соціологічної аналізи до літературної творчості, і нарідкалося, що дуже часто такий критик чомусь вважає, що й письменник мусить творити за подібною соціологічною методою. Якщо застосовування соціологічної схеми до аналізу твору нічого не дає, критик звичайно твердить, що твір слабкий і не заслуговує на серйозніше обговорення. Обурення молодих письменників таким зловживанням авторитетом критика порушило інші, набагато глибші проблеми, пов'язані з самою природою соцреалізму, і, взагалі, вимагало відповіді на питання: які критичні підходи є можливі й чи є якась "соцреалістична" метода аналізу літературного твору. Скоро стало ясно, що не було ніякої згоди між учасниками цієї дискусії в цих питаннях, а тому обмін думками перервано — знову ж з намаганням якось помирити молодь з існуючим станом і визнати корисні думки у всіх дописувачів.⁶⁷

Ця остання "літературна дискусія" почалася статтею Г. Штоля в *Літературній Україні* від 2 грудня 1980 року і В. Маняка в тій самій газеті від 5 грудня 1980 року. Не звівши кінці з кінцями та не прийшовши до переконливих висновків, цю дискусію все ж закінчено серією статей в *Літературній Україні* від 3 квітня 1981 року. Ясно, що порушені проблеми лишилися невирішеними і що й далі вони становлять підтекст різних обговорень у пресі. Однак сама спроба інсценізувати такого роду критику літературного естаблішменту породжує думку, що ця спроба являла собою намагання примирити українських літераторів з політикою партії. Цілком можливо, що спустошення української літератури арештами й переслідуваннями за правління Козаченка викликало сильне обурення серед творчої інтелігенції, а тому партія постановила полегшити деякі обмеження в літературній і культурній політиці. Усунення Віталія Виноградського з посади редактора *Літературної України* в березні 1980 року й висування Ліни Костенко на Шевченківську премію в грудні 1980 року були ймовірно елементами такої політики. Ліна Костенко, визначна літературна постать з покоління шістдесятників, більше десятиріччя нічого не видавала. Аж в останніх роках вийшли з друку три її книжки: *Над берегами вічної ріки* (1977), *Маруся Чурай* (1979) і *Неповторність* (1980). В *Літературній Україні* від 4 березня 1980 року на Ма-

67. Серед учасників були: Г. Штоль в *Літературній Україні* від 2 грудня 1980; М. Славинський в *Літературній Україні* від 16 грудня 1980; М. Слабошпицький в *Літературній Україні* від 3 квітня 1981; Ю. Бурляй, "Літературна критика, її метод", *Радянське літературознавство*, 1980, ч. 6, стор. 62-73.

рєю *Чурай* з'явилася дуже прихильна рецензія Миколи Бажана, яку можна сприймати як сигнал до зміни в офіційному ставленні до поетеси. До познач покращення літературного клімату можна зарахувати появу збірки талановитого поета Л. Кисельова *Осіння пісня* (1979), яку в 1970 році цензура сильно скоротила. Можливо, що завдяки цьому кліматові вийшла також збірка Василя Симоненка *Лебеді материнства* (1981).

З другого боку, таку тактику можна оцінювати як фліртування партії з громадською думкою, щоб приспати її чуйність і тим часом залакувати свої помилки. Поза згаданими незначними "пільгами" не можна спостерегти істотніших змін. Навколо українського літературного життя затягнуто петлю партійного контролю й не видно якогось відхилення від політики провінціалізації української літератури. Доказом цього може бути усунення Дмитра Павличка з посту головного редактора *Всесвіту* саме тому, що цей важливий журнал стояв на досить високому рівні та друкував українською мовою добрі переклади з чужих мов. Його наступник Коротич вже висловив бажання змінити формат журналу на формат американського *Рідерс дайджест*. Одночасно нападки на всякі вияви українського патріотизму тривають далі. Наприклад, Ростислава Братуня звільнено з посту голови львівського відділу СПУ за його промову на похороні молодого композитора Володимира Івасюка, якого, на думку населення, в травні 1979 року вбило КГБ.

Треба додати, що подібні "дискусії" вже відбувалися в СРСР не раз, і ця остання була слабим відблиском двох попередніх, що спалахнули в короткотривалих "відлигах" 1957-1961 і 1966-1968 років, коли також допущено до преси критику, яка в згадані роки була в основному сильнішою, ніж у 1980-1981 роках.

Кожному ясно, що молоде літературне покоління прагне до вільного самовияву, до творчості, яка була б необмежена тугими ідеологічними догмами та соціальними замовленнями.

З другого боку, партія, що керує літературними процесами, затривожена поглядами наймолодшого покоління письменників і критиків, смаки й настрої яких відрізняються від старої гвардії. Це покоління черпає своє надхнення з найкращих творів двадцятих і шістдесятих років, а не з сірих трафаретів, несполучних з справжнім мистецтвом, які часто їм підсовуються як зразки. Тому партійні представники з кожним роком настирливіше підкреслюють потребу "виховувати" молоде покоління й організують для нього спеціальні семінари, лябораторії тощо, щоб прискорити процес "вишліфування".

Сьогодні ми ще не маємо підстав твердити, що відбувається якесь істотне послаблення контролю за українською літературою. Її перспективи оповиті туманом непевності. Але вже

сьогодні можемо говорити про результати літературної політики сімдесятих років. Ця політика, завданням якої було придушити неконформістські погляди й залякати українську інтелігенцію, виконала своє завдання. Найкращу епітафію цьому десятиріччю склав Щербицький на VIII конференції СПУ в квітні 1981 року, коли робив підсумки своїм успіхам за термін свого врядування. В своєму виступі він сказав: "Свого часу Спілка Письменників України, її партійні організації провели необхідну виховну роботу з окремими літераторами, які припустилися помилок. І сьогодні їх талант чесно служить народові".⁶⁸

Проте на основі шістдесятилітнього досвіду можемо зробити висновок, що партійна політика не в силах викоринити подібні неконформістські тенденції в українській літературі.

68. *Літературна Україна*, 9 квітня 1981.

ІГОР СТРАВІНСЬКИЙ: ЕСТЕТИКА, ТВОРЧИСТЬ, БЕЗСМЕРТЯ

ДО СОТОЇ РІЧНИЦІ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Юрій Фіяла

Дещо перефразовуючи відомий вислів, можна сказати, що існує музика трьох ґатунків; добра, погана та музика, яку творив Ігор Стравінський. Це зовсім не означає, що невдалих опусів у Стравінського не було, що всі його партитури — незаперечні, неповторні шедеври. Але чи не зустрічаються менш виразні, менш переконливі сторінки навіть поміж творів Баха та Бетговена?

Пригадуються слова музичного критика, а саме: ніхто не наважиться сказати, що Гете або Кант мусіли стояти на рівні філістерів. Від музики ж вимагають бути приступною для всіх, а домінування в ній інтелектуального первня вважають за щось нездолене, право самостійного мислення — за щось сумнівне. Дійсно: коли, наприклад, у точних науках зустрічаються з незрозумілими або нез'ясовними явищами, то змінюють гіпотези, переглядають і уточнюють методи. На жаль, у музиці в таких випадках відкидають чомусь не застарілі "правила", а ту музику, яку ці правила неспроможні пояснити. Мимоволі складається враження, що ті з нас, які не мають відваги відійти від завчених істин, завжди готові ляяти незрозумілі їм явища мистецтва, а пересічний слухач — чи не задля інстинкту самозбереження — має нахил підтримувати принципи музичної схоластики, повертатися до відродження давно застарілих концепцій.

Добре відомо, що науковець — природознавець або фізик — не завжди займається дослідженням того, що йому подобається, що він вважає за гідне своєї уваги, а поготів за привабливе або гарне. Саме тому справді неупереджений дослідник музичної

Юрій Фіяла — композитор, піяніст, органіст — народився 1922 року в Києві. Музичну освіту здобував у Київській державній консерваторії ім. Чайковського, Берлінській музичній академії та Брюссельській королівській консерваторії. Від 1949 року живе в Канаді, де продовжує свою фахову працю в Монреалі. Автор понад двохсот творів оркестрової, камерно-ансамблевої та сольової інструментальної музики, багато з яких видано в Канаді. Від 1967 року продюсер музичних програм для Міжнародного відділу Радіо Канада [CBC].

спадщини намагається досягти високого рівня розуміння чужої творчої особистості. Тільки тоді пересічний читач не помітить, що, можливо, творчість того чи того композитора зовсім не обов'язково приваблює такого дослідника, що особисто його ця творчість іноді навіть не зворушує.

Азбучна істина: кожний справді об'єктивний дослідник докладає всіх зусиль до того, щоб якомога повніше усвідомити естетичний світогляд композитора, творчість якого він аналізує. Тільки тоді такий дослідник може авторитетно витлумачити той чи той інтонаційно-виразний зворот цієї музики, показати, чим саме зумовлено її схематично-формальні особливості, ті чи ті характеристики її стилю, динаміки або гармонійно-поліфонічної структури.

Творча спадщина Стравінського вчить багатьох речей: ця спадщина — універсальна. Стравінський був типовим представником європейської музичної культури перших сімдесятих років двадцятого століття: сміливим конструктором, можна сказати — "цеховим майстром" музичної творчості, який володів всеохопним знанням усіх таємниць свого високого емоційно-інтелектуального ремесла. Як сказав відомий італійський композитор Альфредо Казелла, Стравінський був для молодого покоління європейських музик тим "сліпучим маяком", який розганяв темряву на їхньому шляху.

Цікаво, що на початку своєї діяльності Стравінський приніс на Захід ритми, інтонації та принципи формотворення російської музики так званої "усної традиції". Але з бігом часу композитор спромігся скинути з себе цю осугу стилізованої музичної обивальщини, яка так яскраво виявилася, наприклад, в його балеті *Петрушка*. Не є таємницею, що вже від 1910 року, коли в Парижі поставлено його балет *Жар-птиця*, Стравінський став для Європи — а особливо для Франції — тим, чим були для неї такі композитори-універсалісти, як Люллі, Глюк і Керубіні. Стравінський набув, у всеохопному розумінні цього поняття, значення загальноєвропейського майстра, який успішно переміг і критично абсорбував не лише творчі заповіді російської музичної школи, яка зформувала його, а й всі естетичні впливи чужого, міжнародного середовища.

Досить довгий час існувала помилкова думка, що музичний Париж, де Стравінський прожив кільканадцять перших років свого життя на Заході, призвів до своєрідного стилістично-естетичного розпещення композитора, а пізніше — підкорив його творчу волю своїм специфічним інтелектуально-мистецьким вимогам. Це —

більш ніж легковажне та поверхове, цілком необґрунтоване твердження, якого довгий час дотримувалася, головним чином, радянська музикологія. Якщо серйозно простудіювати будь-яку партитуру, створену композитором за тих років, то не важко побачити, що учень, так би мовити, перемиг впливи своїх учителів. Так само, як на початку Стравінський з успіхом переборов творчі впливи Римського-Корсакова, а потім Дебюссі, джазу, композиторів італійського барокко та Чайковського, так наприкінці своєї діяльності він спромігся взяти лише найвартісніше і найсуттєвіше з художньої естетики композиторів нововіденської школи додекафоністів — Шенберґа, Веберна, Берґа — ніколи не згубивши при тому свого власного мистецького обличчя. Саме таких принципів дотримувалися свого часу не лише згадані нами Люллі та Глюк, а й Бах, беручи від сучасної їм культури найцінніше і водночас безсумнівно домінуючи над своїм мистецьким оточенням. Тому суперечки з приводу того, чи був Стравінський композитором російським, французьким, чи може навіть американським, — слід вважати попросту за недоречні. Чи ж стане хтось сперечатися щодо того, чи був, наприклад, Глюк композитором німецьким чи французьким (чи може навіть італійським)? А Гендель? Чи був він представником німецької чи англійської музики? А яку країну вважати за батьківщину Баха чи Бетговена? Бож одна з найцінніших якостей європейської музики полягає саме в її узагальнюючій, її об'єднуючій силі. А заперечувати величезні впливи на цю музику саме Стравінського не відважиться за наших днів ніхто.

Власне тому так бажано подати в короткому нарисі всебічну характеристику творчої постаті Стравінського, століття з дня народження якого відзначав у червні 1982 року весь культурний світ. Найтяжча проблема — об'єктивно проаналізувати творчість нашого сучасника, композитора, який естетично випередив свій час, той самий час, що його існування він багато в чому й обумовив. Одна справа — займатися аналізом давнього минулого: це минуле ясно бачать усі зацікавлені, а на його традиціях вчилися цілі мистецькі покоління. Зовсім інша річ — відчутти закономірність і органічну логіку створеного за наших часів або у недавньому минулому: історичної перспективи ще не існує, усе виглядає досить переплутаним, нагромадженим на якійсь абстрактній інтелектуально-художній площині.

Недоброзичливі критики підходять до справи дуже просто. Вони відкидають усе те, чого не бачать або не хочуть бачити. Адже заперечувати сучасну їм творчість набагато легше, набагато безпечніше, ніж критикувати минуле, так би мовити "стверджене поколіннями". Один об'єктивний дослідник писав свого часу: виступаючи з лайкою нового, кожний злостивий критик певний, що він викликає до себе повагу як захисник музичного мистецтва від

усіляких шарлатанів, як справжній "стовп суспільства". Такі псевдозахисники всього традиційного забувають про свою власну тлінність, про те, що принципова недоброзичливість до всього нового, мало або зовсім невідомого, а також поблажливе поплескування по плечі тих, які вже визнані — справа найлегша. Тут нема про що думати, нема про що дбати. Критик — верховний суддя, поставлений над композитором для того, щоб той суворо дотримував раз і назавжди вироблених правил, чи не так?..

Ні, не так, точніше — не зовсім так у випадку з Стравінським.

Той, хто з власного досвіду знає, що таке творчий процес у музиці, що таке конструктивне переборення матеріалу, зведення його до формальної єдності, що таке організація первинних образів у єдине гармонійно злагоджене та логічно розвинене ціле, — той не глузуватиме з незрозумілого чи небуденного, з того, що відрізняється від традиції, від шкільної вказівки.

Після історичного скандалу паризької прем'єри свого балету *Весна священна* у 1913 році Стравінський зайняв провідне місце у світовій музиці. Минали роки, змінювалися творчі манери композитора, але його мова лишалася не менш самобутньою, не менш переконливою, ніж вона була від самих початків його діяльності. Хоча дотепні критики ніколи не скупували на найнеймовірніші епітети для цього майстра — від людини "тисячі й одного стилю", від "музичного Протея" до "композитора-хамелеона" та "законодавця музичних мод", — біг часу поставив Стравінського на одне з провідних місць у розвитку всього музичного мистецтва.

Не виникає сумніву, що високий рівень музичного професіоналізму Стравінського спричинився до неймовірного піднесення загального рівня композиторської майстерності сучасної нам доби. Стравінський спромігся внести принципово свіжий струмись у мистецтво двадцятого століття, сміливо розширив і оновив художньо-інтелектуальні основи цього мистецтва. Неповторна свіжість звучання музики Стравінського полягає перш за все в її своєрідній святковості, її міцній "життєвій вправності", тій раціонально-творчій енергії, яка притаманна майже всім партитурам композитора незалежно від часу або місця їх створення.

Хочемо підкреслити ще один надзвичайно важливий момент музично-інтонаційної системи, надзвичайно властивий творчості Стравінського. Маємо на увазі естетично-інтелектуальну основу музики — її форму.

Самозрозуміло, що музична форма не мусить означати будь-якої абстрактної схеми, в яку, немов вино у пляшку, вливають той чи той матеріал. Форма — результат складного процесу кристалізації у творчій свідомості нерозривно сполучених звукоелементів. Як правило, характеристичні прикмети музичної форми обумовлює конкретний тематично-виразний матеріал, при тому відбір і

розклад усіх інгредієнтів, що складають твір, залежить від організуючої волі кожного окремого композитора. Саме тому форма як така — конкретний вияв того чи того композиторського мислення. Не диво, що, на протилежність до сугобо академічних принципів вивчення форми як мертвої архітектонічної схеми, сучасне музикознавство цікавиться аж ніяк не впиханням музики силоміць у будь-яке "прокрустове ложе", а всебічним розглядом процесу музичного формотворення та нерозривно пов'язаною з ним аналізою інтелектуального моменту в творчості композитора. Про це все треба добре пам'ятати в перебігу ознайомлення з творчою спадщиною Стравінського.

Писати про Стравінського не легко.

Мистець високої інтелектуальної напруги, з максимально цілеспрямованою творчою волею, він являв собою художнє явище, якому була притаманна не тільки принципова суб'єктивність, але й мінливість у критичному ставленні до життя, людей, мистецтва. Сам композитор твердив, що кожний звуковий комплекс народжується в наслідок напруження полярних сил тяжіння. Таким чином, у випадку Стравінського внутрішню естетично-мистецьку суть усього його феномену можна було б уявити як своєрідний комплекс таких протидіючих сил.

Без будь-якого перебільшення можна твердити, що жаден композитор двадцятого століття не був на рівні знань свого часу такою мірою, як Стравінський. Філософія та релігія, естетика й психологія, математика та історія мистецтва — усе це перебувало в полі його світогляду. Виявляючи виняткову поінформованість, він у всьому бажав розібратися як фахівець, який має свій власний погляд, своє особисте ставлення до трактованого предмету. Стравінський був несамовитим читачем: він не розлучався з книгою до останніх років свого життя, а його бібліотека в Лос-Анджелесі нараховувала коло десятиох тисяч томів.

Виявляв Стравінський також надзвичайну інтенсивність, як співбесідник та автор не лише багатьох тисяч листів до своїх друзів, а й кількох книг, створених у співавторстві з його асистентом Робертом Крафтом. Але найголовніше — праця! Композитор міг невпинно працювати по вісімнадцять годин на добу. Згідно з твердженням того ж таки Крафта, 1957 року, себто у віці сімдесяти п'ятьох років, Стравінський систематично працював ще по десять годин на добу. Зранку, протягом чотирьох-п'ятьох годин, він писав нову музику, а по обіді працював над оркеструванням або редагуванням уже написаного.

Говорючи про творення музики, сам Стравінський завжди

підкреслював почуття втіхи, задоволення, своєрідної інтелектуальної приємності та естетичної насолоди. Він казав, що відчував це все не лише під час роботи, але й у передбаченні тієї радості, яка супроводжує вдалий винахід або особливо цікаве відкриття. У своїй книзі *Хроніка мого життя*, виданій французькою мовою в Парижі 1935 року, Стравінський писав, що надхнення — це та провідна сила, яка притаманна кожній людській діяльності. Одначе, ця сила є плідною лише тоді, коли її урухомлено працею, яка і є передумовою справжнього творчого навіяння.

Не може бути сумніву, що для правильного розуміння творчої естетики Стравінського слід добре пам'ятати його власні слова: мистецтво вимагає від творця насамперед повноти усвідомлення. Він вважав, що в процесі творчості найголовніше — усталити конечний порядок, свідому дисципліну. Стравінський уточнював, що кожний порядок є наслідком певного примусу, себто — силування. Але помилково бачити в цьому будь-яку перешкоду творчій волі. Навпаки: стриманість, певні свідомі обмеження сприяють розквіту цієї волі, не дозволяють їй змиршавіти на відверту розпущеність. Композитор додавав, що справжня творча індивідуальність найяскравіше виявляється і набирає найбільшої рельєфності саме тоді, коли їй доводиться діяти в умовних і різко окреслених межах. Дуже цікава та глибока ця думка, щодо дійсного змісту якої варто було б замислитися багатьом його творчим спадкоємцям.

Таким чином, поняття порядку, самодисципліни, усвідомлення — улюблені категорії Стравінського. Саме в цьому слід було б вбачати один з найсуттєвіших виявів культурно-історичної місії композитора у світовому музичному процесі двадцятого століття. Водночас, саме ці риси найяскравіше характеризували специфіку не тільки його творчого, а й чисто людського образу.

Воля, що дисциплінує, наклала відбиток на все, в чому виявляв себе Стравінський: на його музику, на спосіб поведінки, склад мови, на розміреність денного розкладу — навіть на те, як були розкладені на його письмовому столі різні розміри пера та олівці розмаїтих кольорів, флакони туші, чорнил і все те, що могло придатися під час праці над музичним твором — включно зі спеціальним приладом для креслення нотних станів. Винахідником цього приладу, який називався "Стравігор", був сам композитор: на нього він мав офіційний патент.

Шарль Рамюз, співавтор сценарія та тексту до *Історії солдата*, письменник, з яким Стравінський зблизився за роки Першої світової війни, свідчив, що письмовий стіл, за яким працював композитор, був схожий скорше на операційний стіл хірурга; графічна ж чіткість партитур Стравінського нагадувала майже

географічну мапу... Цікаво, що сам Стравінський любив глузувати зі своєї пристрасти до упорядкованості, порівнюючи її з любов'ю садівника до підстригання кущів та дерев. Чи не тому Стравінський так часто казав про чітке осмислення плану цілості, всі "розмірності" та "відповідності" деталей одного цілого, себто — єдність творчої витримки? І тому не дивує захоплення композитора поліфонією, мистецтвом так званого "суворого письма". Адже спосіб конструювання музичної тканини згідно з контрапунктичними правилами — найхарактеристичніший приклад її максимального реґляментування та упорядкування.

У своїй статті, опублікованій ще 1924 року у варшавському журналі *Музика*, він зазначав: "Чистий контрапункт мені видається єдиним матеріалом, з якого можна виковувати могутні й довготривалі музичні форми. Його не здатна замінити ні найвитонченіша гармонія, ані найбагатше оркестрування". А фугу Стравінський називав "найдосконалішою музичною формою".

Думаємо, одначе, що невірно було б вважати Стравінського таким принциповим конструктором у музичному мистецтві, який вирішив обмежити своє завдання впорядкуванням звуків і звучань, намагався викинути зі своїх творів образну змістовність, і що в його музиці інтелект повністю підкорив собі емоційність. Такий висновок — більш, ніж помилковий. Як можна було б тоді пояснити ту справді стихійну міць, ту неймовірну вибухову силу, яка просякає сторінки його геніяльної *Весни священної*? Відгуки саме цієї сили можна почути й пізніше у творах не лише його середнього, а й заключного періоду. Саме цю нестримну енергію ритмічного тиску, невпинно зростаючого руху композитор не втратив навіть за останні роки своєї творчості, перейшовши восьмий десяток життя.

Характеризуючи діаметральну протилежність двох типів мистців, німецький філософ Ніцше писав колись про принципову антиномію "діонісійського" й "аполлонійського" творчих початків. Полемізуючи з деякими критиками своїх творів, Стравінський ще тридцятих років вказував на те, що його естетичні симпатії були по боці "аполлонійства". Одначе пізніше, в своїй статті "Відповіді на тридцять п'ять запитів" (1957 рік), Стравінський писав, що він розрізняє аполлонійські та діонісійські елементи чи не в усіх своїх творах. Наприклад: у балеті *Орфей*, закінченому 1947 року, перша картина — аполлонійська, а друга — діонісійська. Аполлонійські риси найяскравіше виявилися у мелодрамі *Персефона* та Симфонії в До, тоді, як діонісійські принципи — в партитурах Концерту для двох фортепіан та Симфонії у трьох рухах.

Певна річ, проти цих тверджень заперечень бути не може. Вони зайвий раз підтверджують думку про те, що справжня есте-

тично-мистецька суть феномену Стравінського полягала в протидії "полярних сил тяжіння", які протягом усього творчого шляху композитора по-різному загострювали співвідношення його інтелектуального та духового світу.

■

Довгий творчий шлях Стравінського — щонайменше шістьдесят років безперервної та інтенсивної композиторської праці від 1908 до 1968 років — відзначався багатьма стилістичними "модуляціями". Від юнацької Симфонії опус 1, на якій позначилися впливи Брамса та Глазунова, до стилізованого імпресіонізму *Жар-птиці* та *Солов'я*, а потім — буйного неопрimitивізму *Весни священної*. Октет для духових інструментів сповістив поворот до неокласицизму — період, в якому також існували кілька паралельних течій. І нарешті Септет, створений 1952 року, відкрив прикінцевий розділ творчої біографії Стравінського — так званий період "серіалізму". Навперемінно можна було б простежити певну історично-емоційну спадкоємність Стравінського від Баха й Чайковського, Джезуальдо та Булеза, Люлли та Йогана Штрауса, від мадригальної комедії європейського Ренесансу та весільного російського ритуалу, від діяльності французького імпресіоніста Дебюссі та модерністів Кокто й Пікассо, суворих метрів античного віршування та ритмів джазу, естетики неокласицизму, дванадцятитонової системи "нововіденців" тощо.

Такий безприкладний естетично-творчий універсалізм різко виокремлює Стравінського серед усіх інших композиторів сучасного нам двадцятого століття. Одначе, як ми вже мали нагоду підкреслити раніше, хоч би якої творчої манери дотримувався Стравінський на тому чи іншому етапі своєї творчості — за характером тематики, фактури, ритмо-метричної організації, інструментування та формально-схематичної побудови своїх творів він завжди лишався самим собою, а в кожному, навіть найменшому обороті, у кожному здавалося б найнезначнішому деталі можна непомилково впізнати саме Стравінського.

Отже: творча біографія композитора складається з трьох великих періодів. У кожному з них нерідко співіснують різноманітні елементи, взаємодіють різні імпульси; одначе, множинність образно-стилістичних шукань поєднана якоюсь однією узагальнюючою тенденцією, яка характеризує саме цей етап його еволюції. Конкретно: перший, "російський" період тривав приблизно п'ятнадцять років (1908-1923); другий "неокласичний" — тридцять (1923-1953); третій "серійний" — також п'ятнадцять років (1953-1968).

Маючи бажання, можна було б, в цьому симетричному співвідношенні чисел — 15 плюс 30 плюс 15 — убачити певний

символічний зміст, немов би сама доля побажала надати обрисові творчої еволюції Стравінського тієї стрункої архітектонічної гармонійності, яку він більш за все цінував у мистецтві. Зрозуміла річ, сам композитор ніколи не застановлявся над числовою символікою зміни цих стилістичних періодів — так воно складалося в перебігу творчої еволюції. Сам він, безперечно, вважав, що періодично надходить час зайнятися вирішенням нових художніх завдань. Звідси: обрання нової стилістичної манери диктувалося не примхами, не бажанням наслідувати вимоги моди, а закономірністю процесу внутрішнього розвитку його мистецької особистості — законом, який, ідучи за образним виразом, він сам "поставив над собою"...

Цікаво, що на творчу еволюцію Стравінського дуже мало впливали події його особистого життя. Цілеспрямованість його праці не була порушена навіть життєвими змінами "географічного" характеру, коли композитор 1914 року остаточно переїхав з Росії до Швейцарії, а потім — 1939 року — з Франції до Сполучених Штатів.

Проте, можна твердити, що Стравінський все ж таки пережив дві великі творчі кризи: першу приблизно на переламі десятих-двадятих років, другу — від середини сорокових до початку п'ятдесятих років. Цікаво, що якщо перша криза минула досить швидко, друга тяглася значно довше. Чи усвідомлював цей факт сам композитор? Безперечно! На останніх сторінках його *Хроніки* знаходимо таке гордовите визнання: "Мої останні твори не знаходять у широкої публіки колишнього захопленого прийняття. Усе це, зрозуміла річ, не змусить мене звернути з мого шляху". А шістнадцять років пізніше, скінчивши 1951 року свою оперу *Пригоди гультяя*, він констатував (цитуємо за книгою Романа Влада *Стравінський*, виданої в Лондоні 1960 року): "Це — кінець шляху!"...

Слід добре пам'ятати, що виникнення, так само як і переборення, будь-якої творчої кризи являє собою надзвичайно складну психологічну проблему. Пригадаємо, як тяжко переживав ці процеси у середині 1810 років Бетговен, або у дев'яностих роках того ж минулого століття Римський-Корсаков. Чи відчував аналогічні труднощі Стравінський? Про це відомо дуже мало. Але уявляється, що він не знав гострого відчуття якогось катастрофічного падіння. Саме тому три етапи його творчої еволюції не були так чітко відмежовані один від одного, як це може здатися на перший погляд.

Протягом довгого часу існувала думка, що кожний наступний період творчої еволюції Стравінського являв собою — особливо з погляду його сучасників — принципове стилістичне заперечення періоду попереднього. Тепер, через понад десять років після його

смерти, ми аналізуємо це все з погляду певної історичної перспективи. Ми добре бачимо, що нові регулятивні тенденції звичайно визрівали у творчій свідомості композитора поступово, беручи свої початки у надрах попереднього періоду. Саме тому наведені нами хронологічні дати, які розділяють його творчі періоди, досить умовні: ми констатуємо деякі часові зрушення цих періодів, їхні зсуви, навіть певні стилістичні об'єднання, коли сусідні етапи співіснують майже синхронно.

Періодизація творчості Стравінського базується головним чином на психо-фізіологічній зміні молодих, зрілих і пізніх років майстра, при чому під виразом "зрілі" ми розуміємо кульмінаційний пункт його творчого розвитку. Такий музикологічний принцип уперше сформулював Антон Шіндлер у своїй монографії про Бетговена: цей принцип уже давно став своєрідним трафаретом.

Але говорячи про три творчі періоди Стравінського, зустрічаємося, зрозуміло, з деякими специфічними особливостями.

Професійним композитором Стравінський став порівняно пізно, а саме — у віці двадцяти трьох років, коли навесні 1905 року скінчив університет. За два роки перед тим Стравінський почав користуватися порадами Римського-Корсакова, хоча регулярніші заняття з ним розпочав лише від осені 1905 року. Цікаво, що "юнацьке" визрівання Стравінського було дуже інтенсивне, але порівняно недовге. Таким чином, у протилежність до багатьох інших композиторів, уже його перший творчий період, який фактично відкрився створенням у 1910 році казки-балету *Жар-птиця*, можна було б справедливо вважати за початок першого етапу його зрілості.

Другий, неокласичний період творчості Стравінського — період найекстенсивніший: розвиток його творчої думки спрямований скорше вшир, ніж углиб. Саме на цьому етапі, коли Стравінський досяг сорока років, окреслилася друга стадія його зрілості. Тут можна було б знайти певну аналогію з Верді, який також зазнав у своєму творчому розвитку кількох стадій зрілості: на початку п'ятдесятих років минулого століття Верді створив знамениту тріяду опер (з них *Травіата* стала найпопулярнішою), а вже потім друга творча кульмінація завершилася появою таких шедеврів, як *Аїда* та *Отелло*.

Щоправда, тут слід вказати на таку надзвичайно істотну різницю: друга кульмінація у творчості Верді вела від різноманітності його шукань до максимальної концентрації музично-емоційного вислову, тоді, як у Стравінського це прийшло пізніше, а саме — на третьому шаблі його творчої еволюції.

Пригадаємо, що, наприклад, у творчості Бетговена чи Брамса пізній стиль найяскравіше виявився тоді, коли їм обом було вже

майже шістдесят років. У Стравінського третій творчий період розпочався у вісімдесятих роках його життя — випадок унікальний у світовій музичній практиці. Та найбільше дивують ті істотні зміни, яких зазнала творча манера композитора під впливом адаптованої ним серійної техніки, хоча трактував він нові композиційні принципи надзвичайно вільно й самобутньо. Але, загалом, ми можемо говорити тут про принципове звуження творчої тематики Стравінського, яке супроводжувалося збільшеною увагою до тієї стилістичної деталізації, яка притаманна жанрові камерної музики і частково знову ж таки нагадує прикінцевий період творчої діяльності Брамса та Бетговена.

Таким чином, на всіх стадіях складної творчої еволюції Стравінського схрещування численних образно-стилістичних ліній лишалося типовою рисою його творчості, так би мовити, її питомою "протейістичною" домінантою.

Отже: інтенсивність — екстенсивність — концентрація! Такі головні тенденції творчого шляху Стравінського — періоди, які вимагають докладнішого розгляду.

Перший період творчості Стравінського прийнято називати "російським". На ньому позначилися впливи вчителя Стравінського Римського-Корсакова, а особливо — Мусоргського та Чайковського. Нема сумніву, що особливе зацікавлення викликав у композитора російський фольклор — як музичний, так і поетичний. Але якщо спочатку це зацікавлення стимулювалося стилізаторською естетикою дягілевського "Світу мистецтв", то з часом Стравінський почав докладніше засвоювати музично-структурні основи фольклорної архаїки, з притаманним їй ладовим багатством. специфікою інтонаційно-виразної вимови та метро-ритмічним акцентуванням. Вважається, що саме звернення до російської, або, ширше, слов'янської фольклорної архаїки стало базою усього художнього стилю Стравінського. І якщо пізніше його творча манера зазнавала нерідко кардинальних змін, — естетично-інтелектуальна основа музики композитора лишалася фактично непорушною.

Перше публічне виконання творів Стравінського відбулося в грудні 1907 року на одному з концертів "Вечорів сучасної музики" в залі Петербурзької музичної школи. Співачка Е. Петренко виконала два романси Стравінського — його "Пастораль" і "Весну". У січні 1908 року прозвучала Перша симфонія Стравінського, а після неї — оркестрові *Фантастичне скерцо* (1909) та *Фоєрверк* (1910). Але бурхливість творчої еволюції композитора особливо яскраво виявилася у створенні протягом неповних чотирьох років трьох

його балетних шедеврів. Один за одним з'явилися балети *Жар-птиця* (прем'єра в Парижі, 1910), *Петрушка* (Париж, 1911) та *Весна священна* (Париж, 1913). Думається, що тут варто було б бодай коротко вказати на ті впливи, які справили на молодого Стравінського спочатку Чайковський, а потім Дебюссі.

На перший погляд одверта любов Стравінського до музики Чайковського може здатися досить дивною: занадто відрізняються вони самим складом своєї творчої психології. Але, як справедливо зазначив відомий критик Борис Асаф'єв, Чайковський приваблював Стравінського не тільки загальноєвропейською, так би мовити, будовою своєї музики, але й святковістю загального її звучання, вмінням адаптувати лад народної та міської мелодики, своїм тяжінням до італійського мелосу, до французької ясности, до стихії танцю.

Якщо казати про впливи Дебюссі, то вони позначилися, головним чином, на повному розкріпаченні творчої індивідуальности Стравінського. Стравінський вперше зустрівся з Дебюссі 1910 року в Парижі, хоча з його творами він був знайомий ще від 1905 року, коли у Петербурзі був уперше виконаний оркестровий твір Дебюссі *Післяполудневий відпочинок фавна*. По паризькій прем'єрі балету Стравінського *Жар-птиця* його близька дружба з Дебюссі тривала щонайменше вісім років. Спочатку Дебюссі бачив в особі молодого Стравінського композитора, який був близький йому змістом свого стилістичного напрямку. Одначе, стрімка еволюція Стравінського чимало збентежила великого французького майстра. До появи *Весни священної* Стравінського Дебюссі поставився з мішаним почуттям схвалення та подиву: в цьому справді епохальному творі його молодий друг остаточно порвав з будь-яким імпресіонізмом і, дослівно, творчо переборвав цей напрям.

Але що конкретно характеризує музично-драматичний зміст трьох перших балетів Стравінського?

Хоча хронологічно вони й були створені протягом порівняно короткого часу, важко помітити будь-який поступовий перехід від кольористично-витонченої, імпресіоністично-казкової музики *Жар-птиці* до сповнених стихійної сили скітсько-варварських ритмів *Весни священної*, балету, в якому, за його автором, відтворено "картини поганської Руси". Цікаво, що *Весна священна* була задумана ще 1910 року, коли відбулася прем'єра *Жар-птиці*, а Стравінський працював над ліричною казкою *Соловей* за сюжетом Андерсена. Приблизно в той самий час з'явилася ідея створення балету *Петрушка*, в якому реально-побутові моменти домінували над будь-якими архаїчно-ритуальними елементами.

Таким чином, два інтонаційно-виразні полюси *Петрушки* та *Весни священної* співіснували у творчому мисленні Стравінського

майже водночас, неначе в ембріоні концентруючи в собі двопляновість художніх шукань композитора. Показово, одначе, що в пляні історичної перспективи вони не сприймаються як антитеза. Нема сумніву, що в архаїчно-віддаленому Стравінський шукав чогось актуальнішого, а в сучасному знаходив нерозривний зв'язок часів. Інакше кажучи, у *Весні священній* та *Петрущі* ми маємо справу зі стилізованою давниною та сучасністю, стилізованою під давнину.

Створенням балету *Весна священна* позначився надзвичайно важливий зворот не лише в музичному стилі Стравінського, але й в усій його ідейно-образній еволюції. Цей зворот був настільки стрімкий, що його відголоски звучали в творчості композитора протягом кількох десятиріч.

Закінчуючи партитуру *Весни священної*, Стравінський почав збирати народні тексти для її своєрідного вокального аналогу, що його композитор назвав *Весіллячко*. Але якщо в партитурі *Весни священної* ожили стародавні поганські обряди, пов'язані з Великою жертвою Природі, то у *Весіллячку* обрядовість, перемішавши поганські вірування з християнськими обрядами, освячує, так би мовити, споконвічну таємницю продовження роду людського.

Саме *Весіллячко*, остаточно закінчене 1923 року, можна було б вважати за вершину всього першого етапу творчої еволюції Стравінського. Цікаво, що сам композитор супроводив цей твір таким підзаголовком: "Російські хореографічні сцени зі співом і музикою". Думаємо, одначе, що помилково було б розглядати цей твір у пляні чисто етнографічному. Композитор розгортає перед нами не суб'єктивні переживання дійових осіб, не особисте психологічно забарвлене ставлення до реальності, а саму суть, самий зміст, саме призначення обряду — того, що міцно ствердилося у свідомості багатьох поколінь і зберігає в собі узагальнене народне світосприймання.

Так само буде і в майбутньому. В античних мітах Аполлона та Орфея, в трагедії Едіпа та біблійних легендах, як і в творах на російську тему, Стравінський завжди виявляє саму суть теми, її принципово надособисте, те, що викристалізувалося протягом довгих століть. Характеристично, що в музиці *Весіллячка* все це накреслене мовою сучасного йому мистецтва, себто мовою, яка не має нічого спільного з будь-якою археологічною документальністю, що часто буває удаваною і мертвотною.

Важливо підкреслити, що максимальна концентрація музичного вислового — діятоніка ладової архаїки народних наспівів *Весіллячка* — вимагала від композитора нового фонічного оформлення, що призвело до відмови від великих оркестрових масивів. І справді: замість повного симфонічного оркестру *Жар-*

птиці, Петрушки та Весни священної Стравінський починає використовувати невеликі інструментальні ансамблі, склад яких змінюється залежно від індивідуального задуму кожного окремого твору. Чи не пішов у цьому Стравінський шляхом Шенберга, познайомившись 1912 року з партитурою його *Місячного П'єро*, яка віртуозно оркестрована лише для вісьмох інструментів?..

Своєрідним естетично-стилістичним зв'язком двох перших творчих періодів Стравінського можна було б вважати *Історію солдата*, яку композитор опрацьовував від 1917 до 1920 року, коли був остаточно скінчений фортепіяновий переклад партитури. Саме в цьому творі, написаному для читця, пантоміми та камерної оркестри, стилістично переплетено елементи російської фольклорної архаїки, гротескові наспіви побутового складу, помпезні марші, інтонації джазу та хоралу. Усе це висловлене за допомогою максимально сконцентрованих засобів: камерний ансамбль складається лише з сімох інструментів. Неначе об'єднані в єдиному фокусі, досягнення попередніх років в *Історії солдата* поєднуються з тими зернами, котрі проростуть у творах наступних десятиріч. І, зрозуміло, головне в усьому цьому — принципний, всеохопний універсалізм художнього мислення. Використовуючи російські сюжети, Стравінський наче накреслює вихід за межі національного. Таким чином його художньо-інтонаційні образи набирають прикмет підкресленої денационалізованості, трактуються їх творцем як позачасові, загальнолюдські, але, паралельно з тим — гранично актуальні.

Після *Історії солдата* та балету зі співом *Пульчинелла*, в якому Стравінський використовує італійський мелос, з'явилися Симфонія духових інструментів пам'яті Клода Дебюссі та Октет, також написаний для духових. Саме в Октеті, створеному в 1922-23 роках та остаточно відредагованому аж 1952 року, найяскравіше передчуваються віяння неоклясицизму, який став стилістичною базою другого періоду творчого розвитку Стравінського.

Перш за все: що таке неоклясицизм, або неоклясика? Що саме характеризує цей період мистецького розвитку на Заході?

Цікаво, що сам термін досить широко розповсюджений, але багато хто ним користується, маючи досить загальне уявлення про справжній зміст явища.

Не може бути сумніву, що як художній напрям неоклясицизм двадцятого століття не бере своїх початків у попередньому, дев'ятнадцятому віці. Незалежно від того, як кваліфікувати класичні тенденції, скажімо, Брамса, Сен-Санса або Реґера —

неокласицизм, який охопив після Першої світової війни чи не всі явища європейської художньої думки, являє собою принципово нове явище. Отже, можна констатувати, що історично неокласичні напрями в мистецтві післявоєнних часів — зокрема, в мистецтві музичному — обумовлено стимулами загальнокультурного руху, в основі якого покладено принципи своєрідного оновлення європейської цивілізації.

Але якими конкретними взірцями надихалося це оновлення? Що саме з найбагатшої спадщини минулого було обране за художні моделі сучасності?

У книзі *Діялоги та щоденник*, що вийшла в Нью-Йорку 1963 року англійською мовою, Стравінський у розмові з Робертом Крафтом говорить, що, згідно з законом природи, мистці часто відчують більшу близькість до віддалених поколінь творців, ніж до своїх безпосередніх попередників. Твердження хоча й категоричне, але, на жаль, досить неконкретне.

Ставши на чолі неокласиків, Стравінський, звичайно, діяв інтуїтивно. Особисто він дуже не любив самого цього терміну, а до композиторів-неокласиків залічував не лише Гіндеміта, а й Шенберга. Цікаво, що адепти "нововіденців" щиро ненавиділи Стравінського, звинувачуючи його в тому, що саме він впровадив у музику двадцятого століття спокусу неокласицизму.

Якщо ж говорити конкретніше, то в музиці неокласиків, зокрема в Стравінського, стихійний розмах пристрастей, буйна емоційність суворо стримуються, нагромадження звукових обсягів заступлене максимальною виразністю фрази, чіткістю малюнку, загостреністю думки. Перенапружений патос романтизму майже без сліду зникає, а на провідне місце виходять бароккові форми, побудовані на античних — мітологічних, частково біблійних — сюжетах. Отже: замість експресіоністського "перегріву" емоцій, замість містичної ірреальності — ствердження ясності, організованості, святкової дійовості та безмежної, як здається, енергії. У пляні музичної виразності — відмова від суб'єктивізму, принципова об'єктивізація змісту, культивування так би мовити "надособистого", а звідси — виняткове зацікавлення мітологічним, ритуальним, умовно-ігровим. У галузі естетичної спадковості — безмежне розширення зв'язків, відчуття своєї причетності до світової культури, до універсальної, загальнолюдської традиції. Як вислід усього сказаного — розмаїтість творчих манер Стравінського, свобода вибору художніх моделей.

Можна твердити, що "світова душа" Стравінського по-різному відгукувалася на сюжети та стилі різних епох та націй. Йдеться про якісну різноманітність творчих задумів композитора — факт, який призвів до появи більш ніж лише строкатої, більш ніж лише розмаїтої картини, коли протягом трьох десятиріч неокля-

сичного періоду творчості Стравінського його художньо-естетичні моделі часто-густо зазнавали раптових змін. Важко сказати, чим саме були викликані ці зміни: вони виникали майже імпульсивно. Але те, чим займався композитор за того чи того відтинку часу, усвідомлювалося ним раціонально, відстоювалося з повним переконанням, ставало закінченою стилістичною манерою, котра, як тоді здавалося, міцно закріплювалася. Та досить скоро ця манера заступалася іншою...

У цьому не трудно переконатися, вивчаючи доробок Стравінського.

На переламі двох перших творчих періодів відмова від російської тематики позначилася появою балету зі співом *Пульчинелла*, побудованого на темах італійського композитора Перголезі. Результат був досить несподіваний: зненацька композитор відмовився від полімодальності *Весни священної* та *Весіллячка*. Набагато спростилася метро-ритміка його музики, посилилося значення гомофонного фактора — здавалося, що Стравінський повернувся до традиційної тональності.

Цікаво, що сучасники композитора негайно звинуватили його чи не в зраді своїм власним естетичним ідеалам. Але, як ми вже мали нагоду підкреслити раніше, творчості композитора на всіх етапах її розвитку властива своєрідна стилістична багатогаровість. Таким чином, в його музиці на перший план періодично висувалася та чи та образно-стилістична прикмета. Найголовніше, що можна підкреслити у зв'язку зі створенням *Пульчинелли* це те, що крізь призму Перголезі Стравінський творчо опанував композиційні принципи токатности та концертнування, не говорячи вже про мотивно-варіаційну техніку типово бароккової інструментальної музики. Композитора зацікавили і принципи сонатности передклясичної доби, посилилася його увага до гри тембрів і артикуляції духових інструментів, а дещо пізніше — до більшої загальної жорсткості музичного звучання.

Ще одна властивість інструментального мислення Стравінського — ударність. Спочатку його зацікавлюють угорські цимбали, які він вводить до складу оркестри у *Байці* та *Пермаймі*. Потім цимбали замінює фортепіано, яке виконує функцію ударного інструменту (*Piano-Rag Music* і *Ебеновий концерт*). Цікаво, що приклад Стравінського з успіхом наслідували його сучасники, включно з Бартоком, Орфом та іншими композиторами.

Таким чином, специфіка використання фортепіано та духових супроводжувала також перехід до нової стилістичної манери. Одна за одною з'явилися партитури Концерту для фортепіано з духовими, сонати, серенади, а трохи пізніше — Каприччо, створених між 1923 і 1929 роками. До початку другого періоду твор-

чости композитора належить також його Октет для духових інструментів (1922-23). Про цей твір американський композитор Аарон Копленд писав, що він стверджує новий, універсальний ідеал музики, який базується на класичних формах і контрапунктній розробці, тоді як його мелодійний матеріал — еkleктично запозичений з різних епох, але об'єднаний силою творчої індивідуальності Стравінського. А Жан Кокто — ідейний провідник французької "Шістки" — відзначив, що коли 1923 року Париж почув Октет Стравінського, музичне середовище переконалося, що цей композитор говорить "нашою мовою ліпше від нас самих" (цитуюмо за книгою Гельмута Кіршмаера *Стравінський*, виданою 1958 року в Регенсбурзі).

Якщо говорити про характеристичні особливості Октету — ці риси, до речі, притаманні чи не всьому неокласичному періодові творчості Стравінського — то слід звернути особливу увагу на елементи оркестрових ефектів, на темброве формотворення, витриманість характеру руху, контрапунктичність інструментальної фактури та суттєвість динамічних контрастів. Немов би десь здалека виникає тінь Баха, про що яскраво нагадує улюблений Стравінським метро-ритмічний рух рівними тривалостями з акцентами, які змінюються нерегулярно.

Зненацька Стравінського починає приваблювати спів, вокал, звідси — співуче використання струнних інструментів. Можна було б навіть говорити про певний романтизм його музики, збагаченої впливами не тільки Перголезі (*Пульчинелла*), а й Чайковського (*Поцілунок феї*), почасти Вебера (*Капріччо*). Ця музика стає чепурнішою, елегантною, поривчастою, навіть пластичною — майже в дусі балетів Деліба. Але, певна річ, вона залишається неповторно "стравінською", своєрідно поєднуючи жорстокість та м'якість, акустичну кутастість й пластичність, різкість загального малюнку й округлість, суворість і благозвучність — питомі антитези музичного стилю Стравінського.

Пристрасна, вічно в пошуку, вдача композитора раптом наче потрапляє під гіпнозу звучання скрипки. Протягом чи не трьох років з'являються скрипковий Концерт (1931), Концертний дует для скрипки з фортепіаном (1931-32), *Італійська сюїта* для віольончелі з фортепіаном, а потім і для скрипки з фортепіаном (1932-33), скрипкові перекладення з *Марфи* та сюїта з *Поцілунок феї*.

Особливе місце у творчості композитора зайняла його неповторна *Симфонія псалмів*, створена 1930 року. Цей твір, написаний для мішаного хору й оркестри, неначе відтворює суворий дух готики, а особливо його друга частина, де композитор так вміло використовує елементи музично-стилістичної символіки. Не порушуючи загальної побудови твору, до нього час

від часу вриваються неймовірно могутні пориви динаміки. Добрий приклад цього — початок фіналу *Симфонії псалмів*. Сам Стравінський зазначав, що його творчій уяві ввижалася колісниця Пророка Іллі: згідно з народним повір'ям гуркіт цієї колісниці викликає грім...

Після мелодрами *Персефона* на текст Андре Жіда Стравінський пише Концерт для двох фортепіянів сольо (1931-35) — один з найнебуденніших, чи навіть найзагадковіших своїх творів. Вражає перенасиченість цієї музики хроматизмами, її максимально ускладнена поліфонія. Якщо яких десять років раніше композитор трактував фортепіано у типово камерному пляні (соната, серенада), то тепер він всебічно використовує різноманітні піяністичні ефекти: репетиційні ноти, багаторусні акорди, жорсткі мартельято, розлогі пасажі, складні орнаментації та інше. На загал, однак, Концерт для двох фортепіянів сольо вражає не стільки свіжістю музично-інтонаційного винаходу, скільки виробленістю своєї інструментальної фактури. Хоча антитези динамічно-технічних контрастів і позначено високою майстерністю винаходу, — якість винахідливості, як такої, криє в собі щось повторне, щось непервозданне.

Існує німецький вираз *Spielfreudigkeit*, який можна було б перекласти, як радість у процесі гри. Цим радісним почуттям насичена музика композиторів епохи барокко, зокрема, найвидатнішого з них — Баха. Саме це почуття відродив Стравінський, і цим зачарував не лише своїх сучасників, а й майбутні покоління аматорів музичного мистецтва. Саме в цьому — справжній зміст поняття "концертування", в чому можна переконатися, перегортаючи сторінки чи не всіх партитур Стравінського, створених, головним чином, протягом другого, неокласичного періоду його творчості. Стравінському належала честь відродження у двадцятому столітті бароккових форм музичного мистецтва на принципово новій основі. Саме тому його мистецтво неповторне.

Після смерті першої дружини Стравінського — К. Носенко — його дочки Людмили та матері, напередодні свого шістдесятиріччя композитор остаточно переїжджає 1939 року з Франції до Сполучених Штатів. Таким чином, прем'єра його балету *Гра в карти (Покер)*, камерного концерту *Дамбартон-Окс* і *Симфонії в До* відбулися вже по цей бік Атлантийського океану.

Але якщо музика балету *Гра в карти* має майже жартівливий характер, а загальний стиль її досить еkleктичний (чуються відгуки не лише Йогана Штрауса, Равеля, Бетговена й Россіні, а й Деліба та Чайковського) — концерт *Дамбартон-Окс* являє собою

стилістичне завершення бароккової течії в творчості Стравінського.

Художній модель твору безпомилково ясний, а саме: Бранденбурзькі концерти Баха. Можна було б сказати, що партитуру цього опусу характеризує максимально персоніфікований інструменталізм ансамблевої гри: музика дихає вільно, окремі інструменти змагаються в ході складних контрапунктичних сполучень, суворо підкоряючися при цьому загальному ритмові та специфічному характерові руху. Чудово зроблене настирливе повернення тематичного мотиву другої частини концерту, доручене кожного разу новим інструментальним комбінаціям. Вражає нестримна енергія фіналу, який нагадує невблаганним нарощуванням своєї інтенсивності *Пасифік-231* Онеггера. Цільний та ясний, у повному розумінні слова "сучасний" за своїм духом, концерт *Дамбартон-Окс* знову таки позначений типово "стравінськими" прикметами.

Створення Симфонії в До (твір закінчений 1940 року) — повернення до віденської клясики. Сам Стравінський зазначав, що цього разу він обрав своїм взірцем Гайдна та Бетговена. Що взяв Стравінський від Гайдна? Мабуть, асиметричність ритмів і періодів, що конкретно виявляється в загальній побудові симфонічної теми та її розвитку. Думається, що з Бетговеном Стравінського найбільш пов'язує техніка розробки тематичного матеріалу. Саме в ці роки Стравінський довгими годинами просиджував над аналізом бетговенських фортепіянових сонат, що не могло не вплинути на збагачення його творчої фантазії. Відомо також, що Стравінський особливо любив паристі симфонії Бетговена, диригував Другою та Четвертою, захоплювався Восьмою. Мабуть, саме тому у Симфонії в До Стравінського можна відчутти відлуння симфонічних шедеврів Бетговена — зокрема, його чудової Четвертої симфонії.

Від 1942 по 1945 рік Стравінський працював ще над однією симфонією, яку він назвав Симфонія у трьох рухах. Це була остання симфонія композитора. У цій музиці, неначе в гігантському фокусі, енергійний натиск і ритмічна вишуканість *Весни священної* поєднано з інтенсивністю звучань Октеу, не кажучи вже про елементи майже спонтанної мелодійності, що характеризують тематичний зміст *Поцілунку феї* та *Гри в карти*. Але, як справедливо помітив польський композитор Олександр Тансман, різні стилістичні віяння не являють собою якоїсь еклектичної мішанини: їхні окремі ознаки старанно відібрані і тематично об'єднані.

Існує помилкова думка, що художнім зразком Симфонії у трьох рухах Стравінського була П'ята симфонія Бетговена. Це порівняння не витримує критики: у Бетговена, драматургічний

центр тяжіння міститься у фіналі, у Стравінського — в першій частині твору. На противагу до Бетгоєвеної техніки концентрованої тематичної розробки, Стравінський з неповторною віртуозністю грає контрастами обсягів і максимальної компактності оркестрових звучань, що жадним чином не нагадує Бетгоєвеної.

Крім того, на противагу не лише до П'ятої Бетгоєвеної, а й до своєї власної Симфонії в До, Стравінський цього разу звернувся до трьохчастинного симфонічного циклу, який йому завжди вдавався з більшим успіхом, ніж цикл чотирьохчастинний. На загал, слід зазначити, що Симфонія у трьох рухах являє собою своєрідне резюме творчих шукань усіх його попередніх років. А створені трохи пізніше *Ебеновий концерт* і Концерт для струнних (*Базельський*), роки 1945 та 1946, можна було б розглядати, як своєрідну "післямову" до Симфонії у трьох рухах.

Якщо говорити про театральні або сценічні твори Стравінського, то між балетами *Гра в карти* та *Орфей* існує десятирічна перерва. 1947 року, випадково побувавши в Чикаго на виставці гравюр В. Гогарта під загальною назвою "Кар'єра марнотратника", Стравінський відчув потребу написати оперу. Так з'явилася опера *Пригоди гультяя*, або точніше — *Пригоди розпусника*, що її прем'єра відбулася на чотирнадцятому фестивалі сучасної музики у Венеції (1951 рік).

Хоча сам композитор і казав, що музичним імпульсом до створення *Пригод гультяя* було його ознайомлення з оперою Моцарта *Così fan tutte* (*Так поводяться всі жінки*) — цим словам не варто повністю довіряти. Якщо вже дійсно шукати першоджерел цього художнього моделю, то це не італійська опера "буффа", а так звана "семісерія", тобто "трагіфарс". Саме тому опера *Пригоди гультяя* Стравінського своєю жанровою спрямованістю набагато ближча не Моцартовій опері *Так поводяться всі жінки*, а його ж таки опері *Дон-Жуан*.

Показово, що загальна конструкція *Пригод гультяя* Стравінського близька італійським прототипам вісімнадцятого століття, а саме: вокальні номери, написані на поетичні тексти, речитативи-парлянди, що їх виконують у супроводі клявесина, ідуть прозою. Зрозуміла річ, Стравінський дотримується також структури окремих музичних номерів. Однак в інтонаціях самої музики відчуваються відгуки не лише вісімнадцятого століття, а й своєрідний конгломерат різних манер "бель канто": Россіні, Верді, може навіть і Пуччіні. Не може бути сумніву, що музиці опери *Пригоди гультяя* Стравінського притаманні не лише комедійне "бріо", а й справжній трагізм, особливо у двох заключних картинах опери.

Не можна оминати п'ятичастинної *Меси*, написаної Стравінським на латинський текст. Дуже важко відповісти на запитання: для чого саме був створений цей твір? Чи призначав Стравінський

свою *Месу* для культових потреб? Набагато раніше він написав для церковного богослуження невеликі хори а саррелла "Отче наш" (1926), "Вірую" (1932) та "Богородице" (1934). Може, Стравінський сподівався, що його *Меса* стане частиною католицького богослуження? (До речі, цього не сталося.) Але, врешті-решт, чи це справді так важливо? Чи ми ставимо такий запит щодо реквіємів, створених Верді, Брамсом, або Дворжаком? Не так важливе й те, чому саме православний Стравінський звертається до форми меси, а під кінець свого життя — до реквієму. Чому ж тоді протестант Бах писав католицькі меси? Чи став католиком Бетговен, автор *Урочистої меси*? Вважаємо, що в усьому, що стосується особистих релігійних почуттів, будь-яка кваплива, а поготів беззастережна відповідь буде помилковою.

І все ж таки немає сумніву щодо того, що релігійні почуття були невід'ємною частиною творчого інтелекту Стравінського. Особливо на останньому етапі своєї діяльності композитор створив кілька партитур на біблійні, точніше — на євангельські сюжети. Зрозуміла річ, їх трактування не було ортодоксальним: церковним композитором Стравінський ніколи не був. Наприкінці свого життя його приваблювало все піднесене, величне, усе над-особисте. Але релігійне почуття завжди співіснувало в творчій свідомості композитора з повнокровним відчуттям життя. Він не був святенником, а тим більше аскетом: він брав від життя все, що воно йому пропонувало, — брав повними, жадібними жменями, так само, як його геніальний попередник Бах. І чи не саме в цьому крилися передумови того святкового сприймання буття, що так яскраво характеризувало творчість Стравінського?

1952 року Стравінський скінчив свою *Кантату*, написану для сопрано, тенора, жіночого хору та малого інструментального ансамблю на старовинні англійські тексти. Цей твір стоїть, так би мовити, на межі неокласичного та прикінцевого — серійного — періоду творчості композитора, але тяжить радше до останнього.

Коли йдеться про третій період творчої діяльності Стравінського, слід насамперед підкреслити його раптове, правда не повністю зрозуміле, звернення до методи дванадцятитонової композиції, себто до додекафонії або серійності, хоча ці два поняття й не зовсім тотожні.

Справа в тому, що протягом років Стравінський та Арнольд Шенберг, засновник додекафонії, цілком справедливо вважалися інтелектуально-творчими антиподами. Шенберг був переконаним прихильником атоналізму, тоді як Стравінський — послідовником

принципу тональності, нехай нетрадиційної, поширеної та всіляко ускладненої, але все ж таки такої, яка тяжіє до тонічної основи звуколаду. Естетична різниця мистецьких засад цих двох композиторів полягала в тому, що протягом усього свого творчого життя Шенберг був принциповим адептом експресіоністського напрямку в мистецтві. А Стравінський довгі роки залишався відданий художнім ідеалам неоклясицизму: у середині двадцятого століття це були непримиренні, взаємовиключні антитези.

Треба підкреслити, що привабливість творчої особистості Шенберга була взагалі величезна. Як свідчить відомий бельгійський музикознавець Поль Коляр, навіть Моріс Равель, що його творчі принципи не мали нічого спільного з художніми засадами Арнольда Шенберга, ставився до композиторської школи свого віденського сучасника з великою симпатією. А Беля Барток підкреслив у книзі *Проблеми нової музики*, виданій німецькою мовою ще 1920 року, що він відчував впливи Шенберга, коли схилявся до вільного та рівноправного використання кожного з дванадцяти тонів звукоряду — як в їхньому вертикальному, так і горизонтальному співставленні.

Якщо казати про Стравінського, то протягом кількох десятиріч він взагалі не цікавився творчою діяльністю Шенберга і твердив, що після паризької прем'єри його *Місячного П'єро* 1920 року він протягом двадцяти п'ятьох років не чув жадної ноти Шенбергової музики. Ба більше: довгий час Стравінський уникав навіть згадувати ім'я Шенберга...

Цікаво, що ця особиста нехіть посилювалася й оточенням Шенберга та Стравінського, як це було колись у взаєминах між Вагнером та Брамсом. Відомо, що 1925 року Шенберг написав сатиричний канон, який він назвав *Новий клясицизм*. У цьому творі він іронізує з "маленького Модернського" (натяк досить прозорий, до того ж Стравінський був і невеликий на зріст), який, мовляв, нап'яв перуку з кіскою, — зовсім, як це робив "татко Бах"...

Цього музично-поетичного глуму Шенберга Стравінський довго не міг забути. Але важливе не це. Існували глибші, принциповіші суперечності. "Нововіденці" та їхні послідовники рішуче відкидали в творчості Стравінського абсолютно все: від його раннього "фолкльоризму" до його пізнішого неоклясицизму. Не слід дивуватися, що особисті стосунки Стравінського та Шенберга склалися чи не катастрофічно! Навіть у Сполучених Штатах, у Каліфорнії, де протягом одинадцятьох років їхні вілли знаходилися одна від одної на відстані яких п'ятнадцяти кілометрів, вони ніколи не зустрічалися. Ба більше: було добре відомо, що в присутності одного композитора ім'я другого називати заборонялося.

За свідченням Роберта Крафта — найближчого друга та

асистента Стравінського — справжній злам у ставленні Стравінського до музики "нововіденців" стався на початку п'ятдесятих років. Перебуваючи на венеційській виставі своєї опери *Пригоди гультяя* 1951 року, Стравінський переконався, що додекафонічна метода музичної композиції стає основою творчості багатьох європейських композиторів. Навіть такий завзятий прихильник неоклясики Стравінського, як італійський композитор Луїджі Даллапікола почав використовувати в своїх творах принципи серіалізму.

У липні того ж таки 1951 року Арнольд Шенберг помер.

Ця дата мала важливе значення у творчій еволюції Стравінського. Коли у квітні 1952 року він знову виїхав до Європи, він був добре ознайомлений, наприклад, з Квартетом Антона Веберна, опус 22, який, згідно зі свідченням того ж таки Крафта, справив на Стравінського велике враження.

Таким чином — кардинальний перелам стався. Сам композитор категорично заявив: *Пригоди гультяя* — це кінець! Фраза мало не сакраментальна, яка започаткувала різку зміну стилістичної манери Стравінського. Після згаданої вже *Кантати* на старовинні англійські тексти, композитор починає працювати над Септетом для духових, струнних і фортепіяно (1952-53) — твором, в якому вперше використовує музичну серію. Докорінно змінюється його естетична оцінка "нововіденців": тепер він багато й охоче про них говорить і пише.

Що ж сталося? Чи так вплинула на Стравінського смерть Шенберга? Чи може вже раніше він хотів докладно вивчити додекафонію, але бентежився присутністю творчого суперника, смерть якого звільнила його від колишньої скутості?..

Жадної задовільної відповіді на це ми не маємо: годі розгадати цю психологічну загадку. Сучасна музикологічна література стоїть тут перед величезним знаком запитання, за яким криється одна з тих таємниць музичної історії двадцятого століття, які найбільше інтригують дослідників.

Щоправда, одне міркування слід було б категорично заперечити, а саме: деякі вважають, що Стравінському з'явився чи не демон-спокусник в особі Крафта, який начебто й навернув композитора на "додекафонічну віру". Це твердження не витримує критики. Адже Крафту було лише двадцять чотири роки, коли 1948 року він зустрівся зі всесвітньо відомим майстром. Справді, з бігом часу Крафт став помічником, супутником, пристрасним очевидцем і літописцем останніх років життя та творчості Стравінського. Крім того, фізично неможливо перевірити вірогідність усього того, що писав — та й ще далі пише — Крафт про Стравінського, а особливо тепер, після смерти вдови композитора, його другої дружини Віри де Боссе. Суперечки з цього

приводу посилювалися зі смертю Стравінського у квітні 1971 року й частково відтворені у споминах його особистої секретарки Ліліян Лібмен, *And Music at the Close*, виданих 1972 року в Нью-Йорку.

Як можна уявити, що композитор, який все своє свідоме життя творив згідно з власними художніми законами, майстер, який відзначався максимальною творчою імпульсивністю і через це — такий мінливий у своїх естетичних переконаннях, — як можна припустити, що такий мистець зрадив би самого себе, піддавшись на умовляння жовторотого молодика, який себе в мистецтві тоді ще не виявив? Може бути, що Крафт допоміг Стравінському ознайомитися з діяльністю "нововіденців", з їхніми творами та методами серійної композиції. Але керувати духовними зацікавленнями геніяльного композитора він напевно не міг. Навпаки: він тому й став таким потрібним Стравінському, що цілком і беззастережно перейняв його естетичні принципи, настільки ввійшов у них, що став, так би мовити, "alter ego" композитора.

Дозволимо собі знову підкреслити, що Стравінський неодноразово захоплювався різними формами та жанрами музики, як музики минулих історичних періодів, так і музики сучасної. Звичайно, деякі з цих жанрів та форм робили на нього сильніше враження, ніж інші. Часто-густо захоплений тон початкових міркувань композитора змінювався на спокійніший, а то й критичний, коли несподівана радість творчого відкриття дещо охолоджувалася. Саме так сталося й цього разу, коли у п'ятдесятих роках він відкрив невідому йому творчість "нововіденців". Можна навіть припустити, що Стравінському заїмпонувала духовна цілісність додекафоністів, їхня естетична незалежність, нетрадиційне ставлення як до творчості, так і до самого життя. Показово, що езотерична сфера музичного мислення Веберна імпонувала Стравінському більше від інтонаційно-емоційного декадентства творів Берґа. Що ж до самого Шенберґа, то, мабуть, Стравінського приваблювала його особистість, з притаманною їй переконливістю та непохитною волею. Може бути також, що Стравінський вирішив нарешті стати по боці Шенберґа в наслідок своєї одвертої полеміки з авангардистами, які рішуче відкинули авторитет Шенберґа після того, як вважали його мало чи не богом. ("Шенберґ помер" — такою була декларативна назва однієї з відомих статей П'єра Булеза.)

Звернемося, однак, дещо докладніше до діяльності Стравінського за третього, прикінцевого періоду його творчості.

Композитор вступав у восьмий десяток свого життя. Це дає нагоду порівняти діяльність "пізнього" Стравінського з останніми періодами творчості не лише Баха й Бетговена, а й Брамса, Ваґнера, Ліста.

Не є таємницею, що на загал фізична старість найбільше

виявляється у спаді чисто мелодійної винахідливості композитора, себто найемоційнішого складника його творчого ества. Одначе, паралельно з цим підноситься значення тематично-конструктивної техніки та багатьох інших композиційно-конструктивних елементів. Маємо справу з процесом, так би мовити, "інтелектуалізації" емоцій, коли, говорячи метафорично, ослаблення творчих м'язів супроводжується зміцненням їхньої сухожильної основи.

Певна річ, творчість у період старости, за деякими окремими винятками, це не туга за втраченими життєвими силами, за згаслими пристрастями. Великі мистці зовсім не прагнуть омолодження, не пристосовуються до молодих. Адже старість має безперечну перевагу перед молодістю, а саме — досвід, який оберігає від спокусу, вимагає з більшою відповідальністю усвідомлювати не лише своє власне в музиці, а й шляхи мистецького розвитку взагалі. Поширюється сфера духовости: погляд спрямовується вглиб себе, стає максимально зосередженим. Іноді, як це було не лише в пізнього Баха, Бетговена та Ваґнера, а й в Стравінського, з'являється потреба зазирнути в минуле мистецтва, щоб усвідомити зв'язок часів і своє власне місце в цьому історичному процесі. Бах, наприклад, повертається до здавалося б віджилої форми річеркару, Бетговен до фуги, Ваґнер у *Парсіфалі* — до відновлення стилю Палестрини тощо.

А Ігор Стравінський?

Вичерпавши естетично-стилістичні можливості неоклясицизму, композитор мусів зробити рішучий крок у нове, до певної міри починати чи не від початку. Питоме у цьому контексті повернення Стравінського до духових сюжетів зі Старого та Нового заповітів, конкретно — до культових текстів католицького ритуалу, що викристалізувався протягом довгих століть. Це — головна емоційно-змістова прикмета прикінцевого творчого періоду Стравінського, коли екстенсивність попереднього — неоклясичного — періоду він замінив на інтенсивну концентрацію виразу.

Цікаво, що поруч з цим, технічні засоби додекафонії, прийнятої Стравінським, він застосовував досить специфічно. Наприклад, його музичні серії склалися не обов'язково з дванадцятьох тонів, а охоплювали часто-густо довільне число звуків. Користувався він, головню, методом так званої "горизонтальної" додекафонії, коли виклад серії та її модифікування нагадують скорше принцип проведення *cantus firmus* у різних голосах фуги. Нерідко в тому чи тому творі Стравінський поєднував музику тональну з музикою серійною, як це було, наприклад, в його кантаті *Canticum sacrum* або в балеті *Аґон*. Іншими словами, загальну сферу музики Стравінського останнього періоду можна

було би назвати хроматичною дванадцятитоновістю, яка базується на тональних основах. Або ще так: це — тонікальна музика, основа якої — тотальний хроматизм. Сам композитор у своїх *Діялогах та щоденнику* зазначав, що він і далі чув гармонійно, що його серії тяжіють до тональності, але тональності в його власному розумінні. Таким чином, на третьому етапі своєї творчості Стравінський не втратив своєї неповторної художньої індивідуальності: навпаки, він її ще збагатив, відкривши нові, до того часу не використані естетично-виразні можливості.

Загалом, у цьому періоді домінують вокальні твори. Інструментальний супровід цих творів завжди різний, не стандартний, себто — максимально індивідуалізований. Це навіть не супровід, а поготив — не акомпаньямент: голоси солістів або хористів тісно переплітаються з голосами інструментальними, створюючи єдине загальне звукове ціле. Саме такі є стилістичні прикмети "Трьох пісень" на тексти Шекспіра (1953), Траурних канонів "Пам'яті Дилана Томаса" (1954), кантати-баляди "Авраам та Ісаак" (1962) та "Елегії" пам'яті Джона Кеннеді (1964).

Але, мабуть, за найважливіші твори останнього періоду діяльності Стравінського слід вважати його *Canticum sacrum* (1955), *Threni* (1957) та *Requiem canticles* (1965). Усі ці твори циклічні, себто багаточастинні, з участю солістів, хору й оркестри. Тексти — латинські, і хоча писалися вони не для культового вжитку, літургичні моменти виявлені в них досить сильно.

Особливо вражає партитура *Requiem canticles*, себто *Зауножнього співу*. У віці вісімдесяти чотирьох років Стравінський спромігся написати твір, якому притаманні творчі прозріння найвищого порядку. Музична мова композитора водночас прозора й образна, але найголовніше — емоційно контрастна. Не може бути сумніву, що саме *Реквієм* — у повному розумінні слова підсумковий твір Стравінського. І не лише тому, що це його останній великий опус, а й тому, що в ньому, як у фокусі, сконцентровані характеристичні риси усього мистецького досвіду композитора.

Після *Реквієму* з-під пера Стравінського з'явилися вокальна мініатюра "Сова й киця" на відомий жартівливий текст англійської поеми Е. Ліра (1966) та оркестрова редакція двох духовних пісень Г. Вольфа з його збірки *Еспанська книга пісень*. Залишилися нездійсненими проекти оркестрової транскрипції прелюдій та фуг *Добре темперованого клявіру* Баха та інструментування фортепіянової партії циклу Мусоргського *Без сонця*. Шостого квітня 1971 року, за два місяці до свого вісімдесятидев'ятиліття, Стравінський помер у Нью-Йорку.

■

Підсумовуючи значення естетично-творчого феномену Стравінського, цікаво було б пригадати ставлення композитора до художніх традицій минулого, до діяльності його найвизначніших історичних попередників, сказати хоч кілька слів про його музичні смаки та про ставлення до сучасного йому оточення.

Більш за всіх композиторів Стравінський цінував Баха, якого називав чудовим, мудрим, незамінним. Саме твори Баха він слухав дуже часто, захоплювався, за його словами, чудовими, бахівськими "струшуваннями", себто його раптовими модуляціями, несподіваними змінами гармонії, удаваними кадансами, якими насичені його твори. І хоча Стравінський ніколи не схвалював терміну "композиторська техніка", він, одначе, стверджував, що в музиці Баха саме техніки було більше, ніж у творах будь-якого іншого майстра.

Схилявся Стравінський і перед технікою Бетговена, говорячи з особливою повагою про його Другу, Четверту та Восьму симфонії. Дуже любив Стравінський фортепіанову творчість Бетговена, особливо його сонати, підкреслюючи в них не лише надзвичайно вміле використання особливостей інструменту, а й ритмічну різноманітність, асиметричність побудови музичних фраз і періодів.

З почуттям великої пошани ставився Стравінський до італійських майстрів шістнадцятого та сімнадцятого століть Джезу-альдо ді Веноза та Клавдіо Монтеверді, а також до менш відомих Габріелі, Чипріано та Вілларта, підкреслюючи в їхніх творах надзвичайно сміливі протиставлення модальності та тональності, діятоніки та хроматики, розміреності й іррегулярності. Чи не слід вбачати саме в цьому підсвідому паралелю, яку намагався провести Стравінський між творчими шуканнями майстрів епохи барокко та дерзаннями композиторів нашої сучасності, коли знову максимально загострилася естетична боротьба різноманітних художніх принципів, коли він сам, беззастережний прихильник порядку в мистецтві, намагався виявити у творчості своїх історичних попередників певну закономірність, прагнуч до певної міри синтезувати їхню творчу діяльність?..

Якщо ж повернутися до післябетговенської музики дев'ятнадцятого століття, то Стравінський не приймав ні Шопена, ні Ліста, ані Берліоза. Він категорично відкидав Вагнера та Ріхарда Штрауса, засуджуючи, як він казав, "літературщину" в творах цих композиторів, яка, нібито, спотворювала логіку тематичного розвитку, породжувала формальну сваволу, порушувала музичний порядок. На противагу до всіх цих композиторів Стравінський визнавав Шуберта, підкреслюючи спонтанність його творчої винахідливості, гармонійну майстерність, розмах симфонічного розвитку, який він порівнював з бетго-

венським.

З прихильністю відгукувався Стравінський про Шумана, Мендельсона та Вебера, цінував оперову творчість Гуно та Верді. Перебуваючи довгі роки в Парижі, Стравінський добре знав сучасну йому французьку музику. На перше місце він ставив Дебюссі, який відіграв провідну роль у формуванні творчої естетики Стравінського. У творах Равеля він більш за все цінував мистецтво оркестрування, співчував діяльності Саті, іронізував з музики Месіяна і цілковито замовчував діяльність представників "Шістки". Чому саме? Сказати з певністю не можемо, хоча, як свідчить музична історія, приклад неокласика-Стравінського багато в чому наслідували такі представники "Шістки", як, наприклад, Пуленк і Мійо, не кажучи вже про багатьох інших композиторів.

Ми вже говорили про естетичну спорідненість Стравінського з Чайковським. Розглядали ми також зв'язок Стравінського з дванадцятитонову музикою "нововіденців" — Шенберга — Веберна — Берга. Не менш складним було його ставлення до діяльності музичного авангарду п'ятдесятих та шістдесятих років.

З усією своєю допитливістю Стравінський слідував за художніми експериментами авангардистів, особливо за діяльністю П'єра Булеза та Карлгайнца Штокгаузена. Відійшовши від неокласики, він намагався знайти спільну мову з молодим поколінням композиторів. Однак, порозумітися з ними Стравінському не вдалося: ця спроба завершилася повним і принциповим естетичним розривом.

Справа полягала в тому, що все своє довге творче життя Стравінський був жорстоким ворогом будь-якого сенсаційного галасу, незрівноваженого новаторства, що легковажно поривало зв'язки з традицією. У своїй книзі *Музична поетика*, виданій французькою мовою 1942 року, Стравінський немилосердно висміює тих снобів, які оцінюють нові твори згідно з еталоном модернізму, себто за тією скалею цінностей, якої взагалі не існує. Яких двадцять років опісля, в своїх *Діялогах* Стравінський підкреслив, що найновіше в музиці відмирає найскорше, а її життєздатність підтверджується всім найстаршим і найвипробуванишим. Ба більше: протиставлення нового старому Стравінський вважає *reductio ad absurdum*, а сектантську нову музику беззастережно таврував "язвою на сучасності".

Найжорстокіше критикує Стравінський музику електронну. Він говорить, що, за деякими поодинокими винятками, ця музика являє собою склейки якихось буркотінь, непристойні чмокання гумових присосок, кулеметну стрілянину та інші накопичення зображувальних і асоціативних шумів. Стравінський справедливо зазначає, що навіть найдосконаліші музичні апарати — чи то скрипка Страдіваріуса, чи електронний синтезатор — не варті

нічого, доки до них не доторкнеться людина, яка володіє музичною майстерністю та творчою уявою. Справа полягає аж ніяк не в збільшенні числа механічних засобів, а в людях, найголовніше є те, у що ці люди вірять.

З бігом часу Стравінський все з більшою категоричністю відкидав музику авангардистів. Наприклад, твори Штокгаузена для нього були нуднішими за найнуднішу музику вісімнадцятого століття. У п'ятій книзі *Діалогів* він назвав такі твори "непотрібними, некорисними, нецікавими", а 99 відсотків усієї авангардистської музики — "відвертою дитячістю". Стравінський підкреслював, що деякі сучасні композитори проголосили своїм кредо відмову від усієї музики, яка існувала до них. Стравінський був переконаний, що ці композитори понад усе бояться порівняння своєї "роботи" з музикою минулого, бо знають, що це призведе до їхнього беззастережного осоромлення.

На загал, слід пам'ятати, що в своєму ставленні до минулого та його творців Стравінський — особливо наприкінці свого життя — промовляв зі щирою прямолінійністю. Уникаючи "стандартних істин", себто зайвого моралізування, він ніколи не намагався об'єктивізувати своїх поглядів. Бож він був не музичним істориком, не теоретиком чи музикознавцем. Він був переконаним практиком, який доходив висновків про ролі великих чи малих авторитетів зі своїх власних творчих позицій. Цього ніколи не слід забувати, щоб уникнути зайвої естетичної полеміки з ним. Адже ми не критикуємо Ваґнера за те, що він не сриймав музики Брамса, або Чайковського, який відкидав твори Мусоргського, або Дебюссі за його байдужість до Шуберта, або Римського-Корсакова за його неухвагу до Гайдна, або Ваґнера за те, що звеличував Глюка, протиставляючи його Моцартові. Ідеться не про те, чи мав Стравінський рацію, чи ні. Усім його симпатіям та антипатіям притаманна максимальна цілеспрямованість. Стравінський приймав те, що підсилювало його творчі художні ідеали, беззастережно відкидав усе, що їм суперечило. Саме у пристрасному суб'єктивізмі й полягає цінність тверджень композитора. До них варто прислухатися: лише тоді можна буде зрозуміти, що саме хвилювало Стравінського в останній період його творчого життя.

Багато з нас, спадкоємців Стравінського, робили — і напевно й далі робитимемо — спроби дати об'єктивну оцінку його діяльності, гідно підсумувати його довгий та плідний життєвий шлях. Як ми вже мали нагоду підкреслити, наше завдання надзвичайно важке, бо було це життя винятково різноманітне, сповнене великих, якщо не унікальних естетично-художніх досягнень.

Коли у квітні 1971 року не стало Стравінського, вперше протягом кілька століть існування та розвитку музичного мистецтва світ втратив свого проводиря, того непохитного авторитету, з яким мусли рахуватися всі: друзі та вороги, молодь і старі, професіонали та аматори музики.

Справді, коли 1750 року помер Бах — залишався й творив Гендель, завойовував світову славу Гайдн, а Бетговен і Моцарт взагалі ще не з'явилися на світ Божий. Відтоді кожний велетень музично-творчої думки залишав по собі молоді паростки, міцні й здорові особистості, що провіщали новий пишний розквіт музичного мистецтва.

Ще не так давно, коли 1949 року помер Ріхард Штраус, ще жили й творили Сібеліус, Шенберг і Стравінський, перебували у розквіті сил Гіндеміт, Прокоф'єв, Пуленк і Шостаковіч. Одначе, зі смертю Стравінського не лишилося фактично нікого, крім Шостаковіча, творча діяльність якого являла собою скорше ланцюг болючих запитань, ніж ряд вичерпних відповідей.

Чи з'явиться на світ новий Моцарт або Бетговен?

Сумнівно... Кого можна було б вважати за претендента на естетично-інтелектуальний "престол" Стравінського? Напевно ні Булеза, ні Штокгаузена, Кейджа або Беріо, уся діяльність яких спрямована в єдиному напрямі, а саме: зруйнувати саму суть музичної матерії, подрібнити її на безформну масу нерозбірливих, випадкових складників, на потворне нагромодження звукових атомів, акустично-електронних молекул, які зводять нанівещь століття творчої діяльності композиторів часів барокко, клясики, романтизму, імпресіонізму тощо.

Без жадного перебільшення можна твердити, що Стравінський докорінно змінив музично-інтонаційну мову нашого століття. Він запровадив у процес створення музики елемент чистої графіки, концепцію неприхованої архітекτονіки, пов'язаної з максимальною чіткістю й суворою точністю її конкретного застосування в звукових побудовах. Стравінський категорично відкидав елементи романтичної емоційності в музиці. Він навіть заперечував сам факт змісту музики, факт її предметности, її визначености. Згідно зі Стравінським, справжній зміст музики полягає в її техніці, її акустичному малюнку, її формальній структурі. Він свідомо оголив свою інтонаційно-виразну мову до найважливішого, найсуттєвішого, створюючи неповторно лаконічні та суворі партитури, які не мали на своїх сторінках, здавалося, жадної зайвої ноти, жадної непотрібної крапки. Але попри це, музика Стравінського позбавлена навіть натяку на естетичну вихолощеність або умисну стилістичну спрощеність. Досить прослухати лише одну сторінку, щоб непомильно пізнати почерк Стравінського, з його унікальною логікою голосоведення,

стислістю думки, жвавістю ритміки та гостротою гармонічної мови.

Яку саме особливість художньої естетики композитора слід було б вважати за найпитомішу, найважливішу?

У своїх *Діалогах*, у розділі "Роздумування вісімдесятилітнього", Стравінський писав: "Соп темпо — разом з часом! Сучасна музика це найцікавіша музика з усієї колинебудь написаної, нинішній момент — найбільш хвилюючий в історії. Так було завжди... Modern, modernus, modo: саме тепер! Але також modus — манера, звідси — на рівні теперішніх вимог. Тож давайте тоді вживати виразу «кон темпо» не формально, а в моєму розумінні, себто — разом з часом”...

Якии справжній зміст цих слів?

Згідно зі Стравінським, причетність до свого часу обумовлено не формальною хронологією, а сферою духових зацікавлень, рівнем творчого світосприймання. На цій базі наново усвідомлюється нероздільне злиття минулого з теперішнім, а Бах і Бетговен, Дезуальдо і Монтеверді виявляються "сучаснішими", ніж усі й всілякі авангардисти, що відкидають історичну послідовність універсальної традиції.

Дуже показові заключні фрази *Хроніки*, де Стравінський підкреслює: "Я не живу ані в минулому, ані в майбутньому. Я — в сучасному! Я не знаю, що буде завтра. Для мене існує лише істина сьогоднішнього дня. Цій істині я покликаний служити й служу їй цілком свідомо”.

Нема сумніву, що "істину сьогоднішнього дня" Стравінський вбачав для себе в творчості. Він казав: "Я люблю все, що роблю цієї миті, і з кожною новою річчю я почуваю, що нарешті знайшов шлях і щойно тепер почав компонувати" (*Діалоги*, 1963). Так промовляв композитор, невтомно повторюючи: "Ми несемо відповідальність перед музикою", не перестаючи журитися, що "мислення багатьох людей стоїть нижче від музики". Любити музику задля неї самої — така була девіза Стравінського, якій він лишався вірний усе своє творче життя.

Почуття відповідальности за обраний фах завжди було притаманне Стравінському: це почуття він умів навіть усім, з ким зустрічався. Ба більше: він став чи не своєрідним мірилом в оцінці композиційного професіоналізму як такого. За свідченням одного з композиторів французької "Шістки" — Артура Онеґера — Стравінський як майстер музичного ремесла повсякчасно боровся за рівень моральних якостей свого "стану", вимагав найвищої точности в творчому пляні та досконалости звукового втілення в пляні виконавчому. Він, безперечно, надав "нової гідности музичному ремеслові”.

І все ж таки цікаво, що в ході святкування століття з дня

народження Стравінського деякі критики зазначають, що хоча як композитор він заслуговує на звання "великого", — його музика далі лишається до певної міри загадкою.

Зокрема, вказують на те, що більшість творів Стравінського викликає занадто мало справжньої відданості, справжньої любові до себе. Зазначають, наприклад, що ніхто не заперечує точності його музичного вислову, гостроти звучання, його іронічної цілеспрямованості. Творча винахідливість майстра викликає подив і заздрість, вона хвилює і бентежить. І все ж таки, підкреслюють деякі критики, його партитурами можна захоплюватися більше, ніж любити їх. Справді: хто відчуває глибоку любов до музики *Петрушки*, симпатію до звучань *Симфонії псалмів*? Хто переймається почуттями побожності, прислухаючись до звукових сплетень *Священного співу* (*Canticum sacrum*) або співчуває героїні *Весни священної*? Усе це справляє враження музики, сповненої поз, міміки, що висловлює скорше певний напрям думок, певний спосіб мислення, ніж розкриває емоційний стан творчого ества.

Зрозуміла річ, до музики Стравінського, цього найвидатнішого композитора нашого століття, можна ставитися по-різному. Відомо, наприклад, що такі великі майстри музичного мистецтва, як композитор Моріс Равель — який спочатку всіляко вихваляв Стравінського, або диригент Ернест Ансерме — найліпший виконавець його оркестрових творів, — кінець-кінцем цілком відцуралися Стравінського. Одначе, ніхто з відомих нам творців двадцятого століття не володів притаманним Стравінському хистом повнокровного світосприймання, не був здатний ліпше за нього відтворити в музиці найсуттєвіші особливості художньої реальності. Саме в цьому й полягає значення Стравінського як культурно-історичного явища в музичному мистецтві всіх часів.

КАРОЛЬ ШИМАНОВСЬКИЙ

(У 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Василь Витвицький

На 1982 рік припало 100-річчя з дня народження двох визначних композиторів-новаторів: Ігоря Стравінського та Кароля Шимановського. Як це було в попередні часи, так і тепер у музичному житті скрізь у світі вшанування першого з них відбувається голосно й на повну міру, зате другого згадують і відзначають куди скромніше. Все таки в цьому році куди в більших масштабах, ніж це було раніше, твори Шимановського попадають у програми концертів і музичних фестивалів по музичних центрах світу, включаючи й американські. Одночасно вшанували Кароля Шимановського і ЮНЕСКО, проголосивши 1982 рік роком Шимановського.

Шимановський народився 3 жовтня 1882 року в Україні, в селі Тимошівка, тепер Черкаської області. Там проходило його раннє дитинство й доволі раннє знайомство з музикою, спершу спрямоване на піаністичне виконавство, а згодом і на творчу композиторську працю. Виняткове музичне обдарування виявилось в нього дуже рано. Одним з перших знавців, якому судилося дати свою думку про юного піаніста, був Микола Лисенко. Виявляється, що Шимановські-батьки цінили опінію нашого визначного композитора і одного літа навіть скористали з його перебування в недалекій місцевості й запросили прослухати гру сина.

Склалося так, що зустрів Лисенка з юним піаністом відбулася в присутності свідка, який багато років пізніше описав у своїх спогадах цілу подію. Ним був син композитора Остап Лисенко. У своїй книжці *М. В. Лисенко (Спогади сина)* (Київ, 1959, стор. 231, 232) читаємо:

Шимановські просили "шановного маестро Лисенка" в найближчі дні прослухати і оцінити гру їх 9-річного сина Кароля. Батько і на цей раз взяв мене з собою. [...] Незабаром хлопчика покликали. Його маленька постать так і прикипіла до рояля і по кімнаті полинули чарівні звуки "Полонеза" Огінського. Без нот, по пам'яті блідий хлопчик з довгими ніжними пальцями грав один за одним твори Шопена, Шуберта. [...]

Батько задумливо слухав, раптом рвучко піднявся, відійшов до рояля і міцно обняв маленького піаніста, зниклового і щасливого.

— Ти будеш великим музикою, мій хлопчику, — сказав він схвильовано. — Вчись! Все життя своє вчись!

Як згадує Остап Миколович, батько ще кілька днів ходив під враженням майстерної гри юного піяніста, кажучи: "Який талант! Яка сила! Жаль, коли не розів'ється" (стор. 232).

Як нам відомо, талант розвинувся повністю, хоч, власне, не у виконавчій ділянці, а в композиторській. Обоє батьки подбали про повну музичну освіту сина, виславши його до найкращих музичвчителів спочатку у поблизькому Єлисаветграді, а згодом у Варшаві. Вже в ранньому віці у Шимановського проявився сильний нахил до мандрівок, до пізнання широкого світу. Відень, Берлін, далі Італія, Сіцилія і північна Африка, згодом Париж, Лондон і Нью-Йорк — такі були місця його коротших чи довших зупинок. Ясна річ, це не були поїздки лише для самого оглядання краєвидів. Шимановський використовував їх для нав'язання зв'язків з музичним світом, а одним із важливих і доволі тривалих контактів, власне, й було особисте знайомство з його визначним ровесником — Ігорем Стравінським.

Напередодні воєнної загрози літом 1914 року Шимановський поспішав з-за кордону до батьківського дому, прибувши туди саме впору, одним з останніх поїздів. Оце трилітнє постійне перебування на селі (поминаючи короткі виїзди в Київ та інші місця) відзначилося як незвичайно плідна пора в творчості композитора. Так Тимошівка ввійшла в історію музики як місце, де побачили світ такі фундаментальні твори Шимановського, як третя симфонія, перший скрипковий концерт, струнний квартет, твори для скрипки й фортепіяна, третя фортепіянова соната, низка фортепіянових циклів і, врешті, чимало хорових творів і сольоспівів, між ними й цикл пісень на слова Рабіндраната Тагора.

З постановням незалежної Польщі в Шимановського не було іншого бажання, як переїхати туди, щоб там працювати для піднесення рівня і дальшого розвитку польської музичної культури. Людина вже на той час з ім'ям, визнанням у всьому музичному світі, він став у лави керівних постатей культурного життя відродженої Польщі. Керування Варшавською консерваторією, а пізніше музичною академією заповідало можливість здійснювання його здавна вироблених плянів і метод піднесення музичної культури цілого народу. На жаль, цих плянів здійснити не вдалося. З роками виявилось, що сам державний апарат був непридатний для нових ідей і реформ. Ще сьогодні прикро читати слова з тогочасного листа Шимановського до одного з приятелів: "Для мене немає місця у загальній структурі польської музики". Врешті обставини привели до його резигнації з почесних, але не завжди незалежних постів. Давався взнаки й незадовільний стан здоров'я, який ставав на перешкоді до не одного на більшу міру роз-

робленого плану.

Доволі сильно вплинуло на життя й творчість композитора його довше перебування в мальовничому підгір'ї Високих Татр, у місті Закопаному. Це був початок 1930 років, коли зацікавлення його творчістю зростало скрізь у музичних осередках світу і коли признання і почесні надходили з усіх усюдів. Та — несподівано і передчасно — його здоров'я стало сильно підупадати, і 29 березня 1937 року його не стало.

Його смерть викликала широкий і голосний відгомін, особливо в колах, пов'язаних з рухом, що був зацікавлений в розвитку новітніх музичних течій. У місячнику *Українська Музика* (квітень 1937 року), що виходив під редакцією Зиновія Лиська, Антін Рудницький писав, що "...з Шимановським зійшов у могилу не тільки великий творець, але й великий борець за все нове і невідоме. [...] Сучасний музичний світ втратив у ньому одного з найвизначніших, найшляхетніших і найбільш безкомпромісових представників" (стор. 26). І ще багато років пізніше у книжці *Українська музика — історично-критичний огляд* (Мюнхен, 1963, стор. 176) Рудницький згадував: "Вихідною точкою своєї творчості вважаю враження, які я виніс у своїх молодих літах із прослухання авторського концерту Шимановського [...]".

Своїми жанрами і своєю тематикою композиторська творчість Шимановського доволі багатогранна. Вона містить в собі значну кількість циклів фортепіанових творів, камерну музику (численні твори для скрипки й фортепіяна, два струнні квартети), оркестрову музику (чотири симфонії, увертюра, два скрипкові концерти), численні цикли сольоспівів з фортепіаном, хорові твори, релігійну музику і, врешті, оперу та балет.

На свою творчість і мистецьку діяльність Шимановський дивився не в аспекті суто особистих уподобань і досягнень, а радше, як на частину розвитку загальнонаціонального чи навіть загальнолюдського. Заснування гуртка юних музик, що був відомий як "Молода Польща в музиці" (1906 рік) є одним з зовнішніх проявів його настанови. Це якоюсь мірою в'язалося з його ставленням до музичних традицій. Револьюційне новаторство з суцільним запереченням і відкиданням усього досягнутого в минулому було йому чуже й несприйнятливим. У листі до музикознавця З. Яхімецького (автора монографії про композитора) Шимановський виразно писав, що, на його думку, мистецтва, народженого без попереднього розвитку, немає і що кожний мистець мусить мати "дванадцять поколінь, складених з Бахів і Бетговенів — якщо він музика, а Софоклів і Шекспірів — якщо він драматург" (цит. подана за статтю М. Тарнавської "Друга соната К. Шимановського", *Українське музикознавство*, Київ, 1964, стор. 293). Новаторські пошуки обох композиторів —

уродженців 1882 року — влучно порівняв у своїй статті Карол Бергер (*Нью-Йорк таймс*, 8 серпня 1982). На його думку, твори Стравінського не тільки схоплювали, але навіть формували раптово-мінливий дух новітніх часів. Зате жагучим бажанням Шимановського було бодай якоюсь мірою зберегти характер давніх часів, доби світу миролюбного, сповненого довір'я й добробуту, того світу, якому 1914 рік приніс кінець.

Прикметною музично-світоглядovou рисою творчості Шимановського було те, що він втримувався здалека від доволі сильної в 20 сторіччі течії, яка трактувала музичну творчість як суто інтелектуальну функцію. Навпаки, його твори сповнені почуттів і настроїв, переданих музикою сильно і переконливо. У щорічнику *Українське музикознавство* за 1964 рік з'явилася вищезгадана ґрунтовна стаття музикознавця М. Тарнавецької про другу фортепіянову сонату Шимановського. Авторка знайшла в цьому творі музику, повну драматизму, яка глибоко розкриває людські почування. На її думку, музика сонати передає багатогранний душевний світ людини, тонко зарисовуючи переходи від одного психологічного стану до іншого.

Цю характеристику можна прикласти до багатьох інших творів композитора. Взяти б для прикладу його другу симфонію, написану 1910 року. У цьому творі що крок — то новий спалах емоцій, сила яких зростає засобами, здавалося б необмеженої і безконечної мелодичної інвенції, вони попадають у конфлікти одні з одними і, нарешті, доходять до свого погідного оптимістичного закінчення.

На творчість Шимановського сильно вплинуло його живе зацікавлення літературою. Був навіть такий період у його житті, коли він закинув був композицію і присвятив себе виключно літературній діяльності. В результаті з'явилися автобіографічна повість *Ефебос*, рукопис якої пропав під час Другої світової війни. Не зважаючи на цей, зрештою, короткий письменницький епізод, близькість композитора до літератури вплинула на те, що велика частина його творів своєю тематикою чи вжиттям поетичних текстів має літературну базу. Показником цього є вага вокальної музики, особливо сольоспівів на тексти польських, німецьких, російських та — зокрема — орієнтальних поетів. Чимало написано творів для співу з оркестрою, провідним з яких є третя симфонія *Пісня ночі* на слова перського поета 13 сторіччя. Вона написана для тенору, мішаного хору та оркестри.

У композиторській творчості Шимановського можна розрізнити три окремі періоди. У першому, особливо в ранніх фортепіянових опусах, виявляється ще доволі виразна прив'язаність до минулого, зокрема до музики великого попередника — Шопена. Другий період був добою вироблення власного стилю, позначе-

ного сильним прагненням до нового, до понаднаціонального, загальнолюдського. Його музична мова збагатилася подувами новітніх течій, особливо — імпресіонізму. У цьому взагалі дуже плідному періоді увагу композитора притягав до себе й музичний театр, в наслідку чого з'явилися дві його опери *Garim* і *Король Рогер*.

Врешті в третьому періоді (після 1920 року) композитор, можна сказати, знайшов те, чого досі не добачав: оригінальність і красу польської народної музики. У його творчості відбулася еволюція від міжнародного до національного, піднесеного на високий рівень світової музичної культури. Варто зауважити, що подібний процес можна простежити й у декого з українських композиторів, особливо у Бориса Лятошинського. Одним з яскравих творів третього періоду творчости Шимановського був балет *Гарнасе*, що постав під впливом безпосередньої зустрічі композитора з буйним життям польських горян. Знову ж таки широковідомий твір "Стабат Матер" був спробою поєднання новітнього музичного мислення з старовинними пластами польської народно-релігійної музики. Оригінальна ритміка польських народних танців, особливо мазурок, якими колись так захоплювався Шопен, не могла пройти повз увагу Шимановського. Тому він і створив кілька циклів мазурок для фортепіана.

Вище вже згадувалося про те, що за життя композитора польські музичні кола, передусім ті, що діяли в рамках державних установ, не оцінили як слід його значення і не створили йому догідних умов для творчости й музичної діяльності. Навіть коли йшлося про виконання деяких його більших творів, то воно відбувалося раніше за кордоном, ніж у Польщі. І щойно після Другої світової війни прийшло повне усвідомлення ролі Шимановського як найвизначнішого польського композитора першої половини 20 сторіччя. Це виявляється перш за все у дбайливому плеканні його спадщини. В одних тільки програмах щорічних міжнародних фестивалів, відомих під назвою "Варшавська осінь", напротязі чверти сторіччя виконано велику кількість його творів, включаючи оперу *Король Рогер*, балет *Гарнасе*, "Стабат Матер", третю та четверту симфонії, обидва струнні квартети та численні фортепіанові цикли та сольоспіви. У крок з цим проходить ґрунтовна дослідницька робота над життям і творчістю композитора. Тут буде до речі зауважити, що одним з визначних дослідників творчости Шимановського є наш музикознавець Йосип Хомінський. Його перу належить низка знаменитих досліджень над різними аспектами творчости композитора. Між ними слід відмітити працю про вплив імпресіонізму на Шимановського, цікаву порівняльну студію про Шимановського, Стравінського і Шенберга, далі спеціальні дослідження конструкційних проблем в сонатах

Шимановського, його фортепіянової музики та інші. Друковані раніше в різних і різномовних періодичних виданнях праці Хомінського з'явилися разом п. з. *Студії над творчістю Кароля Шимановського* (Краків, 1969, стор. 351).

Згадуючи Шимановського, приєднуємося до його цьогорічного вшанування як одного з провідних композиторів 20 сторіччя, одного з тих, які збагатили світову музичну скарбницю вкладом своєрідним і тривалим.

ТЕАТР ЛЕСЯ КУРБАСА

Валентина Маркаде

Говорити про загальну історію театру, не згадуючи за браком документів про чудові постановки, створені в 20 столітті українськими мистцями-декораторами, було б такою самою помилкою, як оминути, з цієї самої причини, аналізу григоріянського співу з історії музики. Бо якщо є одна ділянка, в якій українські мистці перевершили самих себе — це театр, де вони займають визначне місце завдяки розгулові кольорів, підкресленому пишністю костюмів і декорацій, змінам освітлення сцени і вільній інтерпретації клясичного репертуару.

Ім'я режисера українського театру Леся Курбаса (1887-1942), народженого в Галичині, без жадного сумніву мусить стояти поміж корифеями театру 20 століття, поруч із швейцарським реформатором Адольфом Апія (1862-1926), французом Жаком Коло (1879-1949), англійцем Едвардом Гордоном Креґом (1872-1966), росіянином Всеволодом Меєрхольдом (1874-1942), німцем Ервіном Піскатором (1893-1966) і австрійцем Максом Райнгардтом (1873-1943). Всі вони походили приблизно з тієї самої генерації, всі вони прагнули створити тотальний театр, усі вони творили одну авангардну школу, яка докорінно змінила архаїчні концепції сценічного мистецтва.

Ці реформатори могли втілити в практику свої революційні теорії, маючи підтримку існуючої театральної традиції. Не так було з Лесем Курбасом, якому довелося взяти на себе велетенське завдання створення українського авангардного театру без попередників на цьому полі, починаючи з порожнього місця.

Це була доба руйнування всіх усталених норм. Східня Україна була знекровлена громадянською війною й лихоліттями, що йшли з нею. Населення страждало від браку харчів, палива, освітлення, від дезорганізації транспорту, від загальної непевности, породженої терором.

Ця стаття є перекладом дещо поширеного тексту доповіді на кількох мові про "Національне і культурне відродження на Україні від 1917 до 1930 років", який відбувся в Парижі 25 і 26 листопаду 1982 року. З французької переклав Вадим Павловський.

В. Маркаде народилася в Одесі 1910 р., виховувалася в Чехо-Словаччині, потім у Франції, де, в Парижі, оборонила докторську дисертацію про російське малярство на межі 19 і 20 сторіч, видану в Льозанні 1971 р. ("Le Renouveau de l'Art Pictural Russe — 1863-1914"). Авторка багатьох статей про російську культуру й зокрема малярство, французькою й російською мовою.

Коли життя країни, що була на межі повної руїни, стало поволі налагоджуватися, театральні діячі також робили все можливе для відродження театру. Лесь Курбас був серед них найбільшою творчою силою.

Ще починаючи з театального сезону 1918-1919 років Курбас оживив у Києві "Молодий Театр", що складався з недосвідчених акторів-початківців. Кілька років інтенсивної роботи зі студійцями-аматорами перетворили їх на постійну трупку добре тренуваних і дисциплінованих співробітників.

Курбас успішно подолав, ідучи проти вітру й течії, всі труднощі тих часів. Він зформував міцний колектив артистів і притягнув до своїх постановок першокласного театального маляра Анатолія Петрицького. Курбас переклав на українську мову та поставив на сцені грецьку трагедію, драми німецьких романтиків, італійську комедію, твори класичних авторів — англійських, французьких, російських і, понад усе, українських.

Кожній виставі "Молодого Театру" Курбас надавав вигляду гармонізованої феєрії, вводючи в неї музику, як елемент, споріднений з дією на сцені.

У березні 1922 року почало працювати, з осідком у Києві, створене Курбасом мистецьке об'єднання "Березіль" — організація українського театального авангарду, керована Курбасом ("Березіль" — поетична назва місяця весни — березня), з режисерською лябораторією й експериментальною театальною майстернею. Щороку театр "Березіль" готував кілька цілком оригінальних і своєрідних вистав.

17 липня 1926 року російський поет Осип Мандельштам, повернувшись з України, надрукував у Ленінграді (*Вечерняя красная газета*, ч. 140), статтю "Из киевских впечатлений",¹ в якій він аналізував різні творчі аспекти театру "Березіль". Його відгукові не бракує проникливости, коли оминати суб'єктивне твердження про вплив на Курбаса московських режисерів. Насправді ж, якщо Курбас і був під чимось впливом, це міг бути вплив німецького театру. Бож Курбас студіював літературу саме у Віденському університеті в 1907-1908 роках, проходив там курс у консерваторії і регулярно відвідував вистави в Бургтеатрі, де в той час грав славетний актор Йозеф Кайнц (1858-1910). Дуже велике значення має те, що в 1918 році в "Молодому Театрі" ролю слуги Леона в п'ятиактній комедії Франца Грільпарцера *Горе брехунів* грав якраз Курбас, у той час як у Відні її неперевершено блискуче грав саме Йозеф Кайнц.

З другого боку, Курбас мусів би орієнтуватися на естетичні

1. Осип Мандельштам, *Собрание сочинений в трех томах* (Нью-Йорк: в-во "Международное литературное содружество", 1969), том III, стор. 103-105.

теорії Райнгардта, цієї чільної постаті світового театру, виходячи з засад його системи навчання в студіях, де виховуються режисери, актори, машиністи та оформлювачі сцени. Найдрібніші деталі ретельно опрацьовуються зусиллями всієї трупи, і це дає змогу досконало ставити п'єси різних стилів і жанрів, координувати жести й рухи акторів, віртуозно керувати складною системою освітлення й швидкої зміни декорацій та роботою машин.

Поет-академік Микола Бажан, що змолоду бував у театрі Курбаса, говорячи про нього, підкреслює його новаторський підхід. Він пише, що цей "театр, як і належить справжньому радянському театрові, став школою виховання нових суспільних, політичних, естетичних смаків своїх глядачів, необхідним і улюбленим чинником їхнього повсякденного життя, його розвитку, його втіх".²

Цитована вище критика Мандельштама більше нюансована, більше стримана в цілому. З одного боку, він віддає належне "засвоєній з революційних малих театральних форм партизанській рухливості, легкості звертання й розвертання, умінню переморгнутися з глядачами, завербувати їх"; Мандельштам підмітив також в роботі "Березоля" течію, що йде від непрофесійного клубного театру — він уточнює, що "навіть у самих святкових і пишних постановках «Березоля» відчувається «жива картина», найпримітивніше досягнення революційного театру. В *Гайдамаках* [за Шевченком] є «живі картини» — чудові, немов старі українські народні картинки (лубок)".

З другого боку, від уважного погляду Мандельштама не сховалося існування в лоні "Березоля" кількох тенденцій, що борються між собою. І тому він побоювався, щоб цей театр не розділився на кілька незалежних організацій...

Надрукувавши 1926 року свою замітку, Мандельштам не міг уявити собі, що за вісім років (у 1934 році) задзвонить дзвін по мільйонах інтелектуалів, єдиною провинною яких були віра, що революція несе Великі Надії, і хотіння жити, думати й творити згідно з власним надхненням. Тим більше не міг Мандельштам передбачити, що вони обидва — і він, і Курбас — будуть переслідувані, висміяні, заслані і знайдуть смерть у безвісних могилах таборів ГУЛагу.

Тепер, наскільки можливо, треба намагатися простежити провідну нитку мистецької еволюції Леся Курбаса, щоб через сорок років по його смерті вшанувати пам'ять цієї геніальної людини, обдарованої міцним духом, з темпераментом ентузіяста, з безмежною працездатністю і завжди настороженим даром творчості. Пора зламати мовчанку, якою оточено це ім'я, щоб захід-

2. Микола Бажан, "У світлі Курбаса", *Вітчизна* (Київ), 1982, ч. 10, стор. 132.

ньоєвропейські фахівці театру могли використати мистецьку спадщину Курбаса.

■

Закінчивши філософський факультет Віденського університету (1907-1908) та Львівського (1908-1910), Курбас присвячує себе театрові. Протягом кількох років він набував акторського досвіду в різних провінційних містах. Тільки 1916 року він вступив до театру Садовського в Києві. Від цього моменту після створення експериментальної театральної студії починається його справжня мистецька кар'єра. Праця в цій студії придалася йому два роки пізніше під час організації "Молодого Театру". У цьому театрі Курбас ставив чудовий репертуар: *Цар Едіп* Софокла, *Горе брехуніві* Франца Грільпарцера, *Кандіду* Бернарда Шова, *Затоплений дзвін* Гергарта Гавптмана, *Тартюфа* Мольєра, *Господиню готелю* Карльо Гольдоні, *Ревізора* та *Одруження* Гоголя, *Дядю Ваню* Чехова, *Макбета* Шекспіра і, ясна річ, низку творів українських авторів, як *Гайдамаки* за Шевченком, *Чорну Пантеру* Винниченка, *Украдене щастя* Франка...

Вшановано було також народну традицію виставою *Коза-Дереза* та *Вертепом* у грудні 1918 року; при цьому було застосовано стиль стародавнього народного українського лялькового театру 18 століття — Вертепного дійства.

Це в "Молодому Театрі" Курбас уперше втілює у життя свої ідеї того часу про шляхи театру. Він зайняв рішуче становище проти театрального реалізму (наприклад, як у К. Станіславського) — реалізму, що, згідно з його переконаннями, придушував актора. Він намагався позбутися рутини, об'єднуючи в одне ціле ритміку й пластику дикції, міміку й акробатичну гнучкість акторів. Щодо декорацій та костюмів, то вони творили чудо в фресках кольорових форм відповідно до стилю п'єси: античного, романтичного, експресіоністичного, символістичного або конструктивістичного. Режисер стає абсолютним господарем готованої вистави, йому віднині належить право перекроювати п'єсу, готовану до вистави. Вживання цього процесу оновлення пояснюється браком таких п'єс, які трактували сучасність. Йосип Гірняк, один з чільних акторів "Березоля", подає в своїй книзі³ слова, які часто повторював Курбас на початку 1920 років:

Тепер, коли ми не маємо талановитих драматургів та високоякісних п'єс, вирішальна роль в творчому процесі театру належить режисерові. Справжній режисер — не лише організатор, але й інтер-

3. Йосип Гірняк, *Спомини* (Нью-Йорк: в-во "Сучасність", 1982), стор. 171.

претатор. Режисер інтерпретує не лише життя, а й автора. В разі розходження режисера з автором, він має право і повинен п'єсу виправити, довести до потрібного йому звучання. Тоді допустимі скорочення, перестановки дійових акцентів, перетрактовка сценічних ситуацій, характерів, додатки режисерських інтермедій, прологів та епілогів.

Переробка текстів, навіть клясичних, широко практикувалася й на російській сцені. Владімір Маяковський був одним з безоглядних захисників цього прийому.

— Для мене — говорив він, — вся цінність [даної вистави] — в режисерському метикуванні, переробці автора, намаганні в той чи інший спосіб збадьорити виставу і подати її у формі найгострішої сатири.⁴

Георгій Анненков, організатор на самому початку революції масової вистави під відкритим небом перед Зимовим палацом у Петрограді, дорівнював цей підхід до прийому писання оперових лібретт, де його постійно вживають.

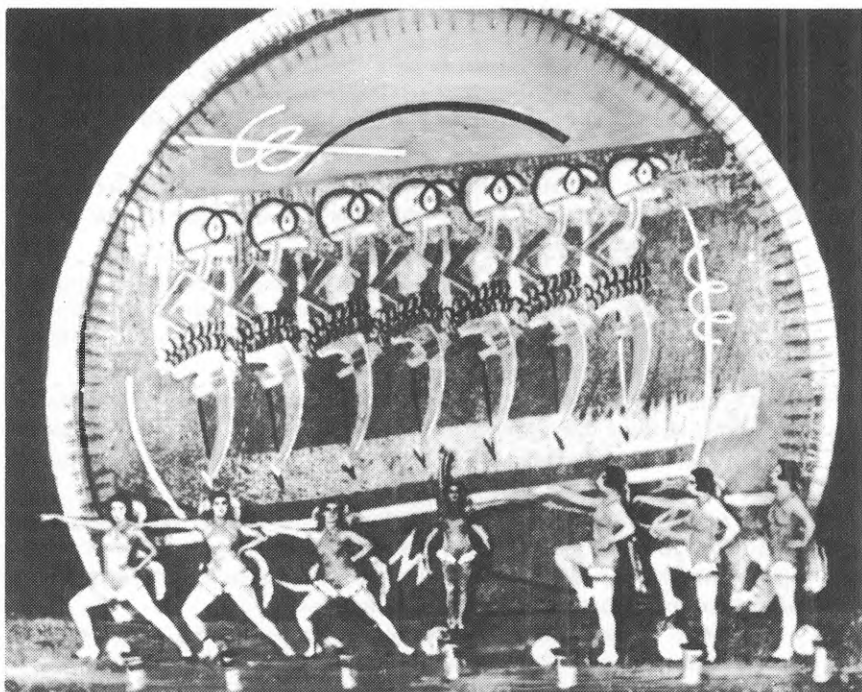
І, дійсно, досить порівняти літературний текст Бомарше в *Ve-cinni Filaro* з лібреттом однойменної опери Моцарта або Гетево-го *Фавста* з оперою Гуно чи Пушкінового *Бориса Годунова* з оперою Мусоргського, щоб погодитися з ним.

Курбас надавав величезної ваги професійному формуванню акторів і режисерів. Для цього він виробив систему навчання акторів, основу на культурі мови й жеста, встановлюючи правила стилю, форми, точності експресії, ясності кожного руху тіла, потенційної важливості павзи серед речення, динаміки мотивованих ситуацією контрастів, обов'язкового вживання технічних прийомів — ілюстративних, нереальних, психологічних, стилістичних, ритмічних, символічних, образних або рухових. Курбас вимагав від кожного актора зусилля концентрації, щоб він захопився загальною ідеєю вистави, збагнув внутрішні чинники дії та глибокі переживання дійових осіб.

На протязі всієї своєї кар'єри Курбас організовував при театрах, де був режисером, акторські студії; щоб оволодіти рухами тіла підготовчі роботи в цих студіях було довірено фахівцям з різних дисциплін: хореографові Великого театру з Москви, балетмайстрові Київського оперового театру, фехтмайстрові. Естетику викладав сам Курбас; на початку 1923 року він читав теоретичний курс з основ сценічного мистецтва.

Ірина Авдієва в своїх спогадах про ті часи наводить слова Кур-

4. Владимир Маяковский, "Выступление на диспуте о постановке «Ревизора» в Гос. Театре им. Вс. Мейерхольда (3-го янв. 1927 г.)", *Полное собрание сочинений в XII томах*, том XII, стор. 307.

Театр Леся Курбаса. «Алло на хвилі 477» (1929). Оформлення В. Меллера.

баса: "Маса — це не статисти, це музика вистави" — і пише далі, що "кожний, хто брав участь у масовках, повинен був розуміти себе як музичний інструмент з багатим діапазоном звучання. Кожний у заданому ритмі рухів впливається в симфонічне звучання цілого, і, подібно до того, як у симфонічному оркестрі звучить соло флейти, скрипки, віолончелі, так повинні прозвучати монологи дружини, робітниці, матері робітниці" [в п'єсі *Газ* Георга Кайзера].⁵

"Березіль" вже займав центральне місце в театральному житті України. Не лише його вистави приваблювали широку публіку. Театр спромігся з початку березня 1922 року з числа молодих співробітників створити під керуванням Курбаса першу "Експериментальну студію", яка була до певної міри рівнобіжним розвитком мистецької діяльності.

Число цих експериментальних студій потроху зростало завдяки ініціативі старих студійців. Без відпочинку, не шкодуючи

5. Ірина Авдієва, "Про найкращу людину, яку я знала в юнацькі роки", *Леся Курбас. Спогади сучасників* (Київ: в-во "Мистецтво", 1969), стор. 151.

своїх сил, з несамовитою енергією використовував Курбас свій талант, свої знання для того, щоб втілити свої ідеї сучасної естетики, щоб вивести Україну на міжнародну мистецьку арену. Маючи це на меті, він також перекладав на українську мову й коментував статті й театральні праці іноземних авторів, брав участь у громадських диспутах, писав музику для сцени й кілька разів сам диригував оркестрою, що грала її...

Пізніше, вже після переїзду "Березоля" до Харкова, Курбас їздив з усією трупю на гастролі, щоб показати свої нові вистави в Києві, Одесі, Тбілісі...

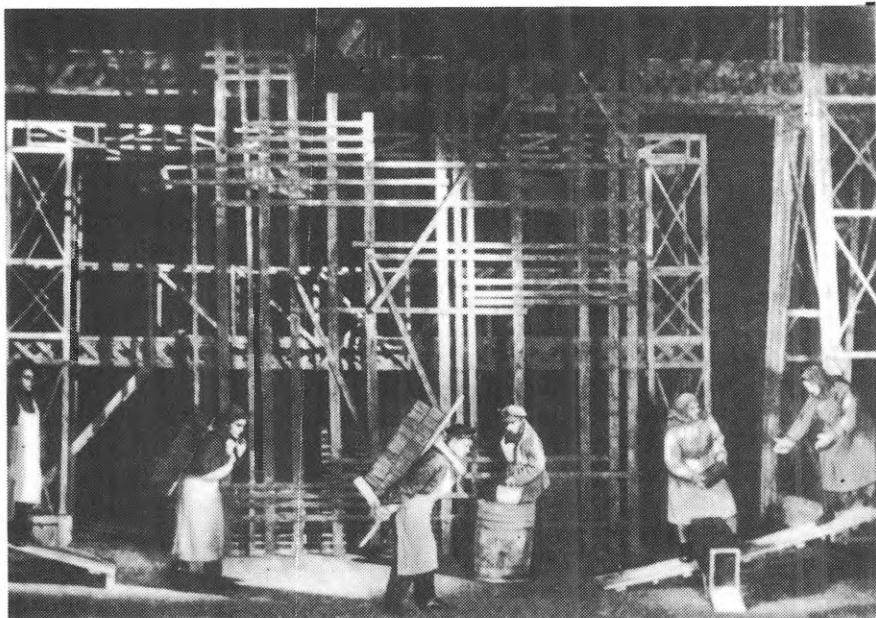
У 1925 році Курбас був в апогеї своєї слави: не тільки Рада Народних Комісарів Української РСР відзначила його 8 серпня високим званням Народного артиста республіки, але в Парижі на Міжнародній виставці декоративних мистецтв театр "Березіль" одержав золоту медалью за макет постановки п'єси Л. Скотта *Секретар профспілки*, зробленої Курбасом у 1924 році в декораціях і костюмах Вадима Меллера, головного маляра-декоратора "Березоля". В павільйоні СРСР в Гран-Пале в театральній секції було виставлено малюнки, шкци й макети малярів-декораторів найвидатніших театрів Москви й Ленінграду (всього 305, експонат Меллера мав число 256). Меллер очолював групу лавреатів — передових радянських театральних мистців з найкращих театрів (А. Альтман, В. Єгоров, Олескандра Екстер, П. Фальк, Б. Фердінандов, А. Лентулов, І. Нівінський, А. Петрицький, Л. Попова, І. Рабінович, А. Родченко, брати В. і Г. Штемберги, В. Степанова, А. Веснін, Г. Якулов...).

В ці роки "Березіль" став державним театром. Його новий статус вимагав від акторів найвищої професійної майстерности, а від його керівника — підбору високоякісного репертуару.

Репертуар "Березоля" збагатився п'єсами Миколи Куліша (1892-1942) — *Комуна в степах* (1925), *Народній Малахій* (1928), *Мина Мазайло* (1929), *97* (1930) і *Маклена Граса* (1933). Коли Курбас готував до постанови ще одну п'єсу Куліша — *Патетичну сонату* в 1933 році, її заборонила політична цензура (хоч її й дозволено було ставити в московському театрі).

Зустріч з цим драматургом нового покоління наново поставила перед Курбасом питання про естетичні концепції. Він усвідомлював, що перед ним було унікальне явище в українській сучасній літературі, яким був Маяковський для Росії або Бертольд Брехт для Німеччини. Треба було змінити підхід, вживаний досі спосіб роботи над п'єсою, бо побудова п'єс Куліша мала свій специфічний ритм. Всякі купюри або інтермедії ломали б цей ритм, нищачи правду дії.

Цей рішучий поворот відзначив різку еволюцію театру. Відтепер осередок ваги переносився на автора і на його твір. Курбас

*Театр Леся Курбаса. «Народження велетня» (1931).
Оформлення В. Меллера з асистентами.*

обмежувався ролю режисера-розпорядника або, як він сам казав, "інженера-конструктора вистави".

Конструктивістична організація простору сцени привела Курбаса до цілковитої відмови від мальованих декорацій, завіс і сукон. Натомість він став уживати, наприклад, рухомі циліндри, вкриті темною тканиною, з яких виходили струмені світла; вони дозволяли делікатною грою перехресного освітлення зупиняти промені на окремих частинах постаті актора, щоб далі перенести їх на іншого, в темпі і в ритм з музикою.

Висока якість, краса й розмах драматичних і ліричних вистав "Березоля" та інших українських театрів тих років досягалися не лише завдяки талантові режисера й акторів, але також дякуючи винахідницькому генієві малярів-декораторів. У Курбаса, спершу в "Молодому Театрі", був головним художником Анатолій Петрицький (1895-1964), а потім — в "Березолі", з 1922 і до кінця його праці в театрі 1933 року — Вадим Меллер (1884-1962). Їм асистували: в 1924-1927 роках — Міліца Симашкевич (1900-) та Валентин Шкляєв (1895-1942), а в 1927-1933 — Дмитро Власюк (1902-) і Є. Товбін (1906-).

Крім того, Курбас запрошував для оформлення окремих

вистав інших театральних малярів. Так в 1919 році він запросив молодого декоратора Олександра Хвостенка-Хвостова (1895-1968) оформити постановку в "Молодому Театрі" (в той час — "Театр української музичної драми") опери С. Монюшка *Галька*. Дуже соковите й декоративне оформлення було готове, і прем'єру призначено на 30 серпня.

Але тут і Курбасові, і Хвостенкові не пощастило: це був час громадянської війни і саме цього дня почався черговий бій за Київ: Українська Галицька Армія вигнала більшовиків з міста, а ті почали обстрілювати Київ з гармат через Дніпро. Все населення мусіло ховатися від обстрілу. Другого дня до Києва вступили вояки російської білої армії й вибили з міста галичан. Тут було не до прем'єри...

Пізніше Хвостенко осів у Харкові, де здебільшого оформляв вистави в Оперному театрі. Працююючи перші роки у дещо конструктивістичній манері, можливо під впливом тодішніх постановок "Березоля", він згодом перейшов на умовний реалізм та на народно-лубковий стиль — це давало змогу внести в оформлення пишність форм і фарб, додаючи різноманітності й повної свободи пластичного вислову. Саме в оперному театрі декоративний маляр міг використати все багатство народного естетичного здобутку, виходячи з усіх барвистих традицій тисячолітньої спадщини.

На протилежність цьому, в "Березолі" у Курбаса оформлення п'єс базувалося переважно на ритмі — лінійному й просторовому ритмі конструкцій, фарб, світла й тіні — й на ритмі руху освітлення — в гармонії з ритмом рухів на сцені та з музикою.

Курбас набув на Україні такої слави, що інші режисери, які зовсім не поділяли його ідей про театральне мистецтво, імітували його сценічні композиції, переписували музичний акомпаньямент, повторюючи постановки, що мали великий успіх у Курбаса, як, наприклад, інсценізація *Гайдамаків* за Шевченком.

У березні 1926 року в газеті *Культура і побут* ч. 36 було вміщено ухвалу Наркомату освіти про переведення театру "Березіль" з Києва до Харкова, тодішньої столиці, з огляду на те, що цей театр є найкращим мистецьким закладом на Україні як з технічного, так і з театального боку. Отже, з 1926 року "Березіль" осів у Харкові, де Курбас продовжував свою виняткову режисерську працю.⁶

З кінця квітня до початку червня 1927 року Курбас їздив за кордон: до Чехо-Словаччин, Німеччини й Австрії. В Празі він влаштував конференцію для подання інформації про мистецьке життя

6. Назвати всіх режисерів, акторів і робітників сцени, які брали участь у здійсненні театральних задумів Леся Курбаса, вимагало б спеціального дослідження, оскільки склад їх мінявся протягом років. Проте, слід назва-

України; в Берліні він асистував у виставах Райнгардта й Піскатора та в гала-виставі *Révue Parisienne*. Ця подорож дала йому змогу побачити все, що робилося в авангардних театрах і зробити висновки, корисні для своєї власної праці.

Як квіти обертаються за рухом сонця, так само нові молоді театральні групи на Україні імітували Курбаса. І то не диво, бо керівниками в них часто були молоді режисери, вихованці студій, закладених Курбасом при "Березолі".

Але, не зважаючи на свій мистецький престиж, "Березіль" і його керівник Курбас були політично приречені, бо їхнє мистецтво було непотрібне, а то й незрозуміле керівним верхам. Мистцям "Березолі" довелося пережити тяжкі хвилини на сесії художньо-політичної наради, що відбулася в Харкові у вересні 1930 року; звіти про дискусію, що там проходила, було друкуювано в журналі *Нова генерація*. Різка критика "Березоля" оберталася довкола одного дразливого питання: про брак визначеної політичної настанови й відсутність п'єс, які відбивають клясову боротьбу, показуючи позитивні наслідки соціалістичного життя.

Політична кампанія проти Курбаса наростала й скінчилася його вигнанням в кінці 1933 року з "Березоля", а згодом арештом й засланням до концентраційних таборів...

Уряд навіть змінив театрові "Березіль" назву і він став тепер Державним драматичним театром імени Т. Шевченка. А з початком 1934 року взагалі було заборонено вживати в мистецтві форми, які б мали будь-чого спільного з новаторськими естетичними шуканнями. Мистцям, а зокрема — в театрі, довелося знизити свою творчість до рівня так званого "соціалістичного реалізму". Так само і Хвостенкові довелося давати куди більше традиційно-реалістичне оформлення таких постановок, як *Кармен Бізе* (1934), *Наталка-Полтавка* Лисенка (1935), *Продана наречена* Сметани (1937) тощо.

Рутина, застій і глибокий провінціалізм потроху взяли гору й надовго запанували в українському театрі...

ти кількох, участю яких позначено найважливіші досягнення "Березоля", і також найвидатніших учнів Леся Курбаса. Вихованці режисерської лабораторії Курбаса і його помічники — Януарій Бортник, Василь Василько, Кузьма Діхтяренко, Володимир Ігнатович, Фавст Лопатинський, Володимир Склярєнко, Борис Тягно та інші (дехто з них виступав і як актор); деякий час з Курбасом співпрацював режисер, учень Меєрхольда, Валерій Інкіжинов. Найголовніші актриси — Ганна Бабіівна, Олімпія Добровольська, Любов Гаккебуш, Ірина Стешенко, Надія Титаренко, Наталія Ужвій, Валентина Чистякова; з акторів треба відзначити Бориса Балабана, Степана Бондарчука, Амвросія Бучму, Йосипа Гірняка, Сергія Каргальського, Мар'яна Крушельницького, Дмитра Мілютенка, Олександра Сердюка, Олександра Хвилю, Степана Шагайду.

3 ПОСЛАННЯ ПАТРІЯРХА ЙОСИФА

...Українська Повстанська Армія родилася з християнської свідомости про конечність боротьби проти сатани і його земних служителів, бо написано: "Іди від мене, сатано!"... "Господу Богу твоєму поклонися і Йому єдиному послужиш!" (Мт. 4, 10) і готовости принести в жертву життя своє за друзів своїх, по взору і заповіді Христа, що "ніхто не має більшої любови, як той, хто віддає життя своє за друзів своїх" (Йо. 15, 13).

Не маючи помочі сторонніх сил, український народ "на сторожі своєї волі... поставив від Карпатських верхів по Дон і Кавказ збройні кадри своїх синів — Українську Повстанську Армію" і віру в перемогу поклав на двох тривких фундаментах, на зрілості і силі рідного народу і на довір'ї до помочі Єдиного Всемогучого Бога.

Це тривкі і незнищенні фундаменти, які дали в дар українському народові, а то й народам всього світу, дотепер небувалий і нерозгаданий феномен. На землі, опанованій варварською ворожою системою, жорстоко пригнічений народ творить власним зусиллям основи свого рідного, єдиного всенационального керівництва. І коли після закінчення війни, світові потуги браталися на руїнах і горах трупів, коли ділилися сферами впливів, коли безбожницька імперія почала відбудовувати свою розхитану невільницьку систему національного і соціального поневолення, Українська Повстанська Армія ще довгі роки бореться, рятуючи несплямоване ім'я свого народу і право визнавати і прославляти Бога-Творця. Вона жертвою свого життя та крові освятила Українську Землю і стала її добривом та заповітом для майбутніх поколінь.

І хоч багато воїнів Української Повстанської Армії ворог загнав у в'язниці і табори смерти, як це він зробив з ієрархією, священниками і вірними Українських Церков; хоч ворог намагався знеславити воїнів і мучеників, нищив намогильні хрести і заорював танками могили воїнів Української Повстанської Армії, він не зумів

Друкуємо винятки з Послання Патріярха Української Католицької Церкви Йосифа Сліпого, що було проголошене 14 жовтня 1982 року в день Покрови Божої Матері та у сорокові роковини створення Української Повстанської Армії.

Вояки УПА на Лемківщині під час Служби Божої.

знищити її. Вона існує як жива легенда, бо віддає себе під Пречистий Покров Пресвятої Богородиці.

Бувши в'язнем Христа ради в цьому часі і свідком глибокої віри в Бога та довір'я до заступництва Пресвятої Богородиці моїх спів'язнів і каторжників і не маючи можливості довести до відома свого благословення для цього рішення, роблю це тепер. Як Глава і Батько Української Церкви потверджую і благословляю шляхетну постанову Української Повстанської Армії.

УПА — ЗБРОЙНА СИЛА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Юрій Лопатинський

Восени цього року минає сорок років від часу, коли на Волині і на Поліссі постали перші збройні відділи для боротьби проти німецьких окупантів та більшовицьких партизанів. Надхненником і організатором цього опору був Провід ОУН на північнозахідніх землях на чолі з Дмитром Клячківським, який став першим командиром цієї збройної сили, що згодом прийняла назву Української Повстанської Армії. Спочатку відділи УПА були слабо озброєні і нечисленні, тому вони лише спорадично вступали в сутички з німецькими окупантами. Але, в міру зростання німецького терору, поширювалися й повстанські кадри, поскільки до УПА долучалися українські патріоти незалежно від політичних переконань. Це забезпечило УПА загальнонаціональний, не партійно-груповий характер.

Уже в березні 1943 року дії УПА проходять у ширших масштабах. Наскоки на Крем'янець, Дубно, звільнення заарештованих німцями, ліквідації осередків т. зв. крайсландвіртів, що були відомі організацією грабунків українських селян і знущанням над ними — все це змушувало німців не заходити в села без більшої

У жовтні 1982 року минуло сорок років від часу створення Української Повстанської Армії. Ці роковини відзначено в різних країнах поселення української діаспори. Весною 1982 року в Нью-Йорку покликано до життя Громадський комітет для відзначення сорокаріччя УПА, в склад якого ввійшли як провідні діячі громадського, політичного, культурного, наукового та мистецького життя, так і колишні вояки УПА та інших українських військових формацій. Так складений Громадський комітет віддзеркалював характер УПА як загальнонаціональної політичної та збройної сили українського народу. Заходом цього Комітету 16 жовтня м. р. влаштовано в Нью-Йорку виставку документальних матеріалів про боротьбу УПА, 23 жовтня — концерт, а 7 листопада — наукову конференцію.

Вище друкуюмо доповідь підполковника УПА Юрія Лопатинського на зборах українців м. Кергонксону, штату Нью-Йорк, 10 жовтня м. р. Ю. Лопатинський помер від серцевого приступу 16 листопада того року. Слідом за цим друкуємо доповідь Романа Ільницького — на концерті на честь УПА в Нью-Йорку та доповіді, що їх прочитали на вищезгаданій науковій конференції Микола Лебець, Мирослав Прокоп, Петро Содоль, Тарас Гунчак та Євген Стахів. — *Ред.*

охорони або оминати їх взагалі.

В своїй боротьбі проти УПА німці провели в травні 1943 року велику акцію в Скабарівських лісах і в Берестейському, Луцькому та Костопільському районах. У червні німецькі акції поширилися на цілу Волинь. З'єднання під командою штурмбанфюрера Плятле старалися ліквідувати відділи УПА, що діяли в районах Любомиля, Володимира, Горохова та Дубна. Коли з цих німецьких зусиль нічого не вийшло, Плятле замінили генералом фон дем Бахом, що був відомий своїми найжорстокішими репресіями проти мирного населення, зокрема спаленням сіл та їхніх жителів. Жертвою цього терору впали, між іншим, села Гуки Людвипільського району, Великі Селища та Малин, в якому жила також велика чеська меншість. Одночасно проведено масові арешти у Крем'янці, Рівному та Луцькому, головним чином міської інтелігенції. Більшість заарештованих тоді українців розстріляли.

Але ці репресії не зламали опору населення і не послабили організованих дій УПА. У бою під Радовичами від 7 до 9 вересня 1943 року відділи Групи "Турів" під командою командира Вовчака знищили кількасот німців та здобули багато кулеметної та автоматичної зброї. Від липня до листопада 1943 року УПА провела понад сто боїв з німецькими військами та кількадесят — з більшовицькими партизанами. Слід сказати, що масовий терор, що його вжили німецькі карателі під командою фон дем Баха, не приніс німцям успіху. В результаті останнього замінили генералом Прюцманом.

У час коли УПА встоювала та міцніла в боях з німцями, на неї насувалася з півночі загроза з боку більшовицьких партизанів. Вони йшли на Волинь трьома великими групами: перша йшла обабіч ріки Случ з Полісся через Невель на Морочне і Любечів, друга — з Берестейщини вздовж ріки Буг. Першу групу партизанів затримано на Случі відділом УПА під командою Дубового. Тут створився новий північний фронт УПА. Другу більшовицьку групу затримав відділ УПА Групи "Турів" над річкою Коростинкою коло села Плівне. Лише третя група більшовицьких партизанів, очолювана Ковпаком, що йшла вздовж ріки Буг, пройшла аж до Галичини.

Бої з радянською партизанкою були далеко тяжчі, ніж з німцями. Ці партизани складалися з регулярних частин Червоної армії, були добре вишколені, відважні та жорстокі в бою, знали мову та місцеві умови, добре маскувалися, прикидаючися часто відділами УПА, та доповнювалися, крім того, парашутними десантами з Москви. Здобута в бою кореспонденція виявила, що більшість вояків були росіяни з центральних російських земель. Лише в з'єднанні Ковпака було багато українців, мабуть, тому, що його завданням було дістатися до Підкарпаття та знищити там нафтові родовища, а вже звідти, через Карпати, пройти на Словаччину.

Команда УПА висилала рейдові частини УПА на землі, що до Другої світової війни входили до складу УРСР. Поява куренів УПА, їхня поведінка, одяг, озброєння, співи та література, яку вони приносили з собою, робили велику пропагандистську роботу. Такі рейди підносили дух і національну свідомість населення, і народ зустрічав учасників цих рейдів з великою симпатією, радо приймав та щиро пригощав. У другій половині 1943 року з групи "Південь" під командою Енея вислано в рейд курені Неґуса та Макса. Тричі під Коростень рейдував загін, очолюваний Верещакою, який в одному з таких рейдів розгромив поліцейську школу фольксдойчів у Житомирі. Рейди на Житомирщину проходили річно під час 1944-1950 років.

Терен дій УПА на Волині було поділено на три оперативні групи: Північна Група — з командиром Дубовим — район дій: Сарни, Костопіль, Пинське; Північно-Західня Група — з командиром Рудим — район дій: Луцьке, Горохів, Володимир-Волинський, Камінь-Коширський, Ковель, Кобринь і Берестя з охопленням району поза Бугом; Південна Група — з командиром Енеєм — район дій: Рівне, Здолбунів, Дубно, Крем'янець, Острог з охопленням сходу та північного сходу.

Командиром УПА на Волині був, як вищезгадано, Дмитро Клячківський — він же Клим Савур або Охрім, начальником штабу — полковник УНР Леонід Ступницький-Гончаренко, що загинув разом зі своїм сином, старшиною УПА, в бою з більшовиками в липні 1944 року. Начальником оперативного відділу був полковник УНР М. Омелюсік, начальником розвідувального відділу — полковник УНР Литвиненко. Місцем дислокації Команди УПА була Костопільщина.

На терені Волині знаходилися дві старшинські школи УПА, які на протязі 3-4 місяців випустили 120 старшин. Викладачами були полковники УНР Ступницький та Омелюсік і колишні офіцери Червоної армії капітан Бондаренко та лейтенант Дніпровий. Військово-інженерну справу викладав полковник УНР Сергій, який прибув до УПА з Поліської Січі Бульби-Боровця.

На той час припадає організація штабу УПА "Північ". Його завданням було відшукати важкодоступні терени, де можна було б організувати та вишколити нові відділи УПА. Такі бази створено на теренах волинського Полісся на північ від залізничної лінії Ковель-Сарни.

Головне Командування УПА випустило серію листівок, які закликали представників народів Сходу, що перебували в допоміжних військових частинах німецького війська, переходити на бік

українців та разом з ними ставати до боротьби за самостійність своїх держав. Так з'явилися летючки, що зверталися до вірменів, казахів, туркменів, башкирів, татарів, козаків, народів Уралу, Волги та Сибіру, до росіян. Летючки друкувалися українською, російською, вірменською та грузинською мовами. Ця пропаганда мала великий вплив на всі ті народи, так що напередодні повернення більшовиків на Волинь УПА мала окремі національні військові формування. І цікаво, що після повернення більшовиків лише один азербайджанський відділ під командою Чавлі зрадив УПА й перейшов на бік більшовиків.

Після переходу лінії фронту відділи УПА опинилися на території, зайнятій більшовиками. Тактика з'єднань УПА була — не зачіпати бойових частин Червоної армії та в міру можливості не входити з ними в сутички, стараючися пропагандивними листівками нейтралізувати їх. В одному випадку на шляху між Антонівкою та Володимирцем до рук відділу УПА попалися радянський генерал з охороною. Після пропагандистської розмови генерала з охороною відпущено.

Натомість відділи УПА вступали в запеклі бої з частинами НКВД. На той час велику бойову активність виявляли: курінь під командою Яреми, який в Березнянському районі мав великі успіхи в засідках та зачіпних боях, курінь на чолі з Чавулою в Людвипільському районі, за Случем — відділи командира Дубового, а в Пустомитських лісах — відділи, очолювані Енеєм.

Велика акція більшовицького командування проти УПА почалася в квітні та травні 1944 року. Сигналом до цієї акції послужила вдала засідка відділів УПА під командою Енея на конвой генерала Ватутіна. В пляні було взяти його живим у полон. Уже 6 березня сотня командира Ворона пробувала здобути мурований будинок в селі Карпилівка, де розташувалася частина штабу Ватутіна. Та наскок підрозділу Ворона відбито. Більше щастя мали відділи командира Енея, що робили засідки на шосе Корець-Рівне. Недалеко від Гощі на засідку наїхала колона з генералом Ватутіном. Важкопоранений Ватутін помер після кількаденного перебування в шпиталі в Києві.

Найбільшим боєм у тій більшовицькій акції проти УПА була битва під Гурбами 23-24 квітня 1944 року. В ній взяли участь відділи під командою Ясеня та підрозділи групи УПА "Південь", що надійшли сюди з Вінниччини. Більшовики нагромадили коло 30 тисяч війська з танками, артилерією та літаками, взявши в кільце гурбанські ліси, де зібралося біля 5 тисяч вояків УПА. Цього дня відбулися запеклі бої в підлісних селах. В умовах переваги ворожих сил відділи УПА відступили вглиб лісу, де зайняли другу лінію оборони. Вранці 24 квітня більшовицькі з'єднання розпочали генеральний наступ. Найсильніший удар відчув на собі пів-

нічносхідній відтинку, в обороні якого стояв курінь, очолюваний Сторчаком. Після могутнього шквалу вогню більшовики почали свій наступ. Сторчаківці підпустили ворога на близьку відстань і обрушили на нього всю міць свого кулеметного, гарматного та мінометного вогню. Радянські вояки не витримали цієї вогняної навали та відступили. Після короткої перерви більшовицькі підрозділи, користуючися підтримкою танків, повели другий наступ, на цей раз уже на всіх відтинках повстанської оборони. Вони прорвали оборону на південному відтинку відділу командира Яструба й оточили сторчаківців. У геройському бою загинули смертю хоробрих командир Сторчак, сотник Вулька й ще 3 старшини та 60 бійців. В цей час створено нову лінію оборони. Завзято й героїчно захищала свої позиції сотня Шума і щойно ввечері більшовикам удалося за допомогою танків відібрати в сотні гурбанську гору. Під прикриттям ночі повстанці прорвали кільце ворожих застав в трьох напрямках. Курені Довоєнка та Бувалого спрямували до Суразьких лісів, курінь Мамаєв прорвався на північ і перейшов залізничний шлях Здолбунів-Шепетівка, відділи під командою Ясеня та Докса пішли в напрям на Клевань.

В бою під Гурбами загинуло 80 повстанців. Більшовики визнали втрати в 120 вояків вбитими. Таким чином, попри всі великі приготування та нагромадження чималих сил, радянському командуванню так і не вдалося зліквідувати оточених повстанців.

Тоді коли Волинь мала вже добре зорганізовані військові відділи, які називалися Українською Повстанською Армією, в Галичині було порівняльно спокійно. Цей час ОУН використовувала для реорганізації своєї мережі та її доповнення після тих втрат, що їх організація зазнала за першої окупації більшовиків. Крім того, Галичина грала допоміжну роль для Волині в розбудові військових відділів, постачанні зброєю, амуніцією та медикаментами.

Але цей затишок тривав недовго. З появою більших відділів польської національної АК (Армія крайова) з центральних польських земель, що осіли на Львівщині та Перемищині, як рівнож і пробільшовицьких бойових груп "Gwardiji Narodowej", які намагалися осадитися в околицях Сколього і на угорському кордоні, а також з приходом більшовицьких партизанів Ковпака керівні органи ОУН були змушені взятися за організацію збройних відділів та до оборони проти напасників. Ці частини, початок яким було покладено в цей період, дістали назву УНС (Українська Народна Самооборона), і закладалися табори для вишколу їхніх вояків. Вони розташувалися на Самбірщині, Долинщині, Станиславівщині та на полонинах коло Космача.

Відділи УНС старалися спинити рух з'єднань Ковпака в переході Дністра, але це їм не вдалося. Занепокоєні німці стягнули великі сили і в серіях боїв розгромили одну з груп Ковпака на Делятинщині. Втративши свої обози та частину бійців, Ковпак поділив свій відділ на дрібніші групи та почав відступ на схід. По дорозі він попав в засідку, організовану куренями УНС, що їх очолював командир воєнної округи Гуцул-Бутковський, в якій більшовицьких партизанів було розбито. Рештки ковпаківців малими групами дісталися на Волинь, де вони вступили в бої з місцевими відділами УПА.

Першим виступом УНС проти німців був наскок у серпні 1943 року на карний табір "Baudienst" коло Сколього, де було звільнено в'язнів. Наступ німців на вишкільний табір коло Суходолу скінчився повною поразкою для нападників. Під час повернення німців з їхньої невдалої експедиції вузькоколійкою на них наскочили відділи УНС та знищили в них 200 чоловік. У жовтні німці заатакували вишкільний табір на Коломийщині, але в наслідку кількадевного бою та втрат з обох боків табору вони не здобули, а відділи УНС, розділившись, залишили табір. У листопаді німці зробили повторний наступ. Під перевагою ворожих сил відділ УНС покинув табір і, розділившись, відійшов на Чорногору та в Чорний Ліс. Черговий удар німців прийшовся на Самбірщину, де німці напали на табір коло села Недільна. В боях повстанці втратили 34 вояки, але примусили німців відступити.

Третя акція німців була спрямована проти таборів на Долинщині. Першого дня німцям удалося здобути один табір і спалити його. Наступного дня два сильні відділи УНС відбили наступ, після чого німці вже не наважувалися взяти табір і вночі непомітно відступили.

Готуючися до нових дій, німці почали застосовувати широко-розплановану терористичну акцію, проголосивши в Галичині надзвичайний стан та впровадивши наглі адміністративні суди. В ті часи українське населення зазнавало величезних втрат.

У листопаді 1943 року під час З'їзду представників поневолених Москвою народів, який відбувся на Волині, наступила централізація Командування УПА на всіх українських землях, яке очолив генерал Тарас Чупринка-Шухевич. В результаті УПА оформилася в такі військові групи: УПА-Північ, УПА-Захід, УПА-Схід і УПА-Південь.

УПА-Північ творилася на базі формувань Волині і Полісся. УПА-Схід організувалася на Житомирщині з прибулого куреня під командою Дороша, до якого додано два місцеві відділи; УПА-Південь створена відділами на чолі з Костем з Холодноярщини та Остапом з Уманщини й одного відділу на Полтавщині. Ці відділи в 1943 році були підсилені відділами УПА-Північ та куренем під

командою Бистрого з Крем'яниччини. Командиром УПА-Південь був Омелян Грабець-Батько. З наближенням фронту групи Схід і Південь відступили на Волинь, де лісистими теренами перейшли фронт на лінії річок Случ і Горинь.

Група УПА-Захід формувалася на Галичині. 27 січня 1944 року наказом Головного Військового Штабу УНС увійшла до складу УПА і створено групу УПА-Захід, якою командував полковник УПА Василь Сидор-Шелест аж до своєї героїчної загибелі 17 квітня 1949 року. Вона була поділена на 6 воєнних округ. Нижче подано короткий опис Станиславівської воєнної округи ч. 4, бо в ній уже 1943 року постали перші відділи УНС, які прославилися в боях з німцями та партизанами Ковпака, а пізніше відділи УПА героїчно билися з цілими дивізіями МВД.

Провідником ОУН в Станиславівській області був Ярослав Мельник-Роберт, а командиром воєнної округи — полковник Іван Бутковський-Гуцул, після нього Колчак, за ним — Микола Твердохліб-Грім. 1945 року округу поділено на два тактичні відтинки: на Коломийський ТВ — під кодовою назвою "Гуцульщина" і Станиславівський ТВ — під кодовою назвою "Чорний Ліс". Цей термін взято від назви великого лісового масиву, що починається на півночі від залізничного шляху Станиславів-Калуш і тягнеться на відстані 30 км на південний захід вздовж річок Лукви та Лукавиці. На півдні він доходить до гірських лісів Карпат, а на півночі тягнуться менші ліси аж до Дністра. Таке його розташування та розміри робили з нього природний центр партизанських дій, забезпечуючи доброю базою з виходом на Станиславів, Калуш, Богородчани та легким довозом постачання з долини.

Командирами ТВ "Чорний Ліс" були: Василь Андрусак-Грегит-Різун, а після його смерті в лютому 1945 року — Дунай. Команда цього ТВ видавала журнал *Чорний Ліс*, який виходив від 1947 до 1950 року. Редакція журналу почала збирати документи та матеріали про збройну боротьбу під час великого натиску більшовиків, припускаючи, що більшовики зможуть зліквідувати визвольний рух і що конче потрібно буде залишити спогади про визвольно-революційну діяльність для майбутніх істориків і наступних поколінь.

На весну 1944 року припадає найбільший зріст відділів УПА, постають нові сотні та курені, що значить, що ще перед переходом лінії фронту вони пройшли основний вишкіл та набули вже деякий бойовий досвід. На терені ТВ "Чорний Ліс" знаходилося шість куренів та кілька самостійних сотень.

1944 року фронт почав наближатися до Карпат, і німецько-угорські військові частини почали відступати. Цей час УПА використала для здобуття зброї, амуніції та боеприпасів. Тільки один відділ командира Козака на Коломийщині здобув тоді 3

гранатомети, 27 кулеметів, 400 гвинтівок та 12 вагонів різного військового майна. В перші дні квітня більшовицькі з'єднання минули Станиславів і досягли лінії Чорного Лісу. На захист своїх кордонів, яким загрожувала небезпека, Угорщина вислала на терени дій УПА Шостий армійський корпус під командою генерала Ференца Фаркаша де Кісбарнака. Ще влітку 1943 року відділи УПА на Волині та угорські військові частини нав'язали контакти між собою і з огляду на становище на фронтах зберігали місцевий нейтралітет. Згодом це привело до переговорів ширшого характеру. Восени 1943 року окрема делегація Підготовчої Комісії для утворення УГВР виїхала до Будапешту, в наслідку чого було підписано перемир'я вздовж всієї лінії Карпатського фронту. Укладення перемир'я з УПА дало змогу угорським військовим частинам перейти маршем через Чорний Ліс та вдарити в тили більшовицьких з'єднань. Цей маневр дозволив угорським військам відкинути більшовиків до Коломиї й до Дністра.

Після того як до Галичини прийшла радянська влада, відділи УПА проводили зачіпні акції, метою яких було не дати більшовикам можливості міцно закріпитися в терені, зривати розбудову адміністрації, перешкоджати в наборі рекрутів до Червоної армії, створювати перепони організуванню мережі агентів, сексотів та донощиків НКВД у селах. З цією метою відділи УПА робили наскоки на районні центри та нищили там запроваджену вже адміністрацію. Великий успіх мали організовані відділами УПА зачіпки, в які попадали підрозділи НКВД і партійні достойники. До зачіпних акцій належали також рейди, під час яких учасники по дорозі нищили малі відділи ворога, проводили на місцях пропаганду, дезорієнтували більшовицьке підпілля, відтягували на себе відділи НКВД, тим самим перешкоджаючи проведенню масових розправ з населенням.

Великий хрущовський наступ на українське підпілля, який проходив двома етапами: від листопада 1944 року до березня 1945 і від квітня 1945 до червня того ж року не приніс більшовикам бажаних результатів і, не зважаючи на втрати, які потерпіло підпілля, його не зліквідував. У той же час у період від 1 січня 1945 року до 30 червня того ж року Група "Чорний Ліс" виконала 110 бойових акцій, у тому числі п'ять — на районні центри.

Найбільшою акцією більшовицької влади проти УПА та українського підпілля було запровадження бльокади, яка тривала від січня до червня 1946 року. Вона увійшла в історію як Велика бльокада і діяла на території всієї Галичини. В кожному селі стояли застави силою від 50 до 500 вояків. Для проведення цієї бльокади більшовицьке командування перекинуло з Росії нові дивізії силою понад 560 тисяч солдатів.

Під час бльокади українське підпілля та УПА зазнали великих

врат. Відбулося 1500 сутичок і боїв, у яких на українському боці загинуло понад 500 чоловік, а більшовицькі вояки мали більше 15 тисяч вбитими. І тоді серед інших загинув і відомий командир Різун.

Від 1947 року почалася демобілізація відділів УПА. Їх відпускали по домівках, і вояки та старшини поповнювали лави підпілля. Лишалися лише команди та малі відділи для виконання спеціальних завдань.

На Закерзонні по закінченню війни було порівняльно спокійно. Відділи УПА розташувалися в селах, а учасники підпілля могли спокійно пересуватися в терені під час дня. Тим більше, що в лютому та березні 1945 року відділи УПА зліквідували більшість постів міліції, в результаті польська адміністрація перебувала у великих міських центрах, а в села не заглядала.

Усе це змінилося, коли, скінчивши війну, польські війська повернулися на призначені для них місця постійного несення служби. Вже в вересні того ж року почалася переселенська кампанія, яка тривала до червня 1946 року. Під час цієї кампанії виселено велику частину українського населення Закерзоння. Відділи УПА вели запеклі бої з польськими військами і, ліквідуючи більшовицькі переселенські комісії, старалися перешкодити переселенню.

Скінчивши переселенську кампанію, польський уряд кинув великі сили для ліквідації українського підпілля, уклавши в 1947 році угоду з Радянським Союзом та Чехо-Словащиною для спільної боротьби з українським визвольним рухом. І коли бійці відділу під командою Хріна в засідці біля Балигороду розбили військову колону та смертельно поранили генерала К. Сверчевського, польське командування посилило дії проти УПА. І хоч зона запровадження акції охопила весь терен Закерзоння і всі повіти були зайняті польськими військами, полякам не вдалося цілком зліквідувати відділи УПА та українське підпілля взагалі. Нав'язуючи бої та маневруючи між польськими військовими частинами, відділи УПА змогли вирватися з оточення та перейти в рейди на Захід і на Україну.

5 березня 1950 року загинув головний командир УПА генерал Тарас Чупринка-Шухевич. Вістку про його загибель принесли на Захід кур'єри з України, що дісталися туди восени 1950 року. Проте боротьба визвольного підпілля продовжувалася майже до середини 1950 років. Свідчення тому дають самі більшовицькі джерела. А ті бійці УПА, які згодом опинилися в концтаборах чи у в'язницях СРСР, або дісталися на Захід, понесли туди ідеї боротьби, яку вони вели, та стали її живими свідками.

СЛОВО З НАГОДИ 40-РІЧЧЯ УПА

Роман Ільницький

У цьому році українська еміграція відзначає 40-пітній ювілей створення Української Повстанської Армії, найважливішої події у визвольній боротьбі українського народу часів Другої світової війни. Проблеми, що пов'язані з нею, є настільки багатогранні, що я вирішив обмежити своє слово тільки тими міжнародними та внутрішньоукраїнськими проблемами, які мали безпосередній вплив на виникнення УПА та на її програму боротьби. Інших аспектів цієї події не торкатимуся.

Насамперед треба пригадати, що напередодні Другої світової війни жадна держава в світі не вивчала української проблеми, не мала вироблених плянів, як належить ставитися до української визвольної політики і до її мети, самостійної української держави.

Ця заввага стосується насамперед держав західної демократії, але не багато краще виглядали справи також у таборі, очоленому* Німеччиною та Італією.

Вся різниця полягала в тому, що Гітлер був у той час єдиним політиком у світі, який був зацікавлений у знищенні Радянського Союзу і готовий провести той задум у життя за всяку ціну.

Українські політичні діячі добре це розуміли й тому докладали всіх зусиль, щоб зацікавити Німеччину в українському питанні.

Але їхні заходи натрапляли на великі труднощі психологічного та політичного характеру.

Насамперед в них не було довір'я до Німеччини. Вони пам'ятали, що Гітлер ще в 1924 році у своєму програмовому творі *Mein Kampf* писав про Росію і про т. зв. "Рандштатен", до яких належала й Україна, як про об'єкт майбутньої німецької колоніальної експансії.

Не забували українці й того, що Гітлер своїм одностороннім рішенням віддав Карпатську Україну на поталу Угорщині, що в 1939 році, під час війни з Польщею, він відступив Галичину та Волинь Сталінові. І це не зважаючи на те, що кілька тижнів перед тим він подавав надії Андрієві Мельникові, голові Проводу ОУН, що українці після краху Польщі одержать нагоду створити свій уряд у Львові, себто відновити західноукраїнську республіку.

Гнітюче враження залишило між українцями й те, що після замаху ОУН на польського міністра Броніслава Перацького Німеччина видала в руки польської поліції Миколу Лебеда всупереч міжнародним звичаям і конвенціям.

Німецько-українські стосунки ускладнювалися ще й тим, що

німецький уряд підготовляв війну проти Радянського Союзу у великій таємниці і тому численні спроби українців вияснити німецьке ставлення до українського питання не давали ніяких наслідків.

І от на такому тлі українська політика, а точніше Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери, прийняла рішення зустрічати німецько-радянську війну не з Німеччиною, не проти Німеччини, а незалежно від Німеччини, себто шляхом творення самочинних, не узгоднених з нею доконаних фактів. ОУН розраховувала на те, що в такій ситуації Гітлер буде примушений зайняти виразне становище до українського питання вже в перші дні війни і тим самим дасть нагоду українській стороні визначити дальші лінії своєї визвольної політики.

Така була передісторія і такі були мотиви проголошення відновлення української держави у Львові 30 червня 1941 року.

Але доки перейдемо до цих подій, треба згадати, що в уряді Гітлера існувала ще інша концепція східної німецької політики. Її автором був Альфред Розенберг. Її основою була пропозиція створити на руїнах Радянського Союзу п'ять державних комплексів, між якими головна роля мала припасти Україні, федерації Кавказу і Туркестанові. Вони разом, у тісному союзі з Німеччиною, мали перегородити Росії шлях до Чорного моря, до Близького Сходу, до Балкан і до Західної Європи. За пляном Розенберга державні кордони України мали проходити річкою Сян на заході, на Волзі на сході, на лінії Курську на півночі, а на півдні мали опертися на береги Чорного моря. Німецькими колонізаційними теренами мали бути тільки три держави Прибалтики: Литва, Латвія та Естонія, а на півдні — Крим.

Поскілки Розенберг був уповноваженим в справах східної Європи в уряді Гітлера, та його політичні погляди довгий час вважалися за офіційну політику Німеччини і тому Англія, Франція і США вже в 1930 роках поважно рахувалися з тим, що на випадок війни з Радянським Союзом Гітлер створить українську державу під протекторатом Німеччини.

Але щойно пізніше виявилось, що пляни Розенберга служили Гітлерові тільки за ширму, за якою він приховував свої справжні наміри військового, політичного та економічного підкорення сходу Європи. З цілком зрозумілих причин він не хотів завчасно виявляти перед світом і навіть перед своїми власними співробітниками свого хижацького імперіалістичного обличчя.

Проголошення про відновлення української держави у Львові і створення там уряду мало широкий та ентузіастичний відгомін серед українського населення Західної України. З ним солідаризувалися обидві українські церкви: Католицька та Православна. Народ кинувся організувати державний апарат. В містах, в селах — всюди проголошувало українську владу. В маніфестаціях

деяких міст, як, наприклад, у Тернополі, брали участь десятки тисяч осіб.

Все те, що діялося в Галичині та Волині, підтверджувало, що розрахунки ОУН виправдовували себе, що політика доконаних фактів поставила німців в примусове становище. Гітлер не міг далі замовчувати своїх плянів. Він цілком виправдано міг побоюватися, що започаткований патріотичний рух міг перекинутися також і на інші землі України і на терени інших поневолених народів.

І тому 16 липня 1941 року, два тижні після львівських подій, на нараді у військовому бункері під Вінницею він розкрив свої пляни перед своїми найближчими партійними та державними співробітниками. Насамперед він повідомив зібраних про відмову від концепції Розенберга. Долю України вирішуватимуть німці, не українці. За його дорученням (ще перед нарадою) 11 липня були вивезені з України до Берліну два члени львівського уряду. Там формально ще велися переговори в міністерстві Розенберга, але було цілком ясно, що домовитися до якоїсь спільної платформи було неможливо.

15 вересня на всіх теренах Європи, зайнятих німцями, проведено арешти членів ОУН на чолі з Бандерою. Заарештований був і його перший заступник і голова львівського уряду Ярослав Стецько.

Одночасно Україну поділено на чотири частини. З її основної території створено Райхскомісаріят на чолі з Еріхом Кохом, Галичину прилучено до Генеральної Губернії Польщі, Одесу й землі між Бугом і Дністром — до Румунії, а Закарпаття залишилося за Угорщиною.

Усі ці події виявили, якого майбутнього могла сподіватися Україна від гітлерівської Німеччини. Йти з нею в одному поході вона не могла. Україні судилася інша, своя власна доля. І тому, коли Лебедь, як другий заступник голови ОУН, перебрав у свої руки провід над нею, він зразу почав підготувати її до протинімецького та протиросійського резистансу. Великим зусиллям волі й тяжкою працею йому вдалося зформувати новий провід ОУН, змобілізувати її розбиті кадри та перевести їх знову на підпільні методи боротьби.

Так ріс і розбудовувався український резистанс, аж поки він не вийшов поза однопартійні рамки ОУН, щоб стати вже загальноукраїнським визвольним рухом, а згодом перетворитися в Українську Повстанську Армію. До неї долучилися також ті рухи, які постали на Поліссі і на Волині, дякуючи заходам, вжитими Тарасом Бульбою-Боровцем і ОУН під проводом Мельника.

У 1943 році наступила третя зміна в Проводі ОУН. Цим разом на її голову вибрано Романа Шухевича, а трохи згодом він

перебрав також Головне Командування УПА.

Звичайно, я не можу тут переповідати всієї історії цієї армії. Досі я розказав про її родовід. А тепер додам, що вона була єдиною незалежною збройною силою України під час Другої світової війни; число її вояків у час найбільшого поширення доходило до сорока тисяч. УПА боролася під політичним керівництвом Української Головної Визвольної Ради, до якої входили діячі різних політичних переконань — від націоналістів починаючи і гетьманцями, соціалістами та безпартійними кінчаючи. Вона несла на своїх прапорах гасла наближення людини до людини та нації до нації; вона закликала російський і польський народи до мирного співжиття на базі взаємної рівності та свободи.

Як відомо, українська політична думка під час тих бурхливих воєнних подій була поділена на кілька різних напрямів. Один з них заступав позиції дальшої співпраці з німцями у боротьбі з Москвою, бо вважалося, що тільки після перемоги над нею прийде час на те, щоб повернути зброю проти Берліну. На такій політичній платформі була зформована українська дивізія "Галичина".

На користь українських політиків того часу треба зарахувати те, що вони толерували розбіжності в поглядах між собою. УГВР і УПА виступали проти творення Дивізії, але поважали наміри тих, які її творили.

У цій гармонії розбіжностей і зближень між різними напрямками політичної думки і дії дуже відчувався брак ще одного українського партнера до політичної гри. З превеликим жалем доводиться констатувати, що на східніх землях України між такими численними в Червоній армії українськими маршалами, генералами й полковниками та не менш численними українськими діячами партійно-державного апарату або й загалом серед українського суспільства не створилася якась група патріотів, яка поставила б до Росії такі вимоги, які Західня Україна ціною великих жертв поставила до Німеччини, вклавши їх в уста ОУН, УПА і навіть дивізії "Галичина" і Українського центрального комітету (УЦК).

Пригадаймо ще раз, що УПА постала з думкою підготувати військовий і психологічний ґрунт під загальноукраїнське повстання на випадок одночасного краху фронтів Росії і Німеччини або в час програшу однієї з них. І тому з першого дня свого формування вона вела пропагандивну та збройну боротьбу проти обох держав. Вона поширювала листівки серед червоних партизанів і закликала їх переходити до лав УПА. Нині можна робити тільки різні припущення, як виглядала б війна на нашій землі і які були б перспективи визволення України, коли б серед мільйонних мас українських червоноармійців постав би фермент незадоволення політикою Росії в українському питанні.

Можна лише уявляти собі, наскільки могли б збільшитися шанси українського незалежницького табору, коли б українські національні партизанські загони оперували не тільки в околицях Дубна, Пинського, Луцького, Крем'янця, Перемишля, Ярослава і Сяніка, але також на теренах Києва, Чернігова, Полтави, Дону, Одеси...

Якою була б нині доля України і яке було б її політичне становище, коли б стотисячна маса червоних партизанів, яка б оперувала в Україні, вела б боротьбу з німцями під гаслами незалежної України або бодай ширших прав для неї?

Коли ми нині думаємо про причини цього занедбання, то пояснювати їх лише самим несприятливим збігом обставин не можна. Причини цього явища далеко глибші.

Мені здається, що джерелом нашої трагедії є те, що ставлення українського народу до російського окупанта було від віків й далі є занадто лагідне та компромісне. Згадаю тільки про те, що за 264 роки, отже, майже за три сторіччя, які проминули від Переяславської угоди до Четвертого універсалу, до постановня незалежної Української Народної Республіки, український народ спромігся лише на два збройні виступи проти Росії: один під Конотопом, а другий під Полтавою.

Але й вони мали радше льокальний, а не загальнонародний характер. Це були короткі битви, які не заторкнули сумління широких народних мас. Вони не пробудили гніву до загарбника, не створили національної легенди.

Їх, цих битв, аж ніяк не можна порівнювати з таким могутнім, вулканічним вибухом, яким були повстання й війни Богдана Хмельницького проти Польщі. Останні заторкнули кожну людину, підсилили в свідомості народу відчуття відрубності двох народів, їхнього нерівного соціального та політичного становища, породили жагуче бажання вигнати поляків з України. Хоч після Хмельницького Польща ще довго володіла Правобережною Україною, проте, з усього було видно, що час її панування на Україні порахований. Народ не хотів Польщі. Він ненавидів її, відокремлював себе від неї і з нетерпінням чекав найближчої нагоди, щоб знову вступити з нею в бій і викинути геть поза межі України.

На жаль, нічого подібного не досягнуто на відтинку російського імперіялізму. Боротьба проти нього (не лише збройна, а й іншими засобами) проходила якось мляво, ніби знехотя. Вона була обмежена щодо своєї мети і, щонайважливіше, щодо впливу на настрої народних мас.

Це й є наш головний українських гріх, в якому нам треба сповідатися. Це є наша Ахіллова п'ята, з якою нам не вдасться ступити ні одного кроку на шляху до нашої мети — державности і свободи.

Командний склад УПА на Волині. Другий справа — командир Групи «Південь» Еней, четвертий — Ростислав Волошин.

Боротьба УПА дала великий поважний вклад до розв'язки цього кардинального питання української національної політики. Повних сім років вона вела свою збройну й духову боротьбу за те, щоб збудити народ, щоб підняти його дух, оживити віру. За те, щоб прогнати Росію з України і залишитися собою, вільною та гордою нацією.

В мене нема сумніву, що на тих теренах, де пролилася кров воїнів УПА, нема нині й не буде завтра загрози русифікації.

Українська Повстанська Армія в духово-політичному сенсі наблизилася (повторюю: лише наблизилася!) Україну до того морального стану в стосунку до Росії, в якому вона перебувала ще до Польщі після війн великого Богдана.

І саме в цьому я бачу її найбільшу заслугу перед нашим народом.

Організація протинімецького опору ОУН 1941-1943 років

Микола Лебедь

З початком Другої світової війни і окупацією Польщі Німеччиною у вересні 1941 року західноукраїнські землі (Галичина), за договором між Ріббентропом і Молотовим від серпня 1939 року, були формально приєднані до УРСР. Ці події спричинили втечу політичних, громадських та культурних діячів на терени окупованих Польщі та Чехо-Словаччини, де вони, включно з урядом УНР в екзилі, що залишився у Варшаві, й членами Проводу Українських Націоналістів (ПУН) опинилися в повній ізоляції від зовнішнього, західного світу. Цю еміграцію доповнили ще члени ОУН, що перебували в польських тюрмах, і учасники збройної боротьби за Карпатську Україну. Незабаром члени ОУН оформили себе організаційно й нав'язали контакти з членами організації, які залишилися на західних землях України, де продовжували підпільну боротьбу.

Члени ПУНу жили весь або довший час за кордоном, і серед молодших віком членів "краєвиків" поглибилася критика, почата ще по смерті полковника Євгена Коновальця, зокрема на тлі ставлення членів ПУНу до Німеччини як союзника, так і з браку чіткої настанови до напрямних дальшої діяльності організації у зв'язку з німецько-радянським договором. Дійшло до взаємного оскарження та недовір'я, і 1940 року ОУН розкололася на дві однойменні організації, які очолили відповідно Андрій Мельник і Степан Бандера.

Майже всі члени організації (під керівництвом Бандери) мали негативну настанову до Німеччини як на тлі минулого (видача М. Лебедя полякам у 1934 році, гра німецького уряду українськими землями Закарпаття, договір Ріббентропа з Молотовим і замовчування його членами ПУНу), так і нечіткою настановою німецького уряду в українському питанні напередодні конфлікту з СРСР.

Займаючи негативне становище, керівні члени рішили не проголошувати його явно, щоб не попасти передчасно до концтаборів і мати змогу на випадок війни Німеччини з Радянським Союзом дістатися на Україну (а до того часу підтримувати зв'язок з членами підпілля). Тому в поширюваних організаційних виданнях настанову до Німеччини було подано лише посередньо. Подібно поводитися й німецька державна влада, яка старалася створити та

підтримувати зовнішню атмосферу позитивного наставлення до основних прагнень українського й інших поневолених народів, щоб не виявляти передчасно справжню суть своїх плянів т. зв. "визволення".

У поширюваному тоді "Маніфесті ОУН" від грудня 1940 року подано, що боремося "за свободу народів та людини, [...] за свою владу, за землю, за людське життя" і що "тільки через повний розвал московської імперії і шляхом Української Національної Революції та збройних повстань [...] здобудемо Українську Державу та визволимо поневолені Москвою народи".* А у виданих друком Постановах II Великого Збору ОУН сказано, що "Організація Українських Націоналістів продовжуватиме всіма силами революційну боротьбу за визволення Українського Народу без огляду на всі територіально-політичні зміни, які зайшли б на терені Східної Європи" (стор. 31). У Постановах є ще заява, що "тільки вповні Суверенна Українська Держава може забезпечити українському народові свободне життя й повний всесторонній розвиток усіх його сил", що "ОУН поборює шкідливі [...] думки, про можливість сепаратного вирішення долі Західної України", проти-діє місцевим проявам партикуляризму і загумінковости та що тільки від долі Києва залежить доля всіх українських земель (стор. 27, 32). (Проект Галицької держави був висунутий німцями перед наступом Німеччини на Польщу.)

На початку 1941 року організаційна референтура проводить облік членів, що мали взяти участь у Похідних групах і дістатися на Україну шляхом нелегального переходу кордону з Польщі. Політична та пропагандивна референтури підготовляли друком більшу кількість різного роду листівок і звернень до народу. Члени проходили інтенсивні вишколи відповідно до призначеної їм праці й завдань.

У квітні Провід ОУН прийняв рішення вислати на військовий вишкіл до німецької армії коло 400 чоловік, з яких створився курінь з трьох сотень, відомий під назвою "Нахтігаль". Старшини з сотником Романом Шухевичем як фактичним командиром куреня й всі стрільці були членами організації. До завдань куреня належало: розпізнавати пляни німецького походу на Україну, помагати членам Похідних груп у їхніх переходах і праці, не переходити з німецькою армією поза землі України, у випадку негативного наставлення до соборности українських земель і державної незалежності покинути німецьке військо. На еміграції часто пишуть

*ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р. (Без місця видання: Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955), стор. 21, 22, 23. Далі посилання на документи ОУН подані в тексті в дужках.

про курінь як про український легіон. Це не відповідає фактам, Провід ОУН не мав концепції творення при німецькій армії легіону, і завдання куреня мали інший характер і призначення. (Згадаю ще, що в Німеччині, точніше в Австрії, за ініціативою сотника Ріка Ярого був створений ще один курінь, відомий під назвою "Ролянд".)

До завдань Похідних груп належало організувати в Україні адміністрацію з обласними й низовими управами, включатися у місцеве життя народу, інформувати про мету й завдання організації, приєднувати в члени й симпатики. Було створено три Похідні групи, що нараховували разом коло 700 членів. Кожний член Похідної групи мав точне призначення праці й місця побуту, а для всіх членів була видана точніша інструкція про цілі й завдання, ставлення до народу й німецької армії. Окремо було вислано коло 20 членів перекладачами при німецькій армії з завданнями, подібними до завдань вояків куреня.

Деякі автори у своїх споминах подають кількість членів Похідних груп між 5-7 тисячами. Це число невірне й грубо та зайво перебільшене, тим більше, що якась частина членів Похідних груп залишилася на західних землях.

Проголошення Акту 30 червня у Львові та створення тимчасового державного правління узгоджувалося з постановою Проводу ОУН. У політичних вказівках від травня 1941 року ("Боротьба й діяльність ОУН під час війни") сказано: "На звільнених від московсько-большевицької окупації частинах української землі, не ждучи на ніщо, ОУН проголошує відбудову Української Держави, встановляє владу, яка має зорганізувати державне життя в усіх ділянках та кермувати ним" (стор. 52). Якщо йдеться про сам Акт проголошення, його форму й зміст, то причиною його недоліків треба вважати той факт, що Акт не був заздалегідь приготований, і писав його Ярослав Стецько у Львові в день проголошення в несприятливих воєнних умовах. Проголошення українського державного правління залишається історичним актом маніфестації волі нашого народу до державної незалежності.

У політичних вказівках ОУН також подано, що, якщо б на Осередніх і Східніх землях України постав інший самостійницький центр, що зорганізував би будову держави на платформі повної суверенності і соборності України, ОУН визнала б його і підпорядкувалася б йому.

11 липня Стецько був формально запрошений на розмову до команданта міста Львова, генерала німецької армії, яка мала відбутися в ратуші. Стецько пішов на розмову разом з Романом Ільницьким, секретарем канцелярії державного правління й обидва вони, як було передбачено, були в ратуші затримані німецькою Службою безпеки (т. зв. Зондеркомандо) й вивезені до

Берліну. (В їх затриманні брав участь українець — працівник Зондеркомандо.) Бандера, затриманий в Кракові, був перевезений раніше до Берліну. Члени створеного в червні в Кракові за ініціативою ОУН ширшого Українського національного комітету були затримані в Кракові.

Провід ОУН виніс рішення про перехід організації в підпілля. На терені Галичини рішення передано зв'язковими усно, а на Волинь і терени України для Похідних груп, перекладачів і вояків куреня — кур'єрами з записками. Видано також окрему коротку інструкцію ч. 2 про дальшу поведінку тих членів, що залишилися для праці в Осередніх і Східніх землях. У Львові формально залишилося бюро державного правління з кількома працівниками й референтура преси й інформації, що продовжувала друк видань.

За згодою й ініціативою Лева Ребета, заступника Стецька як голови правління, відбулася ширша нарада відомих громадян і політичних діячів, яка оформилася в Українську Національну Раду з д-р К. Левицьким як головою.

Коло 12 липня до Львова приїжджає Ярій і за його ініціативою відбулася ще зустріч з представниками німецької армії в резиденції митрополита Андрея Шептицького. Присутніми з німецької сторони були Ганс Кох, проф. Маркерт, Т. Оберлендер і ще два офіцери — полковник і майор, а від ОУН — сотник Ярій, Лебедь і Іван Климів-Легенда. Розмова була коротка. На пропозицію німецької сторони відкликати Акт 30 червня, в обмін на що організації було б передано адміністрування Галичини, відповідь була негативна з поясненням, що в питанні Акту 30 червня переговори повинні вестися з Бандерою та Стецьком. На прощання, мабуть, проф. Маркерт заявив, що будь-які стосунки Вермахту на цьому з ОУН кінчаються, обидві сторони стають ворогами; але він сподівається, що в майбутньому вони ще зустрінуться як приятелі. Вони забезпечили для нас в поліції ще 8 годин часу перед можливим арештом. (Сотник Ярій разом з Олексою Гасином та Іваном Равликом поїхав ще на розмову до головнокомандувача Східнього фронту фельдмаршала В. Кайтеля, польова ставка якого знаходилася в лісах під Варшавою, і там закінчилися контакти організації з Вермахтом.)

Першого серпня Галичину офіційно прилучено до Генеральної Губернії колишньої Польщі, а 15 вересня Гестапо провело арешти у Львові, в усіх більших містах Галичини, Волині, в Житомирській та Київській областях. (Найбільше число заарештованих було в будинку преси і пропаганди у Львові та в околиці Василькова, де знаходилася більша кількість членів Похідної групи "Північ", що мала призначення до Києва.) Заарештовано в першу чергу керівних і відомих членів, які в короткий період державного правління діяли відкрито. Їх заступити не було ким, бо організа-

ційна мережа в 1939-1941 роках була майже зліквідована органами НКВД, а більшість членів, що до 1941 року перебували на терені Польщі, відійшли на Осередні і Східні землі України. До конфлікту з Німеччиною народ на Західних землях, змучений більшовицьким терором, не був приготований. Він щиро вітав німецьку армію, сподіваючися особистої свободи, як і здійснення національних прагнень, був готовий творити власну армію, щоб спільно з німцями звільнити всі землі України. А народ в Україні, що пережив 20-літній терор сталінського режиму, не мав практично жадної змоги підготувати себе до нової ситуації, чекав офіційної заяви німецького уряду в питанні України й критично оцінював поведінку німецького вояка. Поширювані на зайнятих теренах великі афіші з кольоровим портретом Гітлера-визволителя нагадували йому Сталіна і незабаром народ поєднав обох у поширюваному гаслі: "Гітлер — Сталін — двоюрідні брати". Не було напочатку також довір'я народу до зустрічі з нашими членами головно тому, що вони з'являлися часто в перші дні приходу німецької армії, й треба було часу, щоб себе взаємно пізнати і знайти спільну мову, зокрема в програмових питаннях, питаннях політики й тактики.

Під кінець вересня відбулася Перша конференція провідних членів організації, що врятувалися від арештів. У ній взяла участь: Дмитро Мирон-Орлик, Василь Кук-Леміш (оба втекли з транспорту заарештованих на Житомирщині), Дмитро Грицай-Перебийніс, Іван Климів-Легенда, Мирослав Прокоп, Дмитро Маївський, Михайло Турчманович, Микола Арсенич, Іван Равлик і я. Завданням конференції було зформувати центральний і краєві проводи, створити ширшу організаційну структуру й мережу членів від станиці до району й області, започаткувати й регулярно проводити вишколи керівників і організаторів з числа членів організації, дати їм політичну підготовку, поширювати роз'яснювальну акцію розкриття німецьких плянів поневолення й колонізації стягнням з народу надмірних контрибуцій і загрози голоду, що почався у підгірських околицях Карпат; продовжувати далі працю на Осередніх землях України, заготовляти й переховувати зброю, папір і друкарське приладдя. Конференція відбулася в одному з сіл в околиці Львова. Вона закінчилася в перші дні зайняття німецькою армією Києва, а учасники: Мирон, Кук, Прокоп і Маївський відійшли невдовзі до Києва й Дніпропетровського.

У квітні 1942 року відбулася II конференція в околицях Львова разом з учасниками Першої конференції, за винятком Равлика, якого заарештувало в грудні й розстріляло Гестапо, і Турчмановича, який вибув з організації. Окрім названих, учасниками, як я пригадую, були ще Дмитро Степаняк, краєвий провідник Західних земель, і Зенон Матла, керівник Похідної групи "Південь".

Конференція проаналізувала попередньо проведену працю й винесла, між іншими, такі Постанови: а) припускаючи, що можуть бути різні можливості закінчення війни, творити широкий всенародний рух опору, не замикаючися в собі, б) нав'язати взаємини з поневоленими народами для співпраці і спільної боротьби проти всіх окупантів-загарбників і всіляких проявів імперіялізму, з наголосом на головному фронті проти московського імперіялізму, під якою б маскою він не виступав, в) вилучити другорядні фронти і злагіднити польсько-українські взаємини з умовою визнання права українського народу на західноукраїнські землі. У Постановках читаємо: "московсько-більшевицькій міжнародній концепції — інтернаціоналу й німецькій концепції т. зв. «Нової Європи» ми протиставляємо міжнародно концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав під гаслом — «Свобода народам і людині»" (стор. 62). Прийнято рішення про розбудову революційних політичних та військових сил; зокрема про поліпшення підготовки кадрів, піднесення політичної активності народу, поглиблення і вкорінення в народі ідеї соборності, використання всіх легальних можливостей з метою суспільно-політичної активізації народу; поборювання агентурних політичних груп, отаманства й партизанщини. (Система вишколу кадрів повинна бути пов'язана з потребами боротьби на тлі життя й діяння, а не теоретичного буквоїдства. Більшу увагу слід приділяти процесові виховання характерів і індивідуальностей, внутрішній дисципліні й особистій відповідальності.)

У 1942 році німецька окупаційна влада почала нову хвилю арештів серед членів організації, зокрема на Осередніх і Східніх землях України. Арештам членів підпілля допомагали агенти НКВД, що під маскою коляборантів працювали в німецькій адміністрації, поліції й Гестапі. (На жаль, агентурну роботу виконували й нечисленні українці.) На протязі 1942 й початку 1943 років у Києві, Харкові, на Донбасі, в Кривому Розі й в Криму, на всій українській землі, а також на терені Німеччини (в Берліні) гестапівці розстріляли, вбили, закатували під час слідства або в концтаборах понад сотню відомих членів ОУН, з яких згадаю тут лише кількох. На вулиці Києва був убитий 25 липня 1942 року краєвий провідник Дмитро Мирон-Орлик, 4 грудня закатований у Львові під час слідства краєвий провідник Іван Климів-Леґенда, від тортур помер у львівській тюрмі відомий громадський діяч Волині Андрій Марченко. Весною 1943 року у слідчому будинку Гестапа покінчили життям головний зв'язковий Проводу Володимир Федак і зв'язкова Галина Столяр. У Львові 27 листопада розстріляно 11 в'язнів, а в Чорткові 52. Весною 1942 року в Києві були розстріляні члени ПУНу Орест Чемеринський, Іван Рогач, а також поетка

Олена Теліга.

Пізною осінню 1942 року Краєвий провід Волині повідомив, що вже з кінцем літа у зв'язку з терором німецьких окупантів і наступом з Полісся радянських партизанських загонів він почав організовувати малі збройні відділи з членів ОУН. Оскільки зв'язок між Головним і краєвими проводами відбувався на той час тільки кур'єрами, що проходили кордон нелегально й натрапляли на різні труднощі, краєві проводи мали ширшу свободу рішень у питаннях, що стосувалися праці на їхніх теренах. Головний Провід прийняв постанову, щоб Краєвий провід Волині втримався від більших збройних виступів і вислав зимою на Волинь двох старшин з дорученням перевірити фактичне становище і залишитися для допомоги в організуванні руху опору.

В лютому (17-21, 1943 року) відбулася III чергова конференція, на якій організація прийняла назву ОУНСД (самостійників-державників). Головним питанням конференції було поширення протинімецького опору, вирішено творити на всенародній базі окремі відділи під назвою "Українська народна самооборона". У прийнятих ширших Постановах сказано, м. ін., "Україна [опинилася] між молотом, а ковадлом двох ворожих імперіялістів — Москви й Берліна, що в рівній мірі трактують її як колоніальний об'єкт" і "для українського народу являється невідкличною вимогою вести боротьбу проти обох імперіялізмів на платформі власних сил" народу, що "є самотнім джерелом і гарантом [...] та підметом нашої боротьби" у змаганні за самостійну й соборну державу (стор. 77, 78). "Творення німцями окремих збройних відділів з українців [...] окреслюємо — як намагання [...] здобути для себе гарматне м'ясо", й "всяка співпраця з німецьким окупантом [...] являється на ділі піддержкою московського імперіялізму [...] та створює для нього можливості компромітувати [...] українську національно-визвольну боротьбу, як знаряддя німецького імперіялізму" (стор. 87, 83). "Боротьбу за УССД ведемо й вестимемо далі, незалежно від усяких територіяльно-політичних перемін на Сході Європи", а "в разі повороту большевизму на українські землі будемо пляново розбудовувати наші національні й революційні сили під новою займанщиною" (стор. 84-85).

У квітні почався в Карпатах вишкіл двох куренів: "Сіроманці" і "Месники", які літом провели свої перші бої з партизанськими загонами Ковпака.

Я подав далеко неповний перегляд одного етапу діяльності організації і у підсумках хочу ствердити таке:

1. ОУН від 30 червня 1941 року, а точніше від 15 вересня, була повністю незалежною від будь-яких чужих впливів, як політичних, так і світоглядових орієнтацій і такою залишилася до кінця своєї діяльності в Україні (у тому етапі перестала існувати й окрема

ідеологічна референтура).

2. Джерелом її сили та росту був виключно український народ і його допомога.

3. Свою програму, яку завершив III Надзвичайний Збір ОУН що відбувся в серпні 1943 року, вона будувала не теоретично, а в безпосередньому контакті з народом усіх земель України. Програма віддзеркалює не тільки національні прагнення народу, але й його життєві потреби й соціальні вимоги.

4. Свою силу й розвиток діяльності вона завдячує високій ідейності, посвяті й жертвності членів і народу. Всім тим, що впади в нерівній боротьбі, належить глибока пошана живих і майбутніх поколінь.

5. Організація і всі її члени не боролися за власні почесті і неподільну владу, доказом чого є те, що Провід ініціював творення УПА як окрему всенародну формацію збройної боротьби народу з окупантами, а також був співініціатором створення УГВР, платформа якої ще й досі актуальна. Важливо також ствердити, що як Провід, так і члени організації, залишилися з народом на Україні й не піддалися ворогові.

6. Рішення на двофронтову боротьбу було зумовлене konieczністю двох ворожих українському народові різновидностей імперіалізму, а не боротьбою заради самої боротьби. Організація була проти всякого роду партизанщини, яка могла мати тільки локальний характер або могла піти на співпрацю з одним з окупантів. Була ще можливість перечекати дальший розвиток воєнних подій і зміни політики гітлерівської Німеччини супроти України, яка, як відомо, не здійснилася. Цю концепцію заступав полковник Мельник і більшість членів його Проводу. На жаль, полковник Мельник був також заарештований, член Проводу О. Ольжич заплатив життям в концтаборі.

Програмові процеси в ОУН під час Другої світової війни і питання політичної платформи УПА

Мирослав Прокоп

Відомо, що Українська Повстанська Армія, як і кожний інший подібний військовий визвольний рух європейських народів під німецькою чи московською окупаціями, була не тільки мілітарною, але й політичною формацією. Фактором її сили були не лише її зброя та військові кадри, але також програма, якою вона закликала народ до боротьби. Це стає ясно, коли усвідомити, що в порівнянні з силами німців і більшовиків, з їхніми мільйонними арміями, їхньою сучасною зброєю УПА була числом дуже слаба. У час її найбільшої активності, на переломі 1943 і 1944 років, УПА, разом з організованими підпільними кадрами ОУН, не перевищувала 40 тисяч людей. Правда, вони спиралися на різномірну допомогу широких кіл населення у таких діях, як постачання, транспорт, інформації про ворога тощо. Тих людей втягнуто у процес активної боротьби без формальної приналежності до ОУН чи УПА. Тим не менш твердження деяких українських авторів про стотисячну, а то й більше, армію українських повстанців є фантазією. Силу УПА загалом характеризували чотири риси: а) відданість і жертвність її бійців і старшин, б) довгий досвід підпільної боротьби тих членів ОУН, що належали до УПА, в) винахідливість та досвід, здобуті повстанцями за роки боротьби з ворогами, врешті, г) програма УПА.

Були три чинники, які впливали на ідейно-програмове обличчя УПА. Насамперед це була традиція національно-демократичної революції 1917 та пізніших років, її ідеали, в першу чергу, ідея державної незалежності, і традиція збройної боротьби за неї. УПА не починала історії від себе. Вимовним є те, що у першому її військовому штабі було кілька старшин армії УНР, наприклад, полковники Гончаренко, Литвиненко, Омелюсік.

Подруге, на політичну платформу УПА впливали українські діячі Наддніпрянщини, виховані вже в умовах радянського режиму. Характеристичною в цьому пляні є постать Йосипа Позичанюка, письменника-новеліста і водночас організатора відділів УПА.

Проте, найвирішальнішим у формуванні політичної платформи УПА був вплив того, що я назву ревізіоністською програмою ОУН, себто вплив тих політичних позицій ОУН, на які вона

стала під час німецької окупації України в наслідку зустрічі з наддніпрянцями. Це важливе тому, що без цієї програмової еволюції ОУН, що, як-не-як, була ініціатором УПА, про яку тут говоримо і на чії підпільні кадри УПА постійно спиралася, не можна було б уявити УПА як загальнонаціональної збройно-політичної, а не групової чи партійно-військової формації. Тоді також ця УПА не висунула б тієї політичної п'ятформи, яка забезпечила їй такий загальнонаціональний характер.

Як відомо, ОУН, яка створилася в січні-лютому 1929 року у Відні, народжувалася як українська політична організація зовсім нового типу в колі організованих політичних партій, що існували тоді. У Постановках згаданого конгресу говориться, що ОУН "побудована на засадах: всеукраїнства, надпартійности і монархизму" та що вона "ставить себе в категоричне противенство до всіх тих сил, своїх і чужих, які цьому становищу українських націоналістів активно чи пасивно протиставляться".¹ Такої виключности чи монопольного становища в суспільстві не присвоювала собі до того часу жадна українська демократична партія.

Тут не місце аналізувати, чому засновники ОУН надали їй характеру модних після Першої світової війни течій інтегрального націоналізму. Немає сумніву, що на це вплинули такі факти, як розчарування в неефективності українських демократичних партій під час революції 1917 і наступних років, їхні кунштаторство та хитання щодо принципової мети кожної нації, себто її державної незалежности, їхній наївний антимилітаризм і утопічна віра у здогадно нову в історії людства епоху соціальних революцій, що зіштовхують на дальший плян інтереси нації та под. На антидемократичні настрої впливала теж міжвоєнна хронічна криза західноєвропейської демократії, особливо французького типу. Імпонував натомість італійський фашизм, про лідера якого навіть його західні критики писали, що він, себто Муссоліні, примусив італійські поїзди точно ходити.

У час коли патріотизм, динаміка і готовість на жертви молодих націоналістів були цінним українським надбанням, їхня критика демократії, зокрема української, мала в собі чимало поверхового та непродуманого. Вони не аналізували фактичного стану нації під час революції, тих мільйонів часто малограмотних людей, які на військових і селянських з'їздах 1917 року гаряче демонстрували свою підтримку Центральній Раді, але згодом стали легкою здобиччю більшовицької демагогії. Критики не добавляли теж того, що слабкість провідників української революції була не в

1. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р. (Видання ЗЧ ОУН, 1955), стор. 6 і 15.

їхній демократії чи соціалізмі, а в їхній наївності, утопійності та політичній невиробленості. Бо полякам, чехам, чи балтійцям не пошкодили ні демократія, ні соціалізм, тому що ті народи мали провід іншої класи та народні маси іншої класи. Але не слід забувати, що навіть ті тодішні провідники української революції створили певні державні акти історичної вартости, без яких молодий націоналістичний рух не мав би на що посилатися як на найближчу до нього традицію.

Помилкою молодого ОУН було теж уведення різкого, часто непримиренного двоподілу в суспільстві на активістів-революціонерів і на пристосуванців-опортуністів, а слід за цим нетолерантність до інакодумців, виключність, перебільшене почуття власної місії та под.

Також до устрою ОУН були з часом введені статті, що звучали як сліпе наслідування чужих зразків. Так, на Другому конгресі Українських Націоналістів, що відбувся в Римі, в Італії, в серпні 1939 року, схвалено постанову, в якій говориться, що "Голова ПУН як керманіч і репрезентант визвольних змагань української нації є її Вождем".²

У 1940 році стався розкол ОУН на дві фракції. У квітні 1941 року відбувся в Кракові Великий Збір другої фракції ОУН під проводом Степана Бандери, на якому, правда, його, як провідника ОУН, не проголошено вождем нації, але, коли два місяці згодом почалася німецько-радянська війна, обидві частини ОУН пропонували у своїй пропаганді для народу двох вождів — Андрія Мельника і Степана Бандеру. А у Постановах краківського Збору говорилося, що ОУН бореться за побудову самостійної української держави на засадах "одної політичної організації провідного [...] активу".³ Це був великий крок назад в порівнянні з "Маніфестом ОУН", який ця фракція ОУН видала в грудні 1940 року, де говорилося про боротьбу ОУН за права працюючих "творити свої політичні, громадські та професійні організації".⁴ Невдало зформульовано на згаданому краківському Зборі також питання громадянських свобод. Там говориться про "рівність усіх українців у правах і обов'язках супроти нації й держави";⁵ що створювало неясність в питанні громадянських прав національних меншостей України.

Проте, вже на самому початку свого існування український націоналістичний рух засвоїв певні риси, які лягли в основу його

2. Зиновій Книш, *Устрій Організації Українських Націоналістів. Порівняльна студія* (Вінніпег—Буенос-Айрес, 1952), стор. 15.

3. *ОУН в світлі постанов Великих Зборів...*, стор. 28.

4. Там таки, стор. 23.

5. Там таки, стор. 28.

пізніших успіхів. Центром своїх інтересів він визнав свою націю і зразу відкинув інтернаціоналізм утопійного типу, а боротьбу за незалежність України молоді націоналісти визнали головною метою свого життя. Взагалі, серед кадрів ОУН утворився психологічний клімат кожночасної готовости жертвувати собою, атмосфера завзяття, самовідречення і почуття обов'язку стосовно своєї нації. Тільки завдяки такій настанові могли члени ОУН успішно пройти десятиріччями своєї історії, що вела їх крізь польські, німецькі та радянські концтабори і в'язниці, крізь нелегкі умови підпільної та повстанської боротьби.

Але коли почалася німецько-радянська війна, коли члени ОУН, що були учасниками Похідних груп, опинилися на Наддніпрянщині, вони відчували, що арсеналу їхньої політичної озброєности не вистачає, а інколи він там зовсім непридатний. Звичайно, це не стосувалося їхньої жертвовности, динамізму та патріотизму взагалі, бо серед населення Наддніпрянщини, якому більшовики впродовж більше, як двох десятиріч, намагалися зламати хребет і вбити людину в людині, згадані моральні риси характеру членів ОУН викликали пошану та признання. Натомість, до конфронтації привело питання окремих елементів програми ОУН.

Переосмислення вимагали передусім політично-соціяльні та економічні аспекти програми ОУН. Не те, щоб про них взагалі до того часу не писали. Наприклад, Микола Сціборський займався цими питаннями. Але тому, що в практичній роботі ОУН їм відводили другорядне місце, слід було саме тепер приділити їм найсерйознішу увагу. А втім, українське робітництво, яке пройшло крізь експерименти більшовизму, не могло задовольнитися загальним оунівським гаслом "заводи України — її робітникам", бо робітникам СРСР вже до того часу тлумачили, що вони є власниками заводів, — і вони знали, що це є обман. Тому для них було важливим, як справи виглядатимуть практично, себто хто керуватиме заводами, хто розподілятиме їхні прибутки і яку частку в тому матимуть робітники-продуценти.

Подібним було становище в питанні громадянських прав. На Україні, де 20% населення складали неукраїнці, гасло "Україна для українців", яке в своїй суті повністю оправдане, подібно до гасла, скажім, "Франція для французів", викликало в той же час питання, як бути з правами національних меншостей. Опір наддніпрянців зустрічала також концепція влади однієї партії, хоч би й власної, національної. Бо що таке монополія влади в одних руках, вони відчували на власній спині.

Критика програмових позицій ОУН, з якою її члени зустрілися на Наддніпрянщині, змусила керівників ОУН переглянути свою програму, дещо з неї усунути, дещо міняти або внести туди нові елементи. Незмінною залишено основну мету боротьби, себто

державну незалежність. При чому було виразно сказано, що йдеться водночас про боротьбу проти філософських та соціальних концепцій московського більшовизму та гітлерівського нацизму, гарантовано повні політичні права всім громадянам незалежно від національності, окремі права для меншостей. Саму ж ОУН поставлено в позицію не єдиної, а однієї з сил плюралістичного суспільства. Крім того, в цьому суспільстві мали б бути усунені всі антагоністичні, економічні та соціальні нерівності. Ідеалом нової суспільності названо вільну людину, що було одночасно відмовою від попереднього погляду про державу як мету саму в собі. У внутрішній структурі ОУН заступлено принцип провідництва принципом колегіальних рішень.

Усі ці програмові зміни були офіційно схвалені на III Великому Надзвичайному Зборі ОУН, який відбувся на Україні 21-25 серпня 1943 року. До речі, це був єдиний досі за понад півстоліття існування ОУН конгрес, який відбувся на рідних землях. Усі інші проходили за кордоном.

Зайво пояснювати, що згадані Постанови III Збору мали серйозний вплив на політичну платформу УПА. Не слід забувати, що частина тих, хто її формував, були водночас провідними діячами ОУН, наприклад, перший командир УПА Дмитро Клячківський-Клим Савур або відомий громадський діяч на Волині Ростислав Волошин. (У цій статті не говориться про Поліську Січ-УПА, що її організував от. Тарас Бульба-Боровець.) Проте, політична платформа УПА, викладена в декларації "За що бореться Українська Повстанська Армія?" не була копією оунівських постанов. Я вже вказував, що на її творення впливали також інші українські сили, а передусім досвід їхньої повстанської боротьби та вимоги, що їх перед УПА ставило саме життя.

Таким чином у цьому упівському *profession de foi* ми знаходимо, з одного боку, точне визначення мети, за яку УПА бореться, з другого, її проєкт міжнародного ладу, до якого УПА прагне, а разом з цим визначення тих сил, що перешкоджають цьому. Цитуємо витяг з декларації:

Українська Повстанча Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі [...] УПА бореться проти імперіалістів і імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політично та визискує економічно інші народи. Тому УПА бореться проти СРСР і проти німецької "нової Європи".

Про соціально-економічний устрій, за який бореться УПА, в декларації читаємо:

... за побудову УССД без поміщиків, капіталістів та без большевицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів... За знищення

більшевицької експлуататорсько-кріпацької системи в організації сільського господарства... За те, щоб велика промисловість була національно-державною власністю, а дрібна — кооперативно-громадською. За участь робітників у керівництві заводами... За участь робітників у прибутках підприємства... За [...] вільний вибір професії, вільний вибір місця праці. За свободу профспілок. [...] За вільне ремесло. [...] За національно-державну організацію великої торгівлі, за громадсько-кооперативну дрібну торгівлю, [...] за вільні базари. За повну рівність жінки з чоловіком... За державну охорону материнства... За пошану до праці інтелігенції... За свободу друку, слова, переконань, віри і світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядних доктрин і догм... За відокремлення церковних організацій від держави. За культурні взаємини з другими народами, за право виїзду громадян за кордон... За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру. За рівність усіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних [...] правах і обов'язках...⁶

Це є провідні ідеї п'ятнадцяти УПА, ухваленої в серпні 1943 року. Зрозуміло, що важко було б розглядати її як завершену політичну програму. Її не готовили у студійних кабінетах, її писали радше в ізоляції від світу, яку створили для України німецькі і російські окупанти. Тому творці цієї програми не могли звіряти окремих її думок і пропозицій з розвитком політичного мислення інших народів, зокрема Заходу. Проте, її вартість небуденна, і пояснити це можна такими факторами.

Поперше, вона народилася в умовах боротьби українського народу проти двох страшних ворогів людства, що несли народам філософію і практику дикунства, варварства і обскурантизму. У протиставленні до нацизму і більшовизму УПА була їхнім антиподом, тотальним запереченням. Завдяки своїй програмі і практичній діяльності УПА виступала як самостійний український фактор між двома імперіалістичними потугами, а не як причіп до будь-якої з них.

Подруге, програма УПА є на свій лад універсальна. Такі ідеї у той час плекали інші народи, що впали жертвою Берліну та Москви.

Потретьє, цими ідеями, передусім ідеями свободи духу і тіла, досі живуть українці та інші народи, які ще далі знаходяться під московським контролем. У такому пляні програма УПА й сьогодні не втратила своєї вартості. Вона актуальна в 1980 не менше, ніж в 1940 роках. У цьому, мабуть, її найбільша сила.

6. *Літопис Української Повстанської Армії*, т. 1. Книга перша (Торонто, 1976), стор. 126-130.

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА УПА

Петро Содоль

Завданням організаційної структури війська є зробити збалансований розподіл людських та матеріальних ресурсів для досягнення максимального ефекту в бойових умовах. Добра структура мусить врахувати потреби контролю зверху та сприяти виявам ініціативи знизу. Кожна структура старається ці потреби відповідно збалансувати. Тому для ефективного функціонування військова структура повинна бути проста, однакового формату та настільки гнучка, щоб можна було пристосуватися до мінливих обставин. На мою думку, структура УПА мала ці прикмети.

УПА була революційною армією, яка вже на початку свого існування була скерована на бойові акції регулярного характеру і тому організація бойових відділів проходила в більшості за зразком регулярних армій. Цілий 1943 рік організуються "сотні" та "курені", з'являються різні штаби та відбувається щораз більша централізація контролю повстанських частин, так що вже на переломі 1943-1944 років структура УПА мала вісім шаблів відповідальності, які були проголошені в наказі ч. 3/44 від 27 січня 1944 року та є представлені на схемі ч. 1. Це засадничо було формальне устійнення вже до того часу вживаних титулів командирів та призначення для них відповідних військових ранг.

Титули деяких вищих командирів не вказують на їхнє властиве значення в порівнянні до регулярної армії. Зокрема терміни "загін" та "група" в різний час популярно вживалися для окреслення бойових частин неозначеної чисельности або навіть невеликих бойових частин силою 10-50 вояків. На додаток терміни "полк" чи "дивізія" в УПА урядово не були вживані, правдоподібно, з огляду на потреби конспірації. Отже, часом тяжко зорієнтуватися в організаційній структурі УПА. Але, беручи під увагу, що схема ч. 1 представляє порядковість старшинства, що базувалася на функціональній системі, можна зробити такі порівняння до регулярної армії:

- Командир Загону = Командир *Полку*
- Командир Групи = Командир *Дивізії*
- Краєвий Командир = Командир *Корпусу*
- Головний Командир = Командир *Армії*

Як ця структура виглядала на практиці? Головний командир УПА діяв за допомогою Головного Військового Штабу (ГВШ). Армія ділилася на три територіяльні частини-краї, які від січня 1944 року називалися: УПА-Північ, УПА-Захід та УПА-Південь.

ІЄРАРХІЯ ФУНКЦІЙ УПА

—1944—

Кожний краєвий командир мав на допомогу краєвий військовий штаб (КВШ). Краї ділилися на менші територіяльні одиниці, що називалися воєнними округами (ВО). Всі бойові відділи УПА на терені однієї ВО творили групу. ГВШ та КВШ були стратегічно-координаційними осередками, а штаби ВО/Груп були осередками, що керували безпосередньою боротьбою на терені та кожночасно мали до диспозиції тактичні одиниці.

Тактичними одиницями були загони, курені та сотні, при чому, загони звичайно були лише тимчасовими з'єднаннями куренів та сотень для якоїсь акції. Натомість сотні, і на деяких теренах курені були постійними бойовими одиницями. Структура бойових сотень спочатку йшла в більшості за чвірковою системою, за якою сотня мала 4 чоти, а кожна чота складалася з 4 роїв. Чисельний склад сотні мав налічувати 168 або 186 вояків (залежно від озброєння), але в часи німецької окупації сотні досить часто мали понад 200 чоловік. Деякі групи мали кінні сотні та зародки артилерійських одиниць, але засадничо всі бойові частини УПА були легкою піхотою.

1944 рік був зокрема критичний, бо теренами дій УПА приблизно протягом 9 місяців пересувалася лінія фронту і всюди були великі маси ворожого війська обох окупантів. У лісах з'явилось багато чоловіків, які ховалися від вивозу до Німеччини, а пізніше від насильного набору до Червоної армії. Зв'язок між штабами ставав щораз тяжчий і деякі частини мусіли діяти часом самостійно без специфічних інструкцій. В цей період багато частин значно збільшили свій чисельний склад і досить часто сотні розросталися в курені. Крім того, була тенденція часом діяти більшими з'єднаннями — загонами в УПА-Північ (Волинь і Полісся) та куренями на терені УПА-Захід в Галичині. В квітні 1944 року відбувся великий бій під Гурбами на Крем'янецьчині, де більшовики оточили бойові частини УПА силою приблизно 5000 вояків. У вересні того ж року відбувся рейд бойових частин силою понад 2000 вояків з Лемківщини через фронт до Станіславівщини. Восени 1944 року існуючі сотні на терені Чорного Лісу об'єднувалися в курені, а на Перемищині сотні демобілізовано. Загалом можна сказати, що структура УПА була настільки гнучка, що командири на різних шаблях зуміли справно пристосовуватися до мінливих обставин.

З приходом Червоної армії виникла потреба модифікувати організаційну структуру. В першу чергу реорганізовано групи/воєнні округи. Наприклад, терен УПА-Захід, де під час німецької окупації було шість воєнних округ, в 1945 році реорганізовано на чотири групи. ВО ч. 1 (місто Львів) прилучено до ВО ч. 2 (Львівська область) — Групи "Буг". ВО ч. 3 (Тернопільщина) — Група "Лисоня" залишилася без великих змін. Терен ВО ч. 5 (Дрогобиччина)

СТРУКТУРА УПА В 1945 РОЦІ

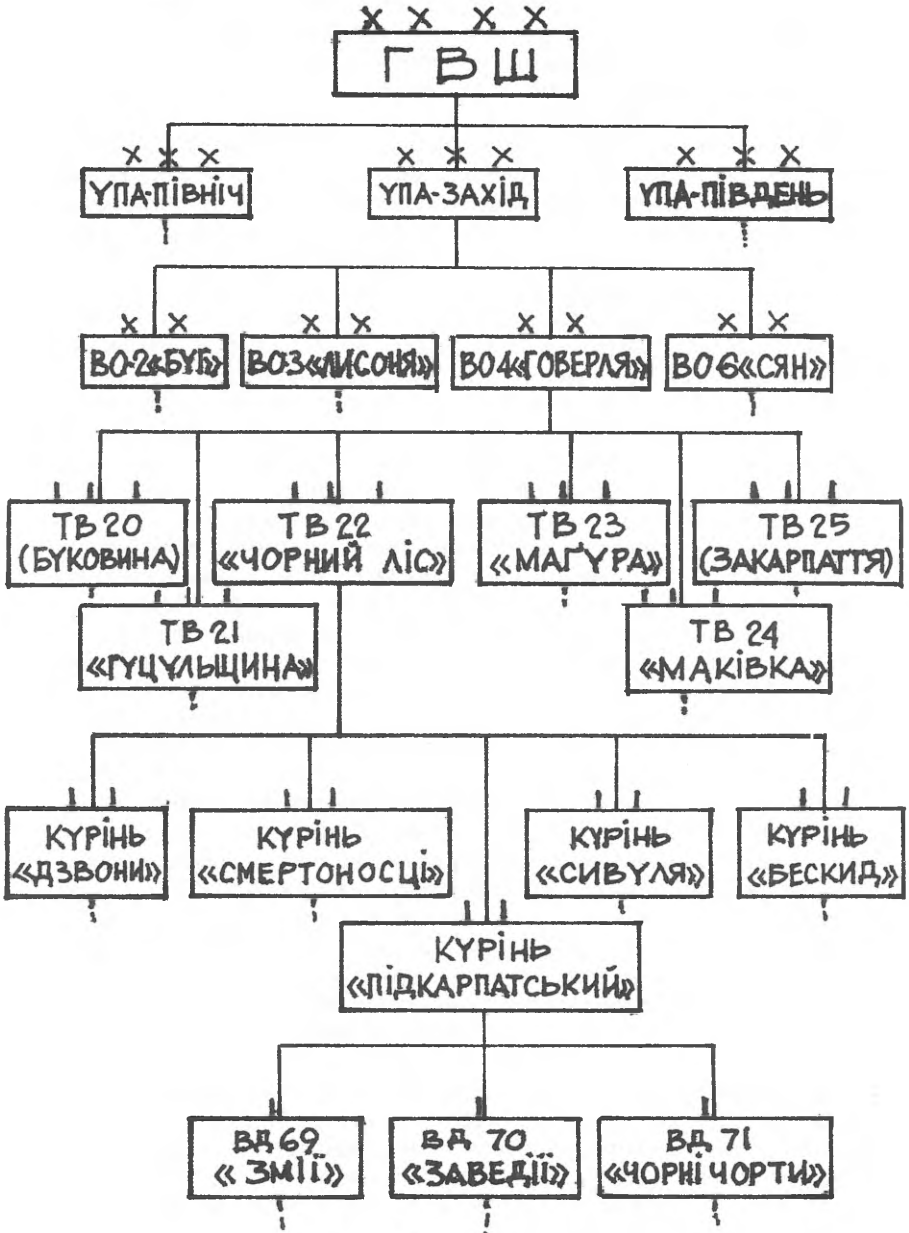

Схема ч. 2

прилучено до ВО ч. 4 (Станиславівщина і Буковина); таким чином всі гірські та підгірські терени в т. зв. УРСР творили Групу "Говерля". Під кінець, з огляду на лінію Керзона, до вже існуючої ВО ч. 6 (Лемківщина і Перемищина) долучено інші терени, які опинилися під Польщею, а саме: Холмщина (до того часу приналежна до Групи "Турів" в УПА-Північ) та терени від південної Грубешівщини до північної Перемищини (перед тим в складі ВО ч. 2).

Другою новиною в структурі був територіальний поділ кожної ВО (принаймні в УПА-Захід) на тактичні відтинки (ТВ), яких на терені УПА-Захід постало 18. Складовими частинами Групи "Говерля", наприклад, на терені Станиславівської області стали: ТВ 21 — "Гуцульщина" (Городенка—Коломия—Косів), ТВ 22 — "Чорний Ліс" (Надвірна—Станислав—Товмач) та ТВ 23 — "Магура" (Долина—Калуш—Журавно). До Групи "Говерля" також належали: ТВ 20 (Буковина), ТВ 25 (Закарпаття) та ТВ 24 — "Маківка" (терен колишньої ВО ч. 5 на південь від ріки Дністер). В організаційній схемі порядковості функціонального старшинства командири ТВ заступили командирів загонів. Від 1945 року з'єднань розміром загонів в УПА більше немає. Структура УПА в 1945-1949 роках є частинно представлена на схемі ч. 2.

Курені УПА як суцільні бойові одиниці постійного характеру існували ще в 1945-1946 роках в УПА-Захід. Вони в більшості мали якусь назву, як наприклад, "Месники", "Холодноярці", "Перемога" і т. п., або позначалися кличкою свого командира, як наприклад, "курінь Рена", "курінь Шугая", "курінь Бея" тощо. Тут треба зазначити, що курені УПА не мали великих штабів, себто штабних сотень, як це є в регулярних арміях. Звичайно, командир куреня мав невеличкий "почет", який складався з кількох старшин та підстаршин і охорони. Для охорони часом могла бути призначена одна стрілецька чота або тільки рій, але в більшості випадків курінний почет мав свій постій в одній з сотень. Тільки деякі курені діяли весь час як одна одиниця. Навіть сотні, які організаційно належали до якогось куреня, звичайно діяли самостійно. Курінь — це було радше об'єднання кількох сотень, які діяли в тому самому ТВ (тоді командир ТВ був рівночасно курінним командиром), або організаційне пов'язання сотень, кадри яких вийшли з тієї самої первісної сотні, але пізніше, в більшості, діяли окремо. Курені звичайно мали 2 або 3 сотні, але деякі часом мали 4 або 5 сотень. Найбільше скупчення куренів було в ТВ 22 — "Чорний Ліс", де було 5 куренів. Можливо, найвідомішим з куренів "Чорного Лісу" був "Підкарпатський", який в травні 1945 року вирушив з Чорного Лісу в рейд, з якого повернувся аж в грудні того ж року. Під час свого семимісячного рейду цей курінь переходив теренами Дрогобиччини, Лемківщини, Словаччини, Закарпаття та, правдоподібно, також Буковини.

Починаючи від 1945 року, основною тактичною одиницею була сотня, яка звичайно мала означений терен діяння в одному ТВ, але залежно від обставин могла рейдувати в інші терени. Сотні стали чисельно менші (100-150 вояків) та в більшості перейшли на трійкову систему структури. Майже усі формації УПА первісно були позначені кличками своїх командирів (сотня Громенка, сотня Кубіка тощо) або мали назву ("Булава", "імени Богуна", "Сіроманці" і т. п.). Сотні, які постали з однієї первісної сотні або були складовими частинами куреня з відомою назвою, часто носили первісну назву з додатком порядкового числа, наприклад, друга сотня в курені "Галайда" називалася "Галайда-2". В 1945 році з огляду на потребу конспірації сотні на терені УПА-Захід одержали двоцифрові кодові числа (напр. 58, 81, 96), а чоти одержали трицифрові позначення (напр. 511, 424, 475). За цією схемою у звітах і наказах сотня Дідика на Лемківщині була позначена числом 94, а її чоти — числами 501, 502 та 503.

Сотні УПА найдовше проіснували в Групі "Говерля", але в 1948 році — це вже були тільки кадри. Тогочасні сотні переважно мали дві стрілецькі чоти, а кожна чота по два рої, майже всі вояки яких були підстаршинами. Під час літа 1948 року останні сотні УПА, що ще діяли в Карпатах, були "демобілізовані", себто розпушені, а їхні вояки перейшли в збройне підпілля. На дійсній службі УПА залишено тільки кілька чот, чи власне підвідділів, правдоподібно, одну чоту на кожний ТВ. Ці кадрові чоти ще діяли в 1949 році. Літом того року чота з ТВ 21 на протязі 6 тижнів рейдувала по території Румунії, а чота 477 проводила серію успішних засідок на ТВ 24 до осені 1949 року. Після цієї дати бойові акції відбуваються в рамках збройного підпілля. "Демобілізація" регулярних частин УПА не була популярна між вояцтвом. Один вояк зимою 1949 року писав: "Демобілізація відділів була для мене великим смутком. Здавалося, що вже світ валиться [...] Туга за військом, за дружнім життям в рою, чоті й сотні мучить мене безупину. Коби я вже діждав тієї хвилини, коли ми будемо збиратися у наші славні сотні..."

Цей огляд є лише скороченим і не цілком повним нарисом деяких аспектів організаційної структури УПА. Наскільки мені відомо, за останні 30-40 років в доступних джерелах з'явилася одна стаття на цю тему. У працях про найновішу збройну боротьбу українського народу за самостійність це питання не було досі як слід висвітлене. Тому було б побажанням, щоб більше дослідників, а зокрема ветеранів УПА, зацікавилися цією тематикою. УПА була *військом*, і без розуміння всіх аспектів структури цього війська майбутнім історикам тяжко буде правильно висвітлити значення УПА.

УПА В ЗАХІДНІХ АРХІВАХ

Тарас Гунчак

Мабуть не треба доводити, що архівні дослідження є передумовою ґрунтовного вивчення історії доби, народу або якоїсь специфічної проблеми. Вивчення архівних матеріалів, головним чином, тих, що походять з державних архівів, вартісне ще й тим, що, крім фактажу, який можна знайти в еляборатах, меморандумах, звітах, повідомленнях і документах всякого іншого походження, дослідник має змогу вивчати матеріяли, які також вказують на рівень зацікавлення даної країни в цій проблемі. Державні архіви допомагають нам також пізнати, до якої міри інституція, організація, подія чи події викликали реакцію чи впливали на формування політики зацікавлених держав.

Звичайно, що кількість архівного матеріялу про Україну взагалі, а про український резистанс в Другій світовій війні зокрема, залежить від міри зацікавленості даної держави українським питанням. З уважного читання американських архівів, які знаходяться у Вашингтоні, Гайд Парку (Нью-Йорк), Сутленд (Меріленд) і в Індепенденс (Мізурі) виявляється, що з великих держав Америка найменше цікавилася тим, що відбувалося на Україні. Америка була наївно лояльною союзницею Радянського Союзу в боротьбі проти Гітлера, і її головною метою було виграти цю війну, тому цій меті американські провідники підпорядковували всю державну політику. Поза цією безпосередньою метою ці короткозорі політики з президентом Рузвелтом на чолі нічого не бачили й не хотіли бачити. Виходячи з таких передумов, український національний рух опору, який був спрямований як проти німців, так і проти Радянського Союзу, не міг знайти підтримки або хоч би позитивної оцінки в американських колах. Зрештою, варто додати, що для багатьох американців українське питання в той час ще не існувало — Україна в їхній уяві все ще була частиною Росії.

Якщо говорити конкретніше, можна вказати на те, що від часів війни в Державних Архівах (National Archives) у Вашингтоні можна знайти лише два цікавих документи стосовно українського питання, та й ті, на диво, стосуються передвоєнного часу. Обидва документи були підготовлені в Управлінні стратегічних служб (Дослідно-аналітичний відділ) (Office of Strategic Services, Research and Analysis Branch). Перший з них закінчено 21 лютого 1944 року. Він був присвячений Закарпатській Україні, що перебувала під угорським пануванням. Цей академічно опрацьований

документ, вміщений на 26 сторінках, подає багато цікавого матеріалу про політичне та громадське життя цієї частини українського народу. З цього самого джерела походить другий документ на 46 сторінках під назвою "Політичні сили в Східній Галичині та на Волині перед Другою світовою війною" ("Political Forces in Eastern Galicia and Volhynia before World War II"). Цю розробку було закінчено 23 липня 1945 року. Про події, пов'язані з українським резистансом, окрім деяких принагідних згадок, майже нічого не говориться.

Ситуація радикально змінилася відразу після закінчення війни. Вже в липні 1945 року з'явився перший документ, який говорить про українське підпілля. А в серпні з'явилися три дальші документи, що дають пояснення про українські політичні угруповання та Українську Повстанську Армію.

Зацікавлення УПА зростає особливо з кінцем 1945 року. На жаль, немає можливості сказати нічого конкретного про більшість тих документів, оскільки вони ще й далі закриті для дослідника. Документи, яких я не бачив, але які зберігаються в американських архівах, я нарахував 28. Між ними є документи з такими назвами: "УПА, Дислокація Генерального Штабу Української Повстанської Армії" ("UPA, Location of General Staff of the Ukrainian Partisan Army"); "Військові дії УПА" ("Combat Activities of UPA"); "Українські партизанські збройні загони" ("Ukrainian Guerilla Armed Detachments"); "Групи опору" ("Resistance Groups") тощо.

З тих повоєнних документів мені вдалося дістати лише два, а саме: "Історія українського резистансу 1941-1946 роки" ("History of the Ukrainian Resistance 1941-1946"), який доволі вірно оповідає про розвиток українського революційного руху, а особливо про УПА та УГВР; другий документ називається "Упир фашизму", автором якого був Ярослав Старух.

Можна припустити, що в архівах розвідувальних органів США є багато документів, про існування яких ми навіть і не знаємо, але тяжко будувати якісь теорії на здогадах.

Як і американські архіви, Державний Архів Великобританії (Public Records Office) мовчить про українську підпільну боротьбу та про УПА в часи Другої світової війни. Винятком є звіт від 29 березня 1944 року під назвою: "Визволена Україна" ("Liberated Ukraine"), де є цікавий розділ під назвою "Українські націоналісти" ("Ukrainian Nationalists"), в якому обговорюється діяльність УПА на Волині. Всі інші документи британського архіву датовано повоєнним часом. Першим і найцікавішим документом з тих часів, себто з 18 грудня 1945 року, є обширний (на 20 сторінок) звіт, під назвою "Український націоналістичний рух" ("Ukrainian Nationalist Movement"). Цю розробку підготувало англійське Військове міністерство (War Office), базуючися у великій мірі на

документаціях німецької розвідки, які під кінець війни опинилися в руках Великобританії та США. Це безсумнівно є найкращим опрацюванням про УПА, яке всебічно висвітлює її діяльність.

Восени 1946 року Закордонне Представництво УГВР вислало до уряду Великобританії за підписом Миколи Лебеда один, доволі обширний, і другий, дещо коротший, меморандум, в яких висвітлена боротьба УПА як проти Німеччини, так і проти Радянського Союзу. Останні два документи, що знаходяться в британському архіві, — це повідомлення та коментарі про смерть генерала Тараса Чупринки. Вони датовані жовтнем і листопадом 1950 року.

Як бачимо, англійський Державний Архів є доволі вбогим на документацію про українську боротьбу під час Другої світової війни. Звичайно, це не означає, що англійці не знали того, що діялося на Україні. Я є переконаний, що вони мали добру розвідувальну службу, яка постачала їх інформацією про УПА. Однак, вся інформація, пов'язана з працею розвідки, знаходиться в архівах англійської розвідки (MI5 та MI6) і є закрита для дослідника.

В Лондоні зберігаються також великі архіви польського еміграційного уряду, які містяться в Інституті Сікорського, та Архіви АК (Армії крайової), що знаходяться в Studium Armiji Podzemnej. Оскільки поляки були безпосередньо зацікавлені в розвиткові подій на Україні, передусім в Галичині та на Волині, їхнє підпілля інформувало еміграційні представництва майже про всі прояви українського життя.

Звичайно, велика частина повідомлень і звітів стосувалася українського національного руху опору, метою якого було створення української держави на землях, які поляки хотіли долучити до своєї держави. Як бачимо, це не було академічне зацікавлення, воно скоріше впливало з боротьби двох народів за ту саму територію. В підсумку можна сказати, що всі ці звіти (хоч вони часто мають фрагментарний характер) роблять значний внесок в наші знання про УПА.

Крім менших звітів, знаходимо в обох польських архівах також обширніші рапорти та розробки. До таких належать документи АК під назвою "Тарас Бульба (виникнення УПА)" ("Taras Bulba [geneza UPA]") від 14 квітня 1944 року і "Звіт про стан у країні" ("Sprawozdania sytuacji z Kraju") від 14 січня 1944 року, в якому обговорюються політична думка та політична тактика УПА. Вже після війни, а точніше 4 жовтня 1945 року, був опрацьований Лондонським еміграційним урядом обширний і доволі об'єктивний документ про УПА та УГВР під назвою "Політична характеристика рухів за незалежність" ("Charakterystyka polityczna ruchów niepodległościowych").

Як правило, польські звіти про УПА терплять від крайньої

нетолерантності, упереджень та ворожого наставлення до українців і українського резистансу, що, зрозуміло, принижує їхню вартість.

Як того можна було б сподіватися, найбільший архівний матеріал про постання УПА та її дії знаходиться в державних архівах Німеччини в таких містах, як Кобленц, Фрайбург, Берлін, Бонн і Мюнхен.

Дуже добрим матеріалом до пізнання росту українського національного руху опору є "Повідомлення з окупованих східних областей" ("Meldungen aus den besetzten Ostgebieten"), які базуються в більшості на перевірених інформаціях. Джерелом інших документів є німецькі розвідувальні установи, такі як Відділ "Схід" іноземних військових частин (Fremde Heere Ost) чи Іноземний відділ військової розвідки (Abwehr Amt/Ausland).

Між тематично пов'язаними матеріалами можна знайти збірник матеріалів, що стосуються діяльності Тараса Бульби-Боровця. Інша група документів інформує про спробу німецьких військових кіл нав'язати співпрацю з УПА або в гіршому випадку неутралізувати УПА як військового противника. Читаючи ці документи, можна зауважити, до якої міри змінилася настанова німців до УПА під натиском Червоної армії. Мірилом цієї зміни є послідовне впровадження терміну "Українська Повстанська Армія" ("Ukrainische Aufstandsarmee") для окреслення УПА замість назви "бандити" (Banditen), що була офіційно впроваджена 1942 року.

В німецьких архівах можна також знайти низку обширніших звітів і аналізу організаційної структури, проводу та керівних ідей УПА. Особливе місце між тими більшими звітами займають повідомлення капітана Кірна, що стали основою англійського урядового дослідження про УПА. Звіт Кірна базується на безпосередніх спостереженнях життя вояків УПА та способу їхньої боротьби проти більшовиків.

Найбільшою, тематично пов'язаною групою документів є матеріали, що стосуються дій УПА проти Червоної армії або з'єднань НКВД. Ці повідомлення подають величезний матеріал про засідки, рейди та бої УПА з радянськими військовими частинами.

Не менш цікавими є й короткі повідомлення (т. зв. Kurzmeldungen), підставою яких є допити радянських військово-полонених. Ці звіти вказують на великий успіх повстанської зброї проти більшовиків.

Під кінець варто згадати, що одним з кращих архівів, який всебічно висвітлює історію УПА та її бойові дії, є Архів ЗП УГВР, що міститься в Нью-Йорку. Цей архів включає накази, звіти, знімки, огляди подій тощо.

Збірка куреня командира Різуна в Чорному Лісі.

На мою думку, Архів ЗП УГВР є найважливішим джерелом про УПА. Інші архіви, про які я тут згадував, можуть служити доповненням до тих матеріалів, які знаходяться в Архіві ЗП УГВР. Разом усі ці архіви, до яких маємо доступ на Заході, і джерельні праці, що вийшли в Польщі, становлять достатню базу для об'єктивної оцінки УПА як збройної сили українського народу.

УПА В РАДЯНСЬКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ

Євген Стахів

Деякий час гітлерівські окупанти намагалися замовчувати боротьбу УПА, а коли це стало неможливим, почали зводити на неї наклепи. Після Другої світової війни в Німеччині теж не присвячували багато уваги визвольній боротьбі українського народу в 1941-1945 роках. Лише коли відкрили архіви з часів Другої світової війни, дослідники змогли вивчати події того часу в Україні. Про це говорив Тарас Гунчак, якому пощастило відшукати чимало документів часів війни.

Якщо йдеться про Радянський Союз, то нам доведеться ще довго чекати на відкриття їхніх архівів, в яких захована ціла епопея боротьби українського народу, передусім УПА, під час Другої світової війни і сімох років після її закінчення. Як в минулому, так і тепер, в Радянському Союзі або замовчують ті факти, або їх фальшують та роблять наклепи на визвольні прагнення українського народу, на його провідні постаті. А втім треба думати, що радянські поліційні та військові експерти вивчили та опрацювали дуже ґрунтовно характер і тактику збройної боротьби УПА, боротьбу ОУН та всього визвольного підпілля. Вистачить назвати В. Чередниченка, як одного з авторів, відомих своїми численними писаннями, в яких, як звичайно, визвольна боротьба українського народу зображується у кривому дзеркалі, дарма, що цим авторам відомі дійсні факти. Такі публікації здебільшого призначені для еміграції, хоч поширюються вони також в Україні з метою зведення наклепів на боротьбу за визволення українського народу. Останніми роками таку літературу друкують також чужими мовами, зокрема англійською, для розповсюдження серед молодших поколінь еміграції.

Після повторної окупації України уряд УРСР видав кілька звернень до вояків УПА та членів ОУН і поширив їх у пресі та, головним чином, у західних областях України. У зверненнях учасникам визвольного підпілля пропонували віддати себе в руки органів влади в обмін на прощення "провин". Деякі з цих звернень зберігаються в Архіві Закордонного Представництва УГВР. Перше таке звернення було проголошене на Волині в лютому 1944 року, згодом там з'явилися інші, яких поширювано водночас у Галичині.

Якщо йдеться про мемуаристику, вона є доволі численна. Тут згадаємо лише деяких авторів. Перші згадки про УПА почали з'являтися у спогадах радянських командирів партизанських з'єднань і загонів. У них звичайно описуються сутички з "українськи-

ми буржуазними націоналістами”, “бандами” тощо. Це знаходимо у споминах Сидора Ковпака *Від Путівля до Карпат* та Олексія Федорова *Підпільний обком діє*.

Багатомовними є спогади полковника МВД Дімітрія Медведєва. У 1948 році вийшла його книжка *Это было под Ровно*, згодом — *Это было над берегами Южного Буга*, а у 1951 році надруковано його *Сильные духом*. Медведєв розповідає про переговори з отаманом Тарасом Бульбою-Боровцем, що їх вів від імені Медведєва його заступник і керівник розвідки майор А. Лукін. Перші розмови відбулися 16 вересня, а другі 28 жовтня 1942 року. Переговори довели до підписання угоди про нейтралітет обох сторін. Загін Медведєва займався розвідкою проти німців. Він зокрема мав завдання відшукати штаб німецької головної квартири, що тоді знаходилася біля Вінниці, але це завдання не було виконане. Водночас цей більшовицький загін мав інше завдання: стежити за діяльністю ОУН на Волині та провокувати німців і місцеве польське населення проти українців. У такому пляні вояк загону Медведєва Ніколай Кузнецов, пізніше проголошений Героєм Радянського Союзу, який добре володів німецькою мовою і подорожував одягнений в уніформу німецького лейтенанта, вживаючи ім'я Павля Зібєрта, застрілив у Рівному влітку 1943 року д-ра Геля, високопоставленого урядовця Райхскомісаріату “Україна”. Втікаючи, Кузнецов кинув з метою провокації портфель з фальшивими документами Українського Комітету. Це послужило гестапівцям доказом того, що вбивство вчинили українці. В результаті в Рівному та в інших містах Волині німці заарештували коло ста осіб з-поміж місцевої української інтелігенції й розстріляли їх. Після такої успішної провокації Кузнецов повторив це саме 9 лютого 1944 року у Львові, де він убив Отто Баєра, заступника губернатора Вехтера. Видається, що завдяки діячам Українського Центрального Комітету у Львові, які переконали німців, що тут йдеться про більшовицьку провокацію, німці не вжили відповідної акції проти українського населення. Історія Кузнецова на цьому не скінчилася. Як пише Медведєв, 2 березня 1944 року, поблизу села Білогородка, недалеко від Бродів, українські націоналісти спіймали трьох радянських розвідчиків, одним з яких був Павль Зібєрт у німецькій уніформі.

Цікавими є спогади генерала Петра Вершигори *Люди з чистою совістю*, що вийшли друком російською мовою в Москві 1952 року, а в 1953 році з'явилася українською мовою в Києві. Вершигора був керівником розвідки в загоні Ковпака, а після розбиття цього загону біля Делятина та повернення Ковпака на “Велику землю” він сам став командиром ковпаківського з'єднання. Варта згадати, що в районі Делятина з ковпаківцями билися відділи Української Народної Самооборони (УНС) під командою полковни-

ка Івана Бутковського.

У своїй книжці Вершигора згадує перестрілку з "українськими буржуазними націоналістами" та переговори з ними про невтралятет. Ось короткий уривок з переговорів:

Парламентери підвелися. Ковпак, хитро примружившись і потягуючи цигарку, раптом спитав:

— Ну, а за що ви боретесь, хлопчики?

— Як за що? [...] За самостійну Україну.

— Ага, зрозуміло. А проти кого? [...]

— Проти німців. [...] Або загинеш у боротьбі за волю, або доб'єшся свого... [...]

Ковпак не відступав.

— Швидко Червона Армія прийде, так ви що — проти неї теж воювати будете?

— Будемо. [...]

— Отак, хлопчики, — затагуючись цигаркою, говорив Ковпак, — неважне ваше діло, без-пер-спек-тив-не... Зрозумів? Загибель на вас чекає. [...]

— Ну і що ж з того? Хоч загинемо, так зате в історію попадемо. (стор. 209 українського видання)

Вершигора теж згадує про бої в околиці Камінь-Коширського на Поліссі з відділами УПА та про смерть шефа штабу УПА генерала Л. Ступницького.

Інший автор, А. Бринський (*По той бік фронту*, Київ, 1978), розповідає про бої з УПА на Волині. Повернувшись з Москви, куди він їздив за інструкціями, він пише:

А ось про третій надзвичайний великий собор ОУН, скликаний ватажками націоналістів у серпні, мене ще не поінформували... На цьому збіговиську були прийняті хитрі зміни в загальній програмі українських буржуазних націоналістів! Собор проголосив "боротьбу проти імперіалізму Москви і Берліна!" (стор. 210).

Хоч у книжці Бринського чимало брехні та перекручень, він таки не замовчує невдач свого відділу: "Після цього націоналісти великими силами перейшли в наступ. З 15 до 21 жовтня 1943 року довелось вести з ними безперервні бої. [...] 22 жовтня наша перша бригада і з'єднання Федорова були змушені відійти на східній берег Стиру" (стор. 220-221).

Цікаві спогади видав Терентій Новак, видатний член Волинської КПЗУ. Він почав організувати комуністичне підпілля в Рівному у 1942 році і, нав'язавши контакт з загонами Медведєва, давав йому цінні інформації про діяльність націоналістів, бо декого з них він знав особисто, наприклад, братів Буселів. Про них він згадує в спогадах. За його заслуги більшовики дали йому в 1944 році звання полковника польської армії та скинули парашутом в околицях Кельць, де він виконував обов'язки головного політрука при

відділі польської "Армії людової" під командою генерала Мочара.

Окремі дані про українське визвольне підпілля знаходяться також у споминах колишнього начальника Українського штабу партизанського руху генерала МВД Тимофія Строкача. А офіційна *История Великой отечественной войны Советского Союза 1941-1945* підтверджує, що генерал армії Ватутін помер у квітні 1944 року в результаті поранень, які він дістав у бою з відділом УПА.

Очорненню УПА присвячено в СРСР теж кілька фільмів. Найвідоміший та найцікавіший з них є *Білий птах з чорною ознакою*. Дія фільму відбувається на Буковині.

Згаданий вже Чередниченко видав недавно брошуру англійською мовою *Правда і міт про УПА*. Цікаво, що тут Чередниченко вживає назву "УПА" поруч з такою дотогочасною термінологією, як "українсько-німецькі націоналісти", "бандерівці", "бандити" тощо. Брошура призначена для емігрантів і, подібно до інших, фальшує найновішу історію українського народу.

РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ

(РОЗДІЛ З КНИЖКИ «ПУТІВНИК У МАЙБУТНЄ. НА ШЛЯХУ ДО БІЛЬШОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ СУСПІЛЬСТВ»)*

Богдан Гаврилишин

1. Недавнє минуле

Опинившись в ряду переможців у Другій світовій війні, Радянський Союз перетворився з того часу у світову державу. Він став найбезпосереднішим і наймогутнішим суперником Сполучених Штатів і їх найзавзятішим конкурентом на ролі провідника світу. Державна влада в ньому спирається на могутню базу.

У першу чергу вона спирається на свою економіку. Будучи в основному спрямованим на внутрішні потреби і тому не становлячи панівного чинника в світовій торгівлі, це господарство зросло в своїх розмірах і здібне виробляти великі кількості основних промислових і багато споживчих товарів, правда, обмеженого асортименту і недостатньої якості. За кількістю або загальною вартістю виробництва радянське господарство займає друге місце в світі.

Військова могутність Радянського Союзу безперечно переконлива. Він має найсильніше сухопутне військо з традиційними видами озброєння, розвинув дуже могутню військово-морську флоту, а також колосальний атомний арсенал поруч із спроможністю влучати будь-яку бажану ціль боєголовками. Все це підтримує добра система постачання в світовому масштабі.

Політичне становище Радянського Союзу також зросло, принаймні якщо йдеться про поверхову могутність. Зсередини ця влада має монолітну будову, якій нічого серйозно не загрожує. Ззовні Радянський Союз використав на свою користь цілу низку козирів. У добу, яка правдоподібно ввійде в історію як десятиріччя деколонізації, Радянський Союз виступив у ролі поборника національно-визвольних рухів. Він запропонував ясну, чітку

* Bohdan Hawrylyshyn, *Road Maps to the Future. Towards More Effective Societies. A Report to the Club of Rome* (Оксфорд—Нью-Йорк—Торонто—Сідней—Париж—Франкфурт: Pergamon Press, 1980), стор. 29-45. Передруковуємо в українському перекладі Б. Струмінського за дозволом Pergamon Press.

альтернативу суспільному устроєві, залишеному колоніальними державами, або запропонованому Сполученими Штатами. Країнам, що прагнули швидкої індустріялізації, він запропонував модель плянового господарства, нібито здібного швидко провести будь-яку країну через ранні етапи форсованої індустріялізації. Щоб забезпечити потрібну в такому процесі індустріялізації "дисципліну", Радянський Союз пропагував унітарну систему влади в формі диктатури пролетаріату. Описані рецепти мають ґрунт і узаконені в офіційній марксистській ідеології, що й далі приваблює багатьох людей в усьому світі. Господарська спроможність утримувати велику військову могутність і політична здібність вживати її без великих унутрішніх дебат збільшили принадливість радянського моделю для тих, що вірять: "чия сила, того й правда".

Не зважаючи на такі переваги, можливо, що Радянський Союз має вже за собою зеніт могутності і впливів. Його слабкі місця правдоподібно збільшаться, а його здібність визначати долю світу зменшаться.

На теперішньому етапі господарського і суспільного розвитку здається потрібною основна перебудова його суспільного ладу, але ймовірність її здійснення безболісним, еволюційним шляхом дуже мала. Якщо, одначе, в кілька найближчих десятиріч не здійсниться значна перебудова, остаточною наслідком буде повний розвал Радянського Союзу як політичної одиниці. Такі висновки підтримує аналіза сучасного стану Радянського Союзу.

2. Сучасний баянс

Використовуючи попередньо запропонований спосіб аналізу ефективності країни, себто формулу

$$E_f = f \left[\frac{\text{ресурси}'}{\text{населення}} +/\text{або} \left(\begin{array}{l} \text{бажання, вміння, суспіль-} \\ \text{ний лад, інвестування} \end{array} \right) + \begin{array}{l} \text{зовніш-} \\ \text{ній світ} \end{array} \right]$$

можемо почати перелік деяких ключових елементів.

2.1 ПЕРЕВАГИ

(а) Найбільша територія від усіх інших країн, що простяглася на два континенти, з доступом до різних морів. Плодюча земля, *дуже багата* фактично на всякі природні ресурси, включно з широкою базою джерел енергії і навіть великими родовищами золота. Хоч доступність і кліматичні умови підвищують кошти експлуатації деяких ресурсів, загальне *співвідношення між ресурсами і населенням надзвичайно сприятливе*, в наслідку чого вибір автархії (господарської самозабезпе-

чености) стає, якщо не економічно привабливим, то, принаймні, теоретично можливим.

(б) *Бажання* працювати ефективно існує в тій частині населення, якій система надає високі нагороди. Це стосується великої частини партійної еліти, вищих технократів і частини наукових та мистецьких кіл. Однак, мотивація великої частини населення, здається, низька й вимагає "підхльстування" різними кампаніями.

(в) Обсяг *умінь* широкий, особливо на технічному фронті, з ґрунтовними знаннями теоретичних наук (математики, фізики, кібернетики) і великими можливостями в низці ділянок прикладної техніки. Освітня мережа широка і різноманітна, особливо в природознавстві й технічних галузях. У результаті велика частина населення технічно добре підготовлена, і тому її потенційна продуктивність висока.

(г) *Норми інвестування* чималі, в наслідок чого матеріальна база велика. Цифри видобутку і виробництва вугілля, нафти, газу, сталі і верстатів є високі за будь-якими стандартами, а спроможність пересувати ці основні промислові продукти достатня.

(ґ) *Суспільний лад* страждає на багато розривів і невідповідностей; діє він тепер переважно як "суспільний корсет", і тому розглядаємо його в рубриці *недоліків*.

(д) *Зовнішнє становище* залишається досить сильним, завдяки військовій могутності Радянського Союзу, добре вираженій ідеології, що до певної міри ще придатна до експорту, довготривалості людей при владі й явній свободі вживати цієї влади як унутрішньо, так і назовні.

2.2 НЕДОЛІКИ

Усі значні *недоліки* виникають із інституційної структури, самого суспільного ладу, а зокрема розривів поміж:

— офіційно проповідуваними егалітарно-колективістськими вартостями й адміністративною практикою, що викликає індивідуалістичну, конкурентну поведінку;

— досить ліберальною конституцією і диктаторською природою політичного правління;

— господарською системою, придатною до ранніх етапів господарського розвитку, і самим господарством, що наближається до етапу масового споживання; характеристичними для цього вищого етапу розвитку є вартості більшості населення.

Вищеописані розриви треба мати на увазі, аналізуючи слабкі сторони радянського суспільного ладу.

(а) *Егалітарно-колективістські вартості* широко визнаються і проголошуються як такі, що, хоч іще не зовсім діючі, проте,

бажані, і як такі, до яких радянське суспільство наближається. В дійсності ж і далі живі індивідуалістично-конкурентні вартості, які фактично підсилює висока диференціація винагород (як грошових, так і інших), відповідно до досягнень особи та її лояльності режимові. Ця суперечність, здається, зменшує загальне бажання працювати. "Патріотичний" мотив розмиває різниця в винагородах, хоч матеріяльні винагороди недостатні для більшості професій. Тільки партійна, адміністративна, наукова, мистецька та спортивна еліта залишається сильно мотивованою, як завдяки своїй спроможності впливу, так і високим винагородам, які дістає.

(б) З тим пов'язаний низький коефіцієнт перетворення теоретичних знань і наукових відкриттів у нові корисні вироби, технологічні процеси й методи. Привабливість більшої наукової репутабельності і вигляди на наукову кар'єру важать більше, ніж менші винагороди і більший ризик діяльності, що веде до "комерційно" корисних нововведень. Проблему поглиблює факт, що більшість кадрів найбільшого на світі наукового середовища працює в центральних науково-дослідних інститутах, далеко від промислових і ринкових баз. Як добре відомо з емпіричних досліджень, більшість корисних нововведень радше "виростає з потреб", ніж є продуктами нагромаджених теоретичних знань. Так Радянський Союз імпортує деяку техніку в низці ділянок, хоч, звичайно, не в військовій ділянці, де ясно визначені цілі спонукують науковців до потрібних технічних нововведень.

(в) Беручи до уваги високу норму капіталовкладень і високий рівень наукових знань, *фактична продуктивність низька* в більшості секторів господарства.

(г) *Сільське господарство* є найслабшим елементом радянської економіки. В ньому зайнято понад 25% трудового населення. Однак, країна перетворилася з найбільшого експортера пшениці у минулому сторіччі в найбільшого імпортера пшениці в останні роки, хоч населення швидко не зросло, а харчові потреби значно не змінилися. Причин багато: сліди примусової колективізації, надмірне стягання сільськогосподарських надлишків на фінансування індустріалізації, а це означає недостатні матеріяльні винагороди селянам, недостатня модернізація рільництва (механізація, удобрення), внутрішньо притаманні труднощі застосовування центрального планування до сільського господарства і, нарешті, відрив значної частини енергії й уваги селян до інтенсивного оброблювання приватних ділянок, з яких вони черпають потрібний додаток до заробітку, і де винагорода за працю безпосередня і залежить від зусилля.

(г) *Господарська система* з центральним плануванням і в великій мірі адміністративним розподілом ресурсів вже не встигає за теперішнім етапом розвитку радянської економіки. "Ко-

мандний тип господарства” полегшує поступ у ранніх фазах індустріалізації (якщо не брати до уваги суспільно-політичних коштів). На цих ранніх стадіях мета була ясна: створити промислову базу. Пріоритетів було мало: енергетична база, металургійна, машинобудівна і військова промисловість, фізична інфраструктура. Тому більшість господарських рішень можна було приймати центрально і спрямовувати ресурси до вибраних галузей. Це був форсований процес індустріалізації, що частково живилася сама собою (більше сталеливарних заводів, щоб виробляти більше сталі, щоб виробляти більше машин, щоб будувати більше доменних печей тощо) і легко узгоджувалася з “директивним” плануванням.

Тепер існують широка промислова база та інфраструктура, і основні потреби в промислових продуктах задовольняються. Господарство наближається до етапу масового споживання, в якому можна буде задовольнити складні й різноманітні потреби вимогливішого населення. Це, однак, вимагає здібності стежити за різними споживацькими потребами й вимогами і таким чином збільшення числа пунктів, де приймаються рішення про те, що виробляти, для кого і як. Центральне планування стає перепорою. Проблема загострюється потребою нав'язувати плани й контролювати їхнє виконання, бо більшість людей має нахил робити те, що для них вигідне, а не добровільно підпорядковуватися суспільним пріоритетам, як це мало б бути, коли б егалітарно-колективістські вартості дійсно панували. Наслідком цього є надмірна бюрократизація. Виявляється органічний тиск з метою децентралізації господарчих рішень, але таке означало б послаблення політичного контролю, чого теперішнє керівництво не готове зробити.

(д) Існують також гострі *розриви в ділянці політичного правління*. Конституція досить ліберальна й гарантує чималі свободи, але структура влади монолітна й насильна. В теорії влада належить населенню, яке довіряє її практичне здійснення своїм вибраним представникам. У дійсності, влада знаходиться в руках партійного керівництва, повноваження спрямовуються згори вниз. Виправдання такої форми “тоталітарної демократії” черпається з марксистської доктрини, а не з волі народу. Ці суперечності створюють напруження, що вимагає великої організації і багато суспільної енергії, щоб їх стримувати, таким чином побільшуючи тягар “макроуправління”.

(е) Іншим розривом є надзвичайна крихкість політичної будови. Теоретично СРСР є тим, про що сказано в його назві: союзом республік. Номінально вони мають широкі повноваження і навіть конституційно гарантоване право на вихід. Знищення Російської імперії й створення автономних, хоч і об'єднаних у федерацію республік, було одним із ключових гасел жовтневої революції. Однак, з огляду на свою чисельність та традиційно панівне

становище, росіяни накопичили більшу частину політичної влади й вимагають, щоб інші народи погодилися на їхнє провідництво не тільки в політичній, але також у господарській, культурній та мовній ділянках. Лише ті представники інших національностей, що готові прийняти таке провідництво і працювати разом над виворенням "нової радянської людини" на зразок російського моделю, входять в склад керівної структури.

Описана ситуація викликає сильні націоналістичні почуття, які можуть легко перетворюватися у відцентрові сили, як показала Друга світова війна. А оскільки ще й завдяки деколонізації національні прагнення до самовизначення за останні десятиріччя увінчалися успіхом у більшості районів світу, такі прагнення здаються природними і законними багатом у Радянському Союзі. Ці приховані відцентрові сили могутні. Спеціальним аспектом цієї проблеми є швидка демографічна експансія азійського, зокрема мусулманського населення в Радянському Союзі, саме в добу світового відродження Ісламу як життєвої сили. Це правдоподібно збільшить ряди "національних ухильників", що вже численні на Україні та в балтицьких і кавказьких республіках.

(є) Аналогічна крихкість існує в *стосунках з центрально-європейськими країнами*, що опинилися у радянській сфері впливу після Другої світової війни. Відмова Югославії йти за радянським керівництвом у 1949 році, угорське повстання в 1956 році, спроба Чехо-Словаччини розвинути свій власний модель "соціалізму з людським обличчям" у 1968 році, постійне підкреслювання Румунією своїх прав провадити самостійну політику, періодичні заворушення в Польщі — все це більше вияви національних самостійницьких почувань, ніж туга за попереднім соціально-економічним ладом. Це свідчить про межі "засвоювальної спроможності" Радянського Союзу, а таким чином і його можливостей дальшої територіальної експансії.

(ж) *Конфлікт з Китаєм* становить дуже серйозну слабкість. Він має потрійне коріння: націоналістичне, територіальне та ідеологічне. Важко китайцям, майже мільярдовій нації з понад чотирихотисячолітньою історією, з чималими культурними досягненнями і недавньою успішною революцією, погодитися на керівництво молодшої, значно менш чисельної російської нації. По-друге, советам бачиться, що серед енергійних і працьовитих китайських мас існує велика спокуса перелитися в багатий, але рідко заселений Сибір. Проте, на протигагу монголам, китайці не мають великої традиції територіального експансіонізму. Нація з нахилом до захоплювання нових шматів землі навряд чи збудувала б мур довжиною кількох тисяч кілометрів. Зусилля пересування такого муру з кожним придбанням "нового шматка землі" видається диспропорційним з "земельними" здобутками. Одначе,

з огляду на те, що росіяни зазнавали в минулому нападів і зі сходу, і з заходу, і що самі мають історію послідовної територіальної експансії, загроза перелиття китайців у Сибір, імовірно, здається їм доволі реальною.

Існує також ідеологічний конфлікт. Радянське керівництво виправдовує теперішню практику матеріяльного заохочення й нерівних винагород як конечну частину "перехідного соціалізму", етапу побудови бази матеріяльного достатку для впровадження комунізму. Китайці покищо обстоюють більшу розподільну рівність, хоч і на значно нижчому рівні матеріяльного багатства. Вищеподані конфлікти можна було б якось примирити, та навряд чи вони зникнуть.

Загалом фізичний потенціал Радянського Союзу величезний, але його інституційні структури досить крихкі й потребують значних змін.

3. Майбутні альтернативи

Напрями, в яких радянський суспільний лад може розвиватися, щоб зменшити розриви, щоб краще згармонізувати різні інституційні складники і таким чином бути здібним перейти до нових логічних стадій господарського розвитку й політичного досвіду, ясні. Здійсненність такої еволюції набагато більш сумнівна. Логічним міг би здаватися такий порядок перетворення радянської системи: поперше, значні економічні реформи, далі, поширення структури влади і таким чином зміни в політичному правлінні, і, нарешті, перенесення центру ваги з одних вартостей на інші.

3.1 ГОСПОДАРСЬКА СИСТЕМА

Повинні статися зміни в напрямі, запропонованому в минулому навіть деякими радянськими економістами: від центрального планування через помітну децентралізацію економічних рішень до системи типу "ринкового соціалізму".

Символічно зміни в господарській системі можна представити за схемою 7.

Ця еволюція могла б пройти через такі етапи:

(а) У першій фазі реформ розміри центрального планування треба помітно зменшити, а його характер треба змінити. Його головними функціями було б установлювати ключові інвестиційні пріоритети, асигнувати кредити та узгоджувати передбачення щодо різних виробничих і розподільчих підприємств. Ціни можна було б спочатку більше пристосувати до фактичних коштів, нестачі попиту, а потім поступово усувати з-під контролю, дозволяючи їхнє регулювання згідно з законами постачання і попиту, спочат-

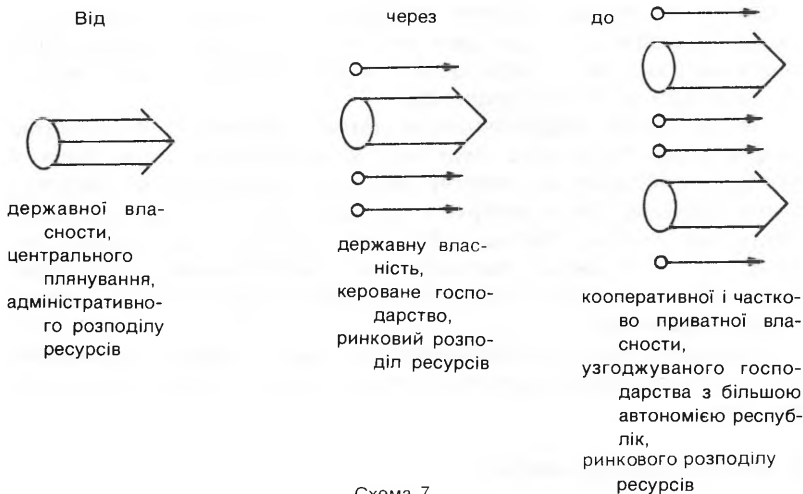

Схема 7

ку споживчих товарів, а потім, поступово, напівпромислових і промислових. Під центральним контролем залишилися б такі вирішальні стратегічні предмети, як нафта, вугілля, газ, деякі ключові метали і такі загальнодержавні служби, як зв'язок і транспорт.

(б) У наступній фазі зміни йшли б у напрямі справді кооперативної власності більшості промислових підприємств і колективних господарств та управління такими кооперативами за допомогою вибраних комітетів. Ця система включала б деякі риси югославського "робітничого самоуправління" і кібуців. Приватна власність була б дозволена на малих підприємствах, особливо підприємствах системи обслуговування. Якби постав у цьому напрямі сильний народний тиск, земельна власність могла б згодом вернутися у приватні руки шляхом поступового перетворення власницьких кооперативів в організації спільних закупівель, винайму машин і продажу.

(в) Господарство могло б таким чином поступово розвиватися з цілковито плянового в узгоджуване і кероване, з вжиттям податкових і грошових заходів, здиференційованих норм кредиту, правил щодо розміщення надлишків (прибутків), мінімальної і максимальної платні та "вказівно-передбачального" типу планування. Щоб роздобути кредити, уникнути надмірні потужності й забезпечити собі місце на ринку, великі підприємства пред'являли б свої пляни пляново-координаційним органам, які б їх порівнювали з плянами інших відповідних підприємств, давали б зворотну інформацію і пропонували б зміни.

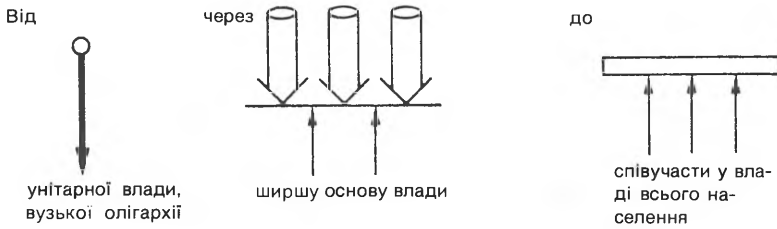
(г) Більшість описаних процесів могла б пройти радше на республіканському, ніж всесоюзному рівні. Ресурси переходили б

між складовими республіками більше шляхом торгівлі, ніж примусових контингентів постачання по цінах, установлених центральними властями, як це тепер робиться.

(г) Можна було б поступово досягти більшої рівності життєвого рівня шляхом зменшення різниці в платні й вживання розподільчих методів, наприклад, як у скандинавських країнах.

3.2 ПОЛІТИЧНЕ ПРАВЛІННЯ

Зміни в природі політичного правління найважливіші, але водночас їх найскладніше провести мирним шляхом. Напрямок змін повинен іти від теперішньої унітарної структури, з владою сконцентрованою в небагатьох руках на верхах, через поширення бази керівництва до співучасті у правлінні, але без проміжної фази протиставної структури влади. Символічно цей перехід можна представити, як показано в схемі 8:

Як можна собі уявити цю еволюцію?

(а) Господарська децентралізація, якщо б була проведена, стала б поштовхом до політичної еволюції, бо автоматично спричинила б деяке розчинення і децентралізацію політичної влади. Ось чому господарські реформи мусіли б передувати змінам у політичному правлінні.*

(б) Другим великим кроком було б поступове усування сучасної "подвійної" структури правління, в якій партійні органи встановлюють політику і цілі та контролюють їхнє здійснення, а адміністрація (від міністерств униз) їх здійснює.

(в) Вищесказане зменшило б владу партії і зміцнило б контроль виборних органів та адміністрації над прийняттям рішень. Тоді встановлювати політику і приймати рішення могли б радше люди, що користувалися б народною підтримкою і мали б фахові знання, ніж люди вірні партії.

(г) У наступній фазі можна б розпочати значну політичну лібералізацію через суворіше дотримання існуючої конституції та законів.

* A. M. Okun, "Capitalism and Democracy: Some Unifying Principles", *Columbia Journal of World Business*, зима 1978.

(г) Із забезпеченням свободи слова можна було б, далі, запровадити більшу свободу об'єднань. Це могло б привести до виникнення нових політичних угруповань.

(д) Можна було б тоді остаточно покінчити з монополією комуністичної партії, дозволяючи кандидатам різних угруповань вибиратися до законодавчих і виконавчих органів. Верховна Рада могла б тоді, наприклад, вибирати Раду Міністрів, включаючи представників усіх угруповань пропорційно до здобутих ними голосів.

(е) Далі, були б перерозподілені прерогативи, що перетворило б Радянський Союз з *de facto* унітарної держави у справжню добровільну федерацію автономних і рівноправних республік. Конституційне право на вихід із Союзу мусіло б бути відновлене за допомогою референдумів і треба було б прийняти ймовірність того, що багато республік вибрало б вихід із федерації.

3.3 ВАРТОСТІ

Головними завданнями в перетворенні вартостей є: усунення суперечностей між офіційним проповідництвом і фактичною практикою; розвиток комплексу вартостей і способу поведінки, які відбивали б нову господарську і політичну систему і полегшували б її функціонування. Тому натиск був би на перехід від офіційних егалітарно-колективістських (а в дійсності індивідуалістично-конкурентних) вартостей до групо-співробітницьких. Символічно зміна виглядала б, як показано в схемі 9:

Проведення в життя такої трансформації залежала б цілком від успіху господарських реформ і змін у системі правління, і

тому ця зміна повинна статися в наслідку описаних реформ, а не перед ними. Це зворотний порядок, порівнюючи з тим, що пропонується для Сполучених Штатів.

У Сполучених Штатах спочатку могли б відбутися стихійні зміни, а після них надійшли б зміни політичних та економічних інституцій. Це можливе з огляду на плюралістичну природу країни та існуючу вже свободу поглядів і вислову. На додаток, все більше визнається, що різні фізичні і зовнішні обставини в яких опинилася країна, вимагають модифікації поглядів, поведінки та інституцій.

У Радянському Союзі розрив між офіційним і фактичним плюсом неможливість публічного вислову нових вартостей означають можливість змін вартостей тільки тоді, коли економічні і політичні інституції (в рамках яких люди працюють, думають і почувають) створять потребу і появу нових моделей поведінки, і таким чином і нових поглядів та вартостей. А тому можна прийняти такий порядок еволюції:

(а) Перетворення промислових підприємств та державних і колективних господарств в автономно керовані кооперативи принесло б почуття власності і відповідальності за такі господарські одиниці. Члени цих одиниць поступово відчували б вплив своїх рішень і своєї праці на інших, і навпаки. Це почуття приналежності і взаємозалежності витворювало б більш співробітницькі нахили.

(б) З децентралізацією прийняття політичних рішень і послабленням нав'язання постанов згори, виникле почуття прив'язаності до речей, груп і громад, на які люди могли б впливати, поступово приносило б більш добровільну дисципліну і підпорядкування місцевим потребам і пріоритетам.

(в) Коли б політичні інституції на всіх рівнях відкрили процес прийняття рішень для широких дискусій і дали б можливість для співучасті в цьому процесі, зросло б ототожнювання людей зі своїми інституціями і постала б готовість уникати конфліктів і шукати згоди.

Описаний процес тривав би цілі десятиріччя. Були б деякі зриви та господарські труднощі. Згодом вони були б більше, ніж відшкодовані зменшенням коштів гнобительської бюрократії і збільшенням почуття свободи і гідності.

4. Можливість мирної еволюції

Залишається одне фундаментальне питання: чи господарська система і політичне правління можуть еволюціонувати так, як тут запропоновано, без нової війни, революції чи іншого катаклізму?

Хоча ймовірність мирної еволюції дуже низька, є деякі чинни-

ки, що могли б полегшити цей процес:

(а) Потреба економічних реформ є samozрозумілою. Визнає її багато економістів; дискутували про неї досить відверто в шістдесятих роках (ліберманізм); експериментували з деякими реформами. Подібні реформи спокійно провели в таких країнах, як Угорщина.

(б) Внутрішній тиск на користь реформ зростатиме, бо все зростаюча складність планування породжуватиме ще більші тиски. Крім того, вже наявне сповільнення темпу економічного зросту збільшить труднощі задоволення потреб вимогливішого населення.

(в) Деякі зовнішні чинники будуть натискати в цьому ж напрямі. Той факт, що теперішні поборники зросту, як Південна Корея, працюють у рамках "узгодженої вільної підприємливості", а не директивного господарства, трудно буде ігнорувати. Постійне розраховування на імпорт деякої техніки стане нестерпним. Потреба конкуренції на світових ринках не тільки в галузі сировини, але й високоякісних готових виробів, стане також поштовхом до лібералізації.

(г) З політичного боку ясно, що Радянський Союз не встигає за новими тенденціями. Всі імперії деколонізовано. Приклад Іспанії показує красномовно, що диктаторські режими можна змінити еволюційно. Інші країни (наприклад, Бразилія чи навіть Чилі) можуть успішно пройти цей процес у недалекому майбутньому.

(ґ) Внутрішньо буде зростати "кошт" тримання на поведі краще освіченого населення, що більш поінформоване про зовнішні реальності, а отже і можливості вибору. Суперечностей між теорією і дійсністю не можна маскувати або виправдовувати вічно.

(д) Правдоподібно, що дехто з росіян серед верхівки керівництва почне тишком мати сумніви щодо користі утримування своєї монополії влади над іншими національностями в Радянському Союзі. Головна користь, яку вони з цього мають, є "приємне лоскотання національної самозакоханости". Але господарські і політичні кошти такого панування високі. Тоталітарне управління такою величезною і складною системою, якою є Радянський Союз, поглинає непропорційну кількість енергії, яку б можна було вжити на виробництво корисних господарських і суспільно потрібних продуктів та організацію послуг. Втримування політичної дисципліни цілого населення означає прийняття багатьох обмежень свободи, навіть людьми керівної верхівки.

(е) Досвід Західної Німеччини після Другої світової війни може послужити за зразок. Німці відчували, що потребують більше простору для творчого використання надміру своєї суспільної енергії. В результаті програної війни вони виявилися замкнуті на ще меншій території, ніж на початку. Тоді вони зосередили всю свою енергію на цьому обмеженому просторі і в результаті ство-

рили винятково заможне господарство і політично вільне суспільство. Здається, що деякі росіяни усвідомлюють собі можливість такого самого в них, якщо б зреклися тягару "управління" Радянським Союзом. Вони могли б піти на рівніший поділ влади з іншими національностями.

(є) Нарешті, те, що структура влади еволюціонувала від абсолютної особистої диктатури Сталіна до владної олігархії без серйозних політичних катаклізмів, може бути заохотою для деякого з верхівки до ще дальшого поширення основ влади.

Але є серйозні сумніви:

(а) Росіяни не мають ніякої традиції ліберального типу правління. Для них було б нелегким завданням повести інших до такої системи. Це майже так, якби сліпі мали вести сліпих.

(б) Ті, що тепер є серед еліти керівництва, напевно, боялися б утратити набуті привілеї і, на додачу, можливо контроль над процесом лібералізації, коли б він повністю розгорнувся. Інтервенція в Чехо-Словаччині 1968 року була добрим проявом таких побоювань.

(в) З огляду на труднощі проведення відкритих дискусій фактично ніхто в середині країни не може запропонувати директивного плану чи проекту потрібних перетворень. Політична влада занадто монолітна і занадто непрониклива для якихнебудь ідей, що кидають серйозний виклик існуючому станові.

(г) Люди, що творять тепер піраміду влади, досить старі. Мирний вихід на пенсію може їх більше приваблювати, ніж непевна пригода з лібералізацією. Вказує на це недавнє повернення до щільнішого контролю господарства (в липні 1979 року).

НАЙПРАВДОПОДІБНІШИЙ СЦЕНАРІЙ

Ймовірними наслідками спроби зберегти існуючий стан буде збільшення незадоволення, відчуження та інакодумства; далі, вибухи насильства, посилені якоюсь подією-катализатором, що призведуть до розпаду Радянського Союзу. В результаті більшість теперішніх складових республік стали б незалежними державами. Вони бажали б зберегти свою незалежність протягом кількох десятиріч. Покоштувавши радощів і гіркоти такої незалежності, вони правдоподібно об'єдналися б добровільно в більшій одиниці, як Сполучені Штати Європи чи Середньої Азії, зі збереженням повної культурної автономії, як у теперішній Європейській Економічній Спільноті (ЕЕС). Російська республіка також знайшла б для себе місце в якимсь таким понаднаціональним утворенні, але тільки партнером.

Чи взагалі реально говорити про можливі революційні події в країні, що здається такою монолітною, має величезне військо, яке

виступає в ролі гомогенізатора, що зводить в одну цілість різні національності, і що має органи внутрішньої безпеки, що вже не раз показали здібність розчавити будь-яку опозицію, навіть коли треба було зліквідувати чи заслати маси людей?

В хемії можна розчиняти в суміші все більше й більше твердих тіл аж до стану насичення. І лише один додатковий криштал може тоді осадити всі тверді тіла. Недавня історія показує, що в подібний спосіб можна прискорити події в суспільствах, де накопичилося забагато напружень. Лише каталізатор потрібен тоді. В Португалії це могла бути книжка, опублікована одним генералом. В Ірані, що також мав сильне військо і безжалісні органи внутрішньої безпеки, це був голос Хомейні, який слухали безпосередньо (неначе з неба) з магнетофонних касет. У Польщі папа під час своєї недавньої візити міг би був викликати події майже довільного характеру, яких би тільки забажав.

У випадку Радянського Союзу процес розкладу міг би бути прискорений низкою подій такого роду: повернення до щільнішого планування витворює більше вузьких місць. Становище погіршує кілька поганих урожаїв підряд. Досягши свого піка, внутрішній видобуток нафти падає, тоді як попит на неї далі зростає. Радянський Союз мусить собі забезпечити якесь постачання ззовні. Йому це нелегко зробити: треба ще більше підвищити світові ціни; одночасно треба купувати великі кількості пшениці. Але разом з тим Радянський Союз не може заплатити ні за одне, ні за друге експортом товарів кращої якості. Зростає спокуса захопити принаймні частину Близького Сходу. Викликається привид чужоземної інтервенції, щоб відвернути увагу народу від унутрішніх труднощів і підготувати його до зовнішньої авантюри, оживлюючи пам'ять про Чингіз-хана, Наполеона і Гітлера. Але вторгнення на Близький Схід наштовхується на протидію, і одночасно доходить до сутички з Китаєм. Нерви не витримують, і в результаті — боротьба за владу на верхах, що збігається з великим страйком робітників і виступами деяких "національних ухильників". Умови до процесу розкладу дозрівають.

Описаний сценарій не є передбаченням. Це низка припущень, зформульованих у дусі, подібного до того, що лежав в основі попередніх описів можливої черги еволюційних кроків.

Отож, Радянський Союз стоїть на розпутьті. *Путівник у майбутнє* вказує дві головні дороги — або значне еволюційне перетворення, що вимагає великої рішучості і вміння від теперішнього керівництва, або збереження існуючого стану з правдоподібністю розпаду на кінці цього шляху.

Обидва приведуть Радянський Союз або його держави-спадкоємиці у відповідність з імовірним розвитком у решті світу і, таким чином, ближче до остаточного світового ладу.

НОВИЙ РЕЦЕПТ ПОЛІПШЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ

Богдан Витвицький

В останньому десятиріччі навряд чи знайдеться багато таких багатоплянних книжок, метою яких було б висвітлення настільки широкого кола питань, як праця Богдана Гаврилишина *Путівник у майбутнє. На шляху до більшої ефективності суспільств*.^{*} У праці, яка налічує не більше 200 сторінок, Гаврилишин ставить собі щонайменше п'ять різних завдань: 1) роздуми над природою людського суспільства взагалі; 2) аналізу найважливіших прикметних рис господарських, політичних і вартісних систем у згаданому порядку; 3) окремі аналізи "ефективності суспільств" семи головних країн світу або бльоків країн (наприклад, країни Західньої Європи розглядаються як один бльок); 4) розробка комплексу рецептів для спільного майбутнього людства за допомогою настійної рекомендації створення справді ефективного міжнародного світового ладу і 5) проєкт комплексу передбачень щодо виглядів на інституціоналізацію згаданого світового ладу і її правдоподібності. Більшість авторів визнала б, безперечно, за безнадійне завдання, що вимагало б розгляду більше, ніж однієї з цих п'яти тем. На щастя, хоч, очевидно, не без труднощів у дечому, автор *Путівника* за таке його не визнав. Одначе, на диво легкий і простий стиль викладу Гаврилишина може відвернути увагу читача від визнання справді надзвичайного обсягу завдання.

Путівник у майбутнє був написаний як звіт для Римського клубу, міжнародної асоціації провідних учених, політичних діячів і бізнесменів, Богданом Гаврилишином, директором С. Е. І., міжнародного інституту управління з осідком у Женеві. Книжка ділиться на п'ять розділів з додатком. Перший розділ служить як вступ, у якому Гаврилишин з'ясовує рамки свого головного завдання — оцінки ефективності суспільств. Він вводить у нього і пояснює три категорії критеріїв, які мають застосовуватися у процесі оцінки: господарські, політичні і вартісні. У довгому другому розділі читач знаходить оцінку сучасного становища і виглядів на майбутнє семи головних держав: Сполучених Штатів, Радянського Союзу, Японії, Китаю, Західньої Європи, Індії та Бразилії. Після цього йде короткий розділ під заголовком

* Bohdan Hawrylyshyn, *Road Maps to the Future. Towards More Effective Societies*. A Report to the Club of Rome (Оксфорд—Нью-Йорк—Торонто—Сідней—Париж—Франкфурт: Pergamon Press, 1980), 193 стор.

"Походження людини та її ідеологій", що містить у собі деякі філософські, соціологічні та історичні роздуми. Четвертий розділ вертається до обговорення критерії оцінки ефективності суспільств і займається детальним дослідженням основних видів існуючих господарських, політичних і вартісних систем. Врешті, в останньому короткому розділі п. з. "Різні шляхи до спільної долі" Гаврилишин виразно подає те, що було очевидним тільки частково, а саме передбачальну і інструктивну основу своєї праці, і розгортає її в деталях.

Аксіомою, на якій побудовано *Путівник*, є погляд, від деякого часу пов'язаний з дискусіями, організованими за ініціативою Римського клубу, що світовий простір і ресурси меншають, що людство стає все більше господарськи взаємно залежним, але стоїть ще перед нами завдання розвинути політичні системи, які віддзеркалювали б ці умови. Маючи на увазі цю аксіому, підставність якої безсумнівно важко заперечувати, не можна дивуватися, що Гаврилишин не вибирає жадної із світових наддержав, США чи СРСР, як моделів найефективніших на його думку суспільств. Натомість, вибирає він такі країни, як Японія, Швейцарія і Західня Німеччина. Ще два роки тому це могло б дивувати. Але сьогодні, коли поширюється серед загального населення, принаймні в Сполучених Штатах, свідомість промислової та господарської могутності Японії і коли з'явилася ціла низка книжок, які розглядають і вихваляють японську практику управління, господарські порядки і суспільні структури, цей вибір не такий вже дивний. Проте, він є цікавий, як є цікавим також і те, що Гаврилишин каже про обидві світові наддержави.

У своїй аналізі Радянського Союзу Гаврилишин менше наголошує на тому, що в радянській системі може бути одіозним політично чи морально для західньої людини а зате зосереджується на детальному розгляді великої господарської і політичної нездатності цієї системи. Господарська неефективність такої суворо контрольованої з центру економіки, як економіка Радянського Союзу, добре відома. Цікавішим є обговорення неефективності політичної системи. Бо, як вказує Гаврилишин, величезний поліційний апарат, підтримуваний державою, вимагає інвестування великих ресурсів, що витрачаються у явно непродуктивний спосіб. Далі є проблема суспільних коштів держави, яка нав'язує фальшиву дійсність, чи, інакше кажучи, деморалізує суспільство в наслідок того, що люди мусять жити весь час серед суперечностей поміж тим, що бачать і знають, і тим, що держава видає їм за правду. Врешті, є кошти утримування останньої імперії світу. Як указує Гаврилишин:

оскільки ще й завдяки деколонізації національні прагнення до самовизначення за останні десятиріччя увінчалися успіхом у більшості

районів світу, такі прагнення здаються природними і законними багатом у Радянському Союзі. Ці приховані відцентрові сили могутні. Спеціальним аспектом цієї проблеми є швидка демографічна експансія азійського, зокрема мусулманського населення в Радянському Союзі, саме в добу світового відродження Ісламу як життєвої сили. Це правдоподібно збільшить ряди "національних ухильників", що вже численні на Україні та в балтицьких і кавказьких республіках (стор. 35).

Гаврилишин передбачає, що, якщо Радянський Союз не знайде шляху до еволюційних змін у напрямі менше централізованої господарської системи, а також політичної системи, позбавленої свого тоталітарного характеру, він може згодом вибухнути під впливом замкнених унутрішніх тисків, особливо, якщо вони посиляться як наслідок дії зовнішніх тисків.

Аналізуючи Сполучені Штати, Гаврилишин доводить, що панівний лад, куди входять комплекс індивідуалістичних цінностей, господарська система вільного підприємництва на базі необмеженої конкуренції й полярного протиставлення між підприємцями і працівниками та політична система, яка зробила майже фетиш з контролю і рівноваги — і, хоч послужив дуже добре в минулому, зробивши Америку великою країною, може не бути так ідеально придатним на майбутнє. Контраст, скажімо, з Японією вельми повчальний. Японська культура наголошує на співпраці і згоді; це віддзеркалює політична система, а також і господарство, оскільки, не зважаючи на свою базованість на вільному підприємстві, воно відзначається імпазантним ступенем співпраці не тільки між підприємцями і працівниками, але також між японським урядом, банками і корпораціями.

Гаврилишин виявляє метке око спостерігача, вказуючи на деякі характеристичні недоречності сучасного американського життя. Наприклад, через брак традиції одностайності США страждає, за влучним визначенням, на "трохи не оргію законодавства — регулювання — сутяжництва". Гаврилишин далі подає, що США має в три рази більше адвокатів, ніж більшість західноєвропейських країн, і в десять разів більше, ніж Японія! Трудно не замислитися над причиною і наслідком такого контрасту між США та іншими країнами.

Так само влучна є низка спостережень над політичною системою. Гаврилишин указує, що американці вважають, що їхній президент повинен бути якоюсь надлюдиною. Але через те, що демократії не терплять надлюдей, вибраного президента неминуче стягають униз на землю і обробляють до нормальних розмірів, в наслідку чого, з'являється наступний кандидат у президенти, від якого населення вимагає "провідництва".

Щодо майбутнього, Америка, очевидно, має стільки сили, що не треба журитися можливістю катаклізму і розпаду, що

абсолютно можливе в випадку СРСР. Проте, очевидне також, що в американців небагато причин для того, щоб далі зберігати самовдоволення чи оптимізм. Як бо підказує Гаврилишин, і наймовірніше правильно, США мусітимуть поробити деякі пристосування у своїй економічній і політичній системі, щоб вона могла діяти на найвищому рівні ефективності суспільства. І, звичайно, мусять також змінитися вартості і настанови, що їх гостро підхопила автомобільна наліпка, популярна донедавна в Техсасі: "Їздь швидко, хай янки мерзнуть".

Аналізи ефективності суспільств в інших країнах — Китаї, Індії, західноєвропейських країнах тощо — інформативні, особливо ті, які частково включають історичне тло. А однакова структура аналізу, застосованої в *Путівнику*, себто окрема оцінка господарської, політичної і вартісної системи в кожній країні, зокрема поруч з визначенням головних переваг і недоліків суспільства, в кожному випадку значно сприяє можливостям порівняльних суджень.

Путівник не тільки цікавий та інформативний, але містить в собі ще й інші важливі якості. Його перспектива загальносвітова, часто трудна до послідовного збереження, але ключової ваги. Аналіза в книжці твереза, розсудлива і недоктринерська. Непов'язаність характеристики і оцінки різних систем господарства, політики й вартостей з ідеологією показує, що *Путівник* не дотримується ніяких партійних ліній. Це, очевидно, не означає, що Гаврилишин не віддає переваги, або не висловлює суджень. Це радше значить, що вони ґрунтуються на ідеологічно неупередженій оцінці цінності окремих компонентів, які разом визначають ефективність суспільств.

Путівник радше правильно підкреслює відповідальність політичної влади, ніж просто її можливості. Є тут критика опозиційних партій у парламентарних демократіях, як наприклад, в Індії, які тільки те й роблять, що стоять в опозиції. Критика опозиційної ролі, що її грають британські професійні спілки, може, менш ефективна, бо автор присвятив замало уваги впливам все ще міцно закоріненій клясової системи, що роз'їдають суспільство. Це виявляється в тому, що несерйозні вибрики професійних спілок можна принаймні частково виправдати як вияв антагонізму до цієї системи. Але хто ж може заперечити божевільність ситуації, в якій якась одна мала професійна спілка може, як це часто буває в Великобританії, зупинити значну частину цілого господарства?

Обговорюючи господарство, Гаврилишин не викручується так, як це залюбки робить маса політиків, як на Заході, так і на Сході. Наприклад, *Путівник* пригадує читачеві досить очевидний факт, який часто заперечується: що надзвичайно важко запроєктувати економічну систему, яка була б одночасно повністю ефективна і

абсолютно справедлива.

Іншою перевагою книжки є її наголос на існуванні не двох альтернативних суспільно-господарських систем — як це звичайно вважається — а *трьох*. Бо в додаток до устрою, найкращим, мабуть, прикладом якого є США, з яскраво окресленими індивідуалістичними вартостями, де політична влада визначається системою конституційних і політичних контролів і рівноваг, а економіка базована на системі вільного підприємництва, і до устрою, найкращим прикладом якого є СРСР, з його егалітарно-колективістськими вартостями, з політичною владою, змонополізованою єдиним організмом, і цілковитою централізацією господарських рішень, є ще третя можливість. Це устрій, що характеризується вартостями, зв'язаними з співробітництвом груп, співучасницькою системою політичного управління, що спирається на згоду громадян, і узгодженим, або частково керованим господарством. Суспільствами, які найкраще наближаються до цього моделю, є Японія і до деякої міри Німеччина та Швейцарія. Може, найважливіше, чого північний американець може навчитися з *Путівника*, є та велика небезпека, що прихована в нездібності визнати існування радше трьох, а не двох альтернативних суспільно-політично-господарських устроїв. Прихована небезпека думати тільки категоріями двох альтернативних систем випливає з самовдоволення, що постає, коли робиться висновок про єдину можливість і придатність нашої системи, оскільки є тільки, мовляв, дві можливі системи, а друга очевидно небажана. Тут не підказується думка, що американці повинні облишити свою політичну чи господарську систему, а лише, що можна собі легко уявити поліпшення, якщо визнати існування і явну успішність третього можливого устрою.

Іншою ділянкою, в якій Гаврилишин виявляється проникливим аналітиком суспільства є розділ в *Путівнику*, де він розглядає проблему взаємозв'язку між льюкалізмом і універсалізмом. Аргументація *Путівника* сильно підтримує поняття інтернаціоналізму, але кожен, хто звик думати про інтернаціоналізм як свого роду невірної зашифроване слово для замаскування того, що на практиці є шовіністичним імперіялізмом, може знайти приємну несподіванку у способі, яким це поняття інтерпретується в *Путівнику*. Гаврилишин у якомусь сенсі реабілітує це поняття, повертаючи йому первісне і справжнє значення. Як це стає ясно після короткого роздуму, поняття інтернаціоналізму не означає процесу асиміляційної денационалізації, а встановлення якоїсь системи співпраці між народами чи національними групами. І саме це сильно підтримує і викладає *Путівник*.

Зокрема Гаврилишин правильно переконаний у тому, що міжнародний світовий лад може бути прийнятим (не кажучи вже про

його добре функціонування) тільки тоді, коли буде супроводитися дуже великою мірою контролю місцевої влади у місцевих справах. Цікаво, що Гаврилишин розуміє під місцевою владою не тільки національну владу над всіма ділянками, важливими для нації, але, як виявляється, він рішуче стоїть за регіональне і місцеве самоуправління. Його мотивом для подібної настанови є просте визнання того, що місцеві справи компетентніше і справніше полагодує місцева влада, яка має безпосередніший досвід і безпосередніший інтерес у всьому, що може вимагати уваги.

Так само розсудлива і далекоглядна є позиція, зайнята в *Путівнику* в питанні культурної та мовної автономії. Коротше кажучи, в *Путівнику* не тільки доводиться, що повну культурну та мовну автономію можна прийняти в рамках проєктованого світового порядку, але що вона може бути майже кінцевою передумовою здорового інтернаціоналізму. Як приклад щасливого співіснування культурної та мовної автономії і різноманітності з тісною політичною та господарською співпрацею, Гаврилишин наводить Швейцарію. В країні, в якій живуть чотири мовні групи і дві релігії, разом з тим відсутні конфлікти між різними групами на загально-державному рівні в питаннях мови чи культури. В дійсності, якщо йти за описом *Путівника*, здається, що відбувається щось протилежне:

Таким чином, хоч приблизно 70% швайцарців говорить по-німецьки, і тільки 20% по-французьки, коли обидві групи зустрічаються, майже без винятку мова спілкування буде французька. Влада вважається більше за обов'язок, ніж привілей (стор. 80).

З одного боку, весь *Путівник* можна читати, як довгий і красномовний заклик до визнання потреби створення нового світового ладу економічної і політичної співпраці, щось на зразок тієї співпраці, яка розвинулася між західноєвропейськими державами від часу утворення Спільного Ринку та Європейського Парляменту. Цю аргументацію в ім'я бажаного нового світового порядку, який би спирався на співпрацю, можна назвати інструктивною тезою *Путівника*. Спосіб подання і обґрунтування цієї тези робить її дуже переконливою.

Однак, цю інструктивну тезу *Путівник* викладає поруч з передбачальною, а саме доводить, що цей новий світовий лад не тільки повинен надійти (інструктивна теза), але й справді надійде (передбачальна теза). І хоч перша дуже переконлива, друга набагато менше, якщо взагалі, переконлива.

Весь *Путівник* проникнутий своєрідним раціоналістичним оптимізмом, що служить основою для передбачальної тези. Якби надати їй аргументованої форми, вона звучала б приблизно так: створення нового міжнародного світового ладу є єдиною раціональною альтернативою до міжнародного хаосу або нищівної

військової чи економічної боротьби. Тому людство зробить раціональний вибір, бо ж його бажаність така переконлива.

Раціоналістичні переконання Гаврилишина наводять на думку погляди і настанови французьких раціоналістів другої половини 18 і початку 19 сторіч, погляди таких людей як Гельветій, Дідро, д'Алямбер, Дестют де Трасі та інші, які були переконані, що постає світ науки і розуму, що містицизм, ірраціональність, нещастя та інші причини нещастя людства будуть незабаром викорінені і що щасливіші часи на підході. Ми, що живемо в після-сталінську і післягітлерівську добу і що знаємо, як легко розум може виродитися у виправдування всього і як легко знання може служити навіть найгротескнішому злу, повинні вважати оптимізм французьких раціоналістів у найкращому разі за курйоз, а в найгіршому за цілковиту засліпленість. На жаль, явна віра Гаврилишина в те, що людство чи народи виберуть певний спосіб дії, бо визнають його за найраціональнішу можливість, викликає так само сумнів, принаймні у рецензента цього *Путівника*. Бо здається, що якщо історія чого нас навчила, то тільки того, що великою нелогічністю є доводити, що оскільки x раціональне, тому людство вибере x .

Два недоліки *Путівника* заслуговують на згадку. Порядок викладу ідей у книжці не вельми корисний для них самих. Наприклад, було б ймовірно краще обговорити деякі важливі теми, зачеплені в розділах III і IV, перед викладом аналіз окремих країн однієї за другою у розділі II. Далі, дуже важливе питання характеру причинного зв'язку між економікою та політикою, коротко заторкнуте в кінці розділу III, заслуговує на раніше і повніше обговорення, особливо тому, що позиція Гаврилишина в цій справі обґрунтована.

Другий недолік пов'язаний з цифрами та ілюстраціями в книжці. Деякі з поданих інформацій настільки прості та очевидні (стор. 20), що читач починає підозрювати, чи Гаврилишин не гадав про дітей як про своїх читачів. З другого боку, інші дані досить складні, а інколи плутані. Наприклад, перша ключова цифра на стор. 2 змішує складники суспільного порядку з визначниками ефективності суспільного порядку.

Деякі ідеї *Путівника в майбутнє* вимагають детальнішої розробки, а в деяких випадках можна було б поліпшити їхній виклад. І хоч рецензент цієї книжки не поділяє життєствердного оптимізму автора щодо виглядів на майбутнє, пристрасні рекомендації *Путівника* без усякого сумніву надзвичайно мудрі. На додачу, книжка не тільки містить у собі дуже розсудливий і привабливий план, вона також захоплює, широко задумана, багата на ідеї та спостереження і надзвичайно варта багатьох дальших дискусій та аналіз.

Місце Липинського в українській інтелектуальній історії

Омелян Прицак

I

Під інтелектуальною історією тут розуміється вивчення кодифікованої та систематизованої секулярної думки, висловленої в контексті даного суспільства в формі філософських, етичних, економічних, політичних і соціологічних теорій, а також теорій літературних і мистецьких.

Якщо так розуміти інтелектуальну історію, треба вважати, що діяльність церковників з Могиллянської Академії (17-18 сторіч), і навіть містична творчість Сковороди належать до інтелектуальної передісторії, бо вони спиралися ще на передсекулярні принципи.

Українська інтелектуальна історія як така починається в перших десятиліттях 19 сторіччя, коли дві західні інтелектуальні течії докотилися до Російської імперії — просвічення та романтизм. Хоч прийшли вони на Україну приблизно в той самий час, вони поширилися на різних частинах української території — просвічення — в Малоросії (колишній Гетьманщині), а романтизм — на Слобідській Україні. І до кожної з тих течій пристали різні верстви української шляхти: просвічення промовляло до переконання урядовців і військовиків, тоді як романтизм став справжньою релігією для студентів.

II

Дещо спрощуючи, просвічення було течією західноєвропейської думки в 17 і 18 сторіччях, народженою в Англії і Франції, суттю якої була віра у взаємозв'язок понять Бога, розуму, природи та людини (про останню вважалося, що родиться вона без будь-яких вад і в основному є рівною з іншими). Спільним знаменником усього був принцип упорядкування втілений в законах, розвинених людським розумом; звідси пристає до правних кодексів (наприклад, пруський і австрійський кодекси,

О. Прицак — перший професор катедри української історії ім. М. Грушевського при Гарвардському університеті. Надруковану тут статтю автор прочитав на науковій конференції, присвяченій 100-річчю з дня народження В'ячеслава Липинського, що відбулася 18 грудня 1982 року в Українському Інституті Америки в Нью-Йорку. Авторизований переклад з англійської мови Б. Струмінського. — Ред.

американська конституція, кодекс Наполеона). Економічна теорія просвічення спиралася на ідеї гармонії приватних інтересів, вільної конкуренції і невтручання уряду. Політичну мудрість просвічення відбито в теорії рівноваги держав, встановлюваної на міжнародних конгресах. Історична теорія просвічення віддзеркалювала ідею загального поступу людства до досконалости. Типовими для епохи просвічення були таємні товариства, серед них німецький патріотичний Tugendbund (Союз Чеснот) і англійська Велика Масонська Льюжа, в яких обговорювано та кодифіковано такі питання.

III

У 1781-1785-1802 роках українська гетьманська держава (Малоросія) була введена до складу Російської імперії. Хоч Петро I почав примусову європеїзацію майже на сторіччя раніше, за його царювання імперська еліта інтелектуально лишалася дуже далекою від європейських досягнень. Проте на середину 18 сторіччя з'явився тонкий шар шляхтичів, яких приватно вчили французької, а іноді німецької мови, і розвинулася основа для імперської секулярної літературної мови (наладнання "Questione della lingua").

З приходом нового сторіччя імперських шляхетських старшин вислано до Німеччини та Франції для участі в Наполеонівських війнах. Тому що багато з них знало французьку мову, а деякі вміли також читати по-німецьки, вони вперше (якщо не рахувати дипломатів) ввійшли в безпосередній контакт з європейською інтелектуальною течією, або конкретніше — з просвіченням. Повернувшись додому, деякі з цих старшин-шляхтичів зорганізували патріотичні таємні товариства з наміром здійснити реформи в дусі просвічення в імперії, себто запровадити конституцію та скасувати кріпацтво. Коли ці події не сталися, коли вони втратили надію на те, що Олександр I міг бути цим реформатором, шляхтичі спробували після смерті Олександра I в грудні 1825 року самі захопити владу. Але це повстання "декабристів" закінчилося невдачею.

На Україні таємні товариства виникли ще в 1814 році. Найважливішим витвором українського просвічення був трактат п. з. *Історія русів (Исторія русовъ)*. Тепер досить певно можна сказати, що цей блискучий політичний памфлет, замаскований під козацький літопис 18 сторіччя, був складений десь після Віденського конгресу (1814-1815) і перед 1818 роком (дата найдавнішого відомого рукопису). Науковці приписували його щонайменше десяткові можливих авторів. Це має сенс, бо виглядає, що *Історія русів* була плодом колективної праці членів українського таємного товариства шляхтичів, яке мало два відділення: одне — в

імперській столиці Петербурзі, серед провідних бюрократів українського походження, а друге — в північній, ядерній частині колишньої гетьманської держави (в повітах Новгородсіверському і Чернігівському). Досить назвати серед його членів такі династії політичних діячів, як Гудовичі, Капністи, Миклашевські, Полетики та Ханенки.

Вони безсумнівно мали поважну причину опрацювати спеціальний памфлет в 1815-1818 роках. Найвищі кола імперської шляхти ще вірили тоді, що не за горами час ліберально-просвічених реформ. Виходячи з того, політично настроєна українська шляхта вважала за потрібне забезпечити політичний статус колишньої гетьманської держави (Малоросії) і права та привілеї її народу (себто шляхти), русів (себто українців). Гурток, який кінець-кінцем створив *Історію русів*, вірив — в дусі Віку Розуму — що для вірогідності вона мусить мати якусь "базу", на яку могла б спертися їхня аргументація. Оскільки були деякі труднощі щодо документації, гурток вирішив — на цей раз в дусі романтизму — створити легенду про державний архів Богдана Хмельницького. Богданів син, Юрась Хмельниченко, буцімто віддав його на збереження в якийсь монастир, з якого він перейшов до соборного монастиря в Могилеві на Білорусі, і в час написання *Історії русів*, що буцімто мав бути бл. 1769 року, "історичний" твір, що базувався на цьому архіві, зберігався моголівським архієпископом Георгієм Кониським, шанованим випускником Київської Моголянської Академії. Згідно з легендою, ті неспростовні документи підібрав учень Кониського шляхтич Григорій Полетика, гідний довір'я (і давно покійний) член Законодавчої комісії Катерини II 1767 року.

Ця документація доводила, що русь усе була вільним європейським народом або нацією і що це русь в дійсності зорганізувала першу державу у східній Європі: "Бо відомо, що колись були ми тим, чим тепер є москалі: уряд, першість і сама назва Русь від нас до них перейшли". Татарські наїзди були причиною, яка примусила русь увійти, завжди як вільний партнер, у низку союзів, перше з Литвою, потім з Польщею, і, врешті, з Московщиною, варварською "Великоросією".

Усі ці союзи згідно з *Історією русів* спиралися на двосторонніх договорах, що гарантували права, привілеї та територіальну цілісність Русі-Малоросії, яка, як незалежний партнер, дістала затвердження цих договорів на міжнародних конгресах і цісарів Священної Римської (Німецької) імперії.

Хоч *Історія русів* за зразком справжніх козацьких літописів 17-18 сторіч зосереджує свою розповідь на добі Богдана Хмельницького, вона детально цитує з мнимого першого договору між Литвою та Руссю, себто з Кревської унії Ягайла 1386 року, яка була в дійсності договором між Литвою і Польщею.

Об'єднуючи три політичні концепції і гасла, які розвинулися пізніше — а саме гасло: "рівні з рівними і вільні з вільними", яке виникло під час укладення польсько-литовської Люблинської унії 1569 року, польське поняття "Pacta conventa" з 1573 року і триєдину структуру Речіпосполитої (Польща, Литва і Русь), зформовану Гадяцькою унією 1658 року — *Історія русів* відносить їх усіх разом анахронічно до 1386 року.

Щоб підкреслити міжнародну вагу Малоросії, *Історія русів* вкладає в уста шведського короля Карла XII слова, що він вступив на Україну лише для виконання зобов'язань договору, який його предки уклали з руською нацією, бо Московщина порушила свої договори з Руссю. Він клянеться відновити самостійність і незалежність козаків, себто руси; доказом того є документи, які він підписав з гетьманом Мазепою. Гарантувати їх готові були — за уявними словами Карла XII — провідні держави Європи.

Не місце тут перелічувати всі анахронізми та вигадки *Історії русів*. Важливим є те — і я це підкреслюю — що перша група українських секулярних інтелектуалів — які були також, уживаючи пізнішої термінології Липинського, продуцентами, освіченою шляхтою Малоросії — розглядала минуле своєї батьківщини як минуле незалежної західноєвропейської нації, яка, будучи суверенною державою, забезпечила собі неутралітет політичними союзами з сусідами і міжнародними договорами.

Спадщина цих шляхтичів, які були ознайомлені з тогочасною Європою та розумілися на міжнародних справах і які належали до високопоставленої імперської бюрократії в Петербурзі, займаючи там вищі командні посади в імперській армії, або були землевласниками в Малоросії, дуже важлива для української інтелектуальної історії. Вони створили під впливом просвічення візію Руси, як такої, що була повноправною, незалежною національною державою в сім'ї вільних європейських націй.

IV

Поняття *інтелігенції* є типовим для імперської Росії в тому розумінні, в якому воно ввійшло до російського словника близько 1860 року, хоч сама "інтелігенція" як явище виникла якихось три десятки років раніше, разом з університетською освітою шляхти.

Перші чотири університети імперії (в Дорпаті, Вільні, Харкові та Казані) західноєвропейського типу були засновані Олександром I в 1802-1805 роках. Структура Російської імперії була в основному структурою передсекулярної універсалістичної патримоніальної держави, в якій не було чіткого розрізнення між власністю (*dominium*) та владою (*iurisdictio*), а також була відсутня західня традиція двосторонньої особистої угоди (спадщина фєвдалізму), влада закону (римська традиція, себто

habeas corpus), автономія міст або відокремлення церкви від держави (навіпаки, духовенство було на державній службі). В результаті не витворилися ефективні носії влади, які були б здатні протиставитися патримоніальному володареві і владі з централістичною структурою. Всевадна буржуазія західньої Європи 18-19 сторіч була повністю відсутня в Російській імперії.

Імперські університети західнього типу невдовзі виховали групу молодих освічених шляхтичів, які замість того, щоб вступити на урядову службу або присвятити себе самовдосконаленню, зробили своєю професією інтелектуальну діяльність, ширшою метою якої була праця для цілого народу, особливо для ще закріпаченого селянства імперії.

Незабаром після невдалого грудневого ("декабристського") перевороту в 1825 році ці інтелектуали втратили віру в еволюційний розвиток громадянських свобод в імперії. Вони почали вірити в те, що вони повинні зайняти місце відсутньої в Росії буржуазії і самі кинути виклик царському самодержавству. Вони взяли за виконання цього завдання небезпечним шляхом, єдиним доступним для них. Молоді розгнівані шляхтичі-інтелектуали відчужилися від "декадентського" суспільства імперії і багато з них стали професійними революціонерами. Від початку вони вели свою боротьбу в ім'я абстрактних ідеалів, себто "саме таким способом, яким, на думку Берка [Burke] її ніколи не слід вести".

Оскільки "декадентська" царська держава стала синонімом поняття самої держави, революційна боротьба інтелігенції в Росії й на Україні після 1840 років почала символізувати боротьбу проти держави як такої, незалежно від того, чи діячі з інтелігенції були народниками, романтиками чи соціялістами. Цю важливу тезу можна проілюструвати, посилаючися на погляди Костомарова та Антоновича (народників), з одного боку, та Драгоманова (конституційного соціяліста), з другого.

V

Романтизм досяг України і Росії через новозасновані імператорські університети західнього типу. Малому провінційному місту Харкову (біля 10 тисяч мешканців) судилося стати осідком першого університету на Україні. Цей університет був там заснований з огляду на два випадкові фактори. Поперше, ставши царем, Олександр I зібрав коло себе групу ліберальних шляхтичів-інтелектуалів, наприклад, князя Адама Чарторийського, Ніколая Новосільцова, і уповноважив їх реформувати імперську освітню систему. Подруге, талановитого молодого шляхтича самоука-винахідника, Василя Каразіна, який також належав деякий час до ліберального кола радників Олександра I,

опанувала невідчепна думка заснувати університет у своєму рідному Харкові. Він зібрав потрібні фонди і кінець-кінцем дістав згоду царя. Але цар пішов назустріч бажанню Каразіна з своїх власних міркувань. Малоросійська шляхта не раз виступала з проханням заснувати університет або в давньому осередковій культурі Києві, або в одному з центрів Малоросії, як Ніжин або Батурин. Проте імператорський уряд виступив проти створення університету в цих містах, щоб не викликати роздратування поляків. Князь Адам Чарторийський, куратор Віленського університету та особистий приятель Олександра I, розгорнув ідею польської культурної виключності на Україні в межах історичної Польщі, об'єднаної персональною унією з Росією. Царя абсолютно полонила ця ідея. Оскільки Харків містився далеко на сході і ніколи не був під польським пануванням, Чарторийський підтримав план Каразіна. Незабаром до Харкова з Німеччини та Франції була спроведжена ціла плеяда першорядних науковців, які принесли з собою німецький романтизм. Два німецькі мислителі мали особливий вплив на перещеплення західних ідей до Харкова. Це були Гердер і Шеллінг.

Йоганн Готтфрід фон-Гердер (1774-1803) народився в східній Пруссії, навчався в Кенігсберзі в Іммануеля Канта, а пізніше став професором у Єні, тодішньому центрі поетів і філософів, згуртованих навколо Йоганна Вольфганга фон-Гете.

Це Гердер підкреслював роллю почуття і уяви в довільному протиставленні логіці та розумові. Для Гердера справжнім засобом передання думки було почуття (Gefühl), яке він порівнював до чуття дотику і яке, як пізнавальний акт, на його думку було можливе тільки за посередництвом рідної мови. У стародавній "нецивілізований" період свого розвитку, твердив Гердер, поезія кожного народу виступає в своєму найчистішому, найсильнішому і найсвоєріднішому виді. З цієї скарбниці національного досвіду і мовних можливостей повинні черпати свою творчість пізніші поети.

Ідеї Гердера були особливо популярні серед українців (та інших слов'ян) у яких була недорозвинена література рідною мовою, але високорозвинена народна поезія.

Для українського інтелектуального розвитку було знаменним те, що в 1769 році Гердер відвідав Україну, після чого написав таке "пророцтво" в *Щоденнику моїх подорожей*: "Україна стане колись новою Грецією; прекрасне підсоння цієї країни, весела вдача людей, їхній нахил до музики та родюча земля — все це пробудиться. Зі стількох малих племен, якими в минулому були греки, постане велика та культурна нація, а її межі простягнуться до Чорного моря, а звідти — на дальший світ".

Фрідріх Вільгельм Йозеф фон-Шеллінг (1775-1854) був

студентом Фіхте в Тюбінгені, але тоді як Фіхте вбачав добре обізнаного та вольового суб'єкта центром усього існування, Шеллінг підкреслював самоіснування об'єктивного світу. Великим внеском Шеллінга була його ідея єдності всіх сил природи та єдності гуманітарних і точних наук. Такі теорії прокладали шлях ідеї еволюції. Шеллінг, однак, підпорядковував природу розумові. Його популярність у Російській імперії була величезна. "Я завдячую Шеллінгові", писав І. Ф. Одоєвський, "свою теперішню звичку узагальнювати навіть найменш важливі події та найнезначніші явища, які зустрічаю".

Михайло Максимович, який перший розвинув аналітичну методу вивчення історії України та став першим ректором Київського університету (заснованого 1834 року), був справжнім послідовником шеллінгянства.

Близько десяти років після заснування Харківського університету більшість його професорів у ділянці гуманітарних і суспільних наук пішла на села збирати єдину "справжню" поезію (за Гердером), себто народні пісні, і незабаром почали писати власну поезію. Цій професорській поезії, що дістала назву харківського романтизму, належить спеціальне місце в новітній українській літературі. Вона допомогла створити нову українську літературну мову, базовану майже виключно на новітніх лівобережних говорах. Сталося так тому, що професори, як українського, так і неукраїнського походження, не були прив'язані до традиційної української культури, осередком якої були Київ і Малоросія, і не знали її. Таким чином виникла велика прірва між українською літературною мовою 17-18 сторіч і новою мовою другого десятиліття 19 сторіччя. Цього можна було б безперечно уникнути, якби це відродження, яке постало в 19 сторіччі, відбулося не на харківській *tabula rasa*, а в історичному Києві.

Місцева географічна назва *Україна* (скорочено замість *Слобідська Україна*), яка була занесена в район Харкова в 1630 роках з київської України, тепер була прийнята стосовно нової слов'янської літературної мови. Назва *Україна* мала незабаром замінити історичні назви *Русь* і *Малоросія*. Але перш за все на Слобідській Україні і в Харкові не було традиції малоросійської гетьманської держави. Автори *Історії русів* мали передчуття того, що заміна історичної і політичної назви держави (*Малоросія*) географічною назвою в значенні "погранична земля" (*Україна*) мала б дуже прикрі наслідки, а саме втрату поняття історичної *структурно* окресленої держави, і тому вони дуже різко виступали проти цієї нової назви.

На жаль, їхні побоювання виявилися обґрунтованими.

VI

Найважливішим вихованцем Харківського університету (випуску 1837 року) був історик Микола Костомаров. Крім багатьох монографій з історії України та Росії, він уперше дав наукову розробку поняття двох "руських" народностей — української та російської. Згідно з романтичними поглядами Костомарова визначальною рисою українського національного характеру є демократизм, на протилежність до російського деспотизму та польського аристократизму. Він твердив, що "південних русів [себто українців] характеризує перевага індивідуальної свободи, а великорусів — перевага спільноти". Ця українська риса тепер, одначе, існує лише в українському селянинові, бо козацька верхівка зденаціоналізувалася. Таким чином, єдиним предметом історії України повинен бути цей простий селянин, його бажання та прагнення. Отже Костомаров попросту замінив поняття держави як єдиного можливого предмету історії з погляду *Історії русів* своїм поняттям етнічної *communitas*. Симптоматично, що, вирішивши написати монографію про Богдана Хмельницького, Костомаров, хоч спершу "думав поїхати до Петербурга працювати в публічній бібліотеці" (над дослідженням документів), вкінці "вирішив залишитися на деякий час у Малоросії, щоб вивчити докладно людей, відвідати місця, в яких діяв Хмельницький, і зібрати легенди, збережені про нього та його епоху".

Костомаров був дуже впливовий як письменник. Його українські послідовники (більшість яких були шляхетського походження) піднесли ідеалізацію українського селянства до рівня єдиної національної справи, тим самим відчужуючися від покоління своїх батьків і від консервативної більшості шляхти, а також від верстви міщан нового типу, яка якраз у той час формувалася.

Це звеличування селянства було правдоподібно викликане почуттям вини. Костомаров був незаконним сином російського дворянина і української кріпачки. Його батько помер трагічно від рук своїх збунтованих кріпаків, і Костомарова виховала його мати-кріпачка.

VII

Дивно, що подібна особиста історія переслідувала молодшого товариша Костомарова, пізнішого провідника правобережного народництва Володимира Антоновича (народженого 1834 року). Будучи незаконним сином польської шляхтянки і угорського шляхтича-музики, він був усиновлений своїм вітчимом, зубожілим

білорусько-українським шляхтичем Броніфатієм Антоновичем. До 1860 року Антонович брав активну участь у діяльності польських студентських організацій; потім він покинув польський табір і вирішив стати українцем, так пояснюючи це рішення: "Я побачив", писав він у *Моїй сповіді*, "що польський шляхтич, житель південної Руси, має тільки дві можливості до вибору перед трибуналом свого сумління. Одна — це любити народ, серед якого живе, перейнятися його інтересами, повернутися до національності, яку його предки покинули колись, і, наскільки це можливо, невисипуючо працюю та любов'ю відшкодувати народові за зло, вчинене йому, [...] і за непошану до його релігії, звичаїв, моральності і особи [...] Друга можливість, яку можна вибрати [...] — це еміграція на польську територію [...], щоб було на одного паразита менше [...] Я, звичайно, вибрав перше, бо, хоч як би мене сильно не зіпсували шляхетська освіта, звичаї і мрії, мені було легше з ними розлучатися, ніж з народом, серед якого я виріс, який я знав [...], який я, одним словом, полюбив більше, ніж мої шляхетські звички та марення". Подібно до Костомарова, прийняття Антоновичем українськості означало розрив зв'язків з шляхтою, бо він визнавав радше ідеологію ренегатства, ніж українізації власної шляхетської кляси. Антонович став провідником руху української народницької інтелігенції ("Громади") в останні три десятиліття 19 сторіччя.

Треба нарешті виправдати ту кривду, що її заподіяли Костомаров і Антонович, два головні ідеологи українського народництва. Їхнє несправедливе обвинувачення, що українські вищі кляси покинули український народ, себто ідеалізоване українське селянство, мало тяжкі наслідки для нації, особливо під час революції 1917-1920 років. Українські народники типу Костомарова та Антоновича через свою етноцентричну манію виняткової ролі селян в українській громадській структурі були відповідальні за відчуження українських вищих кляс, буржуазії, а також промислових робітників, що саме формувалися як кляса.

Антонович не міг надати своєму антиструктурному українству типу *communitas* політичної ролі. На протигагу тезі *Історії русів* Антонович приймав, що існує своєрідно український історичний процес, характеристичною прикметою якого є нездібність створити власну структуру, себто еліту (через надмірно розвинений демократичний інстинкт), вищу цивілізацію або державу. З тих причин українці повинні залишитися назавжди аполітичною народністю в складі Російської імперії, хоч і з власною селянською культурою.

Він писав:

У той час як на протязі сторіч великорус прикладав усі свої сили, щоб створити сильний політичний організм, малорус не тільки

не виявив ніякої турботи про це, але й ніколи не продемонстрував прагнень до політичної незалежності. Входячи по черзі в склад литовської, польської та російської держав, він визнавав і шанував владу кожної з них.

Ні прагнення одиниць, ні корисні політичні обставини, ні навіть почуття своєї сили після перемоги ніколи не спонукували малоруса шукати можливостей самостійного існування чи хоча б використувати з цієї нагоди. Досить пригадати кілька історичних прикладів (Михайло Глинський, Хмельницький, Мазепа), щоб переконатися в тому, що ідея політичної самостійності ніколи не знаходила відгомону в душі південно-руського народу. Навіть запорізька громада, розташована далеко в степу, ніколи не пробувала стати самостійною [...] Не зважаючи на свою крайню байдужість до політичної самостійності, не зважаючи на свою повну готовність визнати та шанувати владу [чужої] вищої державної влади, малоруський народ усе дуже активно боровся за свої громадянські ідеали стосовно внутрішнього ладу в своїй країні [...], а саме: рівні права всіх перед законом, відсутність клясових різниць, громадське керування справами країни, свобода релігійного сумління, право на розвиток і вдосконалення національних інституцій і застосування виборної засади правління [...]

Малоруська література ніколи навіть не натякала на політичний сепаратизм і завжди вважала цей мотив чужим.

Таким чином Антонович цілковито відокремив своє культурне українофільство від якихнебудь політичних понять чи дій. В результаті суспільно активну українську молодь другої половини 19 сторіччя привабили російські революційні гасла, і вона була втрачена для української нації.

VIII

Молодший приятель Антоновича, лівобережний шляхтич Михайло Драгоманов (народжений 1841 року), відмежувався від аполітичного "українофільства" Антоновича. Він постійно наполягав на тому, що всі політичні рухи на Україні мусять мати український національний характер і що українці (яких він також уважав за виключно "плебейську націю") мають право на повну рівність.

У центрі Драгоманівської політичної системи був лібералізм англійського типу; його гаслами були громадянські права і конституціоналізм. Він виступив проти революції як засобу політичної реформи і наполягав на тому, що рівноправність кожної особи перетворює лібералізм у демократію. Він перейняв від Прудона недовір'я до політичної влади, висловлене в девізі "свобода на протипагу до уряду", безумовно під впливом свого власного досвіду з самодержавною Російською імперією. Виступаючи проти націоналізму як політичної доктрини, Драгоманов про-

понував (нездійсненну) ідею федералізму (Вільна Спілка) і культури як ідеальної республіканської системи, вільної від шовінізму.

Ми признаємо не тільки право живих груп людей, в тім числі й національних, на автономію, а й безмірні користі, які виносять люди від такої автономії. Тільки ми не можемо шукати собі провідних думок для громадської праці культурної, політичної і соціальної в почуттях і інтересах національних, бо інакше ми б заплутались в усяких суб'єктивностях, в лісі історичних традицій і т. д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових выводах і інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий себе сам виразно протиставля людськості, або космополітизму.

Драгоманов ставив особисту і соціальну свободу свого народу вище досягнення державности:

Безперечно, українці багато стратили через те, що в ті часи, коли більша частина других пород людських в Європі закладали свої держави, їм не довелось того зробити. Як там не єсть, а своя держава, [...] єсть для людей спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі. [...] Тільки ж [...] повстання проти Австрії й Росії, таке як робили за свою державну спільність італійці за поміччю Франції — для нас річ неможлива. [...] Далеко можливіше для українців добиватися в тих державах, під котрими вони тепер, усякої громадської волі за поміччю других пород, котрі теж піддані тим державам.

Ототожнюючи українську націю з народними масами (на противагу *Історії русів*), Драгоманов робив висновок, що вони більше зацікавлені в соціальних справах, ніж у власній державности:

Наша нація була найближча до державности за часів козацької революції Хмельницького в середині 17 сторіччя. Величезна територія обабіч Дніпра, від Батурина над московським кордоном по Вінницю на Поділлі була тоді зорганізована в козацьку республіку, а загоны козаків і селянських повстанців можна було зустріти аж у Надвірній в Галичині. Але навіть тоді народні маси більше цікавилися економічними і соціальними питаннями, ніж національними. Навіть у козацьких думках, співаних професійними кобзарями, знаходимо менше про релігію, націю і державу, ніж про те, наприклад, "як жиди всі ріки і шляхи заорандовали". У простих піснях, співаних селянами по всій Україні, державний діяч Хмельницький ледве згадується, тоді як широко вихвалюється в них Нечай, представник селянських інтересів. Поділ козацької республіки між Московщиною, Польщею і Туреччиною в 1667 році та кристалізація аристократії в тій частині козацької республіки, яка ще проіснувала сто років на Лівобережжі під царською опікою, неминуче послабили ще більше ідею нації та держави і зміцнили соціальні та економічні мотиви. Саме з такою орієнтацією наш народ увійшов у нову епоху історії в другій половині 18 сторіччя.

Поняття примату української державности як передумови існування української нації було знов уведене як предмет інтелектуальної дискусії тільки В'ячеславом Липинським.

Для Липинського держава була найважливішим явищем людського суспільства: "Нацією я називаю продукт оцього складного взаємовідношення держави і громадянства. Нація — це реалізація хотіння до буття нацією. Коли нема хотіння, виявленого в формі ідеї — нема нації. Але так само нема нації, коли це хотіння і ідея єсть, але воно не реалізується в матеріяльних формах держави".

Він визначає взаємозв'язок між цими трьома сутностями так: держава — це немов би батько, громадянство (суспільство) — це неначе мати, а нація є якби дитиною, себто плодом обох.

Як історик, вихованець польської позитивістичної історичної школи з осередком у Кракові, Липинський привів українську історіографію до зворотного пункту, до перелому за висловом Івана Кривецького. Він показав, що Хмельницький був не тільки переможним провідником мас, але й державним діячем, який разом зі своїми товаришами з політичної шляхти, будував нову державу у східній Європі. (Можна тут зазначити, що Липинський переоцінював Переяславський договір 1654 року і недооцінював Гадяцьку унію 1658 року, хоч остання могла бути кращою ілюстрацією позитивного творчого підходу шляхти.)

Як соціолог і політичний теоретик, Липинський розвинув поняття, які мають не тільки велику теоретичну вартість, але також важливі практичні наслідки. Особливу вагу має його концепція політики як науки і мистецтва одночасно, його класифікація політичних устроїв, його теорії аристократії та ролі монархії та його критична оцінка демократії в дії. Все те було вступом до його головної турботи: як відбудувати українську державність, перетворити українців у державників та вивести їх зі стану "бездержавної нації". Але ці аспекти праці і думки Липинського будуть розглядатися в окремих доповідях на цій ювілейній конференції, отже я стримаюся від їхнього обговорення тепер.

Торкнуся, одначе, коротко двох останніх моментів: чому Липинський був здатний ввести наново поняття державности і яке його місце в українській інтелектуальній історії?

Мені здається, що були дві причини повернення Липинського до концепції української держави. Поперше, він ніколи не був членом *відчуженої* інтелігенції. Він усе твердив, що його першим покликанням було хліборобство, що він був матеріяльно незалежним продуцентом. Це саме можна сказати про авторів *Історії русів*, що теж були продуцентами в розумінні Липинського. Подруге, Липинський, законнонароджений, не мав комплексу відрази до класи своїх батьків. На відміну від Антоновича, він не тільки не намагався

покинути свого шляхетного статусу і відійти від своєї кляси, але, більше того, поставив собі за мету повернути своїх клясових братів до національності їхніх предків, кинувши їм виклик стати на службу українського народу і дати йому вищу верству, якої йому бракувало.

Оскільки поняття державности було дуже сильно закорінене в польській національній свідомості, Липинський, не будучи зрадником своєї кляси, ані інтелігентським шизофреніком, міг використати це для прищеплення своїм українським землякам чогось дуже цінного, що вони втратили після *Історії русів*: розуміння унікального значення і вартости державности. Доля позбавила Липинського шанси бачити дозрівання плодів свого інтелектуального труду. Вже за два роки після видання його епохальної збірки *Z dziejów Ukrainy* вибухла Перша світова війна. Після короткої доби української державности, якої Липинський був активним співучасником як дипломат, Україні була накинута чужа радянська система. Праці Липинського були там заборонені, і він не міг мати належного впливу на тамтешнє суспільство.

Деякий час здавалося, що міжвоєнна Галичина зі своєю п'ятдесятирічною традицією австрійського конституційного правління буде пробним каменем деяких його політичних теорій. Та незабаром розгніване молоде покоління українців, яке обвинуватило покоління своїх батьків за невтримання самостійности Західньоукраїнської Народної Республіки, звернулося до Дмитра Донцова, типового представника імперської російської інтелігенції, і стало палкими поклонниками його різновиду націоналізму.

Кожне відродження українського інтелектуального життя, байдуже, чи в діаспорі, чи на рідних землях, мусить знов звернутися до Липинського, великого носія і продовжувача — хоч несвідомого — ідеї української державности, зформульованої вперше в *Історії русів* і будувати далі на його досягненнях.

ЗАХІДНЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ТА РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ

ПРОЧАНИ, ЖЕРТВИ ОБМАНУ ЧИ ТВОРЦІ «ШЛЯХЕТНОЇ
БРЕХНІ»?

Володимир Нагірний

Протягом кількох десятиліть поважна частина західньої інтелігенції захоплювалася Радянським Союзом, безкритично оцінюючи та схвалюючи його суспільний та політичний лад. Хоч за останні роки появилася низка студій про цей сумний епізод новітньої історії, його інтелектуальні та моральні наслідки залишаються недостатньо дослідженими. З загального погляду цей епізод ставить подвійну проблему стосунків між ідеологією та суспільним знанням, як рівнож між ідеологічною відданістю та моральною відповідальністю. У вужчому сенсі він вимагає в'яснення гнітюче наївного розуміння сталінського режиму, що його західні інтелігенти з такою послідовністю пропагували після відбутих прощ до Радянського Союзу. Якщо судити по їхніх виданнях, то ледве чи можна вважати їх тільки за наївних прочан, що горіли бажанням відвідати соціалістичні храми та поклонитися їхнім кремлівським творцям. Радше як прочани ці західні інтелігенти жертвували своїм талантом, відповідальністю, ба навіть сумлінням, замовчуючи злочини та жорстокості радянського режиму. Вони вважали жертв злочинцями, а злочинців "правними реформаторами"; вони також представляли донощиків НКВД як *concierges*, а терор ГПУ як "енергійну діяльність"; врешті, вони прославляли в'язниці та каторги, приписуючи їм виправний та виховний характер. Їхні відвідини Радянського Союзу не були тільки *peregrinatio*, себто подорожжю побожних прочан до святих місць та храмів. Вони відвідували Радянський Союз передусім як інтелігенти — вчені, літератори, журналісти, — запевняючи себе та своїх читачів, що привозять факти, статистичні зведення та інші вірогідні свідчення, радше, ніж повчальні легенди про чуда та інші благочестиві меморабілії. Правдоподібно тому вони запевняли своїх читачів, що представляють об'єктивно суспільний устрій СРСР так, як він "існує сьогодні".¹ Деякі з них вдавалися навіть у

1. Sidney and Beatrice Webb, *Soviet Communism: A New Civilization* (1936), т. I, стор. 12.

методологічні екскурсії, коли писали, що:

Правда про Росію є багатобічна. Немає автора, хто б представив дійсність в цілості. Кожний автор дивиться на явища з становища своїх понять, переконань, бажань та почувань.²

Інші пригадували читачам, що існують "різного роду факти" та що можна доказати все можливе, спираючися на відповідні факти, навіть, коли це роблять "чесні люди", переконані, що "представляють дійсність такою, якою вона справді є". Ще інші, посиляючися на прохання Сталіна, обіцували говорити "всю правду" про радянське життя. Одначе, не зважаючи на всі ці обіцянки, їхні праці дослівно рясніють обманливими твердженнями, наївними спостереженнями та звичайними вигадками. Деякі з цих інтелігентів повторювали в добрій вірі кожен абсурд кремлівських інформаторів — від неймовірних саботажів до масової реабілітації звироднілих злочинців.

Ця довірлива настанова західних інтелігентів до радянської дійсности нагадує в дечому релігійних прочан давнього минулого та тих "простих людей" Монтена, що вірили в чуда та "бачили те, що не могли бачити".³ І все ж таки слід обережно користуватися такого роду аналогіями. Релігійні прочани надавали значення чудесним явищам передусім тому, що ці явища як факти становили невід'ємну частину їхньої віри. Саме тому вони могли вірити навіть в абсурдні речі, про що зрештою так радо нагадували раннім християнам поганські вчені. Натомість ідеологічні прочани двадцятого століття, як запевняє нас один автор, були "синами і дочками епохи просвітництва"⁴ — носіями науки та прогресу, що уболівали над долею мас та дивилися на них як на жертв релігійних вірувань та забобонів. Не зважаючи, одначе, на їхні "просвіщені" уми, ідеологічні прочани не тільки не зуміли збагнути дійсности радянського життя, але також приписували йому неіснуючі властивості (універсальне самоврядування, пряма демократія), як також чудесні досягнення (створення нової людини, перетворення в'язниць на освітні установи). Подібні відкриття довели їх до того, що вкінці Радянський Союз не лише символізував соціалістичне царство, але й утотожився з ним. Отже, те, що західні інтелігенти прославляли в країні рад, переходило межі "вірувань та символів, що стосувалися святих місць".⁵ На відміну від релігійних прочан, які ледве чи сподівалися знайти "царство

2. Albert Rhys Williams, *The Soviets* (1937), стор. 526.

3. *The Essays of Montaigne* (1925), т. I, стор. 131.

4. David Caute, *The Fellow-Travelers* (1973), стор. 3.

5. Paul Hollander, "The Ideological Pilgrim," *Encounter*, листопад 1973, стор. 4.

Боже” в Єрусалимі чи Римі та прощі яких до святих місць зміцнювали їхню віру в релігійне вчення, ідеологічні прочани до Радянського Союзу не лише поклонялися кремлівським вівтарям, але також прославляли радянське суспільство — його інституції, його свободи, його в'язниці, його ГПУ та НКВД, включно з самим Сталіном та його опричниками. Коротше кажучи, вони прославляли дійсність радянського життя, хоч, правда, ідеологічно спотворену. Деякі з цих інтелектуалів стали до такої міри жертвами власних сподівань, що дивилися на суспільний та політичний лад СРСР як на втілення власних ідеологічних мрій та надій. У тому сенсі ідеологічні прочани до Радянського Союзу відрізнялися від релігійних прочан до святих місць. Що Єрусалим мав передусім символічне значення, вказує хоча б пригадка св. Єремії, що шлях до неба можна так само знайти легко в Англії, як в Єрусалимі. Якщо цей "людський Єрусалим" зворушував побожних прочан, то передусім тому, що багато історичних подій в цьому Єрусалимі стосувалися "Божого Єрусалиму". Не менш важливим є тут факт, що релігійні прочани навіть давнього минулого усвідомлювали різницю між "святою вірою" та "руками грішників", на що так влучно вказує зауваження Монтена:

Коли король татарів, перейшовши у християнську віру, забажав поїхати до Ліону, щоб поцілувати ноги папи та побачити на власні очі святість нашого життя, наш добрий св. Люї відмовив його зі страху, що наш легковажний спосіб життя тільки підірве його відданість святій вірі. Хоч, правда, дещо пізніше, в випадку з іншою людиною, що поїхала до Риму з тією самою метою, сталося що інше. Спостерігаючи розгнuzданість ієрархів та звичайних людей того часу, він ще з більшою відданістю прийняв нову віру, оскільки він наочно переконався, до якої міри та віра мусить бути сильною та святою, щоб зберегти свою повагу та славу в руках грішників та внутрішнього розкладу.⁶

Було б помилкою вважати, що кремлівські пропагандисти зуміли обдурити західних прочан, чи принаймні скріпити їхнє прихильне наставлення, завдяки витонченій пропаганді та обману. Не можна заперечити, що деякі з наївних стали жертвами такого обману. Одначе, ми маємо тут справу з інтелектами — соціологами, істориками, знавцями політичних наук та іншими компетентними спостерігачами, а не наївними прочанами, що приймали в добрій вірі кожну кремлівську нісенітницю. На особливу увагу заслуговує тут також факт, що деякі західні туристи відносно легко розпізнали обманливі трюки кремлівських пропагандистів. Більше того, вони були свідомі, що відпо-

6. *The Essays of Montaigne*, т. II, стор. 188.

віді тих пропагандистів часто не мали "нічого спільного з фактами".⁷ Книжка Ситрина, наприклад, розглядає якраз ту "огидну практику" радянських пропагандистів. Хоч Ситрин не претендує на роль ерудита, на що він сам вказує, все ж таки його критичний підхід до радянських інформацій, як також почуття відповідальности, присоромлюють тогочасних ерудитів Кембріджу та Лондонської економічної школи.

Було б так само непереконливим твердити, що сам брак вірогідних фактів, не кажучи вже про труднощі їхньої перевірки, принаймні утримали західних інтелігентів від покvapної оцінки різних аспектів радянського життя. На жаль, вони ставили під сумнів передусім ті інформації, що не вкладалися в їхню величну візію радянського суспільства. Крім того, вони робили це в формі та в маштабах, що залишається неперевершеними в інтелектуальній історії Заходу. Вони підривали довір'я до тих авторів, що наслідувалися говорити про терор та насильства режиму; вони обвинувачували в необ'єктивності тих, хто вказував на масові табори праці; вони знецінювали кожну новинку, що приходила з Риги, Букарешту, Варшави та інших джерел "антирадянської агітації", цитуючи з задоволенням президента пресового агентства ЮПіЕй (УРА), що:

Консервативна оцінка головного кореспондента УРА вважає 95% всіх російських новинок, що походять з Риги, Гельсінґфорсу, Букарешту та Варшави, за неправдиві та обманливі. Букарешт та Варшава правдоподібно ведуть в тому. Кожну новинку, що походить з тих джерел, слід приймати з найбільшою резервою — з такою самою резервою стосовно фактів, з якою приймаються дитячі казки Ганса-Крістієна Андерсена.⁸

Деякі з західних інтелігентів дослівно обурювались на саму згадку, що держава, *raison d'être* якої є "інтереси правлячої кляси пролетаріату" та в якій ті, що працюють користуються "упривілейованим становищем", могла б вдаватися до насильних заходів чи втримувати для них табори праці. На їхню думку, ці критики радянської системи, що поширювали "фантастичні чутки" про табори праці, не розуміли радянської політики стосовно кляси куркулів; що гірше, вони займалися безвідповідальними припущеннями, що не мали жадного фактичного обґрунтування. За винятком малого числа куркулів (від ста тисяч до кількох сот тисяч), які займалися саботажем та насильством, всі інші мали кілька можливостей до вибору. Вони могли одержати земельний приділ в місцевостях, до яких призначив їх уряд; вони могли тво-

7. Sir Walter Citrine, *I Search for Truth in Russia* (1937), стор. 232.

8. Joseph Freeman, *The Soviet Worker* (1932), стор. 252-253.

риту власні колгоспи без жадного примусу; та врешті, якщо вони рішилися кинути хліборобство, то могли це вдіяти, стаючи міськими робітниками. Тільки "злочинців" між селянами — всіх цих "шкідників" та "заколотників спокою" — було насильно забрано з їхніх господарств на прохання сільських бідняків. Таке насильне виселення, як нас інформують ці автори, не слід уважати крайньою акцією "містично-всемогутнього ГПУ", але радше акцією бідних селян, що під час сільських зборів приготували списки злочинців та зверталися до уряду з проханням депортувати їх. Із свого боку, представники уряду настільки дотримувалися "соціалістичної законності", що вони перевіряли кожний список, приготований селянами.⁹

Навіть коли ці автори не заперечували існування таборів праці, вони виправдували їх радянською криміналістикою, за якою в'язні вважалися "нещасними людьми", слабості яких слід виправити та з поворотом до суспільства дати їм можливість стати повноцінними громадянами. В жадній іншій ділянці адміністрації, запевняє нас Ласкі, радянський успіх не є драматичнішим, ніж в ділянці злочинства. На це вказують хоча б такі факти, що "колишні злочинці стали добрими інженерами, правниками, урядовцями, а деякі з них вступили в лави Червоної армії та комуністичної партії".¹⁰ Радянські в'язниці, на думку тих інтелігентів, представляли собою: а) медичні центри (де в'язні знаходилися під опікою лікарів та психіатрів); б) освітні установи (в яких в'язні поповнювали свою освіту); в) та фахові школи (в яких в'язні набували знання з різних галузей промисловости та торгівлі). "Жадний в'язень, — запевняє читачів один з них, — не залишає в'язниці неписьменним чи без фаху".¹¹

Це правда, що радянська практика в цій сфері залишала бажати кращого, принаймні в таких віддалених місцях, як острови Північного моря (Соловки), на які вислано під кінець 1920 років тисячі "контрреволюціонерів" та "впертих селян". Тяжкі "кліматичні умови, — як Вебси зауважують, — разом з нелюдною адміністрацією сприяли всяким надужиттям".¹² На щастя, продовжують вони, офіційна перевірка тих таборів органами ГПУ в ранніх 1930 роках усунула існуючі недоліки шляхом "поголовної ліквідації" вартових та адміністраторів. На базі подібних інформацій Вебси радо повідомляли, що після 1930 року в'язнів "більше не карали, не катували, не вбивали".¹³ Крім того, твердили ці автори,

9. William Mandel, *A Guide to the Soviet Union* (1946), стор. 100.

10. Harold J. Laski, *Law and Justice in the Soviet Union* (1935), стор. 26.

11. Freeman, *цмт. праця*, стор. 263.

12. S. and B. Webb, *цмт. праця*, т. II, стор. 584.

13. Там таки, стор. 587.

органи ГПУ свідомо перебільшували своє "жорстоке поводження" з в'язнями, поширюючи часто всякі "фантастичні вигадки", щоб в цей спосіб залякати в'язнів чи примусити їх до співпраці. Та всі ці надужиття ГПУ в минулому — терор та насильство — в жадному разі не применшують "конструктивної праці" ГПУ в галузі в'язничної реформи, що в своєму "досягненні ідеальної опіки над злочинцями" залишається неперевершеною у світі. Стосовно тих реформ та досягнень ГПУ між західними шанувальниками Радянського Союзу існував тільки один погляд. "Болшево громада праці", заснована ГПУ, викликала тільки захоплення та похвалу; протягом майже одного десятиліття вона була центром уваги, якщо не головним чудом в соціалістичному царстві. Як малі діти, що вперше побачили Дізнленд, ці західні відвідувачі втрачали всяке почуття міри, побачивши той чудесний "реабілітаційний центр" з його відкритим виглядом, тенісними кортами, свободою руху та самоврядуванням. Професор Гроссе з Франції говорив за всіх інших, коли писав, що

Здалека "Болшево" — це парадокс; зблизька, одначе — це зворушливе місце. Відважитися дати повну свободу тим, хто її найменше заслуговує — це відважний крок. Але він був успішним.¹⁴

Після відвідин другого "зворушливого місця" на Україні М. Гіндус мав неабиякі труднощі повірити, що він знаходиться у в'язниці.

Вона не виглядає, не створює враження, ба навіть не має запаху в'язниці. Немає тут ні стіни, ні барикади, ні якогонебудь забезпечення, крім кількох дротів. Немає тут ні одного солдата з рушницею та багнетом, як це буває на вході в кожную державну установу в Росії. Немає тут ні великих воріт з важким замком та сторожем з важким ключем на важкому ланцюгу, що спокійно відчиняє та зачиняє ворота, дозволяючи людям входити та виходити. Немає тут найменшого натаку на гострий режим, примус чи насильство.¹⁵

Ці два "зворушливі місця" не були винятковими; навпаки, органи ГПУ створили сотні подібних інституцій не тільки у міських центрах, але також по селах. Такі "громади праці" чи "колонії" мали в майбутньому заступити старі царські в'язниці. "З 468 центральних в'язниць царського режиму тільки 123 залишилися чинними".¹⁶ Саме слово в'язниця замінено словом "исправдом", наголошуючи тим факт, що: "Помста, кара, тортури, суворість чи зневага не мають місця в цій системі".¹⁷

14. *Moscow Daily News*, 19 травня 1934.

15. Maurice Hindus, *The Great Offensive* (1933), стор. 293.

16. Williams, *цит. праця*, стор. 428.

17. Hindus, *цит. праця*, стор. 305.

Крім в'язничних реформ, органи ГПУ завідували також великими будівельними проектами, дозволяючи в цей спосіб ворогам революції, як рівнож звичайним злочинцям, реабілітувати себе шляхом праці. "Цей останній приклад конструктивної діяльності ГПУ, — на думку Вебсів, — захопить кожного американського та англійського знавця громадських установ ще більше, ніж реформа в'язниць та опіка над малолітніми злочинцями".¹⁸ Будова Біломорського каналу служила як приклад творчої діяльності ГПУ, оскільки вона пов'язувала з успіхом "реалізацію великих проєктів" з "реабілітацією людей". Це досягнення ГПУ — реформа в'язниць та реабілітація злочинців — було джерелом особливого задоволення між західними інтелігентами. Разом з колективізацією та епохальною сталінською конституцією, та діяльність ГПУ становила одну з основних прикрас нового суспільного устрою. Стрейхі був настільки захоплений шляхетним внеском ГПУ в розвиток прогресивної криміналістики, що він обвинувачував тих, які не відрізняли ГПУ від царської Охрани в непоправній політичній анальфabetності.¹⁹ Бо хоч смерть Кірова та зв'язані з нею судові процеси творили враження на Заході, що радянське суспільство знаходиться в атмосфері зрад, вбивств та чисток,

...фактично цей погляд надто поверховий, бо хоч решта світу хворобливо цікавилася судами та чистками, виключаючи все інше, тільки малий відсоток населення був вплутаний в тому. Під час судових процесів над зрадниками Радянський Союз переживав один з найбільших тріумфів планування. В той самий час як репресії зростали над невеличкою меншістю, велика більшість населення втішалася добробутем та свободою.²⁰

Не зважаючи на терор та репресії, Радянський Союз не лише забезпечував свободу для великої більшості населення, але також втішався його підтримкою, оскільки чотири п'ятих робітників схвалювали "енергійну діяльність" ГПУ та "пильність" НКВД. Професор Дейвіс був настільки захоплений "пильністю" НКВД, що він робив компліменти його представникам. "У кожному випадку, — запевняв Дейвіс, — я бачив, що НКВД складається з надзвичайних людей та кваліфікованих провідників з талантом".²¹ Хоч деякі радянські громадяни боялися НКВД, звичайні робітники та селяни дивилися на нього так, як пересічний мешканець Лондону на Скотленд Ярд.

Можна легко розпізнати шабльонний підхід, що ним західні

18. S. and B. Webb, *цит. праця*, т. II, стор. 589.

19. John Strachey, *The Theory and Practice of Socialism* (1936), стор. 220.

20. Jerome Davis, *Behind Soviet Power* (1946), стор. 30.

21. Там таки, стор. 29.

поклонники Радянського Союзу користувалися, оцінюючи доказову вартість фактів щодо його суспільного та політичного життя. Якщо ці факти в якійнебудь мірі загрожували хвилюючій візії радянського суспільства як "першої соціалістичної системи", то ставилася під сумнів або сама їхня вірогідність, або упереджений характер їхніх джерел. Більшість bona fide доказів про страхіття каторжної праці та масового голоду під час колективізації вважалися обманливими передусім тому, що їхнім джерелом були радянські втікачі, консервативні члени парламента, прихильники "холодної війни" та інші антирадянські пропаґандисти. Всі ці групи людей не лише підозрівалися в упередженні, але, подібно до їхнього літературного протагоніста з роману Сімон де Бувуар *Мандарини*, їх також обвинувачувано в поширенні "брудних історій" про радянське суспільство та його політичних діячів. Не більше вартісними були для них свідчення колишніх в'язнів та жертв ГПУ, особливо коли ці свідчення показували в темному світі "реабілітаційну" діяльність ГПУ. Свідчення поодиноких в'язнів, як рівнож польських полонених, що виїхали на Захід під час війни, вважалися як правило упередженими та корисливими. Справді показовими в тому випадку були аргументи, що на них ідеологічні апологети Радянського Союзу покликалися, критикуючи унікальний документ тридцятих років — збірку листів каторжників, що вмирали з холоду та голоду. Крім даремних прохань про поміч, ці листи зображують страхітливі умови таборового життя.

Багато втікає з праці, бо немає теплого одягу, та голодує. Зловлених тримають під замком на холодній долівці та в голоді, аж поки Всевишній не звільнить їх з цього світу. Багато вмирає з голоду в лісі, і там їх ховають в снігу без одягу. Деякі лежать на дорогах, не в силі дальше йти.²²

В одному з останніх листів-звернень до людей доброї волі на Заході ці жертви насильства описують свою близьку смерть.

Ми вже спухли та почорніли з виснаження та голоду. Чоловік вже більше не пізнає своєї жінки, діти своїх батьків та одна людина другої. Важко повірити та описати все це — паралелі не можна було б знайти навіть у художній літературі. Люди їдять кору з дерев та траву. Діти, жінки та старші люди лазять по лісі та їдять як звірята та дикі тварини.²³

У час коли ці нещасливці шукали зрозуміння в людей доброї волі,

22. *Out of the Deep: Letters from the Soviet Lumber Camps* (1933), стор. 34.

23. Там таки, стор. 91.

західні шанувальники Радянського Союзу робили все, щоб знецінити їхні свідчення. До них належало подружжя Вебсів, яке відкидало ці "непідписані листи", як ще один приклад "зловісної літератури". Сам контекст, в якому вони зробили цю критичну заувагу про "непідписані листи", заслуговує на увагу:

Якщо йдеться про поодинокі випадки, то доказова вартість більшої частини цієї зловісної літератури є мінімальною. Цілком зрозуміло, що всі ці публікації просякнуті сильним упередженням. Вони рясніють доказами, що базуються на поголосках — від підозрілих стверджень та непідписаних листів, яких не можливо перевірити.²⁴

Безсоромним у цьому зауваженні Вебсів є саме факт, що їхня власна праця — та сама праця, в якій знаходиться вище подане зауваження — рясніє твердженнями та висновками, фактична підтримка яких часто зводиться до офіційних заяв та звичайних поголосок. Бо Вебси не наводять фактичних доказів, переконуючи себе та читачів, що харчова ситуація в таборах праці стала кращою та що в'язнів вже більше "не карають, не катують, не вбивають". Не підтверджують вони також фактами ні свою похвалу на адресу ГПУ та його досягнень в ділянці прогресивної криміналістики (за винятком в'язниці Болшево), ні запевнення, що "радянські в'язниці настільки вільні від фізичної жорстокости, наскільки всякі інші в'язниці зможуть колись бути".²⁵ Жахлива історія про "неймовірний експеримент" на Біломорському каналі, що їх Вебси та інші так залюбки наводили, була пропагандивною вигадкою без жадної фактичної вартости. Хоч Вебси не могли ще тоді знати, що Біломорський канал вкритий трупами (більше, як одне людське тіло на кожний метр того довгого кладовища), вони могли відмовитися від безвідповідального повторювання офіційної брехні, що її радянські пропагандисти радо поширювали. Та Вебси не лише повторювали ці обманливі інформації, але також звеличували вбивників.

Приємно згадати про теплу вдячність, що її офіційні кола висловили з нагоди успіхів ГПУ, не тільки за його технічні подвиги, але також за торжественний осяг в ділянці людського відродження.²⁶

Можна припускати, що навіть коли їм було б відомо, що цей "неймовірний експеримент" коштував понад чверть мільйона людських жертв, вони правдоподібно вважали б цей факт за дике перебільшення людей, патологічно ворожих до Радянського Союзу. Зрештою, Вебси зареагували в подібний спосіб на

24. S. and B. Webb, *цит. праця*, т. II, стор. 574-575.

25. Там таки, т. II, стор. 587.

26. Там таки, т. II, стор. 590.

інформації про масовий голод під час колективізації. Не тільки ставили вони під сумнів число людських жертв, але також заперечували сам факт масового голоду, зводячи його до убогого врожаю та поганого харчування. Інші західні інтелігенти обурювалися на капіталістичну пресу за поширення вигадок про неіснуючий голод. Принаймні один з них, Шервуд Едді, присвятив чотири дні "інтенсивній студії" одного села в Тамбовській області, щоб перевірити поголоску про смерть всіх його мешканців. Едді та ко. (Колеман, Гарпер, Меклеплан та інші) відвідали це село та після перевірки документів, цвинтаря та інтерв'ю з представниками місцевої влади довели без труднощів, що все це тільки "дика поголоска — цілковита фабрикація".²⁷ Тільки епідемія тифу існувала в тому селі протягом короткого часу; завдяки, одначе, заходам влади та медичної опіки лише троє померло на тиф.

Якщо придивитися ближче до характеру фактичних даних, якими користувалися ці західні інтелігенти, то стане недвозначно ясным, що велика більшість тих даних становить некритичне повторювання офіційних інформацій. Це особливо торкається "фактів та чисел", якими вони користувалися, доводячи безпідставність тверджень про голод, табори праці та інші кошмарні аспекти радянського життя. Якщо вони доводили, що радянські громадяни схвалювали "енергійну діяльність" ГПУ, то тим тільки повторювали заяву Сталіна. Якщо вони заперечували існування каторжних робіт в лісорубній промисловості, то тільки тому, що Літвінов та Молотов так твердили. Якщо врешті вони привозили радісні вістки з Радянського Союзу про визволення робітничої класи, то лише тому, що Комісаріят праці проголосив робітничу класу "господарем промисловості". Інколи вони покликалися на докази, що їх справді соромно наводити:

Один американець, що працював перед тим для GM (General Motors) у Детройті, влучно висловився, заявивши, що він користується тепер більшою свободою, оскільки він не виготовляє фарби для власника, але для себе. Колишній майстер з Нью-Джерзі, що працює тепер на автозаводі в Москві, сказав, що він не почувався наставником, але вчителем.²⁸

Якщо існували сумніви в тому, що селянство живе в добробуті під час голоду (1933), то винахідливі кореспонденти з газети *Moscow Daily News* подавали безконечну низку чисел, доводячи, що матеріальний добробут колгоспників постійно зростає.

27. "Real Socialism on Soviet Farms: Sherwood Eddy Says," *Moscow Daily News*, 15 серпня 1933.

28. Jerome Davis, *The New Russia* (1933), стор. 93-94.

Особливо корисною тут була офіційна статистика, на базі якої західні інтелігенти порівняно легко спростовували інсинуації про масовий голод. У відповідь "безсовісним критикам" радянського права, які відважилися твердити, що судові процеси над "саботажниками", "змовниками", "шпигунами", "зрадниками" та "вбивцями" були жалюгідними видамищами, правні експерти між ними стали в оборону радянських прокурорів, вихваляючи їх за "громадську відповідальність та характерність".²⁹ Вони настільки вірили в правдивість офіційної версії тих судових процесів, що повторювали її з малими відхиленнями протягом двох десятиліть. Одним з таких прикладів є нижчеподана аналіза професора Шумана:

До дещо інших висновків веде перевірка доказів тих процесів, психологія революційних змовників та нацистська техніка розкладу. Немає сумніву, що існувала змова всередині комуністичної партії, радянської військової та цивільної бюрократії... Коли змова була викрита, а головні учасники здеморалізувалися від вже і так успішної будови соціалізму під проводом Йосифа Сталіна, вони визнали свою вину, даючи принизливі зізнання, щоб тим шляхом врятувати своє сумління та служити далі справі, якій вони посвятили своє життя.³⁰

Можна навести цілу низку подібних коментарів, хоч всі вони вказують, до якої міри західні прихильники Радянського Союзу приймали безкритично кожну вістку з умовою, що вона походила з кремлівських джерел. Більше того, вони прикрашували ці кремлівські вістки своїми власними інтерпретаціями, створюючи в кінцевому рахунку скарбницю обману та брехні. Якраз та скарбниця становила для них протягом кількох десятиліть головне джерело інформації про радянське суспільство — інформацій, що їх вони наводили (цитуючи один одного), пропагували та обороняли перед критикою.

Як мірило тієї наполегливості, з якою ці західні інтелігенти дотримувалися інформацій, що дістали офіційне схвалення, слід навести: а) їхню нехоть признати фактичну вартість інформацій, що розходилися з офіційними версіями; б) їхні намагання применшити чи навіть виправдати кошмарні аспекти радянського життя, перекладаючи, як правило, відповідальність за них на царський режим; в) та, врешті, їхню готовість потурати насильству над власним сумлінням, замовчуючи страхіття сталінської брутальності. З ранніх тридцятих років вони повторювали відомі слова: "жити стало краще, жити стало веселіше", коли писали про

29. D. N. Pritt, *At the Moscow Trial* (1937), стор. 9.

30. Ernest Simmons (ed.), *U. S. S. R.: A Concise Handbook* (1947), стор. 158.

зміни в економічному та соціальному становищі маси населення. З малими відхиленнями ці твердження так звучали в прозаїчній формі: реальна заробітна платня робітників зростає неухильно (2,0 рази під час другої п'ятирічки та 3,5 рази під час першої та другої п'ятирічок). Рівночасно з ростом заробітної платні зменшуються ціни на споживчі товари.

В наслідку того помітно зріс життєвий рівень робітників. Більше молока, м'яса, яєць, цукру, овочів, фруктів, білого хліба тощо споживається тепер на особу в робітничій родині, ніж колинебудь в історії народів СРСР чи колишньої імперії.³¹

Це правда, що довгі черги ще існували в деяких містах у 1934 році, передусім тому, що їх неможливо було усунути протягом короткого часу. Сам факт їхнього існування, однак, не слід розуміти, на думку Вебсів, як брак харчів та інших предметів щоденної потреби; радше, ці черги тільки вказували на труднощі швидкої обслуги в порівнянні до великого числа покупців.³² Твердження "безкритичних туристів" про брак предметів щоденної потреби зовсім не означали саме зменшення "загального запасу різних предметів торгівлі, що їх споживачі, купівельна спроможність яких постійно зростає, пробують набути". Немов би з презирства до читачів Вебси вияснявали це явище шляхом парадоксу.

Ці труднощі, пов'язані з предметами щоденної потреби та обслуги в споживчій ділянці, вказують справді на тріумф плянкової економіки. Головною метою загального плану, як ствердив 15 З'їзд партії, була спроба вплинути на рішуче підвищення рівня культурного життя серед міського та сільського населення.³³

Усі ті радісні звістки про добробут та "тріумф плянкової економіки" поширювано якраз тоді, коли існував загальний брак харчових виробів, коли робітники жили на рибі (часто гнилій) та на чорному хлібі, коли "заповнені крамниці" пустували, а в багатьох містах зимою 1933/34 років важко було купити м'яса, цукру та молока. Було також відомо тоді, що зріст в заробітній платні протягом першої та другої п'ятирічок був тільки номінальним та що життєвий рівень не тільки не покращав, але погіршився в порівнянні до 1913 року чи навіть до останніх років НЕПу. Поважну частину доказового матеріялу про незavidне життя маси населення — від браку харчових виробів до важких житлових умов — привезли західні робітники (австралієць, американець, австрієць),

31. W. P. Coates and Zelda Coates, *From Tsardom to Stalin Constitution* (1938), стор. 74.

32. S. and B. Webb, *цит. праця*, т. II, стор. 654.

33. Там таки, т. II, стор. 656.

що виїхали на працю до Радянського Союзу з бажанням брати участь в будові соціалізму. Завдяки їхньому здоровому глуздові та, не зважаючи на вплив ідеологічних менторів, вони зуміли бачити через хмари крилатих фраз дійсність радянського життя. У той же час їхні ідеологічні ментори продовжували запевняти себе та читачів про "далеко більший добробут у містах та селах, ніж колинебудь в минулому Російській імперії".³⁴

Коли перспектива неминучого добробуту залишилася тільки побожним бажанням, а запевнення про "повні крамниці" нікого більше не переконували, тоді саме поняття "рівень життя" набрало нового значення, здається, тільки тому, щоб зберегти в уяві образ світлого майбутнього. Рівночасно радянські статистичні зведення набрали дещо загадкового характеру, оскільки на їхній базі можна було довести, що "російські робітники" жили або краще, або гірше після революції, ніж перед нею, залежно від особистих бажань авторів. Принаймні один радянський робітник, за цим автором,³⁵ згадував свої хлоп'ячі роки перед революцією як "золотий вік добробуту" та був переконаний, що харчі, одяг та житлові умови робітників були гіршими в 1937 році. І все ж цей робітник (так само, як автор наведеної тут праці) вважав "революцію та індустріалізацію за визволення", завдяки якому радянське суспільство забезпечило за собою загальний добробут в майбутньому. Як член партії з можливістю кар'єри він також уважав "чистку [...] та колективізацію за конечні кроки в боротьбі з перешкодами" на шляху до того світлого майбутнього. Поскілки радянські робітники, як запевняє нас автор, глибоко вірили в майбутнє "благоденство", він вважав за відповідне включити цю віру в поняття "рівень життя", називаючи його, одначе, "повністю життя". Та даймо слово авторові (одному з колишніх видавців *Soviet Studies*):

Якщо батьки вірять, що своєю працею вони творять для дітей — а, можливо, навіть для себе — найбагатшу, найкраще освічену, безпечну та щасливу країну в світі, тоді ця віра стає так само частиною життєвого рівня, як кількість м'яса та цукру, що споживається ними.³⁶

Цей нахил маніпулювати словами та поняттями для того тільки, щоб не заторкнути фактів життя — радянської дійсності — не обмежувався "життєвим рівнем". Багата спадщина сталінських злочинів зазнала словесного жонглювання, стаючи наприкінці "необхідним завданням" на шляху до майбутнього "благо-

34. Strachey, *цит. праця*, стор. 52.

35. Jacob Miller, *Soviet Russia: An Introduction* (1955), стор. 144.

36. Там таки, стор. 145.

денства". Протягом 1930 років колективізація села була представлена західними поклонниками Радянського Союзу як "винахідливе перетворення" впертих та неосвічених селян на "громадсько думаючих кооператорів". Перед лицем саботажу (керованого, очевидно, закордонними агентами), радянський уряд відважився на адміністративну кампанію:

...кампанію, що відвагою самого задуму та рішучості в виконанні не знає рівної собі в мирних аналах жадного режиму. Треба було знайти вихід з безвиглядної ситуації.³⁷

Приблизно двадцять п'ять тисяч "вибраних" та "довіrenих" членів партії було відряджено на села, щоб добитися "високого рівня організованості" між їхніми відсталими мешканцями. Безкорисна діяльність тих "місіонерів" забезпечила успіх кампанії на селі в 1933/34 роках, як також перетворила відсталих селян на "громадсько думаючих кооператорів", звільняючи їх рівночасно від експлуатації "загально зненавиджених" куркулів.

Всупереч існуючим фактам західні прихильники Радянського Союзу повторювали цю версію колективізації близько двадцяти років. Щойно в середині 1950 років з'явилася дещо інша версія колективізації. За тією новою версією кампанію колективізації вели в основному "молоді робітники, зворушені політичним ентузіазмом та індустріалізаційною гарячкою міст". Їхні ряди зміцнили молоді сільські хлопці, що захоплювалися не так візією модерності, як можливостями торгівлі.

Доля одного села залежала від хлопців з сусіднього села, що приходили вночі, забираючи всі рухомі предмети з хати. На другий день вони розпродавали їх у своєму селі.³⁸

Колишні "місіонери" — всі ці вибрані члени партії, захоплені Сталіном та його мудрими указами, стали тепер молодими фанатиками модерності та сільськими хуліганами. Коли "місіонери" створили "високий рівень організованості" на селі, фанатики модерності та сільські хулігани принесли спустошення на село. Коли "місіонери" забезпечили успіх колективізації, рятуючи країну з безвихідної ситуації, фанатики та хулігани стали відповідальними за загрозливі наслідки колективізації, включно з "голодом чи сливе що не голодом". "Убогий врожай" замінився тепер на "голод чи сливе що не голод", хоч смерть кількох мільйонів селян з голоду пройшла ще мовчанкою. Сама кампанія колективізації, заявляє цей автор, не відбулася за пляном уряду, а оскільки

37. S. and B. Webb, *цит. праця*, т. I, стор. 245.

38. Miller, *цит. праця*, стор. 37.

культурні та матеріальні спустошення були наслідком поспіху, не було б справедливо обвинувачувати в тому уряд, принаймні, якщо йдеться про сам плян. Беручи під увагу помилкову оцінку готовності села до модернізації, як рівнож невдалий вибір людей, що брали участь в кампанії, всі ці злидні та насильства, пов'язані з колективізацією були "природними наслідками". На щастя, людські та матеріальні втрати, як запевняє нас автор в 1955 році, відійдуть скоро в забуття, натомість "найважливіші політичні наслідки колективізації відчуватимуться в глобальному масштабі шойно за одне покоління від сьогодні".³⁹

Тут не місце розглядати в деталях аргументи, що на них покликалися західні інтелігенти, схвалюючи, обороняючи та прославляючи дійсність радянського життя. Вистачить тут згадати, що вони, як правило: а) дивилися з підозрінням на факти, що розходилися з офіційними заявами; б) інтерпретували ці офіційні заяви, містифікуючи їх часто конвенційними формами науки; в) та, врешті, наводили виправдання, покликаючися на різні обставини, коли не можливо було ні відкинути факти, ні ставити під сумнів їхні джерела. Чим менш критичним було їхнє захоплення величним образом соціалістичного суспільства, тим з більшою відданістю вони повторювали крилаті фрази, що не мали нічого спільного з дійсністю. За винятком тих, що зуміли врятуватися з багна безсоромних претенсій, всі інші або відійшли з цього світу, залишаючися вірними примарній країні, яку вони самі створили, або покинули її з почуттям гіркоти, якщо не зради, розглядаючися за новими примарами для старих надій в Китаї, В'єтнамі чи Кубі. Тільки тупоголові між ними співають стару пісню, звеличуючи Радянський Союз як країну "переможного соціалізму" та зводячи наклепи на людей та групи людей, що насмілюються очорнювати минулу та сучасну дійсність радянського життя. Ще в 1969 році А. Верт з обуренням накинувся на О. Далліна та Б. Ніколаєвського (авторів *Каторжної праці в Радянській Росії*) за їхню "перебільшену оцінку" каторжного населення, обвинувачуючи їх в "одному з найбільших обманів цього століття".⁴⁰ Несполучним з його почуттям пристойності натяк тих авторів, що інформації В. Кравченка (автора книжки *Я вибрав волю*) про табори праці знаходять підтвердження в фактах. Особливо турбувала Верта "безсоромна спроба" Далліна та Ніколаєвського представити батьківщину соціалізму як "величезний концентраційний табір, у якому каторжники вмирили як мухи, а решта населення перебувала в умовах постійного терору". Такого

39. Там таки, стор. 41.

40. Alexander Werth, *Russia: Hopes and Fears* (1969), стор. 75.

роду твердження напрошували, очевидно, неприємні паралелі між радянськими таборами праці та нацистськими концтаборами.

На особливу увагу заслуговує тут факт, що ці шанувальники Радянського Союзу нападали на Далліна, Р. Конквеста та інших не так за їхнє вороже наставлення, як за їхні обманливі твердження. Вже на початку 1930 років вони зводили наклепи на різних людей — від радянських втікачів до польських полонених та деяких західніх вчених — за їхні "неймовірні брехні", "очевидні брехні", "дикі поголоски" та "фабрикації" про радянське суспільство та його політичну систему. Рівночасно цікавим тут є також факт, що вони обіцяли говорити тільки "правду", "справжню правду" та "всю правду", роблячи інколи застереження, що цю правду про Радянський Союз так важко знайти, як "трьом спляцям описати слона". Вони нарікали на західню пресу та вчених за їхню неспроможність представити "безсторонньо та науково" дійсність радянського життя, в той же час безкритично повторюючи "новинки" та "несподіванки" зі сталінської скарбниці брехні. Вони оповідали в добрій вірі про тріумф самоврядування в радянських в'язницях якраз тоді, коли близько 100 тисяч в'язнів загинуло протягом трьох місяців (зимою 1931-32) на будові Біломорського каналу. Вони раділи чудотворним розрешенням соціальних проблем в радянському житті саме тоді, коли з'явилися масові табори праці, що становили кінцеву розв'язку тих проблем. Коли вмирили з голоду мільйони селян, вони закликали американську пресу чесно писати про надзвичайні досягнення колективної господарки. Тим більше тому, що

американські фермери, які пробують організуватися для самооборони, не обминули б далекого впливу радянської колективної господарки, якби вони знали про неї дещо краще.⁴¹

Коли радянський режим тероризував село та "робив речі, на які цар не відважився б",⁴² вони повчали американську публіку, покликаючися на такі приклади:

Ми маємо одну шухляду для справ нашої країни, а другу для Радянського Союзу. Американці звикли до таких явищ, як банди вбивць, самогубство та лінчування, але коли в Росії розстрілюють куркуля — наша реакція є безпосередньою та гострою.⁴³

У розпалі сталінського терору, коли чистки, арешти та вбивства спустошили культурне життя, знищивши поважну частину його

41. "New York Editor Impressed by USSR Progress," *Moscow Daily News*, 25 серпня 1933.

42. Vasily Grossman, *Forever Flowing* (1970), стор. 152.

43. Davis, *The New Russia*, стор. 3.

творців, західні інтелігенти (приблизно 400) зорганізовано виступили проти "фантастичної брехні", що радянська політична система стає репресивнішою. На їхню думку, Радянський Союз проводить далекосяжну демократизацію кожної ділянки життя, включно з ділянкою культури. Деякі з них дослівно дивилися на Радянський Союз як на притулок для всіх тих, що шукають свободи думки та інтелектуального вислову.

Було б невиправданим вважати, що ці "носії правди" стали "творцями брехні" через недостатнє знання фактів радянського життя чи сам брак вірогідних даних, що міг вплинути до деякої міри на помилкову оцінку ними того життя. Бо вони були не тільки переконані, що факти, які вони приймали з замороженою певністю, є правдивими, але також демаскували "брехню" та "обман" про Радянський Союз з досить легкої руки. Одначе, не зважаючи на це, ці "носії правди" вчинили один з найбільших обманів в інтелектуальній історії Заходу, створивши унікальний жанр літератури про царство соціалізму, що рясніє magna fabuloseitas та очевидною брехнею.

Цей кошмарний парадокс, що інтелігентні люди — люди, які запевняли, що говорять правду, поширювали обман та брехню — становить одну з дивних іроній людської історії. Дехто вважає, що ці західні інтелігенти були нечесними людьми, які вдавалися до всяких підлот в обороні Радянського Союзу. Монтеск'є правдоподібно мав на увазі таких людей, коли писав про *louveillistes*, які славилися своєю здібністю довести все. Вони могли, наприклад, довести, що "Люї Великий був найвизначніший серед всіх інших князів, що назвалися великими".⁴⁴ Вони могли також довести, що "французи не програли ні однієї битви та що все сказане досі істориками є справжньою неправдою". Основним в цій оцінці інтелігентів є припущення, що вони можуть бути звичайними брехунами — на взірець героя Дос Пассоса Дак Бінггема, що, за винятком самого себе, обманював всіх інших. Нам здається, одначе, що ці "носії правди" були не звичайними, але ідеологічними брехунами, які обманювали рівночасно себе та інших, хоч ледве чи свідомо. Можна досить легко навести цілу низку тверджень з їхніх публікацій, на які вони вперто покликалися, як рівнож послідовно обороняли перед напасними критиками. В тому сенсі їх обман неповзбавлений певної послідовности, себто має більше умисний, ніж випадковий характер. Усе таки та послідовність є радше наслідком ідеологічних упереджень, які вони поділяли, ніж умисної спроби обманути себе та інших. Якраз

44. Montesquieu, *The Persian Letters* (лист CXXX).

під впливом цих ідеологічних упереджень — їхніх власних демонів — вони приймали найсумнівніші, ба навіть обманливі інформації за правдиві, якщо ці інформації перекликалися з їхніми упередженнями, а рівночасно вважали інформації, автентичність яких була поза всяким сумнівом, за обманливі, якщо ці інформації розходилися з їхніми упередженнями.

Немає сумніву, що ці західні інтелігенти, які так радо співали відому пісеньку "Stalin is my darling" з захоплення його "прогресивними" ідеями, вважали кремлівського диктатора своїм ідеологічним союзником. На жаль, це захоплення переходило межі ідейного споріднення. Вони звеличували Сталіна та його співробітників, включно з ГПУ та НКВД, не лише за їхні "прогресивні" ідеї, але також за їхні "шляхетні" діла. Особливо самообманливою була їхня спроба вивести "прогресивний" характер радянського суспільства з "прогресивних" ідей, що режим мав провести в суспільне життя, так, немов би дійсність того життя була втіленням тих "прогресивних" ідей.

Та спроба відтворити дійсність радянського життя, покликаючися на офіційні фрази кремлівських ідеологів (від найпрогресивнішої конституції до визволення робітничої класи) мала трагічні наслідки. В кінцевому підсумку, ці західні інтелігенти не могли відрізнити вигадане від фактичного, величний образ радянського життя, що самі його створили, та що існував в їхній уяві, від самої дійсності того життя. Отже, те що вони прославляли, було неіснуюче царство соціалізму — їхній власний капризний світ, що становив безнадійну суміш мітичного з дійсним. Як поклонники того царства та творці міту про нього вони були справді "поклонниками дірок", якщо вжити вдалий вислів Соловйова про російську інтелігенцію минулого століття. За цей самообман їм належить співчуття, але коли застановитися над наслідками того самообману, тоді щойно стане болюче очевидно їхня моральна та інтелектуальна підлість. Бо та "свята дірка", якій вони поклонялися з віддалі та про яку так піддесливо писали, представляючи її як "взірець для цілого світу", була сталінським страховищем — однією з найкровожерніших тираній в історії людства.

Деякі підсумки репресій на Україні в 1982 році

Надія Світлична

Від 1982 року в усіх галузях життя очікувалися зміни на краще, бо здавалося, "куди вже гірш?" Особливо люди в СРСР сподівалися певного послаблення репресій. Не тільки тому, що накручена докраю пружина могла не витримати, тріснути, а й тому, що верховний кремлівський Володар, засидівшись на своєму престолі, вже явно дихав на ладан, і від зміни центрального портрета в урядовому іконостасі сподівалися бодай на короткий час свіжішого подуву. Як відомо, фактичної зміни не відбулося. Тиранія, уособлена Комітетом державної безпеки (КГБ), з демонстративною нахабністю позує перед світовими репортерами, натягаючи наструнені віжки і вже не ховаючи свого компромітованого мундира.

Україна, як завжди, робить солідний внесок у "будівництво комунізму" — теж в усіх галузях. Цим оглядом ми хочемо частково узагальнити цей внесок в одній лише галузі життя — в галузі репресій проти інакодумства, показати, які вияви громадського опору стали відомі у 1982 році і як репресивна машина (тепер урядова, керівна машина) їх знешкоджувала.

Про внесок КГБ при Раді Міністрів УРСР у будівництво комунізму свідчить хоча б таке лаконічне, але змістовне повідомлення:

26 травня 1982 року Головою КДБ СРСР замість Ю. В. Андропова призначено Віталія Васильовича Федорчука. В. Федорчук (нар. 1918 р.), закінчивши військово училище в 1938 році, почав працювати в органах держбезпеки. Закінчив вищу школу КДБ. Має звання генерал-полковника. В 1970 році його призначили головою КДБ при РМ УРСР. Член Політбюро ЦК КПУ від 1976 року.

Друге інформаційне повідомлення того самого часу:

КДБ УРСР значно розширив своє приміщення на вул. Володимирській у Києві: до старого будинку приєднано кілька прилеглих. Господарські і допоміжні відділи переведено до нового приміщення на вул. Шамрила, звільнені приміщення зайняв оперативний відділ.

За короткий час — повідомлення про нову зміну в кар'єрі недавнього шефа КГБ на Україні: 16 грудня 1982 року Віталія

Федорчука призначили міністром внутрішніх справ СРСР замість Щолокова. При цьому його підвищено в чині до генерала армії.

Яких же ворогів державної безпеки виявили та знешкодили на Україні в 1982 році підлеглі Федорчука, якою героїчною діяльністю заслужив він це високе довір'я?

Радянська преса про це звичайно не пише, хіба що час від часу накинеється на якусь жертву з лайкою, за якою тяжко побачити фактичний бік подій. (Див., наприклад, стаття М. Дерімова "Лжепророки" в газ. *Правда України*, 31 січня і 2 лютого 1982 р.; стаття М. Тороповського "Антонів і Клеопатра" в газ. *Вільна Україна*, 18 серпня 1982 р.) До нецензурованої західньої преси повідомлення про сьогоднішні подвиги чекістів доходять уривчато, епізодично, дуже частково і переважно спізнено.

Тому цей огляд охоплює тільки якусь (напевно, невелику) частину репресій проти інакодумців. Це швидше ілюстративний, а не статистичний огляд. А проте навіть такий ілюстративний огляд інформації про переслідування людей за переконання — досить переконливий, особливо на тлі урядових запевнень, що з дисидентством у Радянському Союзі остаточно скінчено.

Враховуючи труднощі, з якими самвидавні повідомлення доходять з України на Захід (а це — основне джерело інформацій про репресії), тільки на тривалій часовій відстані можна буде бодай приблизно уявити масштаб ідеологічних чисток за минулий рік. Тож задовольнімося тимчасом уривчастими інформаціями, які вже були опубліковані в бюлетені *Вести из СССР* і в *Материалах самиздата* в Німеччині, в різних пресових повідомленнях, у матеріалах Закордонного представництва Української гельсінкської групи, Закордонного представництва Ради родин в'язнів євангельських християн-баптистів тощо.

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ЧЛЕНІВ ЦЕРКВИ ЄХБ

З-понад 50 арештів і понад 40 судів, про які відомо з минулого року, найбільше припадає на євангельських християн-баптистів. Нижче вони подаються в хронологічному переліку.

На початку 1982 року в Кіровограді заарештовано Павла Івановича АНТОНОВА (1957 р. нар.), а в м. Васильків Київської обл. — Георгія ХОЛОДЕНКА.

26 січня в м. Нікопіль Дніпропетровської обл. засудили Івана Філатовича ЦИПЦЯ (1929 р. нар.) і Григорія Михайловича ЖУРБУ (1926 р. нар.). Вироки — по 2 з половиною роки кожному.

3 лютого в м. Миколаєві заарештували Анатолія Тимофійовича РУБЛЕНКА (1949 р. нар.) і Володимира Мефодійовича ВЛАСЕНКА (1954 р. нар.).

4 лютого в Лозівському р-ні Харківської обл. в залі суду

заарештували баптиста Федора Кузьмича ЧОВГАНА, виголосивши йому вирок — 3 з половиною роки таборів загального режиму.

9 лютого в с. Кипчаш Ужгородського р-ну на Закарпатті заарештували Юрія Васильовича МЕШКА (1949 р. нар.).

21 лютого, розганяючи молитовне зібрання баптистів у с. Великий Кучурів Чернівецької обл., багатьох вірних побили, 16 чоловік, включно з служителем місцевої церкви ДАНИЛЮКОМ, затримали. 10 чоловік пізніше звільнили, ще одного, Івана Григоровича ЯКИМЧУКА (1953 р. нар.) засудили на 15 діб адміністративного арешту. Інші шестеро лишилися під слідством. З них Іван Григорович ДАНИЛЮК (нар. 2 січня 1938 р.) звільнився з табору після 2,5 років ув'язнення всього за 20 днів перед новим арештом. Крім ДАНИЛЮКА, в с. Великий Кучурів були заарештовані: Сергій Яремійович БУРЛАКА (1949 р. нар.), Віталій Георгійович ДИМ'ЯН (1959 р. нар.), Микола Петрович РУСНАК (1953 р. нар.) і Василь Тарасович ТУРКЕВИЧ (1958 р. нар.). Невдовзі ще одного члена тієї церкви, Леоніда ІВАНОВА, адміністративно заарештували на 15 діб.

23 лютого у Львові заарештовано батька сімох дітей Петра Івановича ОЛІЙНИКА (нар. 10 квітня 1932 р.).

У м. Миколаєві 1 березня було заарештовано Марію ДІДНЯК (1932 р. нар.) і її сина Генадія (1956 р. нар.).

4 березня в Харкові засудили Олега ПЕРЕБИКОВСЬКОГО до 2 років таборів і Харитона ПРУТЯНУ — до 3 років.

19 березня в аеропорту м. Чернівці заарештували Раїсу Іванівну МАТВІЙЧУК (1950 р. нар.). У неї знайдено список в'язнів-баптистів і повідомлення про нові арешти одновірців з Чернівецької громади. Батько Раїси МАТВІЙЧУК від березня 1981 року перебуває в ув'язненні, мати живе в Рівенській обл.

22 березня заарештовано Віктора Яковича ФІЛІПИШИНА (1939 р. нар.). Його дружина Євгенія Михайлівна з 8 дітьми живе в м. Хотині Чернівецької обл.

У м. Саки Кримської обл. втретє заарештовано Петра Максимовича ШОХУ (1909 р. нар.).

У м. Дніпропетровському заарештовано Богдана Васильовича ШКІКАВОГО (нар. 5 квітня 1932 р.).

У Запоріжжі під час перевезення баптистського журналу *Вестник Истины* заарештували Миколу Денисовича ВАРАКСУ з Ростова-на-Дону.

14 квітня засудили Петра ШОХУ до 3 років позбавлення волі умовно. Суд у Рівенській обл. засудив Ольгу Тимофіївну НАЗАРЕВИЧ (нар. 1 січня 1949 р.) до 3 років і Миколу Дмитровича ЛЕВЦЕНЮКА (нар. 10 квітня 1936 р.) до 2 років позбавлення волі умовно.

17 квітня заарештували Маю Миколаївну КАБИШ (нар. 1 травня 1953 р.). Її батько Микола Ілліч КАБИШ теж в ув'язненні, а мати з

6 іншими дітьми живе в с. Знам'янка Кіровоградської обл.

20 квітня в м. Лозова Харківської обл. мали відбутися чергові збори Ради родин в'язнів ЄХБ. Коли збори почалися, міліція оточила хату й арештувала сімох учасників зборів, серед яких була голова Ради родин Олександра Тимофіївна КОЗОРИЗОВА (нар. 24 січня 1936 р.) з Ворошиловграда. Раніше КОЗОРИЗОВА була засуджена умовно до 3 років позбавлення волі. Її чоловік Олексій Трохимович — теж в ув'язненні за релігійну діяльність. Подружжя КОЗОРИЗОВИХ має 10 дітей, з яких 7 — неповнолітні й одне — інвалід 1 групи. Їхня адреса: 348047, м. Ворошиловград, вул. Оборонна, 92.

Крім КОЗОРИЗОВОЇ, заарештовано також членів Ради: Лідію Трохимівну БОНДАР (нар. 20 серпня 1935 р.), Зінаїду ВІЛЬЧИН-СЬКУ, Любов КОСТЮЧЕНКО, Серафиму ЮДИНЦЕВУ та Галину РИТІКОВУ. Галина РИТІКОВА (нар. в червні 1937 р.) — дружина Павла Тимофійовича й мати Володимира РИТІКОВИХ, ув'язнених раніше. Решта з її 9 дітей живуть за адресою: 349340, Ворошиловградська обл., м. Красnodон, вул. Підгірна, 30. Чоловік Серафими Анатоліївни ЮДИНЦЕВОЇ Василь Іванович з 12 дітьми (1958—1979 рр. нар.) мешкає за адресою: 343700, Донецька обл., м. Харцизьк, вул. Лермонтова, 63.

Крім членів Ради родин в'язнів ЄХБ, 20 квітня 1982 року в м. Лозова заарештували також баптиста Юрія ОВЧАРЕНКА з Кабардино-Балкарської АРСР.

6 травня засудили Павла АНТОНОВА. Вирок — 3 роки таборів загального режиму. (Згадувана вище стаття "Лжепророки" в газ. *Правда України* присвячена цьому процесові.) За два дні до суду, 4 травня, заарештовано Павлового батька, пресвітера Кіровоградської громади Івана Яковича АНТОНОВА (нар. 19 серпня 1919 р.). Це — четверте ув'язнення Івана Яковича, востаннє він звільнився в червні 1981 року. В справі Павла АНТОНОВА 11 лютого пройшла серія обшуків у баптистів м. Полтави. У зв'язку зі справою Івана АНТОНОВА відбулися 4 обшуки в м. Кіровограді і 4 — в м. Знам'янка Кіровоградської обл.

Заарештовано та засуджено на півтора року таборів загального режиму Петра Миколайовича МАШНИЦЬКОГО (нар. 30 квітня 1956 р.) з Вінниці. Його батько Микола Олексійович теж в ув'язненні.

24 травня відбувся суд над Анатолієм РУБЛЕНКОМ, Володимиром ВЛАСЕНКОМ, Генадієм ДІДНЯКОМ і його матір'ю Марією ДІДНЯК. Вироки: 3 роки таборів суворого режиму (РУБЛЕНКОВІ), 3 роки таборів загального режиму (Марії ДІДНЯК), 2 роки загального — ВЛАСЕНКОВІ й 1 рік загального — Генадієві ДІДНЯКУ.

Інші заарештовані на початку року баптисти теж дістали свої вирoki: ДАНИЛЮК — 5 років суворого режиму, РУСНАК і

ТУРКЕВИЧ — по 3 роки загального режиму кожен, БУРЛАКА — 2 роки позбавлення волі умовно з призначенням 1 року для іспитового терміну, Юрій МЕШКО дістав 3 роки загального, МОША — 3 роки суворого режиму.

Заарештовано та засуджено до 2 з половиною років таборів загального режиму Віталія ЦАПКА (1928 р. нар.) з м. Никопіль.

Заарештовано і 15 червня засуджено до 3 років таборів загального режиму Анатолія Костянтиновича НАГОРНОГО з м. Запоріжжя.

8 червня в Запоріжжі заарештовано Станислава Павловича МАРЧЕНКА (1960 р. нар.).

10 червня заарештовано умовно засудженого за півроку перед тим Бориса Володимировича ЛЯЩЕНКА (нар. 6 квітня 1959 р.).

31 серпня в Миколаєві заарештовано трьох баптистів: Павла Васильовича ДЕРКАЧА (1931 р. нар.), Георгія Дмитровича ЖОВТОНОЖКА (1930 р. нар.) і Віктора Івановича КАРПУКА (1952 р. нар.).

Служитель церкви ЄХБ м. Мерефи Харківської обл. Михайло КРИВКО, побоюючись арешту, змушений був перейти на нелегальне становище.

19 вересня в м. Харцизьку заарештовано Андрія Васильовича ЮДИНЦЕВА (1964 р. нар.). Пізніше його засудили до 3 з половиною років таборів.

13 жовтня в Кримській обл. заарештовано Валентина Йосиповича АГЛИЩЕВА (1948 р. нар.).

2 грудня заарештували Людмилу Петрівну ПРОЦИШИНУ (1956 р. нар.) з м. Хмельницького.

23 листопада Івана АНТОНОВА в Кіровограді засудили до 5 років таборів суворого режиму.

В Запоріжжі відбувся суд над Станиславом МАРЧЕНКОМ і Борисом ЛЯЩЕНКОМ. Вироки: МАРЧЕНКУ — 2 роки, ЛЯЩЕНКОВІ — 2 роки і 8 місяців таборів загального режиму.

У Дніпропетровському засудили до 2 з половиною років загального режиму Богдана ШКІКАВОГО.

У Кіровоградській обл. засудили Маю КАБИШ до 3 років загального режиму.

У Львові засудили Петра ОЛІЙНИКА до 5 років таборів загального режиму.

Частіше стали розганяти молитовні зібрання баптистів, особливо, починаючи від Різдва 1981 року (в Запоріжжі, Мелітополі, Краснодоні, Донецьку, Харкові та в інших містах). Так, на початку січня 1982 року в домі Наталі БОЖКО в Харкові під час розгону, яким керував майор міліції А. С. КУРИЛО, молільників обшукували, забирали Біблії, грубо ображаючи релігійні почуття вірних (рвали біблійні тексти, Біблії кидали на підлогу й топтали).

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ЧЛЕНІВ ЦЕРКВИ ХВЕ-П

Багато учасників релігійного руху Християн віри євангельської-п'ятдесятників борються за право виїхати з Радянського Союзу до будь-якої некомуністичної, себто неатеїстичної країни. У 1977 році група п'ятдесятників звернулася до радянського уряду з проханням дозволити їм емігрувати за межі соціалістичного табору. Не дочекавшись відповіді, вони створили згідно з радянською конституцією громадський комітет під назвою "Право на еміграцію з СРСР".

На початку 1982 року 18 членів громадського комітету "Право на еміграцію з СРСР" написали звернення до генерального секретаря ООН і голови Міжнародної асоціації юристів-демократів (МАЮД), у якому коротко з'ясували суть проблеми і зформулювали свої прохання. Туди ж було додано кілька біографічних довідок про людей, змушених домагатися еміграції з своєї країни, і список 242 родин, що стараються емігрувати. В цьому списку 155 (себто значно більше половини) родин з України. Ми не маємо змоги назвати тут усіх із цього списку, хоч за кожним скупим біографічним повідомленням можна бачити долю людей, становище яких, як сказано в зверненні, "невільницьке, подібне до рабства".

З цим документом (як також з біографічними довідками про родини КУЗЬМЕНКІВ з Донецького й Чернігівської обл., ЖИГАЙЛА з Чернігівської обл., та ЛУЧКА з м. Рівного) можна ознайомитися в публікації *Матеріали самиздата* (Радіо Свобода), вип. 36/82, 12. XI. 1982 р., АС № 4749 — 56 стор. Про становище одновірців писала до Комісії прав людини ООН у жовтні 1982 року також Галина БАРАЦ за дорученням п'ятдесятників (див. *Матеріали самиздата*, вип. 38/82, 26. XI. 1982 р., АС № 4759 — 10 стор.).

Нижче наведено приклади репресій, застосованих до п'ятдесятників на Україні в 1982 році.

2 серпня в Закарпатті заарештували Василя ПИРИЧА (1923 р. нар.). 5 листопада в Ужгороді його засудили до 5 років таборів і 2 років заслання. Одна з викликаних на суд свідків Олена МАЙДИЧ відмовилася від попередніх показів на слідстві. Її звинуватили в неправдивих свідченнях і 28 грудня засудили на 3 місяці позбавлення волі умовно.

Один з активістів комітету "Право на еміграцію з СРСР" Василь Мартинович БАРАЦ, московський інженер, змушений був працювати сторожем. 9 серпня 1982 року в Рівненському аеропорту БАРАЦА побили на очах друзів, що прийшли відпровадити його до літака, і на очах сторонніх людей, що пішли потім до міліції, щоб захистити БАРАЦА. Проте їх вигнали, навіть про людське око не вислухавши свідчень.

Двічі прилітала до Рівного з Москви дружина Василя БАРАЦА, але, крім знущань і брутальности, нічого не домоглася. На довершення, 12 серпня її роздягли догола лейтенант рівенської міліції ГАБРІЄЛЬ і старший лейтенант МУДРИК — шукали 1 кг і 400 грамів м'яса, яке нібито хтось украв на Рівенському м'ясокомбінаті. Того ж дня обшуки відбулися більш, ніж у 10 рівенських родин, і заарештували Василя Степановича ШЕЛЮКА (1940 р. нар.).

А дружина Василя БАРАЦА, прилетівши черговий раз до Рівного з Москви, довідалася, що напередодні, 22 серпня, її чоловіка перевезли до Ростова-на-Дону. Виявляється, Василь БАРАЦ аж до перевезення з Рівенської тюрми до Ростова 13 днів тримав голодівку протесту. Його дружина Галина БАРАЦ, повернувшись з тяжких мандрів 27 серпня, застала в себе непроханих гостей: 8 кагебістів виламали двері порожньої квартири і робили там обшук. Як стало потім відомо, в цей день, 27 серпня, КГБ робив обшуки в п'ятдесятників на всій території Радянського Союзу — більш, як у ста родин. У тому числі — на Україні: в Херсоні, Ужгороді, Тернополі.

У селі Качанівка Підволочиського району Тернопільської області в родині ЛЕВИЦЬКИХ усі дорослі подали заяви на еміграцію. Представники влади всіляко умовляли їх зректися свого наміру. Переконавшись, що їхні спокусливі обіцянки не дають бажаних наслідків, 4 серпня голова колгоспу Михайло Олексійович БУКОВСЬКИЙ, голова сільради Ігор ШАВАРИН, зав. фермою Михайло ЧУБАТИЙ, а також лікар Станислав Андрійович, якого через пияцтво прислали до села з міста, п'яні, серед ночі, вдерлися до хати Стефанії ЛЕВИЦЬКОЇ, жінок вигнали на вулицю, а Володимира ЛЕВИЦЬКОГО побили так, що він лежав непритомний.

Наступного дня приїздили знову, але вся родина ховалася в кущах і не приходили додому навіть ночувати. А на третій день, коли Стефанія ЛЕВИЦЬКА вранці годувала свою худобу, її побили, погрожували, що спалять хату, а сина Михайла (1961 р. нар.) відправлять до Афганістану, що через них (п'ятдесятників) життя немає. Потім узяли її спухлу від побоїв руку і змусили розписатися, що вона, мовляв, відмовляється від виїзду з СРСР. Працівник Тернопільського КГБ ГРИНЧУК відверто заявив п'ятдесятникам: "Ви, вірні, писатимете, а ми вас — саджатимемо. Нас більше, побачимо, чия візьме".

Як бачимо, провінційні підлеглі Андропова відверті як бубон, вони не пнуться в ліберали західнього зразка.

На початку вересня в м. Жданові Донецької обл. судили Олексія РОЦУПКІНА (1925 р. нар.), заарештованого в лютому 1982 року за ст. 187¹ КК УРСР ("наклепницька діяльність"). Перед

судом він написав покайну заяву, в якій засудив себе й інших ув'язнених п'ятдесятників. Цю заяву 9 вересня опублікувала газета *Правда України*, а РОЦУПКІНА засудили умовно до 3 років позбавлення волі.

Про п'ятдесятників поширюють чутки, що вони злодії, дармоїди. В Тернополі звільнили з праці Івана ШВЕДА й того самого дня на ту саму роботу взяли іншу людину, а дільничий міліціонер попередив ШВЕДА, що його притягнуть до кримінальної відповідальності за дармоїдство (неробство).

У родини Івана ЛУЧКА рівенська влада хоче забрати дітей на перевиховання. Як багато інших родин вірних, це — багатодітна родина. Вони мають 11 дітей.

У зв'язку з посиленням репресій проти п'ятдесятників члени цієї Церкви, які домагаються еміграції з СРСР, оголосили місяць від 3 січня до 3 лютого 1983 року місяцем молитви за виїзд.

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ІНШИХ УЧАСНИКІВ РУХУ ЗА ЕМІГРАЦІЮ

Найактивніше борються за право на виїзд з Радянського Союзу євреї. Хвиля єврейської еміграції в 1982 році значно зменшилася, але не через зменшення охочих емігрувати, а тому, що еміграційна політика радянського уряду стає дедалі жорсткішою, посилюються переслідування людей за саме намагання виїхати до Ізраїлю чи деінде. Найпоширенішими є позасудові форми репресій, але карні органи не цураються й арештів та судів євреїв-відмовників (тих, кому відмовляють у праві емігрувати).

10 лютого 1982 року в Одесі заарештовано фізика, наукового співробітника одного з одеських НДІ Петра БУТОВА (нар. 30 квітня 1952 або 1953 р.).

У квітні в справі БУТОВА відбулося 4 обшуки в Одесі, зокрема в лікаря-психіатра Віктора ЛАНОВОГО і в Лялі ДОБРОЇ.

Судили БУТОВА 20, 23, 24, 26 і 27 серпня 1982 року за ст. 62 ч. 1 КК УРСР ("антирадянська агітація і пропаганда"). Йому інкримінували розповсюдження самвидавної літератури, зокрема творів О. СОЛЖЕНИЦИНА, а також усні висловлювання про події в Польщі й Афганістані. Вирок: 5 років ув'язнення в таборах суворого режиму та 2 роки заслання.

9 червня в Одесі заарештували єврея-відмовника біолога Юхима Семеновича ЛУВИЦУКА (нар. бл. 1945 р.). Обшук у нього робили без ордеру. Коли ЛИВИЦУК відмовився відчинити двері, їх виламали, а ЛИВИЦУКА звалили на ліжко і зв'язали. Забрали рукописну збірку віршів ЛУВИЦУКА, в якій один вірш кваліфікували як наклепницький (ст. 187¹ КК УРСР). 30 серпня мав відбутися суд, проте наслідки ще не відомі.

Єврейського активіста-відмовника з Одеси Якова МЕША (1952

р. нар.) у червні 1982 року зняли з літака, що вилітав з Кишинева до Одеси, в зв'язку з підозрою в "крадіжці". Його обшукали і звільнили тільки за добу. Яків МЕШ (кравець, колишній боксер, якому відмовляють у виїзді від 1979 року) супроводжував батьків В. ЦУКЕРМАНА, що їздили на побачення до сина в табір у м. Кизил.

28 жовтня — 10 грудня до Одеського УКГБ викликали євреїв-відмовників: кравця Олександра ПРУДКОВА (1945 р. нар., відмовник від 1974 р.), адвоката, а тепер нічного сторожа Юлія ШВАРЦА (1946 р. нар., відмовник від 1977 р.), математика Валерія ПЕВЗНЕРА (1947 р. нар., відмовник від 1977 р.) та інженера-будівельника з м. Котовська Олександра КУШНІРА (1948 р. нар., відмовник від 1976 р.). Їх допитували про "сіоністську" діяльність Якова МЕША, особливо про його причетність до посилення телеграми в радянські офіційні органи з висловленням стурбованості голодіркою Анатолія ЩАРАНСЬКОГО. Допитували також дружину МЕША Марину. Цікавилися ще діяльністю одеської викладачки івриту Юдифі НЕПОМНЯШОЇ (1962 р. нар.). Юдиф НЕПОМНЯЩУ та її батьків Марка та Євгенію теж викликали в грудні до КГБ і погрожували переслідуванням, якщо вони не припинять своєї "сіоністської" діяльності.

21 грудня Якову МЕШУ черговий раз відмовили взяти документи на виїзд, а другого дня викликали до КГБ, де його допитували майор КНЯЗЄВ і начальник "єврейського відділу" УКГБ Одеської обл. полковник КРАСНОВ. Вони заявили МЕШЕВІ, що його справу передано до прокуратури Одеської обл. і що його арешт — лише питання часу. Йому інкримінують зустрічі з іноземними туристами-"сіоністами" (спільно з О. КУШНІРОМ) та передавання цим туристам "наклепницької інформації".

15 березня 1982 року 12 київських єврейських активістів оголосили, що вони провадитимуть ланцюгову голодірку (голодуючи по черзі по 1 дню), вимагаючи звільнити Станіслава ЗУБКА, Валерія ПИЛЬНИКОВА, Володимира КИСЛИКА й Кіма ФРІДМАНА, а також припинити переслідування євреїв у Києві та переглянути необґрунтовані відмови в еміграції. До складу групи входять: мати політ'язня С. ЗУБКА Анна ЛЕВИЦЬКА, дружина політ'язня В. ПИЛЬНИКОВА Ольга ДУДНИК, а також Олександр КОТОВСЬКИЙ, Григорій ОСТРОВСЬКИЙ, Давид ЧОРНИЙ, Світлана ЄФАНОВА, Володимир КОРЕЦЬКИЙ, Володимир ТЕРЕЩЕНКО, Ілля БРАНКМАН, Анатолій ШЕНДЕРОВИЧ, Григорій НОВАК і Е. (?) ЧУДНАР. Згодом до них приєдналися євреї в Москві та група одеських активістів: Валерій ПЕВЗНЕР, Олександр КУШНІР, Олександр ПРУДКОВ, Юрій КОТИК, Мойсей ТОНКОНОГИЙ, Юлій ШТЕРН, Яків МЕШ, Ю. ШВАРЦ. Коли В. ПЕВЗНЕР повернувся до Одеси з Москви, на нього напали четверо

невідомих, побили його й погрожували ножем.

У Києві кілька разів побили на вулиці лікаря-психіатра Семена ГЛУЗМАНА, який нещодавно повернувся з 10-річного ув'язнення і якому теж не вдається емігрувати.

25 травня 1982 року оголосили попередження за Указом ПВР СРСР від 25 грудня 1972 року учасникові голодівки в Києві Світлані ЄФАНОВІЙ, 11 червня — Олександрові КОТОВСЬКОМУ, 16 червня — Володимирові ТЕРЕЩЕНКУ.

В Одесі 21 червня попередження зробили Олені ЧЕРНОВІЙ (ДАНІЄЛЯН), звинуваченій у розповсюдженні *Хроніки текущих событий* та *Архіпелагу ГУЛаг* СОЛЖЕНИЦИНА.

1 жовтня в Харкові єврейський активіст-відмовник хемік Юрій ТАРНОПОЛЬСЬКИЙ (1937 р. нар.) почав голодівку протесту проти чергової відмови в еміграції з СРСР. П'ятеро інших харківських відмовників оголосили про свій намір підтримати ТАРНОПОЛЬСЬКОГО. 9 листопада ТАРНОПОЛЬСЬКИЙ, не досягнувши успіху, припинив свою голодівку.

29 березня в Ужгороді оголосили безтермінову голодівку Олександр Миколайович МАКСИМІВ (нар. 27 листопада 1959 р.) і його мати Галина Андріївна (нар. 11 вересня 1932 р.). Це росіяни, що давно домагаються дозволу на еміграцію. О. МАКСИМІВ, досягши 16-річного віку, відмовився брати радянський паспорт і заявив про намір емігрувати. У лютому 1980 року його заарештували за "порушення паспортних правил" і "дармоїдство" та засудили на півтора року ув'язнення. Його мати — інвалід: вона майже сліпа (туберкульоза очей, дегенерування сітківки), у неї вроджена вада серця. У травні 1982 року їх обох — сина з матір'ю — заарештували, звинувативши в "дармоїдстві" (ст. 214 КК УРСР), а наприкінці червня засудили. Вироки: Олександрові МАКСИМОВУ — 2 роки таборів суворого режиму, а його матері Галині Андріївні МАКСИМОВІЙ — 1 рік загального режиму.

1982 рік був трагічним і для іншої родини неєврейських відмовників — для київського подружжя Ірини РАТУШИНСЬКОЇ та Ігоря ГЕРАЩЕНКА. 22 червня у них зробили обшуки в справі СМОТ (рос. Свободное межпрофессиональное объединение трудящихся — Вільне міжпрофесійне об'єднання трудящих). Вилучили листівки СМОТ про суботник. Того ж дня обшуки в справі СМОТ були і в інших киян: у Б. ШУЛЬМАНА, Н. КУЦЕНКО, ПРОЦЕНКО, ДЯКОВОЇ. 17 вересня Ірину Борисівну РАТУШИНСЬКУ заарештували. Ірина РАТУШИНСЬКА (1954 р. нар.) — фізик і поетеса, автор серії самвидавних документів. За ст. 62 ч. 1 КК УРСР їй інкримінують, крім причетності до СМОТ, авторство й розповсюдження віршів, а також "усну пропаганду". Слідство веде капітан КГБ ЛУК'ЯНЕНКО. В день арешту Ірини РАТУШИНСЬКОЇ пройшли обшуки в її помешканні та в помешканні її чоловіка Ігоря

ГЕРАЩЕНКА, а також у квартирах ще 4 осіб, зокрема в Ліліяни ВАРВАК і Григорія ОСТРОВСЬКОГО. Ігоря ГЕРАЩЕНКА звинувачують у "дармоїдстві". Побоюючися арешту, він пішов з дому.

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ЧЛЕНІВ ГЕЛЬСІНКСЬКОЇ ГРУПИ

4 січня 1982 року в народному суді Придніпровського району м. Черкаси розглядали кримінальну справу Василя СІЧКА (нар. 22 жовтня 1956 р.) за ст. 229-6 ч. I КК УРСР ("незаконне виготовлення, придбання, зберігання, перевезення або пересилання наркотичних речовин без мети збуту"). Того самого дня, 4 січня, Василеві СІЧКУ належалося останнє побачення перед кінцем його трирічного ув'язнення за виступ на похороні композитора В. ІВАСЮКА. Приїхавши на побачення, його мати Стефанія ПЕТРАШ довідалася, що сина заарештували в таборі ще на початку грудня 1981 року. Про те, як матір дурили в день суду над сином Василем і все таки не пустили на процес, розповідає самвидавний документ, опублікований разом із звинувачувальним висновком у справі № 1080 у *Матеріалах самиздата*, АС № 4620 — 7 стор. Головував на суді КУЛЬЧИЦЬКИЙ, свідками були в'язні табору, оперуповноважений ЗІНЧЕНКО та вільнонаймані І. А. КОВАЛЕНКО й В. Д. ТОМОЗ. Вони свідчили, що Василь СІЧКО мав у себе хашиш і пригощав ним інших (хоча В. СІЧКО не курить зовсім навіть звичайних цигарок). 3 грудня 1981 року в його тумбочці вилучили коробочку з хашишем. СІЧКО відразу заявив, що ніколи не бачив цієї коробочки і що вона йому не належить та вимагав зняти відбитки пальців, але його протести й вимоги зігнорували й засудили за зберігання наркотиків ще на 3 роки ув'язнення.

Тепер прийшло повідомлення, що Василь СІЧКО захворів у таборі на туберкульозу.

Петро СІЧКО, батько Василя, якого в липні 1979 року заарештували разом із старшим сином за виступ на похороні ІВАСЮКА і разом засудили на такий самий 3-річний термін ув'язнення, тільки за іншим режимом, теж був повторно заарештований у таборі за 10 днів до звільнення. Причина арешту: у жовтні 1981 року співтабірник Петра СІЧКА П. С. ШУМЕЙКО підклав у вустілки черевиків СІЧКА папери, які потім вилучили та кваліфікували як антирадянські. ШУМЕЙКА, якому співтабірники погрожували розправою за провокацію, перевели до іншого табору. А Петра СІЧКА засудили за ст. 187¹ КК УРСР ще на 3 роки ув'язнення.

Нагадаємо, що Петро і його старший син Василь — не вся данина родини СІЧКІВ радянському правосуддю. Рівно за рік перед повторним засудом Василя СІЧКА, в січні 1981 року їхня мати Стефанія ПЕТРАШ так само у відчаї пробивалася на суд

середущого сина Володимира, який теж відбуває 3-річне ув'язнення в кримінальному таборі за зречення радянського громадянства. Звичайно, амністія, проголошена в грудні 1982 року, обійшла родину СІЧКІВ так само, як і інших політичних в'язнів.

Члена Української гельсінкської групи Юрія ЛИТВИНА, який мав звільнитися з табору 6 серпня 1982 року, теж повторно заарештували в таборі та привезли на слідство до Києва, звинувативши за ст. 62 КК УРСР. У березні в його справі робили обшук у Тамілі МАТУСЕВИЧ і ще в кількох знайомих ЛИТВИНА. У квітні відбувся суд, за яким він дістав ще 5 (можливо 6?) років ув'язнення.

Тоді ж таки, в квітні 1982 року, Полтавський обласний суд розглядав справу Василя СТІЛЬЦЕВА, якого теж заарештували в таборі 20 жовтня 1981 року, за три дні до звільнення. В день його арешту відбувся обшук у викладача фізкультури СЕМЕНИШИНА в сел. Вигода Івано-Франківської обл. Вилучили архів СТІЛЬЦЕВА. Від призначеного адвоката СТІЛЬЦІВ відмовився, в суді його захищав брат Павло (в минулому теж політв'язень). Вирок: 6 років ув'язнення в таборах суворого режиму за ст. 62 КК УРСР.

Якщо згадати ще Василя ОВСІЄНКА, Ярослава ЛЕСЕВА і В'ячеслава ЧОРНОВОЛА, засуджених минулого, 1981 року, перед закінченням ув'язнення, стане зрозумілою тенденція КГБ карати учасників гельсінкського руху не за якісь конкретні дії, а лише щоб якнайдовше ізолювати їх, вирвати з громадського життя. Правозахисників, ув'язнених навіть за зфабрикованими кримінальними звинуваченнями, під час ув'язнення намагаються "перевиховати", себто змусити зректися своїх переконань. Так, журналіста В'ячеслава ЧОРНОВОЛА, засудженого останній раз за зфабриковану "спробу зґвалтування", привозили в квітні 1982 року до Києва з якутського кримінального табору й протягом 4 місяців намагалися у слідчій тюрмі КГБ "поставити його на шлях виправлення", а потім відвезли назад до Якутії.

Для керівника Української гельсінкської групи, ув'язненого письменника Миколи РУДЕНКА знайшли в таборі інші методи переслідування. Ув'язнивши в 1981 році його дружину Раїсу, позбавивши його таким чином мінімальної опіки та уваги ззовні, РУДЕНКОВІ в березні 1982 року перекваліфікували інвалідність з 2 на 3 групу. Тепер він змушений працювати не 4 години на день, а повну робочу зміну — 8 годин — і виконувати норму нарівні з здоровими. РУДЕНКО працює на в'язанні шнурів для прасок. Це виснажлива робота, пов'язана з фіксованою позицією тіла й похитуванням хребта, що в його стані протипоказано (в наслідок фронтального поранення в нього ушкоджена крижова ділянка хребта). РУДЕНКО відмовився від 8-годинної праці й продовжує

працювати 4-годинну зміну. Проти нього готують репресії.

Від листопада 1981 року в Чистопольській тюрмі майже цілком осліп Юрій ШУХЕВИЧ: на праве око він не бачить нічого, на ліве може тільки відрізняти світло від темряви. Діагноза: відшарування сітківки та помутніння кришталика. Операція, яку він мав у Центральній лікарні для в'язнів у Ленінграді, не мала успіху. На початку 1982 року ШУХЕВИЧА повернули знову до Чистопольської тюрми.

ІНШІ РЕПРЕСІЇ

5-6 січня 1982 року в Луцькому судили Анатолія Борисовича ТУРЧЕНКА (нар. 20 грудня 1958 р.) за ст. 187¹ КК УРСР. ТУРЧЕНКА, художника-п'якатиста і музиканта оркестри, заарештували 12 жовтня 1981 року в м. Ковелі Волинської обл. У серпні 1980 року він розлучився зі своєю першою дружиною і в лютому 1981 року одружився з громадянкою Фінляндії на ім'я Ар'я Мар'я Геллеві ЛЕХТІРАНТА. Оскільки перед тим ТУРЧЕНКО мешкав у Ковелі — в зоні, закритій для відвідування іноземців, подружжя переїхало до Києва. 5 вересня 1981 року дружина ТУРЧЕНКА виїхала до Фінляндії на практику (вона — викладач російської мови), а ТУРЧЕНКО тимчасом оселився в Ковелі, де живуть його мати та брат. Там його й заарештували. Під час арешту в хаті, де він жив, зробили обшук і вилучили книги, фотографії, магнетофонні стрічки (пізніше майже все повернули). Водночас з Анатолієм ТУРЧЕНКОМ затримали також його брата, але невдовзі відпустили. ТУРЧЕНКА помістили до Луцької тюрми. Крім звинувачення за ст. 187¹, йому інкримінували також валютні операції, але останнє звинувачення невдовзі відпало. В листопаді 1981 року ТУРЧЕНКО проходив психіатричну експертизу в Львівській обласній психіатричній лікарні, де його за три тижні визнали осудним.

На суді ТУРЧЕНКОВІ інкримінували усні висловлювання в розмовах з друзями й родичами: твердження про відсутність в СРСР свободи слова; висловлювання на користь незалежної України та схвалення діяльності С. БАНДЕРИ; критику економічної політики уряду і вихвалання західного способу життя; критику системи закритих розподільників; невдоволення закритістю більшої частини Радянського Союзу для іноземців. Свідками на суді виступали семеро знайомих ТУРЧЕНКА з Ковеля і його колишня дружина. Підсудний висловив покаяння. Прокурор просив для нього 3 роки таборів, проте суд, "враховуючи покаяння", призначив йому 2 роки таборів загального режиму. 9 лютого Верховний Суд УРСР розглянув касаційну скаргу ТУРЧЕНКА і залишив вирок без змін.

На початку 1982 року в Івано-Франківському засудили Василя

МАЗУРАКА за ст. 62 ч. 2 КК УРСР. Йому інкримінували розповсюдження націоналістичних емблем (зокрема жовтоблакитних прапорців) і критичні висловлювання в бесідах з місцевим священиком о. ДАВИДЯКОМ. Суд тривав три дні. МАЗУРАК винним себе не визнав, свідки дали покази на його користь, однак йому оголосили найвищий вирок за цією статтею: 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. МАЗУРАК уже відбував ув'язнення в 1946-1954 роках за членство в ОУН. Потім реабілітований, після звільнення працював учителем у рідному селі Виноград Івано-Франківської обл.

10 лютого в Києві примусово госпіталізували до психлікарні ім. Павлова Віктора Володимировича МОНБЛАНОВА (нар. 18 квітня 1940 р.). Приводом було те, що МОНБЛАНОВ вийшов на вулицю з індивідуальною демонстрацією протесту в зв'язку з п'ятою річницею від дня арешту ініціатора гельсінкського руху в СРСР Юрія ОРЛОВА. МОНБЛАНОВ — київський кінорежисер, якого вперше заарештували 30 грудня 1978 року та засудили до 4 років ув'язнення в таборах посиленого режиму за "хуліганство". "Хуліганство" полягало в тому, що він вийшов на вулицю з плякатом, який закликав звільнити політв'язнів і звертався з проханням давати пожертви на допомогу їм. Наприкінці 1981 року його достроково звільнили з табору. Психіатрична експертиза визнала МОНБЛАНОВА осудним, і його засудили за ст. 206 ч. 2 КК УРСР до 5 років таборів суворого режиму.

11 лютого в Тбілісі повторно заарештували всевітньо відомого кінорежисера, автора фільмів *Тіні забутих предків* і *Саят Нова* Саркіса (Сергія) Йосиповича ПАРАДЖАНОВА. ПАРАДЖАНОВА почали переслідувати від 1965 року, закидаючи йому "український націоналізм", а 17 грудня 1973 року його заарештували та засудили до 5 років ув'язнення, звинувативши в гомосексуалізмі. Звільнили його на рік раніше, завдяки широкій міжнародній кампанії на його захист. Після звільнення ПАРАДЖАНОВ жив у сестри в Тбілісі, був безробітний, бо фахову працю, як усім колишнім політв'язням, йому забороняли. Тепер його засудили за ст. 190 КК ГрузРСР ("давання хабара") до 5 років таборів суворого режиму.

24 червня 1982 року у Львівському обласному суді засуджено відомого науковця-психолога Михайла ГОРИНЯ, заарештованого 3 грудня 1981 року. Михайло Миколайович ГОРИНЬ (нар. 17 червня 1930 р.) вперше був ув'язнений під час чергової хвилі репресій серед української інтелігенції в 1965 році і дістав найбільший з усіх тодішніх засудів — 6-річне покарання — яке він відбудув в таборах і в Володимирській тюрмі. Тепер його заарештували після серії обшуків (наприклад, у справі заарештованого в березні 1981 року члена Української гельсінкської групи Івана

КАНДИБИ), на яких йому намагалися підкинути з метою компромітації різні документи.

ГОРИНЯ засуджено до 10 років ув'язнення в таборі особливого режиму і 5 років заслання (ст. 62 ч. 2 КК УРСР).

31 липня в сел. Вон'єган Октябрьського р-ну Ханті-Мансійського нац. округу Тюменської обл. заарештували Олександра Івановича ШАТРАВКУ (нар. 6 жовтня 1950 р.). Він приїхав туди з України в пошуках праці і працював на тартаку. ШАТРАВКУ заарештували разом з другом Володимиром МІЩЕНКОМ за те, що вони збирали серед робітників підписи під петицією про ядерне роззброєння, складеною за матеріалами Московської "Групи встановлення довір'я між СРСР і США" (до групи входить також представник з Одеси Володимир КОРНЕР). ШАТРАВКА з МІЩЕНКОМ зібрали 15 підписів, після чого їх заарештували. Після їхнього арешту робітників, які підписали петицію, викликали до КГБ, вимагаючи забрати назад свої підписи, проте не всі робітники погодилися це зробити. Одного з робітників, що відмовилися зрідкитися підпису, Олександра ПЕТРЕНКА, нібито теж заарештовано.

Олександр ШАТРАВКА — автор самвидавної книги "Якщо ти хворий на свободу, або Репортаж із шлунка людоїда", в якій він описує своє перебування в СПЛ і ПЛ (від 1974 року — це його четвертий арешт). У дружини ШАТРАВКИ Анни ГОРДІЄНКО 5 серпня в Москві зробили обшук, вилучивши її власні рукописи, роман *Доктор Живаго*, адреси. 8 серпня її допитували про чоловіка, 9 серпня зробили повторний (безрезультатний) обшук і повідомили, що її чоловікові пред'явлено звинувачення за ст. 190¹ КК РРФСР ("наклепницька діяльність"). 16 листопада ШАТРАВКУ (напевно, разом з МІЩЕНКОМ) перевели до Інституту ім. Сербського на експертизу. Суд мав відбутися 20 грудня 1982 року в сел. Советський Ханті-Мансійського нац. округу Тюменської обл.

8 грудня в *Литературній газеті* з'явилася стаття з різкими нападами на "Групу довір'я".

27 серпня в Києві заарештували інженера-економіста Зіновія Павловича АНТОНЮКА (нар. 24 липня 1933 р.). Йому пред'явили звинувачення в дармоїдстві. Звільнившись наприкінці 1981 року після 10-річного ув'язнення, АНТОНЮК перебивався випадковими нефаховими роботами. З останнього місяця роботи — з заводу "Червоний гумовик" його звільнили за "прогули", які виявилися у тому, що АНТОНЮК не брав участі в громадських заходах. Відтоді він не міг знайти праці. АНТОНЮК — дуже хворий: у нього туберкульоза хребта, легень і сечостатевої сфери, у зв'язку з туберкульозним процесом погіршений зір (можливо, очі теж уражені туберкульозом); у нього також стенокардія і гепато-

панкреатит. У пермському таборі й Володимирській тюрмі він не раз непритомнів і чорнів на очах спів'язнів.

Справу, за якою АНТОНЮКА обвинувачено в "дармоїдстві", розглядав 22 і 25 жовтня Московський райнарсуд м. Києва. У суді допитували співробітників Московського районного відділу міліції (РВВС) м. Києва, службовців бюро для працевлаштування, декого з тих, що відмовляли АНТОНЮКОВІ прийняти його на працю. Адвокат (М. Г. ПРИВЕС) просила виправдати АНТОНЮКА. АНТОНЮК винним себе не визнав. Проте суд під головуванням БОЛЬШАКОВОЇ засудив АНТОНЮКА до 1 року ув'язнення в таборах суворого режиму.

4 вересня в Тернопільській обл. заарештували Володимира Васильовича АНДРУШКА, звинувативши за ст. 62 (напевно, ч. 2) КК УРСР. Інженера В. АНДРУШКА в 1960 роках ув'язнили на 5 років за аналогічним звинуваченням. Звільнившись з мордовського табору, він жив у селі Деренівка Теребовлянського р-ну на Тернопільщині, працював викладачем української мови в училищі с. Буднів у тому районі. АНДРУШКА постійно переслідував КГБ, а односельців остерігали від контактів з ним. Більшу частину слідства АНДРУШКО провів на підписці про невиїзд. 28 вересня Тернопільський обласний суд виголосив вирок для АНДРУШКА — 10 років таборів (напевно, особливого режиму).

У Казахстані (радгосп Саралжин Уільського р-ну) заарештовано політичного засланця Зоряна ПОПАДЮКА (нар. 21 квітня 1953 р.). Обставини та причини арешту покищо не відомі. Студент Львівського університету Зорян ПОПАДЮК відбував 12-річне ув'язнення за видання самвидавного студентського журналу *Прогрес* та розповсюдження українського самвидаву. Незадовго перед повторним арештом він приїздив з заслання на час відпустки відвідати матір і бабусю в Самборі Львівської обл. Його мати Любомира Іванівна, втративши посаду викладача німецької мови в університеті через ув'язнення сина, тепер тяжко хвора: її частково паралізувало через динамічне порушення мозкового кровообігу. ПОПАДЮК — теж хворий, у нього давня серцева хвороба і активний процес туберкульозу легень, що змусило владу навіть поміняти йому заслання з Якутії на Казахстан.

Наприкінці 1982 року в Закарпатській області заарештовано давнього політв'язня Йосипа Михайловича ТЕРЕЛЮ (нар. 27 жовтня 1943 р.). Про переслідування родини ТЕРЕЛІВ у 1982 році розповідає самвидавний документ, опублікований в *Матеріалах самиздата*, вип. 40/82, 10. XII. 1982 року, АС № 4771 — 2 стор., передрукований пізніше багатьма українськими газетами. В ньому розповідається, зокрема про обшуки в нього в червні 1982 року, про бесіди КГБ з ним і його дружиною Оленою Тимофіївною (сільською лікаркою) та згадується про вбивство брата. Ймовір-

но, що ТЕРЕЛЮ звинувачують цього разу в дармоїдстві (від 16 серпня він був безробітний через тимчасове закриття цеху сувенірів, де він останньо працював).

З численних позасудових репресій 1982 року наведемо кілька.

15 січня 1982 року до уповноваженого Ради в справах релігій м. Києва М. Т. ДОНЧЕНКА викликали священика Петра Васильовича ЗДРИЛЮКА (1948 р. нар.). Від нього вимагали письмово покаятися, вказавши осіб, які давали йому вилучену під час обшуку (13 серпня 1981 року) літературу. Коли о. ЗДРИЛЮК відмовився від покаяння, ДОНЧЕНКО оголосив, що його позбавлено реєстрації й усунуто від священицького служіння. ДОНЧЕНКО також домігся від церковної двадцятки Вознесенської церкви в Києві, де служив о. ЗДРИЛЮК, розірвати з ним угоду. За світським фахом священик ЗДРИЛЮК — інженер-радіотехнік, його висвятив у 1978 році Київський екзарх митрополит ФІЛАРЕТ.

22 січня в Запоріжжі у дружини довголітнього політв'язня Мирослава СИМЧИЧА Раїси Андріївни МОРОЗ у її відсутності зробили негласний обшук. Протягом півтори години невідомі виконували якісь роботи в помешканні (можливо, вмонтовували підслуховувальний пристрій). Викликана сусідами міліція відмовилася вжити якихось заходів. 30 жовтня у Мирослава СИМЧИЧА (1923 р. нар.) закінчився останній 15-річний термін ув'язнення. Він колишній сотник УПА, від 1948 до 1963 року вже відбував ув'язнення в політичних таборах, де його додатково судили за участь у табірному повстанні.

2 березня 1982 року о 6.30 ранку кризь напіввідчинену браму на територію посольства США в Москві прорвалася на своєму автомобілі якась подружня пара з Львова. При цьому машина була частково ушкоджена. Подружжя звернулося до співробітника консульського відділу з проханням про політичний притулок. Але десь опівдні їх переконали залишити територію посольства. Працівник консульського відділу, що їх супроводжував, викликав для них таксі. Подружжя назвало водієві адресу Прокуратури СРСР. Їхня дальша доля невідома.

6 квітня в Почаївській Лаврі (Тернопільська обл.) відбулися поголовні обшуки. Стверджують, що вилучено величезну кількість ротапринтної релігійної літератури. Офіційні представники Лаври (м. Почаїв, тел. 41 595 і 41 244) це, однак, заперечують. Але, як свідчать самвидавні документи, дехто з керівництва Лаври сам співпрацює з органами КГБ і допомагає переслідувати ченців. За останній час з монастиря Почаївської Лаври вигнали безпідставно близько 30 ченців-послушників.

У другій половині 1982 року проходила жорстока кампанія цькування львівської лікарки Олени Тимофіївни АНТОНІВ (нар. 17 листопада 1937 р.), дружини члена УГГ Зіновія КРАСІВСЬКОГО,

який відбуває заслання в Тюменській обл. Вона діставала анонімні записки та телефонні погрози, в її хаті били вікна, шантажували її та сина. 18 серпня обласна газета *Вільна Україна* опублікувала статтю М. ТОРОПОВСЬКОГО "Антонів і Клеопатра", в якій автор різко й безцеремонно нападає на О. АНТОНІВ, звинувачуючи її в тому, що вона як представник Російського громадського фонду допомоги політв'язням і їхнім родинам, привласнювала гроші фонду. Водночас автор статті нападає і на Фонд допомоги (популярно відомий як Фонд Солженіцина), пов'язуючи його з різними розвідувальними центрами. Син О. АНТОНІВ від розірваного шлюбу Тарас ЧОРНОВІЛ через ревматичну хворобу серця не міг 1982 року робити спроби вступити до вузу, бо кілька разів лежав у лікарні. У листопаді просто з лікарні його забрали до війська. Після цього Олена АНТОНІВ виїхала до чоловіка в заслання.

ПОМИЛУВАНІ СМЕРТЮ

До трагічного списку загиблих чи померлих у неволі 1982 рік додав ще кілька жертв, з яких згадаємо про два відомих випадки.

У ніч з 31 березня на 1 квітня в с. Залісці Шумського р-ну Тернопільської обл. було вбито 23-річного п'ятдесятника, активного члена комітету "Право на еміграцію з СРСР" Леонтія ТИМОЩУКА. По ньому залишилася 8-місячна донька, а також дружина Галина Іванівна та старенькі батьки.

Щойно наприкінці 1982 року стало відомо про смерть у Дніпропетровській божевільні Миколи Аполоновича СОРОКІНА (1953 р. нар.), яка сталася ще в 1980 р. Слюсаря М. СОРОКІНА заарештували в 1977 році за ст. 187¹ КК УРСР і, визнавши неосудним, послали на примусове лікування. Перед цим його 4 рази забирали до ПЛ з політичних міркувань. Від грудня 1978 року СОРОКІН перебував у 4 відділі Дніпропетровської СПЛ, де завідувачем був капітан Анатолій КОВУННИКОВ, секретар парторганізації СПЛ. У наслідок активного медикаментозного лікування у СОРОКІНА почалася хвороба нирок. Терапевтичного лікування він не діставав. Коли його стан став критичний, лікарі запропонували перевести СОРОКІНА до ПЛ загального типу, але начальник Дніпропетровського УКГБ підполковник КАПУСТІН заборонив. Через відсутність належного лікування та догляду СОРОКІН помер у психтюрмі. Його поховали в Дніпропетровському на тюремному цвинтарі, заборонивши матері взяти додому його тіло. Це — одна з особливостей гуманності радянської каральної системи: до мертвих політичних супротивників там ставляться з такою самою зневагою, як і до живих.

МАГІЯ СЛОВА

Сергій Мюге

Навряд чи хто буде сумніватися в тому, що демократія — це добра річ, а тоталітаризм — погана. Одначе, крок за кроком демократія віддає свої позиції тоталітарним режимам. І якщо (боронь Боже!) здійсняться пророцтва Орвелла і світ буде поділено на тоталітарні держави, тоді вибирати навіть з кількох менше зло навряд чи стане можливим. У цьому випадку можна буде вибирати найбільше зло. Найправдоподібніше, цей вибір буде обумовлюватися не стільки розумом, скільки емоціями. Для камбоджійця втіленням зла, мабуть, будуть червоні кхмери, для уцілілого в Освенцімі єврея — спадкоємці націонал-соціалістів, для свідомого українця, очевидно, російський імперіалізм, а мені найбільшим злом вважається комунізм у всіх його проявах. У випадку реальної небезпеки, яка загрожуватиме демократії, в тій країні, де я оселився, я правдоподібніше приєднаюся до найдійовішого антикомуністичного угруповання.

Тут я чую саркастичне питання моїх друзів-демократів:

Сергій Георгійович Мюге народився 1925 року на Україні в Одесі. Його батьки походили від старих шляхетних родин, які зазнали на собі весь жах "революційного гніву" з перших днів радянської влади. Тому від дитинства автор був позбавлений революційної романтики та будь-яких ілюзій та сприймав більшовицьку владу як ворожу реальність.

Автор був учасником Другої світової війни. Вчився в Московській сільськогосподарській академії ім. К. А. Тімірязєва. Між 4 і 5 курсами був заарештований за обвинуваченням в "антирадянській агітації та пропаганді". Провів 4 роки в концтаборі. Після смерті Сталіна дістав амністію, скінчив університет, згодом аспірантуру, а пізніше захистив відповідно кандидатську та докторську дисертації. Через деякий час за своє зацікавлення правами людини знову попав під слідство. Кінець-кінцем, йому було заявлено, що його справу закриють, якщо він погодиться емігрувати. Від 1973 р. — емігрант в США. Посідав посади професора нематології в університетах: Каліфорнії (Дейвіс), Массачусетсу, МакГілльському та в університеті ш. Канзас.

Автор більше 100 наукових праць і книг у своїй ділянці, деякі з яких вийшли друком в американських видавництвах, а також на суспільно-політичні теми, як *Вне игри* та *За пределами реального*. Тепер за станом здоров'я — на пенсії.

Переклав з російської О. Ж.

"Навіть до фашистської?" Думаю, що ці друзі будуть шоковані, якщо я їм скажу, що в самому слові "фашизм" не бачу жупелу.

Коли на країну нападає зовнішній ворог, навіть сили, що перед тим були розрізнені та ворогували між собою, об'єднуються для боротьби з ним. І це викликає схвалення громадськості. Коли в Італії з'явилася реальна загроза захоплення влади комуністами, тоді антикомуністичні сили об'єдналися, зробивши своєю емблемою жмут-фашину. Символізувала вона біблійну притчу: щоб зламати один прут не треба багато зусиль, але цілий жмут переламати неможливо.

За взірцем фашистської партії стали створюватися інші. Фалангісти Іспанії в 1937 році врятували свою країну від комунізму (можливо навіть цілу Європу — хто знає, як далеко розповсюдилася б комуністична пошесть!). Націонал-соціалісти, хоч і не допустили комуністів до влади в Німеччині, зарекомендували себе настільки огидними вчинками, що саме слово "соціалізм", навіть без першого компоненту "націонал", стало б жупелом, якби ідеологи з Кремлю, Луб'янки або Старої площі не підмінили б спритно цей термін і не ввели б в ужиток слово "фашизм", припасувавши його до німецького "націонал-соціалізму".

Відразу ж вдалося вбити двох зайців. Слово "соціалізм" стало майже виходити з лексики стосовно антикомуністичних режимів, перестало ототожнюватися з брутальностями, які відбувалися в Німеччині. І що найголовніше, "комунізм" почав протиставлятися "фашизмові" як чомусь відверто негативному і цим самим у свою чергу набув певних позитивних рис. Для жителів поневолених Гітлером країн він почав здобувати навіть символ добродетності, що бореться з реальним для них злом, з лихом, яке вони безпосередньо на собі відчують.

Комуністам пощастило двічі: війну виграли союзники і на Нюрнберзькому процесі демонструвалися трупи жертв Освенциму, Бухенвальду та інших нацистських таборів смерті. А трупи жертв Соловків, Колими і навіть Катинського лісу від поглядів міжнародної громадськості були надійно приховані.

І ще раз пощастило комуністам 5 березня 1953 року. Якби Сталін помер на кілька тижнів пізніше, радянському урядові не довелося б хизуватися та пишатися тим, що він не знищив євреїв, подібно Гітлеровому режимові, лише за те, що вони були євреї.

Смерть Сталіна зірвала ґрунтовно розроблений план: публічна страта євреїв-лікарів повинна була викликати в усій країні єврейські погроми. На той час "євреї-активісти" вже підготували петицію "товаришеві Сталіну" з проханням врятувати їх від "справедливого гніву російського народу". Далі лишалося все єврейське населення під охороною (знову ж таки з метою захисту від народного гніву) перевезти в задалегідь відбудовані гетто.

Скептики можуть заперечити: плянувалася лише ізоляція євреїв від "суспільства", не фізичне знищення. Цим скептикам слід пригадати, що й Гітлер не відразу відправляв євреїв у газові камери, він спочатку їх "ізолював". І чи багато з раніше ізольованих Сталіном повернулося з місць "ізоляції"? А поміж ними українців, інших народів, та й самих росіян?

Весь цей плян, на щастя, завалився. Ну, а якщо б він здійснився? Легко можна собі уявити, як би на нього реагувала світова громадськість. А саме: ніяк!

Вона твердо засвоїла, що прероґатива винищення євреїв (і очевидно не лише євреїв) належить тільки фашистам. Комунізм є антиподом фашизму, а тому не може діяти аналогічним способом. Така є магія слова.

Інакше кажучи, можна вплинути і на розум, і на емоції. І якщо раціональність слів ми часто переглядаємо, піддаємо критичній аналізі, емоційна забарвленість осідає в нашій підсвідомості досить міцно.

Я пригадую, як на моє, не дуже схвальне зауваження про Леніна, зроблене ще на початку 1950 років, один табірник, що проклинав радянський лад, суворо попередив:

— А Леніна ти не чіпай!

Запримітивши, що його грізний тон знаходить співчуття в присутніх, я погодився з тим, що є речі, яких чіпати не рекомендується (хоч би, щоб не смерділо).

Створюючи культ Леніна, більшовики не жаліли гасел, які цитували Маяковського про єдність Леніна та партії, як також і слова А. Барбюса: "Сталін — це Ленін сьогодні". При чому, гасла, що діють на емоційну сферу людини, зовсім не повинні відзначатися логічністю. Їх знають і не читають. Колись вздовж залізничних рейок викладали з каміння гасло "Хто не працює, той не їсть". Якись жартівники вибрали з гасла одне "не". Вийшло два варіанти: "хто працює, той не їсть" і "хто не працює, той їсть". І, дивна річ, довгий час цієї витівки ніхто не помічав. А під кінець 1960 років, коли потяги прискорили свій рух, вирішили не витрачати багато зусиль на довгі фрази, обмежившись написанням лише "Да здравствует!", мовляв, все одно пасажир більше прочитати не встигне.

Але якщо гасла, що закликають до чогось, треба весь час підтримувати в людській підсвідомості, слова, що викликають негативні емоції, зберігаються самі собою. Так стояла справа зі словом "фашист". Нас, які сиділи за "антирадянську агітацію", і наглядачі, і кримінальні злочинці називали (хоч частіше беззлобно) "фашистами". Але й стосовно наглядачів, у відповідь на чергову жорстокість, можна було почути зойк: "Що ви робите, фашисти!"

Щодо українських націоналістів, будь то бандерівців чи ті, що їм лише співчували, вояки дивізії "Галичина" — взагалі, всі, хто тільки був свідомим українцем — слово "фашист" вимовлялося з особливою ненавистю. Треба сказати, що в таборах українські націоналісти особливо допікали наглядачам і чинили опір кримінальним злочинцям. Вони діяли надиво згуртовано, за принципом: "один — за всіх, і всі — за одного". Чи це пов'язане з національними особливостями українців, що тим самим викликало до них особливу неприязнь охорони та в'язнів-злочинців, чи це резултат вішання ярлика "фашист" — мовляв, гіршого слова не придумаєш — я про це судити не беруся. В усякому разі, українці-націоналісти рідше, ніж представники засимільованіших радянською владою народів ішли на компроміси з начальством. (Як тут ще раз не згадати притчу про єдину лозину та про цілий жмут.)

Все, що було сказано, стосується минулого часу. Але й сьогодні слово "фашизм" час від часу зривається з уст. Тут слід відрізнати тих, хто застосовує це слово до себе, від тих, на кого вішають цей ярлик без згоди носія цього ярлика на це.

Одного разу я побачив оголошення, в якому говорилося, що в певному місці відбудуться збори фашистської групи. Об'ява супроводжувалася свастикою та куклюкскляновським капюшоном. Мене розібрала цікавість, і я пішов на ці збори. Зібралася чоловік з 20 підлітків дуже неінтелігентного вигляду. Один з них, бризкаючи слиною, "виголошував" промову.

— Негри сидять на "велфері", об'їдають американське суспільство... Це паразити. Їх треба знищувати! Євреї орудують капіталами, вони експлуатують трудящі маси, їх треба зліквідувати!

— Так ви за вирівнення суспільства? — спитав я. — Проти багатих і бідних?

— Так, ми за справедливість. За загальну рівність! — відрізав той.

— А чому б вам не об'єднатися з комуністами? Вони ж теж за загальну рівність.

Нічого переконливого я у відповідь не почув. Воно й не диво. Майже кожний присутній носив на собі відбиток якоїсь фізичної чи психічної неповноцінності. Їм треба було самоствердитися, а під яким прапором — то не мало значення. В зв'язку з цим мені пригадалася розповідь старого анархіста А. П. Улановського, з яким ми разом сиділи в Бутирській в'язниці.

Група дезертирів з фронту вирішила організувати ще одну банду. Але в той час було модно давати кожній банді якусь політичну назву. І ось почали шукати за цією назвою.

— Анархісти в нашому повіті вже є, комуністи також. Є загін

Другого Інтернаціоналу, Третього...

— А Четвертого нема?

— А біс його зна!

— Ну, тоді назвемося "Загін ім. П'ятого Інтернаціоналу".

І правда, чи в назві справа? На щастя, таких загонів у наші дні не так уже й багато — більшість з них лівих поглядів, терористичних напрямів і очевидно добре централізовані не фашистами, а якраз навпаки.

Але найчастіше слово "фашист" як образа виплітає з уст західних демократів, що борються за мир, за роззброєння стосовно тих, хто скося дивиться на такі кампанії. Про те, як "пацифісти борються проти миру", як комуністичні провідники розпалюють подібні кампанії, переконливо розказано в творі В. Буковського *Пацифісти против мира* (1982). Тут важко щонебудь додати.

А ось вішання на супротивників цих кампаній ярлика "фашист" — річ дуже перевірена та ефективна. Таж термін "фашист" з часів Другої світової війни асоціюється з таборами смерти, вандалізмом та іншими страхіттями останньої війни. І яке діло обивателеві освіченому чи неосвіченому, що за спиною войовничих поборників миру — демократів стоїть тоталітарний режим, який практично нічим не відрізняється від німецького націонал-соціалізму. Таж він називає себе антифашистським, а значить несе в собі всі якості, протилежні тим, які він же назвав фашистськими і на яких сконцентрував всі негативні властивості.

Така є магія слова.

ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОЧИМА КОЛИШНІХ СТУДЕНТІВ

МАТИ-Й-МАЧУХА

Ю. Ш.

За одинадцятитомовим Словником української мови, зредагованим формально І. Білодідом, що в скороченні так журно зветься СУМ, це назва рослини, яка має ще інші назви — підбіл, мачушник. Звуть її ще царзілля, але цього СУМ не подає. Колектив упорядників СУМу, звичайно ж, проти пережитків ганебного минулого.

Ця назва, — мати-й-мачуха, згадалася мені, коли я слухав чотири доповіді, спогади про Харківський університет, які тепер друкуються в "Сучасності". Мати бо породжує *дитину*, університет творить з дитини повносвідому дорослу *людину* й це він посилає її в життя. Знали про це вже в середньовічні часи, коли університетові дали окреслення *alma mater*, що в нас звичайно перекладають друга мати, хоч у дійсності латинське *alma* означає годувальниця, далеко відповідніше в нашому контексті.

Історія завжди взагальнює, вона не має справи з індивідуальним людським життям. Вона подасть, скільки мільйонів послав на вірну смерть Гітлер і скільки на ще вірнішу Сталін, але вона нічого не скаже про конкретного Володимира чи Вольфганга, чий тіла стіли над білоберегим Дінцем. А історія радянського крою ще й перекрутить факти, зробить з Вольфганга неодмінно мерзотника й новітнє втілення диявола, замовчить справжні наміри й думки Володимира, не згадає всіх тих Володимирів, хто шукав полону й був покараний за це нескінченними роками тундрової каторги. Так у великому — війна, і так у далеко меншому — університет.

Історії, що взагальнює і тому так легко може перекрутити й

Чотири доповіді-спогади про Харківський університет, що їх друкуємо слідом за цим вступом, були виголошені під спільним заголовком "Харківський університет очима колишніх студентів" на конференції в Українській Вільній Академії Наук у США 4 квітня 1982 р. Ними УВАН відкрила цикл "Харківські виклади". — *Ред.*

проминути, на допомогу приходять спогади, завсігди, навіть у суб'єктивних збоченнях, відбиток людини, особистости. Виходячи з цього, Українська Академія Наук у США, започатковуючи свої Харківські виклади, Київські виклади, Львівські виклади, поруч наукових доповідей дала місце спогадовим. І в випадку споминів про Харківський університет це рішення виразно й незаперечно себе виправдало. Слухач, а тепер читач дістав чотири людські профілі, чотири фрагменти біографій, — і це ані трохи не перешкодило відтворенню в цих таки спогадах об'єктивної історії Харківського університету, а посередньо й кожного університету на Україні в роки 1928-1958, а ще далі й загального стилю життя в радянській системі в те, мовляв російськомовний Шевченко, "неудобозабиваємое" тридцятиліття.

Материнські аспекти університету за ці роки істотно проти минулого не змінилися. Це добрі викладачі, що горять своєю дисципліною, що люблять своїх студентів і зустрічають теплу течію взаєморозуміння й людського контакту з боку слухачів. Так було, так є і так буде в кожному університеті, при кожній політично-соціальної системі.

Зміни заходили в мачушиних аспектах. Запровадження навали дисциплін, чужих духові кожного творчого університету, духові шукань, догматично-муштрувальних у самій своїй природі, — так звана політична й військова підготовка — до суспільства автоматів, до того, що Надія Світлична зве "телячим поколінням". Усунення з високої освіти всіх недогідних, усіх, хто бодай потенціально міг би поставити під сумнів офіційні доктрини, спочатку через недопущення, чистки й викидання "клясово-ворожих", потім через забезпечення місць своїм, "блатним". Обов'язкова для кожного отарна "ідеологія". Обмеження свободи вибору, через запровадження примусових, централізовано затверджених програм, через вимогу обов'язково відвідувати всі виклади, не кажучи вже про невсипущу систему поліцейного нагляду через ту обов'язкову "громадську роботу", через стінгазети й "многотиражку", через усіх тих групоргів, комсоргів, парторгів, не згадуючи про "спецчастину".

Автори спогадів не умовлялися між собою, але, читаючи їхні згадки в хронологічному порядку, бачимо, як затискається петля, як вужчими й вужчими стають межі, поставлені людині, як дедалі ближче підходимо до "ідеалу" "телячого покоління". Від понурого мовчання, від приховування своїх реакцій — попри виразне внутрішнє відштовхування — переходимо до віри в прищеплюване. Знаємо, що в шістдесятих роках унутрішній бунт, а часом і назовні виявлений, спалахнув ізнову, але, на жаль, спогади не сягають безпосередньо в той час. Можемо робити висновки про прихід цього нового етапу тільки з того, що знаємо, де, по який бік

духових барикад, стоять тепер автори спогадів.

Ще один мачушин аспект — це мова викладання. Мати говорить до своїх дітей рідною мовою. Це був стан наприкінці двадцятих років, коли в наступі українського села на місто українська стихія вдерлася в стіни недавно ще імператорського університету. Звісно, вона була завжди там, чи в писаннях українських романтиків, чи в громаді Василя Мови-Лиманського й Потєбні в середині минулого сторіччя, чи в діяльності Миколи Сумцова на початку двадцятого, щоб згадати тільки дуже небагато з дуже багато чого. Але, щоб українська мова була офіційно прийнятою мовою викладання, — це була новина двадцятих років. Та вона не довго тривала. Мачуха й тут відштовхнула матір. Російська мова стала знову мовою навчання, вона загнала українську мову в запліля навіть у побуті студентів і викладачів, — процес, про який офіційні історики Харківського університету не згадують.

До речі, це той самий процес, що привів саме слово, назву рослини мати-й-мачуха до українського словника, до того СУМу. Слова цього не знайдемо ні в Грінченка, ні в Академічному словнику Кримського-Єфремова. Це один з тих русизмів, що підсуває людям "телячого покоління", а часом і не лише їм, Білодідів СУМ.

Але ми скористалися з нього, щоб окреслити стан справ у Харківському університеті. Рослина тут, власне, ні до чого. СУМ теж.

Можна думати, що тут друквані спогади, крім свого прямого призначення — висвітлити розвиток Харківського університету за тридцять років у його людських аспектах, кинуть світло й на багато ширші процеси в усій підрадянській Україні тих років.

ЛЮБОВ ДРАЖЕВСЬКА (1928-29, 1933-35)

Я народилася і виросла в Харкові. У моєму дитинстві слова "університет" і похідні від нього були в постійному вжитку. В університеті вчився мій дядько. У центрі міста були Університетська вулиця і Університетська гірка. Ми ходили гуляти до Університетського саду, бували в Університетській церкві.

Коли двадцятого року в Харкові остаточно прийшли до влади більшовики, університет закрили, а на його місці за чергою поставали різні навчальні заклади. Університетська вулиця стала вулицею Вільної Академії, Університетський сад — Профспілковим садом, а Університетська церква — спортивною залемою.

Мені з Харківським університетом не пощастило. Я двічі вступала до інститутів, що існували на його місці, і мене двічі викидали як дочку контрреволюціонера.

Восени 1928 року, мавши 18 років, я вступила до літературно-лінгвістичного відділу соціально-економічного факультету Харківського ІНО (Інститут народної освіти).

Тоді обирали кандидатів до всіх вищих шкіл так, щоб більшість студентів складали робітники (казали — "рабочие от станка", тобто "робітники від верстату") і діти робітників. Менше мало бути дітей селян (так званих "бідняків" та "середняків"), ще менше дітей так званої "трудової інтелігенції", себто лікарів, учителів та інженерів. Здається, не більше як 3-4% мали складати діти службовців, тобто бухгалтерів, друкарок, діповодів тощо. Зовсім не приймали дітей так званого "чужого елементу" — священиків, заможних селян (куркулів) і торгівців. Дехто з них підробляв документи і вступав. Деякі освічені жінки (здебільшого, вдови) йшли працювати робітницями чи прибиральницями, щоб їхні діти потрапили до категорії дітей робітників.

1928 року до ІНО були вступні іспити з математики, фізики, української і російської мови, — для всіх кандидатів однакові. Але, очевидно, на наслідки іспитів дивилися по-різному, залежно від соціального стану кандидатів. Прийняті робітники та селяни часто були малописьменні.

Я вступила до ІНО як дочка лікарки. Батько був на засланні у Таганрозі, я про це в анкеті не написала.

Студентів на нашому курсі було коло 30. Мабуть, робітників для літвідділу не вистачило, більшість становили селяни. З Харкова було сім студентів, решта — з провінції. Чоловіків і жінок було приблизно однаково. Кілька студентів мали по 18-20 років, велика більшість була у віці 22-29 років, двоє — коло 35 (тоді це

був максимальний вік для вступу до вузів).

Розмовна мова між студентами була виключно українська. Часто робили один одному зауваження щодо вимови і вживання окремих слів. Улюблений аргумент був: "У нас так не кажуть".

Було кілька сільських учителів, серед них комсомолец Іван Білодід. Здібностями та ерудицією він не виблискував, але став прославленим радянським мовознавцем, академіком, а потім віце-президентом Академії Наук Української РСР, міністром освіти УРСР.

Було кілька екзальтованих поетів, яких ще не друкували. Вони охоче читали свої вірші. Їхніх прізвищ у довідниках письменників радянської України я не зустрічала.

Було троє євреїв, усі з провінції і всі добре говорили українською мовою. Волькович писав українські вірші, знав українську поезію.

Десять місяців після початку зайнять до нашого курсу приєдналися три уже визнані тоді в масштабі "Плугу" та "Молодняка" письменники: Юхим Вухналь (друкував гуморески), Василь Минко (прозаїк) та Іван Момот (літературний критик). Їх трійка трималася осторонь від решти студентів, на лекції вони не дуже вчазали. Момот 1931 року помер на пухлину мозку, Вухналь за 1930 років був заарештований і зник у тюрмі. Василь Минко проквітав і проквітає, але, як мені здається, на талант не багатий.

Метода навчання була лекційна, всі виклади були українською мовою. Відвідини лекцій були необов'язкові, студенти мали складати іспити по закінченні академічного року.

Ми вивчали шість дисциплін, з них три курси були на університетському рівні: історія України, українська мова і загальне мовознавство.

Професор Наталя Мірза-Авак'янц надхненно читала курс історії України. Пам'ятаю її образні описи часів козаччини. Під час зимової перерви я їхала з нею потягом з Москви до Харкова, ми розмовляли. Вона говорила про історичні музеї України — в Чернігові, Києві і Дніпропетровському, до яких возила своїх студентів. Нарікала, що на літературному та історичному факультетах мало здібних студентів. Говорила про малого сина, який, граючися з дітьми у дворі, вживав слова "кишеня", а вони до нього — "карман, карман".

За тридцятих років Мірза-Авак'янц була заарештована і слід її загубився у тюрмі. Уже в еміграції я довідалася, що вона була родичкою Наталі Ливицької-Холодної, яка знала її в дитинстві і тепло згадує. Походила з родини поміщиків Дворянських, які мали маєток у селі Хоцьки, на Полтавщині.

Курс української мови читав професор Кость Німчинов. Лекції були цікаві. Ми користалися його книжкою *Український язик у*

минулому і тепер.

Професор Німчинов тридцятих років був заарештований і невідомо, що з ним сталося.

Курс загального мовознавства поганою українською мовою читала доцент Віра Невзорова. Була якась недорікувата, запиналася, слухати її було нудно, а тим більше, що вона переважно говорила про деталі.

Студенти могли ходити на наукові засідання, що їх улаштували науково-дослідні катедри. Яюсь я потрапила на доповідь Невзорової. Потім її критикували, але не занадто гостро. Відповідаючи, вона схлипувала і казала, що до жінок завжди упередження.

Німецьку мову в нас викладав видатний вчений Павло Ріттер, літературознавець і мовознавець, поліглот, знавець санскриту, автор перекладів творів індійської літератури на українську мову. Від 1897 року він викладав у Харківському університеті, від 1899 року — санскрит. В ІНО для професора Ріттера не знайшлося іншої роботи, як викладати елементарні основи німецької мови на рівні початкової школи (*ich bin, du bist...*).

Пізніше я довідалася, що 1938 року його заарештували, в тюрмі він збожеволів і помер.

Професор Нагорний добре читав популярний курс "Анатомія і фізіологія людини", який залучили до програми як потрібний для вчителів, що їх готував ІНО.

Ще був курс політекономії.

Отже, з шістьох моїх професорів на літературно-лінгвістичному відділі ІНО 1928-29 академічного року, троє пізніше загинули в тюрмі. Книжка *Харьковский университет имени Горького за 150 лет*, видання 1955 року, про них не згадує. УРЕ пише про Павла Ріттера без згадки про його смерть у тюрмі, про Н. Мірзу-Авак'янц і К. Німчинова — ні слова.

Кожний студент повинен був мати громадське навантаження. Здуру я потрапила до редколегії багатотиражної газети *Іновець*. Побачила на дверях напис "Іновець", зайшла і спитала, чи не потрібно їм співробітника. Мені дали скромний обов'язок — помічника випускового (метранпажа).

У редакції було 10-12 осіб. Головним редактором був Правдін, член партії, студент 4 курсу історичного відділу, єврей, років 32-35. Я його знову зустріла 1935 року вже після мого другого виключення з університету. Я була на прийомі у слідчого НКВД у справі одного заарештованого члена моєї родини. У кабінеті слідчого я побачила Правдіна, який розбирав якісь папери, — очевидно, був співробітником. 1936-39 років він викладав історію в старших кля-

сах десятирічки у Харкові, де вчилася Оксана Буревій.

Газета *Іновець* була огидна, брехлива. Переважали статті про завдання пролетарського студентства і викриття ворожого елементу. Пам'ятаю статтейку про мою знайому Любу Раєвську, дочку відомого в Харкові лікаря. Люба була дуже релігійна і носила хрестика. Вона десь поїхала на екскурсію, ночувала в одній кімнаті з іншими студентками. Ті побачили хрестика, донесли куди слід, і негайно з'явилася статтейка з пропозицією виключити Раєвську з інституту. Ще й карикатура була: дівчина в нижній сорочці з хрестом на шиї стоїть на колінах і молиться. Але Раєвську не виключили, вона закінчила біологічний факультет, тепер в еміграції. В *Іновці* була також статтейка з пропозицією виключити з ІНО групу дівчат, які в Свят-Вечір у гуртожитку зварили кутю і узвар.

Здається, від самого початку академічного року на дошці оголошень в адміністративному корпусі вивішували списки студентів, виключених із ІНО. Ті ж списки друкували в газеті *Іновець*. Ішла невпинна чистка студентства від "ворожого елементу". Виключали дітей священників, торговців, куркулів, заарештованих.

Мій знайомий Іван Прасоленко, студент біологічного факультету, бувши виключений як син куркуля, вчинив самогубство.

У квітні 1929 року в *Іновці* був надрукований список виключених під заголовком "Вовки в овечій шкурі". Там була і я — дочка контрреволюціонера, засудженого на заслання. Я пішла до ректора ІНО, М. Гаврилова, комуніста, колишнього січового стрільця. Він мене прийняв, був насуплений, говорив мало, мого прохання не задовольнив.

Десь року 1932 або 1933 Гаврилів застрелився. 1935-36 років я працювала і приятелювала з його дружиною Наталею Софронівною, географом. 1937 року її заарештували і вона загинула у в'язниці.

Мене виключили з ІНО у квітні 1929 року, а в січні 1933 я була зарахована студенткою першого курсу геолого-географічного факультету ХПІПО (Харківського педагогічного інституту професійної освіти), що від 1930 року заступив ІНО.

Багато подій відбулося за ці неповні чотири роки і на Україні, і навколо мене, але я розповім лише про те, що мене привело до геології.

1931 року мій батько відбув термін заслання і повернувся до

Харкова. Я вважала, що знову можу поступати до вищої школи, але що вчити?

То був час масової втечі інтелігенції з поля гуманітарних наук і літературної праці. Кращі випускники середніх шкіл подалися до факультетів точних наук. Знаю студентів, що кидали літературні факультети.

Я вагалася — який фах обрати. Було багато розмов, порад. Восени 1931 року я навіть місяць навчалася у новозаснованому Харківському поліграфічному інституті, але не сподобалося.

Врешті, одна з розмов з моїм давнім приятелем, ґрунтознавцем Миколою Крупським, штовхнула мене до геології. Щиро кажучи, найбільше мене приваблювало те, що фахова робота геолога невіддільна від подорожей і праці на свіжому повітрі. Крупськийдесь довідався про короткотермінові курси техніків-геологів при Харківській геологічній базі і порадив мені туди вступити. Ми пішли на розвідку вдвох з Докією Гуменною, яку невдовзі перед тим оголосили куркульською письменницею, і відтак вона була в стадії зміни фаху — шукала щось подальше від літератури і щоб світу побачити. Її курси геологів не привабляли (вона пізніше вступила до курсів східних мов), а я скінчила ті курси. Літо 1932 року я працювала як технік-геолог у Донбасі і на Ізюмщині, а восени поїхала до Києва, щоб обробляти дані польової роботи під керівництвом геолога Пантелеймона Савенка (він загинув у тюрмі, як і більшість видатних київських геологів). У Києві я вступила до вечірнього відділу Київського геолого-гірничого інституту. Жадних іспитів я не складала.

Через родинні обставини я мала повернутися до Харкова. Як студентку, що переходила з іншого інституту, мене посеред року легко прийняли на перший курс ХПІПО.

Деканом геолого-географічного факультету була студентка третього курсу цього ж факультету Надія Стогній, член партії. Секретарем факультету була студентка з того ж таки курсу (між іншим, вона загубила всі мої документи, включно з посвідченням про закінчення середньої школи).

1932-33 академічного року студенти не були поділені на геологів і географів: була єдина група, душ сорок. Мене ці студенти зразу вразили своєю неосвіченістю. Тепер це було легше побачити, ніж чотири роки тому, на літературному відділі, бо метода навчання змінилася: іспити з усіх дисциплін треба було складати частинами, кілька разів на рік; ходили на іспити групами, отже була нагода почути, що студенти верзли. Також бувало, що професори викликали студентів до дошки, як у початковій школі. Відвідування занять було обов'язкове, на кожній лекції староста занотовував присутніх. Тим, що пропускали заняття, загрожували карами-позбавленням стипендії і виключенням з інституту.

Одного разу, на зборах групи, наш парторг Валя Пономарьова з Донбасу, яка говорила суржиком, накинулася на дуже здібного студента Ігоря Ремізова, за те, що він пропустив кілька лекцій. Вона сказала:

— Мы не посмотрим, что он минералы щелкаёт как семушки, мы его с институту выкинем.*

Розмовна мова між студентами була, переважно, українська. Більшість студентів була з провінції. Було з п'ятнадцять сільських учительок років по 25-30.

Усі професори викладали українською мовою. Деякі курси були на університетському рівні, а деякі — на рівні початкової школи.

Курс вищої математики (диференціали та інтегралі) чудово викладав доцент Хома Рябокін, при тому — доброю українською мовою. На жаль, не всі студенти могли вчитися за його лекціями і підручниками, дехто не знав математики в обсязі середньої школи. На той час була загально прийнята така система: сильнішим студентам доручали готувати слабших до іспитів. Якось курсь вищої математики всім зарахували.

Курс фізики теж був на належному рівні. Лекції відбувалися в аудиторії фізико-математичного факультету, з демонстрацією експериментів. Щоб скласти іспит, студентам доводилося добре посидіти, слабші вчилися в сильних, деякі ходили на іспит по кілька разів. Наприкінці року професор уперся і ніяк не хотів пропустити Соню Палій, яка провалювалася кілька разів, хоч їй допомагав у навчанні один з кращих студентів Микола Логвиненко, тепер видатний геолог. Соня, не діставши задовільної оцінки, перевелася на філософський факультет університету. За рік я її зустріла, і вона сказала, що спеціалізується "в ідеалізмі".

Курси метеорології і мінералогії теж були на університетському рівні.

Підручниками більшість студентів не користувалася, вчилися із записок, або "з голосу" від сильних.

Курс фізичної географії був на рівні початкової школи: вчили на карті світу головні острови, півострови, річки тощо. Пригадую, професор викликав Толю Позняка до карти, а він не знав, де екватор, а де полюси.

У січні 1933 року курсу української мови не було, але пізніше дали нам усім писати диктант і виявилось, що переважна більшість студентів малописьменна. Тоді почали викладати

*"Ми не подивимося, що він усі мінерали напам'ять знає, ми його з інституту викинемо". — Ред.

українську мову на рівні початкової школи. Знання російської мови не перевіряли.

Професор хемії читав досить примітивний курс, а хвилин за п'ятнадцять до кінця лекції викликав до дошки двох студентів і питав матеріал попередньої лекції. Викликав він за абеткою, кожний знав, коли саме прийде його черга, і трохи готувався. Так професор зараховував цілий курс.

Більшість лекцій відбувалася у так званому географічному кабінеті. Тут стояли шафи з брудними скляними шибамі; на полицях були безладно нагромаджені запорошені експонати, привезені, мабуть, з якихось екзотичних країн. Там були маски, ідоли, намиста, списи. Жадних написів не було, і ніхто не знав, що то є і звідки. Врешті я почула, що то "Краснов привіз", а хто він такий, невідомо.

Пізніше я довідалася, що Андрій Краснов був науковець зі світовим ім'ям, ботанік-географ, професор Харківського університету від 1889 до 1911 року, засновник катедри географії. Краснов досліджував ґрунти і рослинність Східної України, Кавказу, Тянь-Шаню, Аптаю. Мав публікації широкого значення, як от, *Трав'яні степи північної півкулі*. Мандрував до Китаю, Індії, Цейлону. Організував перші в Росії (власне, у Грузії) чайні плантації, заклав славетний ботанічний сад у Батумі. У книжці *Харківський університет імені Горького за 150 лет* відзначено, що він не розумів клясової боротьби, але вірив, що піднесення культурного рівня народу може привести до перетворення суспільства. У Харкові він очолював робітничі курси. Д. Багалій у своїй *Історії Харківського університету* пише про Краснова як про одного з професорів і громадських діячів. Тридцятих років ми ще бачили в запорошених шафах сліди діяльності великого вченого. УРЕ його згадує.

1 вересня 1933 року був відкритий (власне, відновлений після тринадцятирічної перерви) Харківський університет, тепер він звався — Харківський державний університет імені Горького.

Геолого-географічний факультет був поділений на географічний і геологічний відділи. Студенти нашого курсу поділилися за власним бажанням. Усі сильніші студенти пішли на геологію, крім одного — Петра Цися, здібного і мовчазного селянського хлопця. Він став видатним геоморфологом, автором численних публікацій. Усі сільські вчительки пішли на географічний відділ.

На геологічному відділі було нас 20 студентів, з них чотири жінки. Деканом відділу був професор мінералогії Костянтин Савич-Заблодський, уже немолодий. Він та ще старенький

професор геофізики Семілетов викладали російською мовою, решту курсів читали по-українському.

Всі фахові курси були на університетському рівні. З приємністю згадую лекції Савича-Заблудського, який читав мінералогію силікатів, кристалографію і геохімію. Це була нова наука, засновниками якої на початку 20 століття були норвежець Гольдшмідт і Володимир Вернадський, перший президент Української Академії Наук. Курс топографії читав професор Дахов, який дав нам стільки практичних знань, що пізніше, коли я не могла знайти іншої праці, взялася бути топографом. Блискучі лекції з астрофізики читав професор Барабашов.

Я дуже шкодую, що мені не довелося слухати лекцій професора Дмитра Соболева, який від 1922 року очолював катедру геології в інститутах, що були на місці Харківського університету, а від 1933 року — ще й науково-дослідний інститут геології. Мене виключили з університету ще перед тим, як Соболев почав викладати нашій групі, я чула кілька його доповідей і виступів на семінарах для науковців-геологів, на які дозволяли ходити студентам.

Соболев був великий вчений, теоретик з незалежним і оригінальним мисленням. На щастя, його не заарештували, але критикували за "ідеалістичний світогляд". Він не визнавав теорії Дарвіна. Аспірантка-геолог Мотрона Клименко в розмові зі мною хвалилася, що вона викриє "поповщину" Соболева. Базуючися на теоретичних міркуваннях, Соболев передбачив наявність нафти в Північно-українській западині, що пізніше підтвердилося на практиці. До Академії Наук його не обрали, лише дали звання "Заслуженого діяча науки Української РСР".

Курси німецької і англійської мов були на рівні початкової школи. Був також курс військової підготовки. Мали й обов'язкову "політграмоту": на першому курсі — політекономія, на другому — теорія радянського господарства, на третьому — діалектичний матеріалізм.

Перешкождали зайняттям перерви через всілякі кампанії. Навесні 1933 року зайнять не було коло трьох тижнів, бо наш курс був мобілізований для праці з дітьми — жертвами голоду, тимчасово зібраними у вагонах на Харківському вокзалі.

Влітку 1933 року студенти всіх харківських вузів, також і університету, були в обов'язковому порядку відряджені на села на рільничі роботи, заступати померлих від голоду селян (я не їздила через стан здоров'я).

Восени 1934 року нас тижнів на два зняли з зайнять і надіслали копати буряки. Про примусове відвідування чистки

партії скажу пізніше.

Тепер про студентів. Розмовна мова між студентами з провінції була українська, так звані "городські" воліли говорити по-російському, але вміли говорити й по-українському.

З двадцятьох студентів у нашій групі геологів четверо цікавилася геологією, вчилися за підручниками, читали фахову літературу, ходили на семінари. Ще четверо так-сяк училися, а решта до підручників не заглядала, лекції розуміла мало, ходили складати іспити по кілька разів, готуючися до них по своїх і чужих записах.

Студенти були "перевиховані", налякані, боялися один одного. Навесні 1933 року на вулицях Харкова лежали трупи померлих від голоду, але про це не говорили. Умирили в нас на очах діти — жадних коментарів. Застрелився Хвильовий — не згадали. Пригадую реакцію на самогубство Скрипника: студентка Маруся Горосуп відсунула від себе книжку творів Леніна в перекладі українською мовою під редакцією Скрипника і сказала: "Цього читати не буду, може, тут шкідництво".

Одна студентка, яка завжди говорила українською мовою (мабуть по-російському і не вміла) про нашу викладачку української мови сказала: "Видно, що вона націоналістка, бо і після лекцій говорить українською мовою". Очевидно її репліка була викликана тим, що були професори, які викладали українською мовою, а в приватних розмовах уживали російської мови.

Щирих взаємин між студентами майже не було. Я можу назвати лише трьох студентів в усьому університеті, яким я казала все, що думала.

Я дуже здивувалася, коли одна студентка географічного факультету сказала мені, що вона дочка священика, поступила вчитися під прізвиськом чоловіка і сподівається, що то їй так минеться.

Бували політзайняття, на яких всі сиділи мовчки, слухали комсорга чи парторга. 1933 року наш комсорг Мішка Шкабара, роз'яснюючи нам виступ Горького на з'їзді письменників, вживав виразу "література і драматура" і то не раз.

Восени 1934 року, протягом кількох місяців, десь від 7-ої до 10-ої вечора три або чотири рази на тиждень у великій аудиторії-амфітеатрі відбувалася прилюдна чистка членів партії, студентів і викладачів університету. Прийшовши до тієї аудиторії,

*Про цю чистку згадує книжка *Харьковский университет имени Горького за 150 лет*: мовляв, 1934 року парторганізація університету провадила боротьбу проти троцькістсько-бухаринських і буржуазно-націоналістичних ворогів народу.

насамперед треба було відшукати свого старосту, щоб відзначив присутність. Тим, хто не був, треба було подати якусь поважну причину відсутності — хворий або що інше.

Студенти виводили аудиторію, а попереду стояв довгий стіл, за яким сиділо якесь начальство. Поодиночки викликали до столу членів партії. Викликаний ставав біля столу і коротко розповідав свою біографію. Потім йому ставили питання ті, хто сидів за столом і охочі з аудиторії. Звичайно питання були ущипливі, хотіли людину на чомусь зловити. Бували й такі виступи: "жертву" обливали брудом, згадували її "негідних" батьків тощо. Чистку провадили українською мовою.

Щиро кажучи, я мало пам'ятаю подробиць про ту чистку, бо ми не дуже слухали. Студенти в аудиторії або читали, тримаючи книжки на колінах, або грали в різні гри, особливо популярний був "морський бій".

Пригадую, що дуже активно і навіть гістично виступала з обвинуваченнями проти кількох людей, які проходили чистку, одна студентка четвертого курсу історичного факультету, все хотіла зловити "ворога народу". Моя товаришка сказала мені, що ця екзальтована дівчина нагадує їй час Французької революції, коли з натовпу кричали: "На гільотину!" Коли прийшла черга проходити чистку цій дівчині, то виявилось, що в неї два брати на еміграції, а це було страшним гріхом. Не знаю, що з тією дівчиною сталося, бо наслідків чистки негайно не оголошували.

Я не пригадую, щоб 1933-35 років виключали з університету так багато студентів, як 1928-29, а от мене викинули.

В аудиторії, де відбувалася чистка партії, я зустріла студента, з яким разом шість років тому була в редколегії *Іновця*. Тоді він був робфаковцем, тепер студентом хемічного факультету. Він привітався зі мною і наче доброзичливо спитав, чи я знову вчуся. Я сказала, що так, бо мій батько повернувся із заслання.

За кілька днів після цього були скликані збори нашої групи, і комсорг Логвиненко, один з кращих студентів, з яким добре приятелювали, виголосив промову про те, що такій контр-революціонерці, як я, не місце в університеті. При тому руки і голос його тремтіли.

Так у січні 1935 року закінчилася моя наука в Харківському університеті. Майже відразу я пішла працювати геологом. Працювала на Україні, на Вороніжчині, коло Тули, на Волзі, в заполярному Сибіру, на Кавказі. 1939 року двоє з тих, що разом зі мною вчилися, а на той час уже закінчили університет, працювали під моїм керівництвом, і я їх учила.

Уже будши в Америці, я довідалася про долю багатьох моїх

колишніх співучнів, бачила публікації трьох з них, з одним зустрівся на Міжнародному геологічному конгресі 1972 року. Микола Логвиненко став видатним ученим-геологом, керівником катедри в Ленінградському університеті, має багато публікацій. Здібна Тетяна Устінова відкрила на Камчатці гейзери, працювала в Академії Наук Молдавської РСР. Ще одна жінка зробила кар'єру в практичній геологічній роботі. Більшість моїх співучнів працювали учителями в провінції. Покійний уже Мішка Шкабара, який колись учив нас про "літературу та драматуру" зробив наукову кар'єру у мінералогії, очевидно тому, що (в додаток до того, що був комсомольцем, а пізніше, мабуть, партійцем) обрав собі дуже вузький фах і там копирсався в деталях.

ОКСАНА БУРЕВІЙ (1939-1941)

Протягом чотирьох років (1935-39) сталося чимало подій. Після масових арештів партійної інтелігенції 1937 року було видано закон про те, що діти не відповідають за гріхи батьків. Закон цей з радістю прийняли вищі школи, які потребували інтелектуально розвинених молодих людей — дітей знищеної інтелігенції.

За цих років значно поліпшилася освіта в середніх школах. Але серед харківських десятирічок не всі були на однаковому рівні. Програма навчання була та сама, проте, не всі школи мали добрих учителів. 32 школа була однією з кращих. Весь останній рік нас запрошували, агітували всі вищі навчальні заклади Харкова, ми відвідували інститути, лабораторії. Я подала заяву на геолого-географічний факультет. Практика в мене вже була — ціле літо я працювала в геологічній партії в селі Данилівка під Харковом. На цю працю мене влаштувала наша давня приятелька — геолог Люба Дражевська. Про цей практичний досвід я згадала в моїй заяві.

Відмінники з моєї школи вступили до електротехнічного інституту, фізмату, двоє поїхало до Ленінграду; на український літфак пішли Вассанта Касяненко та Ізіда Висоцька (про неї Смолич написав роман *Вони не пройшли* — про німецьку окупацію). Весь червень і липень я відвідувала семінари при університеті, які готували молодь до іспитів.

На геологічний відділ 1939 року приймали лише 30 осіб. 18 уже було зараховано — це відмінники з усіх областей України. На 12 вакантних місць припало 150 претендентів — понад 12 на кожне місце. Семінар відвідували лише ті, що мешкали в Харкові. Кандидати з провінції приїхали аж у серпні — на іспити. За два місяці готувань — щасливого і тривожного часу — студенти перезнайомилися, зав'язалася дружба з "геологами" і тими, що потрапили на інші факультети. Викладали нам досвідчені педагоги університету. Вони ж приймали іспити.

У серпні всі 150 кандидатів з'їхалися до Харкова і заповнили велику аудиторію університету. Іспити були письмові й усні. На письмовій роботі з математики була задача із застосуванням стереометрії. Її вирішила лише я — в інших школах стереометрії не викладали (а в 32 школі в мене з математики було "посередньо!"). Усі інші іспити минули дуже добре. Алеж дванадцять на місце! Щоправда, склавши іспити, можна було завжди перейти на факультети, де був менший конкурс (література, наприклад), або де конкурсу не було (історія), або на економічний факультет, де був

споконвічний недобір. Можна було також податися до педінституту, бібліотечного, іноземних мов. Того, хто склав іспити до університету, приймали всі харківські вищі навчальні заклади.

Нарешті, на стіні вивісили список прийнятих. Нам видають тимчасові посвідки, ми — студенти! У вересні на Раднаркомівській вулиці, де містився наш факультет, нас тепло вітає старий, заслужений академік, учений-геолог з міжнародним ім'ям Соболев. Переважна більшість студентів були українці, було також кілька євреїв, кілька росіян. Між собою говорили двома мовами, залежно з ким. Усі були 18-літні, дві третини — хлопці. Харків'яни — це переважно діти службовців та інтелігенції. Серед відмінників кілька було з Харкова, решта з малих міст і містечок. Селянського походження було, можливо, двоє: староста нашого курсу Микола (перед евакуацією Харкова він відкрився мені, що батьки його були розкуркулені й заслані, він жив у рідних), і Мотя з Красного Кута. Мотя була найсвідомішою комсомолкою — групоргом. Селян з колгоспів в нас не було. "Робітник від верстату" був один, його прийняли пізніше.

За часів мого студентства ми не провадили жадних розмов щодо походження або щодо політики. Наче за Орвеллом, усі небезпечні теми вилучалися. Люди трималися окремими групками, зустрічалися лише на лекціях і мало знали один про одного. На зборах, де нас усіх приймали до студентської профспілки, я не слухала біографій інших, бо думала лише про свій виступ. Сумний досвід я вже мала.

1935 року мене прийняли до студії образотворчого мистецтва Палацу піонерів. Коли я скінчила семирічку 1936 року, студія рекомендувала мене до десятирічки при Академії мистецтв у Ленінграді. Жити мала в гуртожитку, де дітей доглядали, годували і навчали. Усе було вже оформлене. Раптом викликає мене керівник студії товариш Васильєв. Спитав, чи Кость Буревій мій батько. "Так". "Чи я знала, що дітям ворогів народу нема місця в Палаці піонерів?" — "Не знала". — "Так знай!!!" На цьому скінчилася моя кар'єра в образотворчому мистецтві. Малювати я більше не могла, лише згодом переключилася на карикатури...

Коли дійшла черга до мене, сказала де, коли народилася, вчилася, який є фах батьків. Батько розстріляний 1934 року. Сказала, що останні два роки він жив у Москві і ми про все довідалися з газет. Посипалися запитання, їх ставало дедалі більше. Здійнявся галас. Голова студентської профспілки географ з 4 курсу Паша голосно зупинив усіх: "Не питайте її — що вона може знати?" Цей Паша був головою студентської профспілки і головою секції альпіністів. Розмовляв лише по-українськи, дуже гарно і образно, був одним з найвизначніших альпіністів-дослідників в СРСР і кандидатом у члени партії.

До профспілки мене все ж таки прийняли.

Згодом, під час війни, я дізналася, що на нашому курсі ще було кілька дітей репресованих, у двох дівчат батьки були на засланні. У Клави Заїки батько був за німців головою пісочинської "Просвіти". Його розстріляли радянщики, коли повернулися до Харкова. В Асі і Моті (комсорг і групорг) також у родинях були "вороги народу". Про інших не знаю, хоч і в них, можливо, не все було гаразд з походженням.

У листопаді 1939 року почалася війна з Фінляндією, і хлопців наших мобілізували до армії (дехто повернувся). На їхнє місце негайно прийняли нових людей, далеко слабших, включно з двома чемпіонами України.

Спорт в університеті вважався за важливу справу. Бажано було, щоб кожен студент вибрав собі одну із спортивних секцій. Мимоволі всі мусіли щось вибрати. На заняттях з гімнастики був потрібний відповідний одяг. Купити цей одяг ми не могли — не продавався. Тому всі записалися до різних секцій, щоб дістати уніформу і скласти залік з фізкультури. Усіх заохочували до складання норм ГПО ("готовий до праці та оборони"). Улітку 1940 року влаштували навіть табір, в якому складали норми ГПО-2. Кілька спортсменів склали навіть норму на "ГПО-2 — відмінник". Чемпіонам надавали великих привілеїв — їх переваблювали з інституту фізкультури без іспитів. Кожен значок (ГПО, Ворошилівського стрільця, Ворошилівського вершника, альпініста тощо) ставили вище від успіхів у навчанні.

Більшість студентів не читали нічого, крім заданого, але всі ходили до кіна, не пропускаючи жадного фільму. Ті, що читали — їх знайшлося 8 осіб — створили клуб читачів рідкісних книжок. Якщо до рук потрапляла цікава книжка, всі восьмеро намагалися її перечитати за день, за два. Читали ми перекладену літературу Заходу: романи Ролляна, Драйзера, Фойхтвангера, Сінклера тощо.

В університеті була розкішна концертна зала з колонами. Тут часто відбувалися концерти піаністів, скрипалів, співаків. У тій таки залі відбувалися виступи самодіяльності студентів університету. Величезний успіх мала студентка літературного факультету Дебора Фінклер. Вона співала романси Морфессі і Вертинського.

Наша мама ушла з новим папой
и остались мы дома одни...

Ці слова запам'яталися мені назавжди. Міщанська сентиментальність захопила студентів, комсомольців, комуністів у всіх гуртожитках і коридорах університету. З'явилися гітари і циганські, надсадні романси.

Стінгазети виходили російською мовою. В одній з них, що її

вважали за поважнішу, — *Геолог* — всі статті писали комсорг та групорг (Ася і Мотя), підписуючи їх "Студент", "Студентка", або питаючи дозволу вжити чиесь ім'я. Дозвіл усі давали, але ніхто не читав цих статей. Була в нас ще друга газета — *Бокс*, де містили дружні шаржі на студентів. У цій газеті був ліміт: не більше, ніж п'ять рядків жартівливого тексту. Карикатури малювала я. Текст у відповідній формі, писали гуртом (здебільше, Ася). Дякуючи Асі та Моті, та ще старості Миколі, в нас ніколи не було непорозумінь з адміністрацією. Проминань лекцій та запізнень Микола не нотував: він знав, що багато людей працює. За проминання і запізнення могли виключити з університету — за того часу карали суворо.

Студенти з провінції мешкали в гуртожитку "Гігант". Там таки містилася студентська їдальня. Обіди в їдальні були "погані" і "кращі". Кращі давали в окремій кімнаті за перепустками або талонами. Ці талони видавали спортсменам за тиждень перед змаганнями. Усі ми були вічно голодні.

О четвертій годині до пекарні на Сумській привозили гарячі бублики. Ми встановили чергу — хто й коли має купувати ці бублики для всього курсу. Троє студентів зникали з лекції раніше і купували бублики для всіх. На лекції з основ марксизму-ленінізму всі жували — у цілковитій відповідності до матеріялістичних засад цього вчення.

Стипендії — 130 карбованців — не вистачало на харчування, тому більшість заробляла, хто як міг: хлопці розвантажували вагони на залізниці (20 карбованців за ніч), улітку всі працювали в геологічних партіях. Ми з Галкою креслили й давали лекції з мов та математики. Для фізико-географічного кабінету ми з так званих "німих" (тобто, позбавлених написів) мап робили справжні.

Найбільше часу в нас займали непотрібні лекції з основ марксизму-ленінізму (300 годин) та військової справи (140 годин) — разом 440 годин. У той таки час на фахові предмети припадало по 80 годин:

мінералогія	80
фізична географія	82 + 22 (практика)
кристалографія	80
кристалооптика	80
динамічна геологія	78
Разом	422 години

Підручник Болдирева *Мінералогія* мав понад 800 сторінок, а час викладання скоротили з двох з половиною років до одного (включно із селікатами). Студенти протестували, професура також, але найголовніший предмет нашого майбутнього фаху залишився скорочений до катастрофічно малого часу. Професор, член Академії Савич-Заблоцький читав дуже добре (російською мо-

вою), пояснював, полегшував нам працю, але ми просто не встигали охопити всього матеріалу. У висліді — лише п'ятеро склали іспит, а решті відклали іспит на осінь. Я склала мінералогію на "добре" (!!!) коштом проминання вистав театру Вахтангова *Принцеса Турандот* і театру Франка *Украдене щастя*. Цієї жертви я не пробачила собі досі. Те саме трапилось з фізичною географією. Професор Марія Колосовська викладала жваво й цікаво чудовою українською мовою. Від студентів вимагала знань, час від часу робила перевірки з німими мапами. Це був дуже цікавий, але важкий курс: мап, атласів бракувало, фізично-географічний кабінет був завжди зайнятий іншими групами, а практичні заняття звели до 22 годин.

На іспиті студент діставав німу мапу. На ній треба було зазначити назви всіх рік, озер, проток, островів, морів тощо, кольоровими олівцями розмалювати карту так, щоб виявити рельєф країни, яка зазначена в іспитовому квитку. Все це робилося з пам'яті. Крім того, йшла ще ціла низка теоретичних питань. Кільком студентам довелося перескладати географію кілька разів.

Дружбу між студентами зміцнював постійний брак підручників (одна книжка на трьох-чотирьох). Збиралися в когось у хаті або в гуртожитку і разом вчилися. Усі на лекціях писали конспекти, доповнюючи їх виписками з підручників, які можна було позичити в читальні. Час переписування конспектів (один в одного) припадав на лекції з основ марксизму-ленінізму. Нехтї до цього предмету вкорінилася ще з часів школи, коли щороку доводилося переучувати "історію партії", наново відредаговану і перероблену. Ніхто не читав творів Леніна, що їх нам втовкмачували на семінарах. Розділи Ленінових опусів розподіляли між учнями, і кожний читав лише один розділ. Вчителі Мовчан і Живолуп зверталися: "Товариші, хто хоче висловитися з приводу 5 розділу?" Підводилася рука, і той, хто цей розділ визубрив, виступав разом з товаришем, який йому ставив запитання. Інші студенти згодом переписували його конспект, а йому давали свої. Ця практика тривала весь перший рік, і всі мали оцінку "відмінно". Проте, наприкінці другого року навчання Живолуп щось запідозрив і незабаром ввіймав кількох студентів з тим самим конспектом. На зошиті кожного разу міняли обгортку з прізвиськом. Живолуп оскаженів. Він зрозумів, що ніхто нічого не знає, але... нікого не виказав, навіть тих, що зловилися, і виставив "задовільно" усьому курсові крім Асі, яка добре розбиралася в "основах". Для неї це була велика незаслужена образа, бо вона єдина чесно перечитала всього Леніна, не так з обов'язку, як із свідомости.

Деканом геолого-географічного факультету був Мерейнес, який викладав кристалографію. Малий на зріст, круглий, з великою головою і вусами, він був прозваний студентами "Таракани-

щем". Поєднання двох обов'язків не пішло йому на користь. Читаючи лекцію, він зупинявся, раптом углядевши студента, який мав "хвоста" з географії. Тут Мерейнес переходив на крик і зачинав докоряти студентів, перервавши лекцію.

Найчастіше декан Мерейнес не говорив, а репетував. Обличчя його червоніло, очі вилізли з очниць, здавалося, що його от-от грець трапить. Котиться Мерейнес коридором, лає свою чергову жертву, голос його чути в усьому будинку, дарма, що скрізь у цей час іде навчання. Лекції Мерейнес уперто читав російською мовою і домагався, щоб інші викладачі робили так само. 1940 року він влаштував голосування серед студентів, але його плян провалився: величезна більшість студентів проголосувала за українську мову.

Наприкінці першого року навчання нам, нарешті, видали студентські квитки і матрикул. На обох документах замість мого імені — Оксана стояло ім'я Ксенія. Пішла скаржитися, показала свідоцтво (атестат) зі школи, паспорт. Вимагала, щоб виправили. Мерейнес каже: "Яка різниця — це ж те саме ім'я, лише по-російськи". Розкричався, але обіцяв видати новий матрикул. Хоч скільки я нагадувала йому — даремно.

Те, що на нашому курсі викладали російською мовою замість української, було, напевно, справою рук Тараканища.

Парадокс: практичні зайняття з кристалографії провадив інший викладач доброю українською мовою.

Навесні 1940 року, їдучи трамваєм до університету, почувла новину: нова постанова про платне навчання в десятирічках та вузах. Переповнений трамвай гудів. Ніхто до пуття нічого не знав, але згадували про 150 карбованців на рік. У довжелезному коридорі нашого факультету скупчилися студенти всіх курсів. Усі голосно обурювалися. Коли ж у дверях з'явився декан Мерейнес, його зустріли лементом. Уперше в житті Мерейнес розгубився і перелякався. Він волав, верещав, але ніхто його не слухав. Тоді він замкнувся в кабінеті і звелів, щоб усі старости, комсорги, групорги прийшли до нього. Студентів відпровадили до кляс і наказали чекати. Наше "начальство" повернулося за півгодини і нерішуче нас заспокоїло: мовляв, це не стосується тих, хто вже вчиться. Врешті, цей проєкт тоді не затвердили. Я пам'ятаю, що 1941 року ми за навчання не сплачували.

Найбільше ми любили професора Усенка. Він читав нам динамічну геологію. Викладав і розмовляв він виключно українською мовою. По закінченні року він відібрав 15 студентів до своєї групи і ми вирушили на Кавказ. Від Нальчика до Тегенеклі пройшли пішки понад 160 кілометрів. Нашим завданням було вивчати геологію на практиці. Ми збирали мінерали, описували їх, за три тижні зібрали добру колекцію. Кожного дня робили кількагодин-

ну подорож до каньйонів, на льодовики. Усенко все пояснював — він і тут провадив свої виклади. Кожне його слово ми записували, на кожне зауваження звертали увагу. По закінченні геологічної практики всі студенти мали написати працю. Моя тема була "Льодовики Шхельди".

У нашій групі було троє альпіністів: Клава, Галка і я. В Тереклі — найближчій до Ельбруса альпіністській базі — нам трьом дали дозвіл піднятися на Ельбрус. З нами мали іти два інструктори. Всі були наготові. Завтра вранці — в похід!

А увечорі радіо передало промову Молотова. Війна!!! Але це вже інша тема.

ОКСАНА СОЛОВЕЙ (1936-1941)

Все більше спогадів і менше сподівань.

Евген Плужник

Першого вересня 1936 року день випав погідний, соняшний. Біля деканату першокурсників зустрічала огрядна й метушлива Маштакова, секретар факультету, і мов курчат заганяла до аудиторії: "Туди, туди". Принишклі, ми сиділи й чекали невідь чого. Сподівалися, мабуть, на слово привіту, на слово підбадьорення: були ми трошки налякані і досить горді, що вже студенти.

Прийняти нас до лона університету з'явився доктор Ландау, молода зірка теоретичної фізики, згодом академік, науковець міжнародного масштабу. У бездоганному костюмі, у краватці несусвітнього кольору, ледь переступивши поріг, він жажнувся й замахав руками: "Що? Оце вас стільки? І кожен думає стати фізиком? Ха-ха-ха!" І пішло, і пішло. Театр одного актора. 28-літній виконавець жестикулював, заходився сміхом, таємниче шепотів, грізно вигукував: "Підніміть руку, хто знає голландську мову. Як? Ніхто? То які ж із вас будуть фізики? Я вам скажу, що з вас вийде — «мрачные зубры!»"

Задзеленчав дзвінок, веселий професор зник, кандидати в "мрачные зубры" стали знайомитися. Серед нас переважала молодь — випускники десятирічки, старших — і то не набагато старших — було лише кілька.

Згодом ми доста наслухалися про Ландау і його витівки. То він ховається під стіл, щоб не зустрітися з колегою, якого образив. То ласкаво пригосає тістечками студенток, що провалилися на іопиті, — а ганяв він по три й по чотири рази. То стає перед Галею на коліна на Пушкінській вулиці.

Нам Ландау не читав: доки ми доросли до його курсу, він виїхав до Москви працювати в Інституті фізичних проблем, що його очолював Капіца. Студенти нарікали: таку кольоритну фігуру втратили. Ніхто не знав тоді, що в Москві Ландау швидко опинився на Луб'янці і що Капіца, ризикуючи власною кар'єрою, домагався його звільнення.

2 вересня почалися нормальні лекції. Загальну фізику мав читати Ліфшиць. Було йому тієї пори 19, він щойно навесні скінчив університет. Скінчив блискуче, йому пророкували велике майбут-

не. І справді, за 12 років він стане членом-кореспондентом, створить власну школу, опублікує сотні наукових праць. Але це колись, а тоді нас турбувало інше. Від першої ж лекції Ліфшиць випишував на дошці інтегралі, про які ми не мали жадного поняття. Мружачи короткозорі очі, Ліфшиць переконував нас, що без інтеграль фізика не фізика. А ми намагалися його переконати, що з інтегралами вона для нас — китайська грамота. Очевидно, втрутився деканат, бо якось ми дотягли перший триместр. А від другого фізику нам читав декан факультету професор Желеховський. Блиску йому бракувало, зате все було ясно, просто й зрозуміло. Нам подобалося, що він називає нас пестливо — діточки.

■

Лябораторія неорганічної хемії. На зануреному в розчин патичку наростають кристали. Ми з Клавою оббігали всі столи, приглядаючися, як в інших. Ніхто не одержав таких великих і гарних, як наші. Дослід вдався на славу. Лишається описати експеримент й пояснити методику, — здавалося б, неістотна дрібниця.

Моя робота, писана українською мовою, повернулася в жалюгідному стані. Багато місць підкреслено червоним олівцем, оцінка — задовільно. Удар був несподіваний і сильний. Інструктор щиро признався, що він не розуміє підкреслених слів, а тому не цілком втямлює зміст. Запам'яталося, що одне з незрозумілих йому слів було "кострубатий".

Того дня мене вразив вигляд Катеринославської вулиці: два щільні ряди червоно-чорних прапорів — помер Орджонікідзе.

Я ще раз написала роботу з хемії українською мовою і ще раз одержала задовільно. До таких оцінок я не звикла. Наступну роботу я вже писала по-російськи.

■

За п'ять років навчання нам викладали українською мовою лише три курси. Аналітичну геометрію — Хома Семенович Рябокіль; політичну економію — жінка, прізвища якої не пригадую (вона до факультету не належала) та вищу альгебру Антон Казимирович Сушкевич.

Хома Семенович кохався у своєму предметі. Навіть нескінченні ряди коефіцієнтів, що їх він випишував на дошці, в його устах звучали, як музика: — a_{11} , a_{12} , a_{13} ... Поза очі студенти так і називали його — "А-один-один". Одначе, слухати лекції Хоми Семеновича студентам-новакам не було легко, він захоплювався, відхилився вбік, і ми часто-густо губили нитку викладу. Доводилося

надолужувати поза клясою. Постогнували, покрекували, часом називали викладача непоштиво просто на ймення, але все це не злісно. Наскільки добре ставилися студенти до Хоми Семеновича, виявиться пізніше.

У грудні 1937 року Рябоконея арештували. За два роки з гаком він повернувся, його "восстановили в правах", допустили до захисту кандидатської дисертації (розрахунки до неї Хома Семенович подумки закінчив у в'язниці). 12 лютого 1941 року велику фізичну аудиторію вщерть заповнили старшокурсники, колишні слухачі його лекцій. Аплъодували завзято. Було ясно — частина аплъодисментів не має нічого спільного з захистом. Просто трапилася нагода не криючись привітати воскреслу людину.

Ми, звичайно, не зговорювалися. Про багато речей ми взагалі між собою не говорили.

Ось виходимо з Будинку Червоної армії після концерту. На площі натовп. Люди стоять тихо, звернені обличчям до репродуктора на дзвіниці Успенського собору, де міститься радіовузол. Передають спеціальне повідомлення про виконання присуду над Тухачевським та його групою. Ми теж вислухали, без єдиного слова рушили до зупинки трамваїв, без єдиного слова роз'їхалися. Ні, ми не були говірки. Я вагалася три з половиною роки, доки наважилася запитати однокурсника, чи засланий поет — його дядько. Невсипуще око слідкувало за нами уважно, в цьому я переконалася на власному досвіді.

На території університету я інколи стрічала знайомих: Березняка, Соловйова, Лебединського. Перекинемося кількома фразами: "як там у вас?", "чи все гаразд?" У гостини тоді не дуже ходили. І от одного разу підступає до мене комсорг і запитує: "Оксана, чому ви завжди говорите со своїми знакомими по-українски?" Мене допекло до серця, одначе вдаю наївність: "А чому мне не говорить по-українски? Я знаю язык".

"Браття, Мірак'ян малюка несе!" Все гунуло до вікон. Щойно скінчилася лекція, під час якої Мірак'ян намагався розтлумачити нам складну теорему і, спостерігши недоумкуватий вираз на обличчях слухачів, терпляче повчав, що треба як слід готуватися до лекцій, бо математична аналіза "это вам не розовая водичка", що інакше на іспиті доведеться "пузыри пускать", ну, і таке інше. Мірак'яна любили й шанували. Простий у поведженні, обдарований почуттям гумору, він не відлякував од себе студентів, був приступний. А до того ширяла над ним ще й романтична хмарка. Красень чоловік, він незадовго перед тим одружився зі студент-

кою, і тепер їхній синок відвідував дитячі ясла, що містилися поруч фізичного корпусу. Мірак'ян носив малюка особливо: наче портфель під пахвою — ніжки бовтаються ззаду, голівка — спереду. Малому, видно, це подобалося, а нам і поготів, ми залюбки спостерігали цю двійку.

Душимся від стриманого сміху. Тільки но Мірак'ян повернеться обличчям до дошки, прилягаємо до столів і кусаємо губи, щоб не вибухнути. Нарешті він замовкає і зацікавлено зиркає на студентів. "Ну, кажіть уже в чому справа". Дружній регіт потрясає стінами, ми захлинаємося, на очі напливають сльози — масова гістерія. Мірак'ян теж усміхається й перечікує. Зрештою хтось пояснює, що в нього на спині з-під піджака теліпаються ярилки. Трохи зняковіло Мірак'ян озирається й ловить рукою нещасні папірці. Допомагаємо їх відрізати, а він мирно бурчить: "І немає чого сміятися: купив штани в універмазі (універмаг стіна в стіну з нашим корпусом), поки вистояв не було часу вертатися додому, переодягнувся в фотолябораторії, а там темно, от і не помітив". Сяк-так дотягли годину.

Прийшли складати іспит. Виявляється, нас лише двоє. Мірак'ян дав завдання (писанини зо дві години), посидів, знудився і зник. Пишемо, пишемо, голова важчає.

— Клаво, ходім погуляємо, — а надворі відлига, гарно.

— Ходім.

Кинули все, шпацируємо подалі од фізичного корпусу. Щось веселе на язиці, хихотімо. Дійшли до прохідної, а з неї Мірак'ян. Глипнув здивовано:

— Ви що, скінчили?

— Ні, ми гуляємо.

— Ну, гуляйте, — а на обличчі в нього такий кумедний вираз.

— Я буду в деканаті, гукнете.

Догуляли, дорішали задачі, заробили по п'ятірці.

Коли навесні 1940 року Хому Семеновича Рябоконея випускали з ув'язнення, йому дозволили переглянути справу. Серед чималой кількості більше чи менше неутральних свідчень було одне, писане з неприхованою симпатією, — свідчення Мірак'яна.

Стоїмо в черзі по стипендію. Суміжне віконце для викладачів, там черги немає. Підступає невисокий чоловік в окулярах. Моя сусідка — вона з літфаку — шепоче на вухо: "Булаховський". В її устах це звучить майже як "бог".

У котрійсь з праць Булаховського наведено довжелезний перелік — сторінки на дві — російських слів, що їх на території України вимовляють з неправильним наголосом. Ми з Ольгою невдовзі перед тим перевіряли себе рядок за рядком, ловили одна одну на помилках. Жили ми в тому самому дворі й полюбляли такі розваги.

Одержавши стипендію, виконуємо щомісячний ритуал. Спершу — до кондитерської на Сумській. Купуємо по коробочці какао "Золотой якорь" і по двісті грамів цукерок "Червоний мак". Потім — до гастроному по пляшечку виноградного соку (якщо є!), який п'ється дома з манюньою чарочки. Тоді — з'їсти пиріжок у крамничці поруч. На цьому бенкет кінчався.

З грошми завжди було сутужно. Якщо кортіло зайвий раз піти до театру, то тиждень не снідали, відкладали на квиток. І якось так виходило, що постили ми перманентно.

Для деяких студентів стипендія була основним засобом до життя, а не підмогою. Коли затверджено новий закон, і щоб одержати стипендію, треба було мати добрі оцінки, дехто кинув навчання. Взагалі ж за весь час з нашого курсу відсіялося приблизно 20%. Починало нас, здається, 64, закінчило — 50.

У бібліотеці фізмату натрапляю на розшарпану книжку, ледве купи тримається. Автор мені не відомий, проте, коли книжку аж так зачитали, то має бути добра. Беру і за одним заходом, не відриваючися ковтаю Гемінгвееву *Сієсту*. Потім марно шукаю ще якісь його твори, у приступних мені книгозбірнях нічого немає.

Там таки, на фізматі ми виявили другу книжку, яка нас дуже інтригує, але її не дають додому, — читай тут. Ми й читаємо, вибравши щонайдальший столик, щоб не надто на виду, бо в декого є погана звичка підійти й безцеремонно заглядати — "А что вы читаете?" Не оберешся розмов. От і читаємо *Механіку* Ернста Маха з-під поли. Видання вельми старе, стиль важкуватий. Ми стільки наслухалися про його ідеалізм, про його незчисленні помилки, про блискучу Ленінову критику емпірокритицизму. У фізиці слово "махізм" звучало як найтяжче прокляття. Нам кортить самим розібратися. Жадної крамоли ми, звичайно, в *Механіці* не знаходимо. І фізичні закони ті самі, і тіла рухаються, як треба, і сили діють у належних напрямках. Мабуть, не тут слід шукати. Ось уже півдня просиділи, зголодніли.

— Може, сходимо в "підворотню"? (Була така молочня в

Палаці праці: два-три столики, можна замовити кефір, сирок, французьку булку.)

Поїли, повеселішали. Треба розплачуватися.

— У тебе гроші є?

— Нема. А в тебе?

— Нема...

І ніяково, і смішно. Радимось з офіціанткою. Клава лишається сидіти, а я вискакую шукаючи добру душу. На щастя, стоять невіддалік однокурсники, я до них — рятуйте! А вони: Що?! Пішли, хлопці, подивимось, — і сунуть усім гуртом у "підворотню". Що вже гамору було й веселощів, поки викупили! Довго потім згадували.

■

Оголошено факультативний курс історії релігії. Ми з подругою в захопленні: саме те, чого нам давно хотілося. Записуємося. Лекції призначено в будинку літфаку на Раднаркомівській в позашкільні години.

На першу лекцію зійшлося стільки, що немає де сісти, вмошуються на вікнах (запис провадили по всіх факультетах). Входять і виходять якісь особи, перешіптуються, довго переписують присутніх. Здивовано помічаю партійне начальство з фізмату. Аж ось початок. Лектор безбарвним голосом вичитує з конспекту цитати.

На другій лекції слухачів порідшало. Реєструють присутніх. Одноманітний голос викладача заколисує.

На третій лекції слухачів ще поменшало. Переписують.

Силкуюся бодай щось зрозуміти.

"Удома", на фізматі, хтось цікавиться: "Дівочки, ну зачём вам эта религия?" Здається, тільки нас двоє й ходило.

Щодалі лекції нудніші й нудніші. Низка незрозумілих слів без жадного сенсу. Клава не витримує, кидає, я тягну. Але зрештою теж не витримую. Справді, нащо мені така історія релігії? Цікаво, чи хоч один дослухав до кінця, чи курс так і закрили "за браком слухачів"?

■

Моментальна фотографія: ми в коридорі літфаку. Проходить гурт людей, серед них вирізняється один у темному береті. Навколо шепіт: Еренбург, Еренбург.

■

Лекція в Ленінській аудиторії з діямату чи історії партії, не

пригадую. На обох кінцях довгого столу стенографістки. Ми не прислухаємося до викладу, ми спостерігаємо: як лектор безнастанно зазирає до конспекту, як утирає хусточкою чоло, як плигають руки стенографісток, який напружений вираз їхніх облич. Кого і на чому ловлять? Після дзвінка уникаємо дивитися один на одного.

Загальнофакультетські збори в тій самій Ленінській. Гострі виступи офіційних промовців, критикують, засуджують, пропонують висловитися студентам і брутально, мало не лайкою обривають того чи того, що не потрапив у тон.

Складали теоретичну механіку. В аудиторії "перші хоробрі", а ми тупцюємо в коридорі, кортить довідатися, як поводить Вітензон на іспиті. Читав він добре: легко слухати, матеріал подано послідовно, висновки запрошуються самі собою. А от як він прийматиме, ми не знали.

За нашим розрахунком вже мусів би хтось вийти, а руху ніякого. Нарешті відчиняються двері й виходить... Вітензон! Кивнув і пішов геть. Не довго думаючи, підскакую до дверей, просуюваю голову в прочин, пробую довідатися у чому справа. Оскільки студенти аж геть під вікнами, розмова провадиться більше жестами, ніж словами, затягується.

Мені на плече лягає рука і насмішкуватий Вітензонів голос прорікає: "Ви ошиблись дверью".

Єдиним викладачем, що одержав од нас подарунок, був Графф. Ми піднесли йому портфель з монограмою. Церемонія відбулася урочисто перед початком лекції.

Графф читав складний курс диференціальних рівнянь. Готувався він старанно, знав предмет досконало, але викладацького досвіду йому ще бракувало — молодий він, тільки но починав. Ми помічали, як крацають його лекції, і поміж себе хвалили: "Вичитується Графф, вичитується, молодець".

Коли лекції відбувалися в старому хемічному корпусі, де просторіші коридори, Графф прогулювався на перерві з кінця в кінець, на півтори голови вищий за оточення, скрупульозно ввічливий і помітно сором'язливий. Навколо нього завжди ширився легкий аромат "Кримської фіялки".

Та ось у поведінці Граффа стало щось змінюватися. Важко визначити, що саме, але відчувалося постійне напруження. Його й

перед тим слухали уважно, а тепер на лекціях панувала мертва тиша. Інколи він нервово пересмикувався й сторожко оглядав студентів, наче підозрював нас у поганих намірах. Ми боялися поворохнутися. Одного дня Графф рвучко обернувся від дошки і зривистим голосом став докоряти нам, що ми з нього сміємося, що він далі не може того терпіти... і вийшов з аудиторії. Опинився він у психіатричній лікарні з тяжким випадком шизофренії.

Ми відвідували його матір, стареньку німкеню, що кумедно вимовляла російські слова. Граффова кімната потопала в книжках. Стоси їх — по коліна і вище — поспіль заставили підлогу, лишався тільки вузенький прохід од дверей до письмового столу.

За окупації стало відомо, що лікував Граффа Михайло Микитович Міщенко. Лікував успішно: від осені 1940 року Графф знову читав лекції.

З університетом Графф на схід не евакуювався. Спершу перебував в Харкові, згодом влаштувався перекладачем у Валках. На Захід при відступі теж не виїхав. У математичних журналах 1950 років траплялися його статті. Працював він, одначе, не в Харкові, а десь у провінції.

■

Актова зала. Студентів повно-повнісінько, голці ніде власти. Вдень лекцій не було, ми "ізолювали толпу" — зустрічали папанінців. Щоправда, робили це залюбки, без принуки. Тепер Кренкель — наш гість в університеті. Говорить він натужно, пошепки, вибачається: після піврічного мовчання на крижині виступ за виступом, відразу зірвав голос. Відчувається, що йому тяжко навіть шепотіти. Опалене морозом і сонцем Кренкелеве обличчя поорано глибокими зморшками. Шкіра імліста, неприроднього каштанового кольору. Назагал цей високий нестарий чоловік справляє враження хворої людини. Ми йому співчуваємо.

■

Зустрічаю Орісю Токаревську в товаристві хлопців. Жвава розмова, усміхи. Я вражена. А власне чого? Не плакати ж їй на людях? В Орісі арештовано обох батьків, вона випродає речі, щоб утриматися. Добре, хоч не виключили; не знаю, чи на хемічному інші порядки? Он Інну Христенко виключили з історичного, коли зник батько: пішов на працю і не дійшов, як у воду впав. Згодом обставини змінилися, Інну поновили, але вона втратила рік і закінчити перед війною не встигла.

■

Безгучно прочиняються двері, в щілину просувається рука з

пучечком конвалій і привітно киває. Десять пар очей весело спостерігають з'яву. Викладачка відчула пошвавлення, зиркнула на двері й нарочито суворо наказала: "Підіть візьміть". Того дня англійська граматики сама лізла в голову.

Викладачів англійської мови було три: дві жінки й чоловік. Старший викладач Шампаньєр привертав до себе увагу вишуканими, як нам тоді здавалося, манерами. Доладна фігура непоганого з вигляду старшого чоловіка та його спосіб триматися й носити костюм (теж не першої молодости) цілком відповідали нашому уявленню про те, що зветься джентлменом. Якось у розмові він згадав, що сім років прожив у Лондоні. Пригадує також, обурювався, що на обгортці цукерок "Мишка на севері" — англійський переклад назви неграмотний.

Стоїмо перед афішами, що красуються на затиллі старого хемічного корпусу. Від несподіванки я мало не зойкнула: режисер — Борис Тягно! Живий, повернувся! (Його було заарештовано.) Відразу глибше дихнулося, гостріше запахло весною. З-над Лопані чулися вибухи, висаджували кригу.

— Ходім дивитися на льодолам!

Швидко рушаєм до Університетської гірки. Зненацька хтось підхоплює під лікоть, ступає нога в ногу. Шампаньєр. Довго спостерігаємо, як суне крига, Шампаньєр бавить розмовою, жартує. Настрій святковий. Весна сорок першого.

А на початку зими сунув по Старомосковській натовп з клунками кудись за місто, до Тракторного. Мені треба до центру. Не можу змусити себе йти по хідникові, сходжу на брук, і ми з Шампаньєром зустрічаємося лице в лице. Погукують німецькі солдати, спинятися заборонено, лютує мороз, сльози обертаються кригою.

Ми з Клавою дивилися *Vinter зі сходу*. Я й досі бачу обличчя Бучми, коли він нагрібає в мішок землю, чую інтонацію його голосу. Однак, найсильніше враження залишили масові сцени. Гуцули у барвистому одязі, немов ожила картина Труша, що в нас в їдальні. Легіні сплелися в коло, танцюють аркан. Мелодія "Верховини". Ох, та мелодія, почута вперше! Усе це таке невимовно близьке, таке чудове, що ми не можемо заспокоїтися, говоримо й говоримо.

Підступає один з комсомольського активу:

— Про що ви тут, дівчата, так жваво?

Ми раді слухачеві, заторохтіли в два голоси.

Він трохи послухав, а тоді:

— А ви смотрели *Большой человек*? — Щойно з'явився такий фільм про Кірова.

— Ні.

— Стыдно, девочки, стыдно, всегда вы смотрите не то, что надо. — Прикро зморщився і зник.

Прибіг, захекався:

— Гей, П'ятигорський прийшов у пальті!

Ми прожогом униз до роздягальні. Не віримо власним очам — таки в пальті! За чотири роки ми призвичаїлися бачити його в незмінному синьому костюмі й простоволосим навіть у найпютіші морози. Спершу дивувалися, потім перестали, і раптом така зміна. Чому він три зими виходив без пальта, ніхто не знав. Загартував себе чи не міг на нього стягтися? Чорний як смоль, з синіми очима в пухнатих віях, дрібної статури і однорукий, він викликав симпатію простим поведженням та лагідною вдачею. Подейкували, наче він утратив праву руку ще малою дитиною під час погрому.

Читав він квантову механіку, на той час нову дисципліну. Підручників не було, ми закидали його запитами і старанно вели конспекти. Не один рік мене допікав жаль, що я не забрала свого, ідучи з Харкова.

П'ятигорський був співробітником УФТІ, мав там свою кімнату, і, коли ми стали вчашати до читальні, любив вийти й постояти з нами, поки ми в кутку коридору біля батареї наспіх жували бутерброди. Якось він здивував мене фразою, кинutoю без будь-якого пов'язання: "Ви самі собі ціни не знаєте". У 21 рік я не сушила голову, щоб розгадати прихований зміст, запам'яталося й тільки, а от сьогодні їй-право не відмовилася б довідатись, що він мав на думці.

Оголосили евакуацію ХДУ. Приєднуватися я не збиралася, але навідувалася, поки було куди — частенько. Стріла на прохідній П'ятигорського, поспішає:

— Треба складатися, виїжджаю. А ви?

Відповіла щиро:

— Ні.

— Лишаєтеся захищати Харків? — і пильно-пильно вдивляється в вічі. — Щасливо.

— Щасливо.

Сиджу в університетському подвір'ї на лаві. По другому боці

квітника, майже навпроти — дівчина в білій блюзці й темній спідниці. Знаю її з обличчя, вона хемічка, молодша сестра нашої однокурсниці Ліди Марченко. Родини в них немає, живуть удвох. У Ліди гарне обличчя з правильними рисами, і якби не постійно суворий вираз та хлопчачуватість рухів, сказали б — красуня. Завжди чисто але бідно вдягнена, — жилося, зі всього видко, скрутно.

Нелюдський скрик різонув по вухах. Дівчина в білій блюзці посунулася на землю й затіпалася у конвульсіях — приступ епілепсії. Ніхто не поспішив на допомогу. За хвилину все скінчилося. Дівчина стомлено підвелася, стала обтрушуватися.

За окупації сестри були в Харкові. Хто й коли говорив мені, що Ліда пов'язана з радянським підпіллям, не пригадую. Я бачила її одного-єдиного разу влітку під Палацом праці: вона йшла мені назустріч, схожа на жебрачку, з фанатичними очима на страшенно схудлому скам'янілому обличчі. Для неї мене не існувало. Я спинилася й провадила її поглядом.

■

А от доцент Ключарьов з катедри твердого тіла, навпаки, спинив мене на Московській і, схопивши за вилогу жакету, на якій я приколола тризуб, наשמішувато запитав: "Вы что же это, Украиня строите собираетесь?"

У березні 1943, коли радянське військо на кілька тижнів зайняло Харків, він переказував через Ткача: "Хай Оксана не боїться й завітає до університету". Я не завітала.

■

Від четвертого курсу ми мали перепустки до читальні УФТІ. До речі, слово Український з назви Фізико-Технічного Інституту по війні зникло. Звичайно, їхали туди після лекцій і засиджувалися допізна. На полицях закордонні видання, періодика, якщо утнеш — користуйся. У коридорах інколи чулася англійська й німецька мова, дехто любив похизуватися своїм знанням.

Виходжу з УФТІ на Чайківську. Вулиця пустельна і темна: будинки лише з одного боку — навпроти інститутської садиби. А ніч хмарна, туманна. Прискорюю ходу і нагло помічаю перед собою дві чоловічі постаті з портфелями.

І майже негайно чую сповнений обурення вигук: "Як він може таке казати?! Адже він їсть український хліб!" Перший відрух — наздогнати, глянути в обличчя тому чоловікові, уклонитися. А натомість стаю, наче прикіпіла. За такі слова по голові не гладять. Він не повинен знати, що я їх чула.

Коли я дійшла до зупинки трамваю на Басейній, чоловіків з

портфелями вже не було.

Навесні 1940 року, згідно з традицією, ми відвідували державні іспити випускників, щоб знати чого сподіватися наступного року. Відразу стало відомо, що один з математиків складає всі іспити українською мовою. Це викликало сенсацію. Меткий чоловік років 27, стріпуючи непокірливим чубом, впевнено відповідав на запити. Українські математичні терміни злітали з його уст легко, без натуги. Де він їх вивчив?

Підручники в нас були російські. Навіть підручник з вищої алгебри професора Сушкевича, хоч Антон Казимирович читав лекції українською. Щоправда, то була своєрідна українська мова. Поляк з походження, Сушкевич вимовляв слова із сильним акцентом, а загальна тональність фрази була не українська, одначе, він вперто тримався свого. А в Києві саме громили польський театр, доживав останні дні польський хор. Сушкевич приходив до вчительки української мови, яку вигнали з 12 школи за неблагонадійність, і вони виливали душу в музиці. Засновник теорії узагальнених груп був добрий скрипаль.

Комісія для розподілу на працю отаборилася в ректораті. Не підпишеш зобов'язання відпрацювати два роки там, куди наказують, — не допустять до державних іспитів, а без державних не одержиш диплома. Якось довідалися: одне місце — в науково-дослідному інституті, решта — викладачами в школах. У Харкові лишаяють лише одружених (таких були одиниці). Називали якісь пункти, не зазначені на жадній мапі. Хтось кинувся по довідку до бібліотеки і повернувся збентежений: "Подавати інформацію про ті місцевості заборонено". Мені припав Козелець. І на Україні, і на мапі є, — зовсім добре.

Вимучуємо курсову роботу. Допотопна апаратура в лябораторії твердого тіла працює, коли заманеться. Морочимось цілими днями. Керівник катедри доктор Пінес, а по-студентськи Пінекоїд, утішає: "Якщо ви на цих рентгенівських трубках одержите результати, ніщо на світі вас не злякає". Приємно це знати, але... От затнулися на чомусь і не можемо розрахувати рентгенограми. По черзі крутимо ручний аритмометр, чманіємо від його скреготу, сліпнемо від восьмизначних цифр. Марно, нічого не виходить. Починаємо з самого початку. Ще раз, ще раз, ще. До повного одуріння. І раптом — слава трудовому народу! Все стало на своє місце.

Вперше за два тижні спимо спокійно.

Студентів за нашою спеціальністю дев'ятеро. Чотири бригади. Захист робіт відбувався перед повним складом катедри. Зачитують одну роботу, другу. Жадних запитань, жадного зауваження. Нас, звичайно, знали як облуплених, хто чого вартий, але якось воно дивно. Тільки коли читали останню, то в середині презентації Пінес повернувся до слухачів: "Обратите внимание, какой хороший слог". І на тому спасибі.

Останній державний іспит — історію партії — складали вже за війни, 28 червня. Витягали картку, не криючися передавали питання "уболівальникам", вони шукали відповідні сторінки *Краткого курса*, видирали їх і передавали, кому слід. Члени комісії воліли нічого не помічати. Іспит минув швидко, без затримки. Під кінець аудиторія виглядала, наче після погрому. Шаруділи під ногами пожмакані сторінки, на столах і підлозі валялися пошарпані книжки. Дивно було бачити *Краткий курс* у такому стані.

Виходячи, ми байдуже толочили ногами папір і полегшено випростовувалися — кінець іспитам.

Фронт рухався на Схід. Студенти хвилювалися, чи надішлють дипломи, доки не обірвано зв'язок з Києвом. Дипломи одержали. Керівник катедри радить подавати заяви до аспірантури. "Є два місця, ми вас підтримаємо". Пише рекомендації. А в одного з кандидатів батько на Воркуті. Одначе, втрачати нема чого, подали.

Потім копали окопи в Зачепилівці. Першу ніч ночували просто неба в ліску. Мжичило. На другу я потрапила в хату до аспірантів та викладачів іншого факультету, жадного знайомого. Лежали на печі, на лавах, покотом на долівці. Вікна відчинені, виразно чути вибухи. Люди зідхають, перевертаються, шарудить одяг. І тут молодий чоловічий голос значуще, повагом: "Отче наш, іже еси на небесі, да святітся ім'я Твоє, да прїїдет царствіе Твоє..." і затнувся. По хвилі запитав: "А як далі?" Ніхто не відповів. У хаті запала така тиша, що й віддиху не було чути — пуста.

На ранок спухла прокушена губа.

Потім упросилася до машиніста в кочегарку. Вагонів не було,

паротяг самотньо поспішав на Харків. Праворуч тихі води Берестової в місячному сяйві, ліворуч розпучливе голосіння жінок на сільських станціях — проводять новобранців.

Потім настав серпень 1943. Є у Низового такі рядки:

Від ранку до ночі
предовга дорога.

Ранок 6-ого.

Читаю *Синю далечінь*, милуюся
на перші айстри в глечичку.

Вечір.

Метушня евакуації, висока постать
Семененка на пероні.

— Олександрє Платоновичу, чи відомо *куди* йде ешелъон?

Стомлено, басовито:

— У краще майбутнє.

НАДІЯ СВІТЛИЧНА (1953-1958)

Моє навчання в університеті почалося в переламний рік історії радянської держави — в рік смерти Сталіна. Цю подію я сприймала як особисту і всенародну трагедію. Я була тоді довірливим підлітком, життя сприймала таким, як його зображали твори соціалістичного реалізму з обов'язкової шкільної програми. А що улюблена вчителька, викладач української літератури Ганна Антонівна Дяченко мало не кожну лекцію закінчувала здравицею мудрому вчителеві і вождеві, то не дивно, що сльози, які ми зовсім не символічно проливали за Сталіном, були по-дитячому щирі.

Забігаючи наперед, розповім, що востаннє я відвідала Ганну Антонівну, на той час пенсіонерку, яку замінив у школі її син Леонід Павлович, восени 1964 року, коли я приїхала додому з Києва і привезла з собою магнетофон із записами віршів Василя Симоненка в авторському виконанні. Пізніше, не маючи змоги написати їй довшого листа, я надіслала якусь листівку і, вибачаючись, процитувала Симоненка: "дні занадто куці та малі: ще не всі чорти живуть на небі — ходить їх до біса по землі". За кілька років, знайомлячися зі своєю справою після закінчення слідства в КГБ, я натрапила на протокол допиту Дяченко, яка принесла до КГБ мою давню листівку і переконувала слідчого, що процитований вірш не я написала і що, напевно, я впала жертвою якоїсь релігійної секти.

Фактично Ганна Антонівна обрала для мене шлях після закінчення школи. Мені не хотілося тоді нічого конкретного: майже однакове захоплення викликали мрії про театральний інститут, як і про шоферські курси. Трохи серйозніше приваблювало бібліотекарство, але вчителька не радила йти до бібліотечного інституту, мотивуючи тим, що це — вузька спеціальність. Вона наполегливо намовляла вчитися на філологічному факультеті Харківського університету, — може, ще й тому, що саме цей факультет рік перед тим закінчили мій брат Іван та її син Леонід.

Конкурси того року були несамовито великі. Одначе, система пільг мала досить широкий діапазон: найбільше "допомагали" своїм дітям батьки, які загинули під час Великої Вітчизняної війни (так офіційно іменують в СРСР останню війну проти німців), після них — інваліди першої групи, потім — другої, далі — всілякі інші інваліди. Мій батько належав до цієї останньої категорії — він був інвалід праці. Тому, навіть набравши максимальне число балів (п'ятірки — найвищий бал з усіх предметів на вступних іспитах), я не мала великих надій на щасливий квиток у тій льотерії, бо, відсу-

нувши всіх суперників-інвалідів, найпевніше пробивали своїм дітям дорогу до університету "блатні" батьки, тобто такі, що мали знайомство чи дали доброго хабара.

І справді, багато з тих, що склали всі вступні іспити на п'ятірки, не пройшли за конкурсом (кілька на біологічний факультет і кілька — на російський відділ філологічного). Тоді за наказом міністра вищої освіти з них (та ще кількох, прийнятих на заочний відділ), зформували другу групу українського відділу філфаку.

Журналістський відділ рік перед тим перевели до Київського університету. А в нас на філологічному факультеті зробили три відділи: український, російський і класичної філології — разом на курсі було 125 студентів.

Університет містився в кількох корпусах у різних частинах міста. Головний адміністративний корпус із пам'ятником Каразіну був на Університетській вулиці. Навпроти — університетський будинок з колонами, зруйнований під час війни. Там відбудували лише одну Ленінську аудиторію — найбільшу з усіх на той час. Поруч була Центральна наукова бібліотека — ЦНБ. Не пригадую, хто мені показав ще під час вступних іспитів стежку до бібліотеки ім. Короленка, яка полонила мене від перших відвідин і залишилася найсвітлішим спогадом моєї харківської п'ятирічки.

Незакінчена будівля нового університетського комплексу стояла руїною від часу війни поруч з Держпромом на площі Дзержинського. Ми часто ходили на суботники й недільники — розбирати цеглу, розчищати будову. Та хоч як запевняли нас, що будівництво ось-ось скінчиться, враження було таке, що воно й не починалося, — у кожнім разі, нам не пощастило за 5 років того дочекатися.

Крім "давніших" суботників і недільників, нас відривали від навчання колгоспи: двічі по півтора місяця (вересень і половину жовтня) ми працювали на збиранні врожаю, головно, кукурудзи, в Приморському районі Запорізької області та в Скадовському районі на Херсонщині, а якийсь час і в Харківській області. Одна з тих "шефських" поїздок мало не закінчилася трагічно для нашого однокурсника Володимира Калашника: його матір повісили німці, а він і сестра вчилися, тож не мали відповідного одягу, і Володя застудився і мало не помер у поїзді від ексудативного плевриту.

Філологічний факультет містився разом з геологічним на Раднаркомівській вулиці в досить тісному приміщенні. Система навчання була лекційна. Загальноосвітні дисципліни слухали всім курсом. Лекції з історії партії та історії СРСР, діалектичного та історичного матеріалізму, політекономії, атеїзму, історії філософії, літератури народів СРСР, російської мови та літератури і багатьох інших — читали російською мовою. Поза лекціями студенти з периферії (трохи більше від половини всіх студентів) розмовляли

переважно по-українськи, а міські (майже половина) — по-російськи. Російська розмовна мова неухильно витискала українську ще й тому, що ми і вчилися, й мешкали разом зі студентами з російського та клясичного відділів, а також з геологічного факультету, де майже цілковито панувала російська мова, і це було в гармонії з вуличною мовою Харкова того часу. Стінгазета *Филфакты* теж виходила російською мовою.

Найзістовніша частина студентського життя спливала в нашому гуртожитку на Толкачівці (пізніше — Студентська і Червоного студентства вулиця) — над великим районом Журавлівка, поруч із старим цвинтарем. У гуртожитку напихали від 4 до 16 осіб до кімнати — стільки, скільки вмещалося ліжок упритул. Місць для всіх у гуртожитку не вистачало, майже в кожній кімнаті хтось жив "зайцем", нелегально, спали по двоє на ліжку. Але стосунки були, здебільшого, дружні, і труднощі побуту ділили рівно. Хлопці називали свої кімнати куреннями, і студентські витівки бували по-козацьки хвацькі.

Ректором університету протягом усіх тих років був Балакін, деканом філологічного факультету — Вербицький, потім Медведєв. Викладачі були переважно старшого віку, деякі здавалися нам такими, бо ми мали тоді переважно по 17-18 років. Виняток становили кілька студентів-чоловіків (з молодшого курсу), які прийшли вчитися після армійської служби: Годун, який зумів обдурити приймальну комісію і приховати свій вік — понад 35 років, Григорій Тютюнник, який прийшов до університету після служби у флоті й ходив весь час у морській формі, через що ми прозивали його камбулою.

На нашому курсі українського відділу було 4 хлопці в обох групах, решта — дівчата. Нашим керівником ("курсовою мамою") була викладачка українського фолкльору Ірина Іванівна Булашенко. Цікаві лекції були в таких викладачів: Вербицького, який чарував нас античною літературою, читаючи напам'ять довжелезні уривки; Фінкеля, якого ми знали зі школи як співавтора з Баженовим підручника російської мови — він викладав у нас вступ до мовознавства; Жинкіна — викладачка давньоруської літератури; Рождественського — викладачка латинської мови. Це — старші люди (Жинкін і Рождественський померли під час нашого навчання). З молодших викладачів повні аудиторії були в Анастасії Максимівні Ніжинець (Григорій Костюк згадує її ще як Тасю Ніжинець) — фахівця з української літератури 19 — початку 20 ст.; у Павла Мартем'янова, який, викладаючи історичну граматику української мови, приваблював етимологічними екскурсами та своєю ерудицією; у М. Зельдовича — викладачка курсу порівняльного літературознавства.

З багатьох інших лекцій (Марії Кенігсберг, Ткаченка з пси-

хології, Віри Павлівни Невзорової з старослав'янської мови, викладачів зарубіжної літератури, історії, літератури народів СРСР — їхніх прізвищ я навіть пригадати не можу) — студенти розбігалися на всі боки, а кому не щастило втекти — нудьгували і розважалися, хто як міг. Відвідування лекцій було обов'язкове і впливало, як і успішність, на стипендію.

Під час мого навчання університет брав участь у двох великих ювілейних святкуваннях: у січні 1954 року в Харкові, як і в усій Україні, широко святкували 300-річчя возз'єднання України з Росією, а навесні 1955 року наш університет відзначав своє 150-річчя.

Тоді ще не було *Возз'єднання, чи приєднання?* Брайчевського, а якщо хтось і сумнівався в непохитності генеральної лінії партії, — то до нас, тодішніх студентів, ті сумніви не доходили... Я належала до телячого покоління. Припускаю, що були й серед нас думуючі винятки, але ми їх не бачили і не знали. Навіть про тодішні арешти серед студентства в Києві я довідалася випадково за багато років, хоча, пригадую, брат переказував з Києва, щоб я менше базікала, бо любителів політичних анекдот чи просто балакунів по голівці не гладять. Але це згадалося пізніше, а тоді все йшло, як належить, до "світлого майбутнього", яке ми розпливчасто уявляли як щось неодмінно світле.

До практичної діяльності нас не готували ні морально, ані фахово. Протягом 5 років навчання ми мали лише один місяць практики в школі і не сприймали її поважно. Якось так сталося, що мене єдину з усього курсу прийняли до університету некомпомолкою і приймали до комсомолу вже в університеті. Доки виповнили цю прогалину в моїй біографії, я відчувала це, як ґандж, як фізичне каліцтво, бо в 14 років я обминула комсомол не з почуття спротиву, а навпаки — через надмірне ідеалізування комсомолу.

Свою активність я виявляла в діяльності Студентського наукового товариства, де перших років брала участь у конференціях. Конференції СНТ були присвячені згаданим вище ювілеям. На першому курсі 1954 року я підготувала тему "Визвольна боротьба українського народу (1648-1654 рр.) в усній народній творчості". Наступного 1955 року я опрацювала тему "Роль Харківського університету в розвитку української фолкльористики". Правда, в урочистостях для відзначення 150-річного ювілею університету мені не вдалося взяти участі особисто: на початку року помер мій батько, а я надовго опинилася в лікарні, так що ледве не втратила той академічний рік.

Крім того, я активно працювала в шефській групі, яка опікувалася вихованцями Курязької колонії малолітніх злочинців ім. Горького (колишня Макаренківська комуна, а тепер — тюрма для неповнолітніх). Була також членом лекторської групи обкому комсомолу.

Двічі я брала участь у літніх діалектологічних експедиціях, які організував університет спільно з Інститутом мовознавства АН УРСР, та в одній фольклорній. Матеріал для діалектологічного атласу української мови ми збирали в Куп'янському і Дворічанському районах Харківської області та в Білолуцькому районі Ворошиловградської (тоді Луганської) області. Із збиранням фольклору було тяжче: на селах дедалі менше пам'ятали й співали народних пісень, творення нових було й поготів жалюгідне, бо радіо достатньо годувало естрадним ширпотребом (головно, російським), що добре прищеплювався, особливо за чаркою. Отже, записування фольклору зводилося переважно до приказок та прислів'їв.

Але народна творчість мене цікавила настільки, що темою дипломної роботи я хотіла взяти туристський фольклор. Не знаю, як би мені вдалося прив'язати цю тему до української літератури, бо майже весь відомий мені туристський фольклор був російський (так само, як жаргонізми, "блатні" пісні тощо). І все ж мені кортіло взяти якусь оригінальну тему, а не заяложений "Образ комуніста" чи "Порівняльну характеристику Чіпки і Марка Гуші". На передостанньому курсі нас поділили на групи "літераторів" і "мовників" (головно, за бажанням). "Літератори" слухали спецкурси й спецсемінари з літератури і так само з літератури мали захищати дипломні роботи, а з мови — складати випускний іспит. "Мовники" — відповідно — з мови дипломні роботи, а з літератури — випускний іспит.

Я була в групі "літераторів", але останньої миті взяла для дипломної праці мовну тему: "Топонімічні назви Старобільського району Луганської області". Це — моя батьківщина, і мені хотілося краще пізнати її історію і топоніміку, а головне — тема не була ніким опрацьована, і мені було цікаво.

Я одержала призначення до Донбасу (місто Антрацит Луганської області) на половину вчительської ставки, що ледве перевищувала злиденну студентську стипендію. Разом зі мною до тієї самої школи приїхала моя однокурсниця з російського відділу Ліда Козаченко — теж на півставки: філологів розвелосся забагато. Навчання української мови в російських школах, та ще в Донбасі, було в такому стані, що самі вчителі української мови домагалися, щоб законом припинили цю комедію. Хоча студентами ми й не уявляли, що на нас чекає, але постійно відчували свою другорядність поруч зі студентами російського відділу. Тож не дивно, що за пропозицію ректорату поїхати за призначенням до Узбекистану з відповідним записом у дипломі — "викладач російської мови й літератури" — вхопилося кілька бажаючих, і не лише з тих, що випадково опинилися на українському відділі (наприклад, Юля Сапфірова з Нальчика), а й спадкові українці.

За три роки після закінчення університету я брала участь у традиційній зустрічі випускників, що відбувалася вже в новому корпусі університету на площі Дзержинського — забудованій і змалілій. Пам'ятник Каразіну теж перенесли на площу Дзержинського, відбудували Держпром, відкрили великий універмаг на площі — тепер там завжди людно.

Я працювала на той час директором двозмінної середньої школи робітничої молоді в Антрациті, кар'єра моя йшла рівно, з тенденцією до підвищування, про що свідчили періодичні грамоти, подяки, премії, хоча я була єдиним у районі безпартійним директором школи, але знов таки не через принципові розходження, а швидше — через природну інертність.

Фактично той п'ятирічний відрізок життя відійшов у минуле так швидко, що про більшість своїх однокурсників я більше нічого й не чула, а університетське життя лишилося десь зовсім осторонь.

Якось у січні 1965 року в Києві я брала участь у вечорі поезії, присвяченому 30-річчю вже тоді покійного Василя Симоненка. Це був один з несанкціонованих тодішніх вечорів, де виступали Дзюба, Драч, Стус та інші молоді літератори, сцену оформляла Алла Горська, а в залі не було де голці впасти. Другого дня в книгарні на Хрещатику я випадково зустрілася з Анастасією Максимівною Ніжинець, і вона сказала, що приїхала на пару днів до Києва і найкраще враження, яке повезе з собою додому, — від учорашнього вечора, на якому вона, виявляється, теж була.

Ще за кілька років, перебуваючи під слідством, я читала свідчення Петра Яковича Коржа, який під час мого навчання в університеті був аспірантом на прізвисько Петя Коржик, а 1970 років уже працював парторгом філологічного факультету.

Життєві університети кидали мене вже в інші глибини й мілини, а Харків з його Державним ордена Трудового Червоного Прапора університетом ім. О. М. Горького залишився далеким спогадом, що найчастіше виринає у формі гіркого афоризму: "Мы все учились понемногу чему-нибудь и как-нибудь"..."

* Слова з віршованого роману А. Пушкіна *Евгений Онегин*, що їх в російській мові часто вживають як прислів'я (Прим. редакції).

ПРОГОЛОШЕННЯ ПРЕЗИДЕНТОМ РЕГЕНОМ ДНЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНКСЬКОЇ ГРУПИ

Президент Роналд Реген, покликаючися на прийняту раніше Конгресом США резолюцію ч. 205, проголосив 9 листопада 1982 року з нагоди шостої річниці заснування Української гельсінкської групи в Києві Днем вшанування членів цієї Групи, більшість з яких ув'язнена в радянських таборах праці або перебуває на засланні.

Нижче подано текст декларації президента в перекладі на українську мову.

ДЕКЛАРАЦІЯ

Стихийне створення 9 листопада 1976 року в Києві, на Україні, Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод підтвердило ще раз, що людський дух не можна зламати і що бажання свободи не можна задушити.

Довгі терміни ув'язнення, призначені членам Української гельсінкської групи за їхню мужню боротьбу заради досягнення більшої свободи на Україні, служать наочним доказом нездібности комунізму конкурувати з принципами свободи на форумі ідей. Кричущі переслідування та ув'язнення українських громадян за їхні намагання користуватися основними правами людини компромітують Радянський Союз на міжнародній арені і є доказом того, що він не дотримав своїх зобов'язань поважати домовленості, втілені в Гельсінкських угодах.

Відзначаючи шосту річницю заснування Української гельсінкської групи, ми знову стверджуємо свою рішучість ніколи не забувати про героїчну боротьбу українського народу за свої невід'ємні права і зобов'язуємося робити все, що в наших силах, щоб полегшити долю українців, переслідуваних радянською владою за їхні намагання здійснити свої права.

Спільно з резолюцією, прийнятою 21 червня 1982 року (House Concurrent Resolution 205), Конгрес уповноважив та запропону-

вав президентові проголосити 9 листопада 1982 року, день шостої річниці створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, Днем вшанування членів цієї Групи.

У цей день американцям нагадується про цінність нашої свободи, і ми ще раз підтверджуємо наші вимріяні надії на те, що прагнення свободи, кінець-кінцем, переможе моральне банкрутство режиму насильства, який відмовляє сьогодні в людських правах такій великій кількості людей на землі.

Ось чому тепер я, Роналд Реген, президент Сполучених Штатів Америки, цим призначаю 9 листопада 1982 року Днем вшанування шостих роковин заснування Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод.

Як свідчення цього, я ставлю свій підпис в оцей двадцять перший день вересня року Божого тисяча дев'ятсот вісімдесят другого і року незалежності Сполучених Штатів Америки двісті сьомого.

Роналд Реген

Програмові засади Братства Тарасівців

PROFESSION DE FOI МОЛОДИХ УКРАЇНЦІВ*

(ЧИТАНЕ НА ТАРАСОВІ РОКОВИНИ 1893 Р.
В УНІВЕРЗИТЕТСЬКОМУ МІСТІ НА УКРАЇНІ)

Знаючи сучасний стан і рух української молодіжи по багатьох містах широкої України, стежучи по змозі за рідною літературою, що має своїм осередком Галичину, і уважаючи на попередній, так званий, українофільський рух, ми молоді Українці, порадивши ся і погодивши ся поміж себе, поклали привселюдно в коротких словах висловити наші погляди і взагалі наше profession de foi.

Кожна осьвічена людина з науки і власного досьвіду знає, що людскість уся поділяється на раси, народности, нації і т. ін. Знає і тямить, що через те тільки й існують ці колективні одиниці й носять таку назву, що вони мають щось своє власне, що відрізняє одну таку одиницю від другої. Так кожна нація має свою мову, звичаї, історію, культуру і взагалі свій сьвітогляд, одним словом; власне психічне я.

Кожен, хто розуміє, що то єсть поступ, мусить тямити, що поступ виявляється не в тім, щоб нищити живу істоту, націю, або грубими фізичними заходами асимілювати її, бо хто утисками й гнобительством силоміць знищує націю, той тим самим вельми шкодить загально-людському поступу. Бо коли нарід розвивається вільно на національному своєму ґрунті, то тим самим він додає

* Подаючи сю вперший раз письменно висловлену національну програму молодих Українців, пересилаємо їй щире помагаїбі до праці в сім напрямі, витаючи їх словами безсмертного Тараса: Боріте ся, поборете, Вам Бог помагає! — Ред. *Правди*.

Улітку 1891 року група молодих українців відвідувала могилу Тараса Шевченка в Каневі і вирішила там заснувати Братство Тарасівців з метою вести, крім культурно-освітньої праці серед народу, також політичну діяльність, спрямовану на визволення України з-під російського поневолення. Політична платформа братчиків була надрукована в журналі *Правда* в квітні 1893 року п. н. "Profession de foi молодих українців". У дев'яності роковини появи цього документу передруковуємо його тут, зберігаючи мову оригіналу. Цей документ входить також у тритомник *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті*. Він побачить світ цього року у видавництві "Сучасність" в упорядкуванні Тараса Гунчака і Романа Сольчаника. — Ред.

до загально-людського поступу і свого духового й розумового скарбу. Се повинно бути для кожного осьвіченого чоловіка так зрозуміло, як тільки може бути зрозумілою справжня наука.

Значить, *ми*, яко козмофіли, що любимо усіх людей і бажаємо усій людскости однаково добра і широкої волі, *повинні бути націоналами*, бо того вимагає від нас моральне почуттє наше. Ми повинні віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гнету, в якому вона зараз перебуває і дати задля користи людскости ще одну вільну духом одиницю.

Уважаючи на час, місце й обставини, ми повинні звернути свою увагу й на Російську державу і її народи і, яко інтелігенти тої держави, ми конечно бажаємо усім її народам повного добра, волі й широкої осьвіти духу й розуму. Але ми знаємо, що держава, а надто Російська, се єсть поверховний агрегат часто-густо багатьох націй, що нічим не з'єднані проміж себе опріч самодержавія, і через се ідея пановання такого абсолютизму єсть ідея мертва, нація-ж єсть жива істота. Тим то ми змагаємось проти усякого деспотизму, або опікунства, над яким би се не було народом, чи походить ме сей деспотизм або опікунство від одної особи, чи від якого уряду, чи від якої громади, чи навіть з якого-небудь дужчого народу. *Ми стоїмо за повну автономію у всіх народів*, за дрібну децентралізацію, як у інших народів, так і на Україні. Таке наше бажаннє впливає з того, що такий лад практикою й наукою виявляєть ся поки найморальнішим і найкращим для кожної людини. Бачимо-ж, що Російська держава, захопивши такий великий обшир, так багато розмаїтого люду скувала і сковує своєю державною ідеєю, що не може через свій абсолютизм ні сама поступати уся разом, а також і не дає змоги вільно поступати поодиноким народам, що сковані її кайданами, бо розмаїті народи у Російській державі не можуть разом, купою, з однією мовою і накиненими спільними інтересами йти шляхом поступу. Кожен нарід може розвиватись і дійти до добробуту, до сьвідомости тільки лишаючи ся на рідному ґрунті, бо інакше тільки вибивати муть ся поодинокі одиниці з його, а він увесь буде непорушний. Таким робом безодня межі народом а інтелігенцією ставати ме що далі більшою. Значить, тоді тільки поступ у Росії й можливим стане, як кожному народови надано буде, вільно користуючи ся власною духовою силою, йти до осьвіти й добробуту. Тим то ми, яко інтелігенти загально-російські працювати мемо в такому напрямі, щоб він сприяв розбити російські кайдани й визволити усі російські народи зпід гнітучого їх деспотизму й централізму.

Наука й життя Українського народу доводять нам, що Україна була, єсть і буде завсіди окремою нацією, і як кожна нація, так і вона потрібує національної волі для своєї праці й поступу.

Национальна праця існує скрізь, де єсть нація; але як дужий, нормальний чоловік користується з свого здоров'я, так і вільна нація користується з усіх своїх духових сил. Де-ж націю пригнічено, де їй заборонено користуватися з своїх духових сил і коли в неї не зовсім ще убито духа, то вона починає протестувати проти такого насильства над її живою істотою. З'являється національне питання й національні змагання. Нестемнісінько так, як і кожна поодинокі людина протестує, коли заслонюють їй сонця світло, коли не дають для неї широкої волі особи, коли силою нищать її живого духа.

Україна під гнетом; і після закону людської психології вона підіймає свій національний прапор. Тим *ми*, як діти України, як сини свого народу *єсьмо націоналами* і перед усім дбаємо о те, щоб дати своєму народові волю національну. Скоро Україна добуде сю волю, зміст національного прапора сам собою переміниться, бо людскість поступає і довічні ідеали чергують ся.

Коли хто візьме на себе працю простежити український національний рух по історичних документах українських, той побачить, що національне питання й національні змагання на Україні з'являлися з того часу, як тільки Україну почали гнітити чужоземні вороги, а коли Богдан прилучив до Московщини український нарід "як вільний до вільного, як рівний до рівного", то нарід і *сам Богдан* зараз же зрозуміли, що се була помилка, бо "Москва не свій брат". Зараз же знов впливають національні змагання, навіть повстання народні. Але з мечем і вогнем Україна нічого не вдіяла проти добре з'організованої сили. Нарід втомивши ся, спинив ся, ніби заспокоїв ся. Але-ж під сім ніби спокоєм тріпотить його народне серце в грудях могутних, ллється по жилах його горяча кров і обливає живе, наболіле серце його.

Перегадом під час комісії Єкатерини II. найкращі поступові люди зрозуміли, що їх відірвано від народу московською псевдокультурою, яку силоміць почав заводити цар Петро і спочули потребу єднання з народом для піднесення його духових і моральних сил. З сього повстало і українофільство, як "народничество". Національні змагання, значить, не загинули на Україні, бо доки не вб'ємо усієї живої істоти, доти не вб'ємо живої души. Нарід під проводом поступових своїх дітей знов стає до боротьби, змінивши тільки способи її: не вогнем і мечем добуває він тепера волю собі а духом та розумом.

Українофільський рух починало багато, та не багато затримало ся людей на високості ідеї. Багато залежало се від тих тяжких обставин, що серед їх довело ся розвивати ся нашому національному рухові. Український нарід хоч і мав у собі такі основи, що відразу міг поставити на певний цілком нормальний ґрунт ідею

культурно-національного відродження України, але у починаючих не було такої сили, щоб перемогти сі обставини, щоб відразу стати ся *українською* інтелігенцією, щоб зараз же збудувати і літературу і науку і всі інші здобутки культурного життя, щоб фактами і своєю істотою довести існування Українців, яко окремої самостійної нації. От як би разом з гением і апостолом слова Тарасом, з'явив ся у нас гений в політиці, то певна річ, він би показав інший шлях і усі-б пішли тим шляхом. Тоді-б Україна, принаймні що до своєї культури, зараз би не залежала від сьогочасних обставин. Але Кирило-Методієвське брацтво далеко не передбачало. Костомарів повів се брацтво справді в Україну, але не просто, не навпростець, а манівцями проз усю Московщину і за ним сім далеким і непевним шляхом пішло багато народу.

Не будемо довго спиняти ся тут на українофільстві. Що минуло, те не вернеть ся. Скажемо коротко: українофільство показало нам і цілому світови, що існує і нидіє якийсь зневолений, зрабований нарід, що зветь ся Українцями; воно поставило нашу ідею на науковий міцний ґрунт; воно стало підвалиною сучасних Українців. В сім його історична заслуга. Про те, з другого боку воно зробило й чимало помилок. Воно мимо своєї волі сприяло розвою, опріч людий ідеї, аматорів українського народу, української історії, природи, пісень, мови. Воно часом ідеалізувало український нарід. І в той час, коли нарід наш гине міліонами тільки від тяжких тих обставин, в яких йому доводиться ся жити по Російському цісарству, ходять анекдоти про багату сторону, де галушки самі падають в ріт, де люди сало їдять і сало пють, бо-ж від краю до краю лунають українофільські сьпіви, як от характерне, наприклад Ал. Толстого:

Ты знаешь край, гдѣ все обильемъ дышетъ,
Гдѣ рѣки льются чище серебра,
Гдѣ вѣтерокъ степной ковыль колишетъ,
Въ вишневыхъ рощахъ тонуть хутора...
Среди садовъ деревья гнутся долу,
И до земли виситъ ихъ плодъ тяжелый...
Туда, туда всѣмъ сердцемъ я стремился

і морочать такі сьпіви кожну чесну людину, що далеко живе від дійсної України, від живого народу.

Таке українофільство для нашого люду вельми шкодливие. Се лихо, якого нам трудно запобігти, бо Вкраїна справді містить в собі стільки чарівних смуг, що так званий "благодатный югъ" завсїди приваблювати ме до себе непроханих гостей, аматорів, що кохають Україну. За своїм коханням вони не бачать ні темноти, ні бідноти, ні голодної смерти, анї величезного економічного й духового підупаду загалу.

Серед такого й іншого українофільства давно вже проклало стежку здорове, нормальне вкраїнство, як струмочки чистої води серед кальної дороги, і коли українофільство було раніш ніби нормальним з'явищем нашого ненормального стану, то тепер українофіли вже неможливі, як дійсні й щирі патріоти, як люди ідеї. І коли ми бачимо тепера, що яка-небудь молода людина свідомо йде старим шляхом українофільським, то сьміливо, не вагаючи ся можемо сказати, що то не єсть син України, то її ворог, то зрадник, перевертень, ренеґат. Для такої молодіжи нема місця поміж нас! Коли давніш для звичайної осьвіченої людини було за дурницю відірвати ся від народу, то тепер ми уважаємо се за злочинство проти свого народу. Хоч ми не маємо цілковитої змоги заспокоїти усі свої духові потреби, про те *можемо й повинні єсьмо бути консеквентними у всьому Українцями, родлючи на народньому ґрунті усе*, що вимагає від нас ідея відродження України, усе, що вимагає від нас всесьвітній поступ. І по скільки ми поважаємо й шануємо щирих українофілів, наших батьків, по стільки ми, свідомі Українці, не бажаємо о дальший розвиток українофільського руху серед нашої суспільности. І як би справа стояла й досі так, як вона почала ся, то се-б тільки свідчило, що або ідея наша єсть гнила, нікчемна, або ми самі люди нікчемні. Тим тепер кожен молодий перевертень, кожен слабодухий, найвинуватить себе самого. Кажемо слабодухий, бо щоб зробити ся й стати дійсно осьвіченим і корисним Українцем, то се вимагає від чоловіка дрібної, повсякчасної, непомітної для інших духової роботи, бо кожна велика ідея вимагає духової сили. З міцною-ж душею, повним почуттем і посьлідовостю, ми поставимо нашу національну справу так, що вона не залежати ме від сьогочасних обставин; своєю істотою і моральною силою ми знищимо сі обставини й виробимо з себе українську інтеліґенцію в самому високому розумінню сього слова.

З усього, що досі сказано випливає й *програма нашої практичної діяльности*. В словах її може й немає нічого нового, але тут нове те, що ми робимо власне в такому напрямі як далі висловлюємо.

Для нас свідомих Українців *єсть один українсько-руський народ. Україна Австрійська і Україна Російська однак нам рідні*, і жадні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу і, аби була у нас моральна міць, то ні нас не зможуть відірвати від Галичини, ні Галичини від нас, бо ідеї, духа розірвати на два шматки не можна, як нічим не можна спинити Дніпрової течії: вона завсїди опинить ся у морі, які-б перепони ні були.

Бажаючи поставити свою справу незалежно від російських обставин, ми *осередок ваги нашої культурно-політичної справи переносимо в Галичину й користуємо ся з Австрійської кон-*

ституції. Визнаючи широку критику нашої справі, ми не визнаємо партійної сварні й ворогування на Російській Україні. Бо з одного боку партії мають розумну підставу тільки там, де єсть політична воля слову й ділові. І ми-б дуже бажали й раділи, як би у Галичині, коли се можливо, не було партійної розтичи, бо вона зменшує продуктивність наших сил.

На підставі науки, так званої психо-фізіології ми знаємо, що мова єсть одною з найважливіших прикмет, що найдужче виявляє внутрішній зміст національний, що мова орган духу і виявляч психології народної. Нарід, що немає письменства на рідній мові, не становить і нації. Тим дбаємо про те, щоб українська мова запанувала скрізь на Вкраїні: в родині, в усяких справах, як приватних, так і загально-суспільних, у громадї, у літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні. Так кожен з нас, свідомих Українців має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його зрозуміють, по українському.

Виховуючи свої діти, кожен свідомий Українець повинен вживати української мови, яко мови викладової з початку вчення, а як дитина піде до офіційної школи, вчити її української мови, історії, літератури дома окремо, щоб діти наші були вже стихійними Українцями.

Вважаючи, що кожен нарід може осьвічувати ся і з поведженнем і користо для себе розвивати ся на національному ґрунті і що в нас віднято змогу й право на такому ґрунті розвивати ся, ми дбаємо про те, щоб піднести й розворушити на Вкраїні національного духа, відживити і виробити серед інтелігенції й народу національні почування українські і на підставі їх бажання рідної школи з власною викладовою мовою. Тим кожен Українець в справі популяризованя української ідеї фактами щоденного життя свого, своїми відносинами і усякими іншими способами повинен завсїди відрізнати свою націю від інших і підносити національне питання й право Української нації скрізь, де тільки можливо: в осьвіченому товаристві, в народї, у відносинах з урядом, в літературі не тільки московській та польській, але й по західно-європейських літературах, не забуваючи одначе, що першим і найголовнішим обовязком Українця єсть писати рідною мовою. Зрозуміла річ, що діяльність наша здебільшого поки що буде культурно-просьвітня. Але не можемо ми занехаяти й справ економічних. Тут діло найбільше вже залежить від загально-російських обставин, поки ми не маємо широкої волі для особи. Проте дбати мемо по зможї про добробут народний, знаючи й повсяк час памятаючи, що тільки матеріяльно забезпечений нарід може добре дбати про національно-просьвітні справи.

Маючи-ж на увазі, що вихованне найголовніше виробляє людей, ми дбаємо і будемо дбати про те, щоб узяти до своїх рук вихованне й освіту на Україні, забираючи собі й пособляючи іншим Українцям забирати посади всякі, з яких можна впливати на просвіту, повертаючи її на український ґрунт. З усього, що досі було сказано, сама собою випливає й максимальна програма для нашої діяльності.

Ми бажаємо такої відміни сьогочасних обставин, щоб при ній був можливий вільний розвій і цілковите вдовольнення усім моральним, просвітним, соціальним і політичним потребам Українського народу.

Досягаючи сього, мусимо працювати в дусі такого на моральному й науковому ґрунті заснованого ідеалу людського ладу, в якому немає місця нації пануючій і нації підвладній, а українська нація в ряд з усякою другою, користується однаково рівним правом. Через се ми маємо бути цілковитими прихильниками до *федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля.*

В справах соціально-економічних працювати мемо в дусі такого ладу, в якому немає місця ні панови, ні мужикови, ні визискувачеві, ні визискуваному, а є місце цілукраїнській національній родині, що складається з рівних проміж себе правом, *можливо однаково забезпечених, національно свідомих братів працівників.*

В справі *релігійній*, яко в справі особистого сумління мусить панувати серед нас абсолютна *толеранція*, в справах відносин до інших націй ми будемо о стільки толерантні, о скільки наші сусіди й кольонисти на нашій землі будуть толерантні до нас. Працюючи у сьому напрямкові, ми єднаємося з усякими іншими пригніченими націями в Росії, щоб гуртом боронити ся проти асиміляційних заходів і гуртом добувати волю. Єднаємося і з поступовими московськими гуртками не ворожими вкраїнству, але-ж ніколи не мішаючи ся проміж себе, *а неодмінно, скрізь і завсїди мусимо ставати, яко виразно українська нація на федеративних основах повної реальної рівноправности*, а коли поталанить в Росії на конституцію то, щоб про реальну рівноправність нашого народу, яко самостійної нації, не було ані найменшого змагання.

Правда, том XVII, випуск L (квітень 1893), стор. 201-207

ЗАЛІЗОБЕТОНОВИЙ «ВАСЯ» ЙДЕ В АТАКУ НА ЗАХІД...

Ісак Гейбер

Вулицю 23 серпня в Харкові названо на честь того дня 1943 року, коли радянське військо захопило місто, вигнавши німців. Звичайно, цю подію офіційно називають "визволенням", але важко вжити це високе слово, коли йдеться про заміну одного окупанта на іншого.

Нині 14-поверхові кам'яниці прикрашають цю вулицю, що йде широким луком, утворюючи простору площу на перехресті з проспектом Леніна.

Звичайно, кожний радянський містобудівник і з обов'язку, і бажаючи похизуватися перед начальством своїм особливим заповзяттям, прагне прикрасити міські площі чимось таким, що й партійній лінії відповідає, і свідчить про його правильне, ба навіть ще більше, ніж лише правильне розуміння ідеологічних завдань за сучасного стану ідеологічного фронту. "Фронт", "боротьба", "вороги", "завдання", "дисципліна", "наказ", "бойовий загін" — усі ці і численні інші військові терміни є звичайною частиною не лише пропагандного, а й щоденного виробничого лексику. Очевидно, це характеризує спосіб думання радянської верхівки, яка провадить невпинну війну проти всього світу тоді, коли світ перебуває в переконанні, що війна скінчилася 1945 року.

І коли харків'яни стоять у чергах за городину або ковбасою, яку останніх років виготовляють з крохмалю і перемелених волових жил, керівники міста обговорюють свіжий проект чергового монументу, що має бути встановлений на одному з міських майданів.

Певна річ, у кожному місті уже давно споруджено пам'ятник Ленінові, а в деяких містах — навіть кілька пам'ятників великому більшовицькому вождеві. У цьому питанні не може бути жадних суперечок. Трохи важче визначити, які ще монументи слід спорудити, щоб, боронь Боже, не порушити політичної лінії і водночас

Ісак Гейбер (псевдонім) — шкільний вчитель з Харкова, був активістом єврейського руху за виїзд до Ізраїлю. Виїхав 1982 року. Нині живе в Єрусалимі.

вказати повною мірою розуміння місцевих умов. Місцеві умови найчастіше полягають у боротьбі проти місцевого націоналізму і в підкресленні кровного зв'язку тутешнього населення з великим російським народом і з боротьбою за встановлення радянської влади. А що давно обрусілий Харків був саме тим містом, де проголошено радянську владу на Україні, то тут не могли не відзначити цієї "славної історичної події" (саме так це зветься офіційно) претенсійним монументом, який за своєю пропагандно-ідеологічною цінністю займає друге місце слідом за пам'ятником Ленінові.

Радянську владу на Україні проголосила, як відомо, порівняно невелика група більшовиків, з яких нині уславлюють найчастіше лише одного — Артема, бо майже всіх інших свого часу або розстріляно, або, принаймні, звинувачено в тих чи тих політичних помилках. Звичайно, і Артем ледве чи уникнув би розстрілу, але йому "пощастило": ще 1921 року він загинув під час випробування якогось технічного пристрою, якщо вірити його біографіям, виданим в СРСР.

Історична подія проголошення на Україні радянської влади відбулася в будинку колишніх Дворянських зборів на колишній Миколаївській площі. Будівля загинула під час війни, а окрасу міста Миколаївську церкву, що стояла на тій таки площі, зруйнували в перебігу запровадження атеїстичного світогляду. Сама площа досить довго називалася ім'ям Тевелева — скромного більшовика, який доклав зусиль на шляху до нашого світлого сучасного. Оскільки його розстріляли не більшовики, а (якщо знову таки вірити радянським джерелам) німці ще 1918 року, то його було вшановано наданням Миколаївській площі його імені. Тоді ще нікого з керівників влади не турбувало, що він був єврей. Навпаки, це було дуже до речі, бо тоді радянська влада, не особливо покладаючись на українців, шукала для себе опори в євреях та деяких інших національних меншостях, що їх всюди намагалися протиставити антибільшовицьки настроєній більшості. Пізніше влада виховала вірні місцеві кадри, і тоді єврейські прізвища остаточно зникли з назв і вивісок. Відтоді колишня Миколаївська площа зветься площею Радянської України (цю назву звичайно вимовляють не по-українськи, а по-російськи), а на місці колишніх Дворянських зборів збудовано величезний монумент, що має в мистецькій формі втілювати знаменний акт встановлення цієї влади.

Не будши мистецтвознавцем, не смію судити про художні переваги цього витвору. Деякі харків'яни, що вважаються за фахівців у цій галузі, твердять, що художньої вартості він не становить. Величезна брила досить дорогого червоного каменю уособлює водночас і червоний прапор, і непорушність нового

ладу, а до брили притислися спинами п'ять монументальних постатей, з одягу яких видно, що йдеться про події 1918-1920 років. На думку харків'ян, червоний кам'яний паралелепіпед нагадує не так прапор, як холодильник. А що весь монумент, якщо на нього дивитися спереду, ніби виламується з розташованого позаду міського льомбарду, то жартівники пояснюють його зміст прозаїчною фразою: "П'ятеро несуть холодильник з льомбарду".

На відкриття пам'ятника приїздив свого часу перший секретар ЦК КПУ Щербицький, виголосив промову і наказав надати авторові монументу звання "народний художник УРСР".

Але повернемося до площі на перехресті вулиці імені 23 серпня та проспекту Леніна, що про неї йшлося на початку нашої розповіді. Місце посеред цієї площі довго залишалось вакантним, і довго керівники міста обмірковували проекти "обмонументування" цього гарного місця, яке, певна річ, не могло залишитися без відповідного ідеологічного оздоблення. 1980 року розпочалися будівельні роботи. Спочатку, як ведеться, збудували величезний кам'яний п'єдесталь. Далі на п'єдесталі з'явився велетенський чобіт.

Це був не якийсь гарний старовинний військовий чобіт, що міг би бути на нозі історичного діяча — генерала чи імператора, а звичайний грубий, низький і потворний сучасний солдатський чобіт, відомий в СРСР під назвою "керзовий" або "керзянка". Справа в тому, що "керзою" зветься найдешевший замінник шкіри, з якого виготовляють найгірші чоботи. Ці чоботи носять солдати, а також і значна частина цивільного населення, яка не має змоги придбати гарніше й дорожче взуття. У столиці рідко побачиш "керзянку", але на селі та по промислових містах трохи подалі від центру керзові чоботи є головним і мало не єдиним видом взуття і в чоловіків, і в жінок. Улітку в цих чоботях жарко, а взимку холодно, але вони досить дешеві, і це є єдиною причиною їхньої популярності. Хто в СРСР не носив керзових чобіт під час війни і після неї, під час служби у війську або на праці в колгоспі чи на заводі. Можна твердити, що "керзянка" певною мірою є символом радянського способу життя, а символом радянського солдата цей чобіт навіть визнано офіційно, і всі споруджувані пам'ятники радянським солдатам неодмінно мають старанно підкреслений і навіть перебільшено грубий деталь — керзові чоботи. І хоч як звикли радянські люди до скульптурних зображень чобота, але керзовий чобіт завбільшки мало не в бензосховище, піднесений на гранчастому п'єдесталі високо над головами людей, справляв надзвичайне враження. Він виглядав як неповторний символ міцності влади, її грубої сили і невблаганного поступу. Якби моя воля, я так би й залишив цей чобіт без жадних додатків, бо всі інші частини солдатської постаті були просто зайві.

Проте, коли пам'ятник було закінчено, я зрозумів, що помилявся. Чобіт, що владно наступав на місто, був лише частиною тієї багатой символіки, яку сучасний радянський скульптор уклав у постать російського солдата, яка виникла на харківській площі. Так, саме російського, а не українського чи будь-якого іншого, бо автор скульптури навмисно підкреслив типово російські антропологічні риси, наче мав завдання залишити нащадкам взірець типового росіянина. Чи то скульптор забув надати обличчю статуї бодай найменшої ознаки якоїсь думки, чи це було частиною художнього задуму, але обличчя не висловлювало нічого, крім камінної твердості. У нестримному пориванні вперед, у піднесеному догори і вперед автоматі ППШ, у поєднанні сталевій важкості і стрімкого руху мені почувся не камінний тупіт пушкінського Мідяного Вершника, а оглушливий гуркіт танків та катюш.

Давно скінчилася війна. Світ потроху відбудувався і вирішує численні і складні проблеми мирного часу. Але чи справді мирного? У комуністичній третині світу людям не дають позбутися відчуття постійної війни, їм нагадують про війну щодня, підтримуючи переконання, що мир ілюзійний і тимчасовий, що в світі точиться вічна боротьба не на життя, а на смерть. І саме про це має нагадувати камінний солдат, що загрозливо спрямовує автомат в бік Заходу.

Орієнтація пам'ятників у певному напрямі має свою традицію. Не дарма пам'ятник Хмельницькому в Києві спрямовано простягнутою рукою з булавою точно на Москву. Свого часу скульптор Мікешин виготовив цю скульптуру з рукою, піднесеною догори, але начальство наказало надати пам'ятникові певного політичного забарвлення і спрямувати руку до Москви, до Старшого Брата. Отже, не більшовики вигадали політизацію та ідеологізацію мистецтва — в Росії так велось здавна. І, мабуть, не є випадковістю, що харківського солдата спрямовано обличчям і зброєю на захід. Проте, якщо харків'яни і не замислюються про те, в який бік світу повернений обличчям цей "Вася", як його звичайно там називають, вони свідомі того, проти кого спрямовано радянську політичну та військову машину.

Довкола залізобетонних чобіт "Васі" вирує життя, і довжелезні, точнісінько такі, як під час війни, черги по молоко, ковбасу та овочі доповнюють і вивершують ту військову атмосферу, що її "Вася" створює на площі.

— Що дають?

— Ще нічого не дають, але обіцяли привезти молоко й сир.

— Ви крайні?

— Ні, за мною літній чоловік, він побіг забрати внука з садочки, але зараз повернеться.

— Громадянку, сховайте гроші: Вася дивиться!

— Та в нього руки зайняті. Краще побережіться ось того молодика: щось він приглядається до кишень та торбинок.

"Васю" збудували не там, де поховано жертви війни і де пам'ятник був би доречний. За часів Сталіна взагалі не будували пам'ятників на місцях, де масово поховано забитих, — тоді споруджували велетенські статуї "генія всіх часів і народів". За часів Хрущова витратили багато сил і грошей, щоб зруйнувати фундаментально збудовані монументи "генія", і тоді почали зводити перші пам'ятники на місцях масових битв та масових захоронень часів Другої світової війни. У лісопарку біля Харкова збудували цілий архітектурний комплекс з криваво-червоним освітленням уночі, з височезною скульптурою жінки і численними барельєфами. Головна ідея меморіального комплексу, як тисячократно повторювали газети, така: "ніхто не забутий і ніщо не забуде". Тенденцію постійно тримати перед очима населення привид війни видно й тут, але коли йдеться про пошану до загиблих, то це не зле. Одначе, досить легко виявити брехню у виразі "ніхто не забутий". Є такі, про яких воліють забути: вибірковість пам'яті взагалі є важливою частиною радянського способу життя; згадують лише про те, про що вважають вигідним згадувати, а про все інше "забувають", ба навіть силою примушують "забути". Я вже не кажу про Катинь та інші місця масових радянських злочинів, про які наказано забути. Воліють забути і про частину нацистських злочинів, і саме тих, які стосуються євреїв. Чи таким чином хочуть натякнути, що нищення євреїв не є в засаді злочином, чи просто не бажають нагадувати людям про існування такої національної групи як євреї, важко сказати. Але на місцях нищення євреїв пам'ятників або взагалі не будують, або якщо й збудують під тиском світової громадськості, то ніколи не вкажуть, що тут поховано саме євреїв. Поховано радянських громадян — і це все.

Якщо сісти в трамвай і поїхати вздовж Московського проспекту (колишній проспект Сталіна, колишня Московська вулиця) аж до кінця трамвайного маршруту, за так званий "плиточний" завод (де виробляють кахлі для облицювання стін), і пройти далі добрий шмат шляху пішки, то можна дістатися до пагорбу, що його в сусідніх селах звать "жидівською могилою". Одначе, дістатися туди не завжди просто. Поперше, треба деякої сміливості, бо влада не любить тих, які туди ходять. Подруге, вам можуть перетяти шлях особи в цивільному, добре відомі радянським громадянам зі своєї нахабної поведінки і стандартних костюмів. Потрете, за дощовитої пори туди взагалі не можна дістатися, бо дорога перетворюється на непрохідне місиво, а

кращої дороги влада навмисно не буде.

Що це за таке дивне місце, якого чомусь не слід відвідувати? Чи не якась нечиста сила оселилася там? Чи може "вороги миру й прогресу" спорудили там свою злодійську базу, щоб спокушувати чесних радянських людей імпортними джінсами і витворами отруйної буржуазної пропаганди? Щоправда, якби там справді були імпортні джінси, то масову навалу чесних радянських людей довелось б стримувати силами кількох танкових дивізій, а не десятком осіб у цивільному.

Відразу після війни це місце відвідала державна комісія на чолі з письменником Алексеем Толстим. Слідством і опитом місцевого населення було встановлено, що тут забито й поховано приблизно 30 тисяч харківських євреїв. Чи це не чудова нагода збудувати великий пам'ятник, який нагадував би світові про неймовірні жертви СРСР у боротьбі проти нацизму? Нагода була б доброю, якби це не євреї... Минуло кілька десятиріч прохань, скарг і петицій від родичів загиблих, ширилися в світі протести, відомі громадські діячі з різних країн ставили обережні або задиркуваті питання радянським представникам та урядові, і щойно тоді з'явився на пагорбі скромний кам'яний стовпець з написом: "Жертвам фашистського терору, 1942 рік". Крапка.

Відповідно до прийнятого в СРСР ритуалу, щороку 9 травня влада організує відвідини могил загиблих під час війни делегаціями "трудящих", студентів, школярів. З квітами та вінками, з відповідним виразом обличчя (жалобний вираз найчастіше доводиться створювати штучно, бо 9 травня — це такий час, коли стоїть чудова погода, а прогулянка з квітами на свіжому повітрі не сприяє жалобному настроєві) усі на чолі з партійними керівниками і сексотами йдуть до пам'ятників, вислуховують промови "відповідальних товаришів", читані нудними голосами з папірців, сприймають або пропускають повз вуха гарні слова або навіть вірші про тих, що пам'ять про них "ми свято зберігаємо в своїх серцях". А аж до вечора піонери в білих сорочках з червоними краватками стоять, змінюючись, у почесній варті біля пам'ятників та могил. Крім єврейських могил. І ще крім польських, німецьких або кримськотатарських. І не лише могили німецьких солдатів, а й могили радянських німців, які завжди були дуже лояльні до цього режиму, також не потрапляють в перелік тих, кого "ми свято зберігаємо в серцях". Це зветься "соціалістичний інтернаціоналізм".

Про "жидівську могилу" під Харковом офіційні пропагандисти кажуть, що це не лише і навіть не головно єврейська могила. Там, мовляв, (як і в Бабиному Яру в Києві) поховано більше

росіян та українців, ніж євреїв. Торік у *Соціалістичній Харківщині* навіть була стаття про "жидівську могилу" та пов'язані з нею події. Про євреїв у статті взагалі не було згадано. Отже, це — звичайне місце нацистських звірств, жадним чином не пов'язане з євреями. Але якщо так, то чому там не збудовано великого пам'ятника, як на інших могилах, чому туди не прокладено брукованого шляху і чому особи в цивільному час від часу б'ють по фізіономії і під ребра тих "чесних радянських громадян", які занадто вперто намагаються туди дістатися?

Не вільно! Чому не вільно? Ніхто не ставить цього запитання, бо відповідь всім відома. В СРСР є багато речей, про які всім відомо, але про які ніколи не кажуть у голос. Чи може громадянин СРСР у голос заявити, що радянській владі наплювати і на могили, і на живих, і на чесних, і на злодіїв? Пам'ятники ставлять не тому, що поважають загиблих, а тому, що це є частиною масово-пропагандистських заходів. Отже, пам'ятник має бути там, де це вигідно з погляду пропаганди, і його не має бути там, де це чомусь не вигідно або незручно. Якщо вигідно, то в пам'ятник вгають мільйони карбованців, довівши його мало не до розмірів Ефелювої вежі. Якщо не вигідно, то витратять силу грошей для того, щоб не допустити людей до цього місця і знищити пам'ять про те, що там колись відбувалося. І хай люди в той таки час стоять у чергах по харчі, хай діти страждають без молока — це байдуже. Люди нічого не варті. Це і є найголовніший принцип їхнього соціалізму.

Як ставляться харків'яни до численних монументів в їхньому місті? Здебільшого, байдуже. Ніхто не жалкує про гроші, витрачені на спорудження цих кам'яних, бронзових або залізобетонних потвор. Адже гроші — державні, а що державне, то не наше. Ось якби пам'ятник можна було вкрасти і використати на щось корисне, тоді інша справа. Вкрасти державне — то не злочин, то нормальна життєва процедура. А коли вкрасти не можна, то нема про що й казати.

Щоправда, біля пам'ятника Ленінові на площі Дзержинського завжди лежать свіжі квіти. Іноземець, не обізнаний в дивнім світі радянської дійсності, сприйме це за ознаку загальної любови до більшовицького вождя. Насправді все виглядає цілком інакше. Влада встановила неписаний закон, за яким молоді, які їдуть спеціальним авто з "палацу шлюбів" додому, мають зупинитися біля пам'ятника і покласти квіти. Водій авта завжди їде повз пам'ятник, навіть і тоді, коли молодим треба в протилежний бік. А якщо вони випадково або навмисно забудуть про квіти для Леніна, водій їм нагадає і не рушить з місця, доки вони не покладуть квітів під пам'ятник. Хто ж псуватиме собі день весілля сваркою з

владою?

І стоять собі, позбавлені уваги людей, витвори соціалістичного реалізму: Ленін, до якого звикли, як до телеграфічного стовпа, і п'ятеро, які несуть холодильник з льомбарду, і величезна груба жінка в лісопарку... А залізобетоний "Вася" загрозово суне на капіталістичний Захід, обіцяючи нові масові могили...

ВЕЛИКИЙ УСПІХ МИСТЦІВ З УКРАЇНИ

Дарія Даревич

У Торонто в галерії Інституту Св. Володимира пройшла з великим успіхом спільна виставка чотирьох мистців-неконформістів з України, а саме: Володимира Макаренка, Віталія Сазонова, Антона Соломухи та Володимира Стрельнікова.

Відкриття виставки відбулося в неділю, 14 листопада 1982 року в присутності Макаренка, Сазонова та Стрельнікова. В четвер 18 листопада відбувся цікавий вечір "Мистецтво очима мистців", на якому присутні мали змогу почути пояснення мистців на тему своєї творчості. Під час виставки, яка тривала до 27 листопада, продано 50 картин, себто любителі мистецтва та колекціонери розкупили половину виставки.

З нагоди виставки з'явилася люксова, кольорова афіша роботи В. Бучка (відокремлення кольорів І. Зубенка), з репродукцією картини Соломухи та каталог на 16 сторінок з репродукціями картин усіх чотирьох мистців.

Макаренко виставив 18 олій та 16 акварель, Сазонов — 30 картин — темперою, олією та акриліком, Соломуха — 8 картин гвашю і 8 рисунків, а Стрельніков — 13 акварель, 4 рисунки тушшю та 8 картин на дереві. На цій виставці був символічно присутній своєю картиною *Моя Україна*, Федосій Гуменюк, організатор перших виставок українських мистців-неконформістів у Москві в сімдесятих роках.

Хоч в Радянському Союзі мистців призначили до однієї групи т. зв. неконформістів, кожний з мистців творить свій власний мистецький світ, відмінний тематикою, технікою та інтерпретацією, а картини кожного з них віддзеркалюють самостійний і наскрізь індивідуальний творчий шлях.

Стрельніков, який перший з групи був змушений покинути Україну, в своїх акварелях відтворює світ спогадів та почувань, пов'язаних з його містом Одесою, за яким мистець тужить та з яким він далі залишився в духовому контакті. Виставлені акварелі належали до серії *Прогулянки*, в яких людські постаті творять єдність композиції з краєвидом води та піску над морем та фрагментами архітектури, як наприклад у картині *Біла церква* чи *Прогулянка під Одесою*. Кольори картин гармонійно спокійні, мало насичені, часом меланхолійні. Зелені барви приглушені, небо

сіряве, не веселе й соняшне, як у картинах, мальованих давніше. Місцями виступає рисунок пером, що вносить деталі постатей чи облич або підкреслює форму. Переважає горизонтальний розподіл композиції на три або чотири яруси, які віддзеркалюють довкілля Одеси — небо, море, людей і землю. Подекуди читаємо написи: "глина", "пісок", "Одеса" тощо — лінії, які стали інтегральною частиною композиції. Це не краєвиди в реальному розумінні цього слова, а радше спогади відчутого й пережитого світосприймання мистця.

Крім акварель і рисунків тушшю, знаходимо на виставці картини на дошках, які Стрельников називає "архаїчними символами, тотемами і знаками". Це цілком безпредметні композиції невеликого розміру в дуже притишеній, майже монохроматичній скалі кольорів. Це не тільки малюнки фарбою, але майже кольорова плоскорізьба, де пластична лінія різьби на дереві зливається з формами, нанесеними фарбою. Поверхні дощок вигладжені, одна форма переходить в другу; подекуди зустрічаємо несподівані місця, повні різнорідних кольорів, що то зникають, то знов з'являються, мов шари вишліфованого каменя чи слої вигладженого сухого дерева. Переважають теплі, пастелеві кольори відтінків глини, піску чи приморських камінців.

З віддалі дошки не притягають глядача, але зблизька хочеться їх доторкнутися, погладити. Видно, що мистець захоплений самим процесом творення цих картин, що в них він вкладає свою душу. На жаль, кінцевий творчий результат не завжди віддзеркалює й виправдує великий внесок праці та часу в ці небувалі композиції.

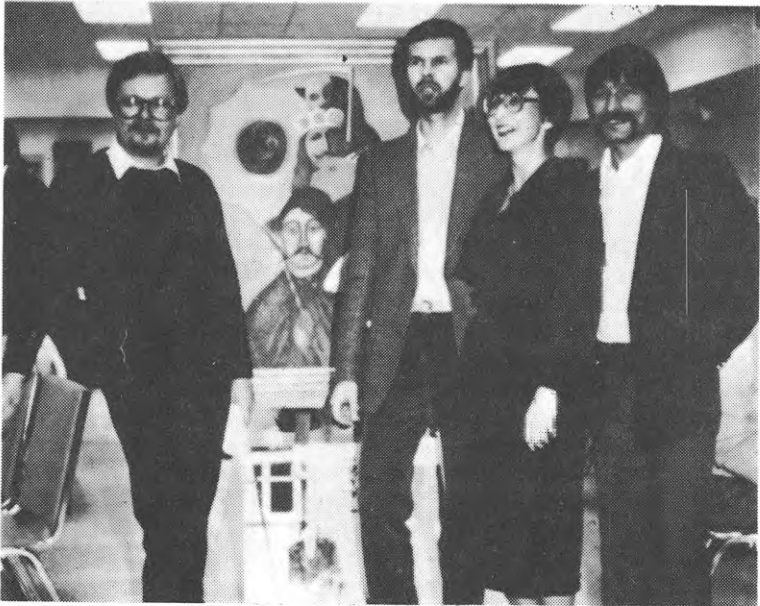
Рисунки Соломухи виконані дуже майстерно олівцем на папері. В усіх головне місце займають жіночі, майже алегоричні постаті, в яких мистець відтворює не так красу тіла, як виявляє своє захоплення красою форм, ритмом ліній та сіробілих площин. Ніжні контури ліній переходять у тіньовані заокруглені форми тіла, драперій чи інших об'єктів композиції. Негативні форми між тілом та об'єктами вишукані й цікаві самі в собі та як цілість твору.

Гваші Соломухи — це серія картин до українських народних казок, де виступають *Стара баба і півень*, *Баба і пес чи кінь*, *Відьма і пес*, *бик чи кінь*. Це не ілюстрації, а радше фрагменти казок, символи персонажів в уявленні мистця. На протилежність до спокійних композицій рисунків, композиція та виконання в гвашах експресивніші, емоційніші, кольори насиченіші й яркіші, лінії жвавіші і ритмічно-динамічніші. На здебільше сірому тлі виконаного технікою накроплювання виступають постаті людей і тварин чи їхні символи, обведені чорними лініями, повні руху й життя. Вони дотепні та з гумором відтворюють не так світ казки, як уявний казковий світ Соломухи.

Картини Сазонова відрізняються від усіх попередньо згаданих жанром, технікою та кольоритом. Мальовані вони темперою та олією або комбінацією акриліку з олійними фарбами. В абстрактних, майже безпредметних композиціях відчувається старовина разом з сьогоденням. У деяких композиціях зарисовуються силуети янголів чи кам'яних баб або частини будівель чи руїн. Переважають зелено-золоті кольори, починаючи від блідих і зимних до сильно насичених, від світлих до гнилозелено-чорних, у всіх можливих відтінках та в надзвичайно гармонійному поєднанні. З-під одного кольору пробивається інший. Найбільше приваблює небувала фактура, яка постає в результаті накладання кількох шарів кольору і яка пов'язує всі елементи композиції в одну ефективну цілість. В композиціях, як і у виконанні, можна відчувати зацікавлення Сазонова археологією та старовинною іконою. Назви картин, як наприклад *Тіні минулого*, *Хрест над курганом*, *Кам'яна баба з янголами*, також віддзеркалюють поєднання поганського з християнським, старовинного з сучасним. Загальне враження, як в іконах, це враження маєстатичности, теплоти та декоративности.

Макаренко відомий на Заході своїми акварелями ще з першої виставки та каталогу з Парижу 1976 року. Його акварелі на цій виставці це малі розміром (33*25 см) досконало виконані картини, що притягають глядача, мов дорогоцінні самоцвіти. Всі вони відзначаються сильно насиченими й гармонійно поєднаними кольорами, чітким рисунком і напіваабстрактними формами, в яких все ж можна розпізнати постаті та предмети, що переходять одне в одне, творять нові комбінації й надають картині внутрішнього ритму. Переважають композиції з українською тематикою, як наприклад, *Леся Українка*, *Козак Мамай*, *Шукає козак долі*, *Роксоляна*. Це не реалістичні зображення, ані портрети, вони радше символи всього того, що в уяві Макаренка викликають ці постаті. Місцями з'являється дрібне письмо, цитати з Шевченка чи з народної словесности, що рівночасно функціонують, як цікавий текст і як фактура. Взагалі фактура відіграє дуже важливу ролю в творчості Макаренка як елемент, що поєднує композицію й сама в собі. Це не є фактура, створена шарами фарби, а радше тло, на якому мистець малює. Загальний ефект якогось сіротемного зернистого матеріалу, який тут і там зникає, приглушений непрозоро наложеною фарбою, але який настільки небачений в акварельній техніці, що по ньому відразу можна впізнати акварелі Макаренка.

Олії Макаренка тематично можна поділити на дві групи. Перша група — це релігійно-українські картини, як *Свята Трійця*, *Вербна неділя* або *Козак Мамай* — сповнені українською символікою. Інші, як *Три сні*, *Україна*, композицією нагадують українську ікону, символічно-містичну у виконанні. Другу групу,

Біля картини і знімки Ф. Гуменюка стоять зліва до права: В. Сазонов, В. Стрельников, Д. Даревич (організатор виставки) і В. Макаренко.

універсальнішу своєю тематикою, становлять натюрморти, жіночі акти і портрети. Останні нагадують барвами та технікою світлотіні ренесансові портрети, покриті шарами лаку та притемнені віком. В натюрмортах та актах часто повторюється чорна еліптична форма, побіч людських постатей з'являються птаці або звірі, співставлення об'єктів, неспоріднених між собою, як у картині *Жінка з ракеткою*, що мимоволі нагадує метафізично-сюрреалістичний світ. Кольори вишукані, теплі й гармонійні. Техніка виконання всіх олій надзвичайно випрацьована й подиву гідна. Цілість композиції ефективно поєднана фактурою, властивою всім творам Макаренка, що виконані олією і акриліком.

Загальне враження від спільної виставки чотирьох сучасних мистців з України надзвичайне, небувале, незабутнє. Різноманітність мистецького вислову єднає сильне відчуття чогось рідного, українського, без наявності страфаретизованих українських символів і тем. Можна б сказати, що велика спадщина українських культурних надбань є інтегральною частиною зовсім сучасного творчого процесу кожного з мистців. Картини Макаренка, Сазонова, Соломухи і Стрельникова рівночасно віддзеркалюють українську душу мистця, універсальність його творчого вислову та сучасне мистецтво на високому рівні.

Виставка з доповненнями нових картин переїхала на грудень 1982 року до Галерії Осередку у Вінніпезі, а від 18 лютого 1983 року триватиме в галерії Інституту новітнього мистецтва в Чикаго.

РОЗМОВА З ГЕОРГІЄМ КОСТАКІСОМ

Провела Дзвінка Орловська

4 грудня 1981 року, приблизно за місяць перед закриттям виставки: "Авангардне мистецтво в Росії: вибрані шедеври з колекції Георгія Костакіса", яку було влаштовано в музеї Гугенгайма, я мала можливість познайомитися з Костакісом. Попри той образ твердої та холодної людини, що нам дають численні фотографії, від Костакіса насправді віє теплом і чуйністю. Він описав своє життя колекціонера й створив під час нашої зустрічі невимушену атмосферу, награвши на гітарі популярні мелодії російських циган.

Виставка, що складалася з 275 рисунків, картин, скульптур, акварель і графічних творів, які створювалися між 1908 та 1937 роками, являла собою лише незначну частину всієї колекції, яку Костакіс зміг нагромадити за майже 30-річний період. Сюди належали мистецькі твори, заборонені в сталінській і післясталінській періоди й пізніше забуті. Оскільки деякі з мистців, що експонувалися на виставці, були українського походження, я сподівалася, що наша бесіда проллє трохи світла на питання участі українців в русі російського авангарду. На жаль, в Костакіса не було жадної інформації про це.

Через те, що Георгій Костакіс волів не записувати нашу розмову на магнетофонну стрічку, інтерв'ю провадилося листовно.

Дзвінка Орловська

Запитання: До якої міри мистецькі твори, виставлені в музеї Гугенгайма репрезентують всю вашу колекцію?

Відповідь: На виставці в музеї Гугенгайма було представлено 275 праць з загального числа 1.000, які знаходилися в музеї. Були виставлені праці, виконані олією, аквареллю, гвашю та рисунки. Куратори музею Марія Ровелл і Анджеліка Руденстайн займалися організацією виставки та відбирали твори. Решта колекції, яка не ввійшла до експозиції, складається з 15-20 картин в олії таких мистців, як Кудряшов, Нікрітін, Древнін, Пестель та інші, менш відомі на Заході; крім того, до цієї частини колекції входять численні акварелі, ескізи, гваші, рисунки, а також інші матеріали, які стосуються мистецтва того часу.

Запитання: До якої міри вони репрезентують колекцію, яку ви змогли вивести з Росії?

Відповідь: Я вивіз на Захід близько 20% того, що зібрав у Росії. Я лишив Третьяковській галерії більшість творів, які, як я вважаю, цікаві для експозиції в російських музеях.

Запитання: Хто вирішував, які твори ви залишите Третьяковській галерії?

Відповідь: Під час розподілу колекції мені було запропоновано відібрати 20% робіт за власним розсудом. У цьому процесі брала участь спеціально створена комісія, до якої входили представники Третьяковської галерії та міністерства культури. Моїм завданням було залишити в Росії найвизначніші та найекспозиційніші картини. До їхнього числа ввійшли рідкісні рельєфи Попової, Ключна, Татліна, одна з найвідоміших картин Малевича *Портрет Матюшина*, найбільші полотна Попової та інші.

Запитання: Ви якось сказали мені, що Третьяковська галерія не вважатиме цю колекцію "Колекцією Георгія Костакіса". Це вас хвилює?

Відповідь: То, що росіяни не збираються виставляти колекцію під моїм ім'ям, не дуже мене хвилює. Мене влаштовує той факт, що колекція дісталася до доброго музею; сподіваюся, що вона буде збережена в цілості. Найбільшою нагородою для мене буде експозиція моєї колекції — незалежно від її назви.

Я думаю, що моя колекція або її частина буде з часом виставлена разом з творами, які зберігаються в запасниках музею. Мені обіцяли, що під час експозиції на кожній картині буде вказане моє ім'я — "Дар Г. Костакіса". На виставці "Москва — Париж" на 18 вересня з моєї колекції, залишеної в Москві, цю умову виконали.

Запитання: Як ви вперше наштовхнулися на картину Ольги Розанової, що спонукала вас зайнятися колекціонуванням?

Відповідь: Заради точності скажу, що перші три картини авангардного жанру я побачив в одній з московських квартир, і вони були для мене повною несподіванкою. Одна — кубофутуристична картина Ольги Розанової (не *Зелена смуга*, яку мені подарували значно пізніше). Ці перші картини зробили на мене надзвичайне враження, відкривши для мене абсолютно новий світ барв і динаміки. Я був вражений тим, що побачив, ще не припускаючи тоді, що цьому мистецтву судилося ввійти в моє життя на кілька наступних десятиріч.

Запитання: Чи ви раніше цікавилися сучасним мистецтвом (таким, як французький кубізм), чи це було для вас щось нове?

Відповідь: Такого досвіду в мене не було. Звичайно, я був знайомий з видатними іменами французьких кубістів та їхніми творами, загалом з дуже гарних колекцій Щукіна та Морозова в Москві. На мій погляд, для колекціонера завжди повинна бути незаторкнута сфера діяльності; я маю на увазі справжнього колекціонера — відкривача-археолога. На той час, коли я почав збирати, французький кубізм являв собою шар, для мене відкритий та описаний. Для мене, як для колекціонера, французькі кубісти були фізично недосяжні, бо майже всі знаходилися в музеях. Інше становище було з авангардом. Спочатку я не усвідомлював, що повинен був підняти незайманий шар і, крім тих радощів, які я відчував, купуючи кожну картину, мене сповнювало почуття гордості та відповідальності від усвідомлення того, що я допомагаю повернутися до життя всім забутим іменам.

Запитання: Чи ваша праця в Канадському посольстві в якійсь мірі допомогла вам у збиранні вашої колекції? Наприклад, хоч ви сказали, що займали "незначну" посаду в посольстві, чи це давало вам якісь привілеї, без яких справа колекціонування стала б труднішою для вас?

Відповідь: З одного боку, праця в Канадському посольстві значно сприяла в створенні моєї колекції. А з другого, той факт, що я належав до посольства та мій грецький паспорт дуже мені заважали. Постараюся роз'яснити це. Позитивний бік цієї справи полягав ось у чому. На початку 1950-1960 років я одержував у Канадському посольстві середню платню службовця (400 доларів на місяць). За радянськими стандартами в ті роки це були великі гроші. За офіційним обмінним курсом один доляр обмінювався на 10 карбованців (надалі все буде вказане в старому обрахуванні). Так трапилось, що дипломатичний склад посольства почав висловлювати незадоволення своїм життям у Москві та наполягати на підвищенні платні. Уряд Канади не міг задовольнити подібного прохання, бо в такому разі належало б підвищити платню канадським службовцям у всьому світі. Таким чином, було прийнято компромісне рішення: видавати дотацію в розмірі 15 карбованців до кожного канадського доляра. Як грецький підданий я користувався всіма привілеями канадців, в тому числі одержував валюту з правом обмінювати до 200 доларів на місяць. Таким чином, кожного місяця я діставав 5.000 карбованців і 200 доларів, що можна порівняти з платнею радянського міністра. Ціни на картини російського авангарду та на ікони в ті роки були настільки низькими, що на протязі місяця мені вистачало грошей на утримання родини, на купівлю 1-2 картин Попової в олії, 2-3 чудові ікони 15-16 сторіч і ще кілька дрібних речей. Проблема для мене в ті роки була не в тому, де дістати гроші, а де знайти твори. Так, на-

приклад, 28 років тому за 3.000 карбованців (старих) я купив *Портрет Матюшина* роботи Малевича у відомого мистецтвознавця та друга мистця.

Негативний бік мого статусу іноземця полягав у тому, що мій грецький паспорт і належність до посольства обмежували моє пересування по країні (навіть для поїздки до Ленінграду я мусів просити офіційного дозволу влади). Як наслідок цього, в моїй колекції відсутні праці малярів з інших міст, цікавих для мене, якими були Богомазов, Єрмилов та інші, тому що вони знаходилися в Києві, Харкові і деінде. Але найбільшою перепоною в моїй справі був страх власників картин мати "справу з іноземцем", до того ще й працівником посольства. Так часто траплялося, що, вже домовившись про ціну, я інколи не міг дістати бажану річ, бо власник довідувався, що я іноземець. Був такий випадок, коли з тієї самої причини в мене вимагали повернути річ, яку я вже купив.

Запитання: Коли ми з вами говорили в останнє, ви згадали, що неприємності вам робилися не владою, а академіками. Чи не змогли б ви це пояснити детальніше?

Відповідь: Як я вже пояснював, усі труднощі йшли не стільки від влади, скільки від "академіків". Поняття "академік" я мушу коротко пояснити вашому читачеві. В Радянському Союзі давно вже існує Академія мистецтв, члени якої є найортодоксальнішими прислужниками соцреалізму. Вони мають величезний вплив на все мистецьке життя країни. Що ж стосується влади, то вона, давно заборонивши це мистецтво, не надавала йому серйозного значення, вважаючи його знищеним і забутим. Цікаво відмітити, що в ті роки, коли почалося переслідування авангардного мистецтва, деякі "ліві" мистці добровільно перейшли на службу соцреалізму, завоювавши на цій ниві славу, ордени та великі гроші. Тому той інтерес до російського авангарду, який я почав відроджувати за допомогою своєї колекції, був для них надзвичайно небезпечний і конкуренція була далеко не на їхню користь. Тому, коли "академіки" намагалися представити колекцію як ідеологічну диверсію, вони загалом піклувалися про свої насиджені місця в мистецтві та про свої туго набиті кишені. До цього треба додати, що після хрущовської відлиги та наступних скандалів у мистецтві багато офіційних осіб у міністерстві культури та в уряді продовжували виявляти зацікавленість і симпатії до цього мистецтва. Прикладом того можуть послужити невеликі виставки, в яких мені вдалося взяти участь. Я надіслав 12 праць Шагала до Гамбургу, Мюнхену та Лювру, його ж праці — до Японії в 1960 роки, кілька картин Пуні виставлялися в Італії. Пізніше до виставки "Епоха кубізму" я надіслав кілька фундаментальних творів російських мистців. У 1973 році я відвідав з лекціями Америку і привіз для демонстрації

кілька картин і численні слайди. Кілька моїх картин було послано на одну з виставок Гмуржинської в Кельні. Всі ці дозволи я дістав від офіційних представників міністерства культури, які розуміли значення моєї колекції. І в кожному окремому випадку, коли я просив дозволу надіслати речі за кордон, мене попереджали, що я все повинен тримати в секреті, інакше "академіки" нароблять великого скандалу. В двох-трьох випадках, коли я не виявив потрібної обережності, так воно й трапилось.

Запитання: Хто більше за всіх цікавився вашою колекцією? Близькі друзі? Студенти художніх вузів?

Відповідь: Перед 1960 роком кількість людей, зацікавлених колекцією, була обмежена: близькі друзі, мистці. Від 1961 року після візиту Стравінського я завів книгу відгуків, тому що чисельність відвідувачів почала зростати. Серед них було багато представників радянської інтелігенції, іноземні фахівці й тому подібне. Але в ті роки ні перші, ні другі не виявляли великого інтересу до нових імен, захоплюючися, в основному, Шаґалами та Кандінськими. Пізніше, особливо останні 10 років, потік відвідувачів настільки збільшився, що моя квартира перетворилася на справжній музей. Бували випадки, коли за день в моєму домі перебували 3-4 різні групи числом до 120 чоловік — чужинці, а також і росіяни — представники архітектурного інституту, Інституту атомної фізики, Будинку вчених, працівників музеїв.

Запитання: У час коли ви збирали свою колекцію, вам коли-небудь спадало на думку поділитися своїми знахідками з чужинецькими закладами новітнього мистецтва?

Відповідь: На це питання я вже відповів вище.

Запитання: У недільному випуску газети *Нью-Йорк таймс* у статті "Загублена російська революція в мистецтві" (11 жовтня 1981) Гілтон Креймер стверджує, що ви провадили "приватні археологічні розкопки" "до певної міри секретно та з великою обережністю". Однак, ви сказали мені, що могли збирати свою колекцію, бо вас ніхто не приймав всерйоз, називаючи дурнем. Чи не могли б ви пояснити це протиріччя?

Відповідь: Звичайно, протиріччя тут немає, якщо розглядати це питання в часовому вимірі. В своїй статті Креймер частково має рацію, коли каже, що під час свого колекціонування я мусів дотримуватися не стільки секретності, скільки обережності. Це полягало в тому, що ніколи без відома влади я не надсилав статей або репродукцій для публікації в чужинецькій пресі, знаючи заздалегідь, що влада буде незадоволена, і це може перешкодити моїй справі дальшого збирання. Я також старався пильнувати, щоб

місцеві та іноземні відвідувачі не змішувалися, бо це могло також викликати незадоволення влади. Найнеспокійнішим періодом був той час, що передував смерті Сталіна, коли преса накинулася на модерністське мистецтво, намагаючися видати його за ідеологічну диверсію. Пам'ятаю, як за наполяганням дружини ми зняли всі картини аванґардного жанру, які висіли в великій кімнаті, й замість них повісили ікони, що було менш небезпечним. Оберегаючи свою колекцію від усяких випадковостей, я давно припинив колекціонування ікон, боячися сумнівних джерел, бо початок іконного "буму" примушував людей шукати нелегальних засобів їхнього придбання, і це було небезпечно. Я був змушений покінчити зі збиранням ікон, хоч і вважав цю колекцію невід'ємною частиною загальної колекції, вбачаючи в іконі предтечу російського аванґардного мистецтва.

Запитання: Чи прагнули ці малярі виставляти свої твори у часи, що передували сталінським репресіям, або чи ви відчуваєте, що вони вважали себе зовсім унікальною групою, незалежною від французьких кубістів чи італійських футуристів?

Відповідь: Російський аванґард безпосередньо пов'язаний і бере свій початок від французького кубізму та італійського футуризму. Я вважаю, що італійський футуризм вплинув, правдоподібно, більше, ніж французький кубізм, бо налічував більше кількості течій. Як прийнято вважати, з 1913 року Малевич і Татлін розірвали з французьким кубізмом, вважаючи його минулим етапом у мистецтві, та почали нову еру. Вважаючи себе абсолютно окремою від кубістів групою, вони тим більше бажали, прагнули показати свої роботи на Заході, і такі виставки їхніх робіт відбулися в Німеччині, Голландії тощо. Треба відмітити, що в період від 1910 по 1917 роки, не зважаючи на те, що за царя не було заборон і дозволялося виставки, друкування каталогів і маніфестів, російське абстрактне мистецтво в Росії не було визнане ні суспільством, ні критикою. Після кожної виставки в газетах з'являлися розгромні статті. В 1917 році влада почала підтримувати "лівих" мистців. У 1920 роки в багатьох з них купили їхні твори, чого ніколи раніше не було, але десь в 1922-1923 роках почався занепад. Серйозної атаки ще не було, але деякі мистці, як Родченко, Татлін, Степанова та ще дехто, втомилися від довгого чекання на визнання й почали сумніватися в правильності вибраного шляху. Тим більше, що не зважаючи на підтримку влади, яка дозволяла їм влаштовувати виставки, декорувати Червону площу і т. п., люди, включно з інтелігенцією, не розуміли і не приймали їх. Це було початком протесту та обурення. Таким чином, я вважаю, що відмирання почалося з двох причин: першою був усе більший тиск влади, яка намагалася загнати мистців в утилітарне русло; другою —

невпевненість самих мистців. Першою відступницею в цій групі була В. Пестель, яка 1916 року заявила Татлінові та Малевичу, що вона перестає займатися цим мистецтвом, тому що люди його ніколи не зрозуміють, і перейшла до фігуративного мистецтва в стилі Дерена. Після останньої виставки 1932 року в Історичному музеї, коли сокира впала, і все скінчилося, особливо в ті часи, коли я почав збирати це мистецтво, у всіх — у мистців та їхнього оточення — опустилися руки. Ніхто не вірив, що це мистецтво коли-небудь повернеться до життя, і моє зацікавлення в ньому викликало в декого здивування. Дехто приймав мене за провокатора, інші — за божевільного, і тим не менше з часом я зумів переконати людей, що хочу зробити щось важливе, і вони почали мені допомагати.

Запитання: В газеті *Сого ньюз* від 3 листопада 1981 року в статті "Спритний хитрун" Джералд Марзоратті пише, що Родченко залишив абстрактне мистецтво, бо йому бракувало підтримки, грошей та визнання. Чи можна сказати більш-менш те саме, скажімо, також про Татліна та Попову?

Відповідь: На це я відповів у великій мірі вище. Можна сказати, що це твердження цілком слушне щодо всіх трьох мистців. Родченко пішов у фотографування, оформлення та гравюру, Татлін почав займатися театром, Попова та Степанова знайшли себе в текстильному виробництві — вони почали робити тканини й дістали велике задоволення на цій ниві, відчуючи користь свого мистецтва. Попова, наприклад, була щаслива, коли побачила велику чергу за тканинами за її малюнком, що мали великий успіх у простих фабричних робітниць.

Запитання: Що примусило, на ваш погляд, Татліна та Попову переключитися на "виробниче мистецтво", яке я відчуваю, було менш цікавим, ніж їхні експериментування з чистим абстракціонізмом?

Відповідь: Я вже говорив про це — вони знайшли визнання після довгих років чекання.

Запитання: Коли ви почали колекціонувати, чи ви відчували якусь приховану прихильність до цих праць, якщо не з боку мистців, то з боку їхніх власників?

Відповідь: У більшості випадків ці речі віддавалися мені з легкістю. Здавалося, що я звільняю людей від тягара. Іноді траплялося, що вдови мистців намагалися переконати мене в тому, що пізніші праці їхніх чоловіків, близькі до соцреалізму, є цікавішими за їхні "кубики" та "квадратики", які вони робили перед і після революції. Коли ж я намагався заперечити й казав, що раніші твори

мені ближчі та цікавіші, вони дивувалися й говорили, що навіть їхні чоловіки вважали роботи пізнішого періоду досконалішими. Були серед них і такі, що соромилися "несерйозности" праць ранішого періоду.

Запитання: Коли стало відомо, що ви зацікавлені придбати картини цього жанру, чи власники подібної "макулятури" затруднювали вам їхню купівлю, наприклад, підвищуючи ціни, бо усвідомлювали ваше непереможне бажання придбати якусь певну картину або рисунок?

Відповідь: Цього ніколи не траплялося. Навпаки, дуже часто, коли щастило купити картину, мені безкоштовно давали ще кілька дрібних речей. Єдиний курйоз, з яким я зустрічався під час мого колекціонування — мені завжди було легше купити речі великого розміру, бо для них завжди бракувало місця в маленьких московських квартирах. Маленькі речі звичайно залишалися на згадку.

Запитання: Чи були якісь індивідуальні групи мистців, які працювали спільно через географічну близькість (наприклад, ті, що навчалися в Києві, на відміну від тих, що навчалися в Москві)?

Відповідь: Різкого географічного розподілу в мистецтві цього періоду не спостерігалося, за винятком, хіба що України. Між рештою був тісний зв'язок.

Запитання: Чи ви думаєте, що колекції, яка залишилася в СРСР, загрожує якась небезпека (наприклад, пошкодження в наслідок несумлінного зберігання)?

Відповідь: Ні.

Запитання: В якій мірі ви відчуваєте, що росіяни опинилися в незручному становищі, знехтувавши таким важливим періодом у сучасному мистецтві?

Відповідь: Я думаю, що росіяни це відчувають і розуміють, включно з офіційними колами. Немає сумніву, що авангардне мистецтво в найближчі два-три роки буде визнане і стане гордістю Росії. В зв'язку з цим я хотів би відмітити, що в каталозі останньої виставки в Лос-Анджелесі одна з кураторів музею в своїй статті представляє справу так, що виставка творів авангардного напрямку в Лос-Анджелесі відбулася виключно завдяки аматорам з Заходу, які ледве не з часів катастрофи 1930 років почали цікавитися цим мистецтвом і вивозити його. Вона пише, що в Росії ніхто цим мистецтвом не цікавився. Вже не кажучи про те, що моє ім'я не згадується, я відчував себе дуже ображеним за російську інтелігенцію, за мистців, музик, вчених, які на протязі всіх цих років

відвідували мою колекцію, підтримували й дякували мені, що було для мене великою та кінцевою підтримкою. Ці люди, віддаючи належне авангардові, підтримували в мені вогонь і не давали моїм рукам опуститися, як це трапалося з мистцями та їхнім оточенням. Я вдячний їм і всім іноземним гостям, які відвідували мою колекцію.

Запитання: Я маю одне останнє питання, що цікавить мене. Ви показали мені кілька фотографій своїх малюнків надиво чудових краєвидів, виконаних у стилі імпресіонізму, що висять тепер у вашому домі в Греції. Маючи стільки можливостей до надхнення від сучасного мистецтва, що оточує вас, чому ви звертаєтеся до імпресіонізму замість абстракціонізму?

Відповідь: Живописом я почав займатися чотири роки тому і не назвав би свої картини імпресіоністичними, скоріше зарахував би їх до наїву. Чому не малюю абстрактних картин? Багато людей вважає, що абстрактне мистецтво — це найпростіший засіб самовиявлення. Я вважаю, що це найтрудніший, найтернистіший шлях, це є плід оголеного нерву. Колекціонуючи абстрактне мистецтво на протязі багатьох років, я повністю переконався в цьому. Ось чому я не наслідуюся торкатися того, що вважаю настільки серйозним. Я не священик, я тільки звичайний парафіянин.

Нью-Йорк, березень 1982 року

Техніка здобуття влади над безвільним суспільством

Балей, Петро. ОБЕЗВЛАСНЕНЕ СУСПІЛЬСТВО. МАРКСИЗМ: УТОПІЯ В ТЕОРІЇ І ТЕРОР У ПРАКТИЦІ. Видання Українського культурного осередку в Лос Анджелес, 1981. 686 стор.

Тема комунізму, тема СРСР, тема радянської експансії у світі, тема суперництва й боротьби між бльоками держав, які прийнято спрощено називати "східним" і "західним", за гегемонію, і, нарешті, зусилля ідеологів цих бльоків переконати жителів нашої планети в правильності саме своєї доктрини — всі ці теми стали дуже ходовими, популярними, надто привабливими засобами масової індоктринації в усіх країнах.

Залежно від наснаги етапів холодної війни між лівими та правими системами книги та есеї на згадані теми заповнюють в більшій або меншій мірі полиці книгарень та бібліотек. Проте й тут, як у випадку кожної масової, можна б сказати конвейерної продукції, не легко буває розрізнити пропаганду від фактичності, зле прихований суб'єктивізм — від принаймні в якомусь ступені пристойного об'єктивізму, пасквілі і памфлети — від наукової праці. Такий стан панує на світовому ринку, таким же він є і на українському ринку. Серед повені "ідеологічно витриманих" матеріялів нашого еміграційного борзопису, власне, не часто з'являються праці, яким можна приписати не кон'юнктуру, ефемерну вартість, а радше тривку, корисну і для майбутнього. Саме тому можемо з приємністю відмітити появу об'ємистої книги Петра Балея *Обезвласнене суспільство*, що задумана, як сказано в підзаголовку, критикою теорії і практики марксизму.

Провести критику марксизму в наших еміграційних умовах нелегко. Вже сама гола потреба прочитати праці Маркса (та головних його послідовників та опонентів) має характер Сізіфової праці. Нам добре відомі багатотомні видання Маркса, а також Енгельса та Леніна¹ в українській мові з УРСР. А коли сюди додати праці Гегеля, Кавтського, можливо Рози Люксембург і інших, то, щоб ознайомитися з ними, потрібно дуже багато часу і

1. Пригадаймо, що перше повне критичне видання українського перекладу третього тому *Капіталу* Маркса (том про додаткову вартість) вийшло в Києві щойно в 1954 р., а повне багатотомне українське видання творів Леніна завершено вже в наших 1970 роках.

майже надлюдського зусилля. Переглядаючи книгу Балея, мусимо прийти до висновку, що її приготування і написання забрали в нього багато років праці. Подвиг Балея ще й у тому, що він вивчив також листування Маркса, навіть його приватне листування (наприклад, листи до дочок). Поміж тим, твори відомих письменників чи вчених — це не єдине джерело вивчення їхніх поглядів і теорій. Аналізуючи листування Маркса, Балея поступає правильно, бо ж листування, зокрема інтимне листування, є куди кращим і безпосереднішим джерелом вивчення особистості автора. Тому в усіх культурних націях науковці приділяють особливо велику увагу потребі якнайповнішого опублікування епістолярної спадщини великих умів. Бібліографічні реєстри видань передових народів пишуться великими, критично опрацьованими і прокоментованими серіями як листів, що написані відомими вченими, письменниками, політичними діячами, так і листів, адресованих їм від окремих родичів, добрих знайомих або товаришів за фахом. Навіши у своїй монографії багато цитат з листів Маркса, Балея робить свою критику марксизму багато достовірнішою. При чому нам видається, що його критика зосереджується насамперед на викритті багатьох *суперечностей* у вченні самого Маркса. Нам важко вказати в короткій статті на основні моменти цієї критики. Найцікавішою є, на нашу думку, критика поглядів Маркса на релігію, макіявеллізм, розподіл праці, безкласове суспільство, диктатуру пролетаріату і подібне. Свої висновки, підкріплені численними цитатами з багатьох праць відомих соціологів-філософів (Макс Вебер, Бенедетто Кроче, Людвіг ван Мізес) і навіть (на нашу думку, непотрібно) деяких ортодоксальних католицьких [?] теологів, автор завершує звинуваченням Маркса в утопічності його теорії, антидемократизмі, пропагандивності (демагогії) його гасел, і навіть в *абсурдності* (особливо, якщо йдеться про "виховання нової людини" комуністичного суспільства).

Ці тези становлять приблизно зміст двох перших частин книги Балея (стор. 17-214). Обширна третя частина монографії, об'єм якої вдвоє більший двох перших частин, разом узятих (стор. 217-666), починається, власне, компіляцією висловів про марксизм або швидше про марксистський спосіб думання та аналізування відомих дослідників (Гордон В. Чайлд, Гунар Мирдал, Герберт Маркузе, Дадлі Діллард, Бертрам Вольфе), а також чомусь нічим не примітних авторів-автодидактів типу Еріка Гоффера, Герберта Ріда чи Артура Голкома.² Проте незабаром Балея переходить до

2. Бажання критикувати Маркса процвітає від часів діяльності Маркса до наших днів. Наприклад, український читач несподівано довідався тепер про погляди невідомого нам Г. фон Цюннена (von Zünne)

обговорення деяких важливих тверджень марксизму, яких він не продискутував у двох перших розділах своєї книги. Так, він зупиняється над Марксовою критикою т. зв. Готської програми, на ролі діалектики в Марксовому вченні, а далі доволі детально на аграрному питанні в СРСР, зокрема в період НЕПу, і коротко на імітації "капіталізму" в той же період. Тема ленінського НЕПу спокусила Балея заглибитися у проблематику політичної тактики не так марксизму, як вже ленінізму. А взагалі тема марксистської теорії і тактики якось зазублюється в Балея з темою "ленінізму", який він, мабуть, вважає практикою марксизму. Так, доводиться собі пояснити підзаголовок монографії: утопія в теорії, терор у практиці, бо інакше *практика* марксизму в СРСР чи пізніше в сателітних державах наświetлена автором неповно — з усіх питань економіки як застосування марксистської доктрини автор наводить приклад лише і тільки з аграрної політики СРСР в довоєнний період.³

Дослідження практики, а передусім теорії марксизму змушує авторів-науковців присвячувати надмірну увагу періодові трьох-чотирьох десятиріч, що передують революції в Росії 1917 року.⁴ Цим шляхом пішов також Балея, який обговорює тези марксизму на базі документів 1870-1914 років. Такий підхід автора вимагає від читачів знання історії Європи у згадані роки, а таким знанням володіють власне хіба історики 19 сторіччя. Тому пересічний український читач з еміграції і передусім молодий читач, що швидше орієнтується в подіях 20 сторіччя, а точніше другої половини 20 сторіччя, натрапить на деякі труднощі, коли схоче

висловлені ним в 1840-50 роки. Див. Михайло Павлюк, "Соціологи К. Маркс та Дж. фон Тсюннен", *Наш світ* (Нью-Йорк) за квітень та травень 1982.

3. Для того щоб показати картину економіки країни, в якій здійснено засади марксизму, Балея мусів би подати в книзі багато статистичних таблиць та діаграм. Натомість, у книзі Балея находимо лише дві-три короткі таблиці щодо стану тваринництва в СРСР в 1920 роки. Але й вони є тут зайвими, бо твір Балея є за своєю природою *філософським* трактатом і був би набагато стрункішим, якби не виходив поза цю філософсько-світоглядну тематику.

Якщо вже мова про Маркса та аграрне питання, то досліджував це питання останнім часом американський дослідник Оскар Гаммен (O. Hammen). Ще в 1972 р. він опублікував цікаву статтю п. з. "Marx and the Agrarian Question," *The American Historical Review* (Нью-Йорк), т. 77, червень 1973. Аграрне питання в наświetленні Маркса обговорює теж Ф. Карстен (Див. F. L. Carsten, *Revolution in Central Europe*, Берклі, 1973). У ній теж є великий розділ про акцію Енгельса та Маркса.

4. Відомо, що навіть лихозвісний сталінський короткий курс *Історії ВКП(б)*, який має 340 сторінок тексту, періодові до 1917 р. присвячує аж 190 сторінок.

зрозуміти виводи Маркса та їхню критику Балеєм. А взагалі з користю читатиме працю Балея лише той читач, що добре ознайомлений з працями не лише "клясиків" марксизму, але й з більшістю писань Леніна. Бо хоч Балеї говорить у своїй книзі здебільшого про тези марксизму, все ж велика частина третього розділу його праці присвячена критиці Леніна та його політики в СРСР в 1917-1924 роках.

Коли йдеться про висловлення загальної думки про спробу Балея розкритикувати марксизм, то утруднює таку можливість зробити висновки сам автор, який не подає ані на початку, ані під кінець своєї монографії своїх основних висновків. Як ми вже згадали, ще найкраще характеризує його намір підзаголовок книги, себто "Марксизм: утопія в теорії і терор у практиці". З першим твердженням автор справився задовільно, з другим — не зовсім. Очевидно, Балеєві є краще відома письмова спадщина Маркса та деяких його критиків, ніж практика комунізму в СРСР. Разом з тим перехід на тему терору в СРСР надмірно розширює проблематику книги, яка через включення різних маргінальних питань марксизму стала надто громіздкою, нелегкою для подолання читачем.

У деяких місцях своєї книги Балеї говорить про полемічні засоби марксизму. Але він інколи теж застосовує методи полеміки, при чому (на щастя, не часто) послуговується дешевими і непов'язаними з темою прийомми. Так, наприклад, він вдається до критики ліберальних поглядів кіноактриси Джейн Фонда, проголошує російський шовінізм "дурним" (стор. 535), з легкої руки окреслює Д. Мануїльського ставлеником Сталіна (стор. 220).⁵ Поряд з цитатами відомих учених він на підтвердження своїх тез наводить свідчення якихось своїх анонімних знайомих, що відвідували СРСР, торкається особистої характеристики Маркса (був скупим і непривітним) і т. п. Таких прикладів знаходимо в книзі досить багато.

Серйознішим недоліком книги є нерівний і довільний підбір джерел, на які автор посилається. В бібліографії книги відсутні деякі і саме найважливіші твори з питань критики марксизму (і ленінізму). Так, Балеї часто цитує Бертрама Вольфе, але забуває, що праці таких дослідників, як Е. Г. Карр, С. Бялер,

5. Таким спрощеним чином можна назвати *кожного* радянського діяча періоду 1928-1952 років ставлеником Сталіна. Насправді, так не було. Серед тих, що були пізніше знищені, багато навіть було *свідомими* соратниками і близькими співробітниками Сталіна. І навіть більше того, можна висунути тезу, що в окреслені роки (1925-1930) сам Сталін був ставлеником окремих кіл в СРСР, його, наприклад, виразно попирали в ці роки українські комуністи.

Р. Конквест, Л. Шапіро, О. Даллін, Р. Такер, І. Дойчер, А. Улам і багатьох інших мають таку саму вагу, якщо не більшу, ніж Вольфе.⁶ Те саме можна сказати про українських авторів. Балеї наводить К. Кононенко, алеж писали про Маркса, а особливо про практику марксизму в Україні такі науковці, як Я. Шумелда, В. Голубничий, А. Камінський, І. Бакало, не згадуючи вже про інтернаціонально відомого (він писав по-німецьки) Р. Роздольського та інших. Проте, це лише сугестія рецензента, бож кожний автор теоретично має право вибирати собі такі джерела, які йому до вподоби. Все ж таки, коли хтось цитує Гувера, Кроче, Достоевського чи св. Вікентія з Лерену, або, наприклад, гасла з нового видання *Енциклопедії Британіки*,⁷ то не повинен дивуватися, коли його зараховують до авторів консервативного, а то навіть реакційного напрямку.

На нашу думку, доцільно було б використати в книзі теж деякі радянські видання з УРСР. Їх з'явилося на тему марксизму дуже багато, але й багато з них було пізніше засуджено та вилучено з бібліотек і, взагалі, з обігу. Це трапилося не лише з цілою т. зв. Харківською школою марксистів 1920 років, така чистка й досі проходить. Це можна проілюструвати лише одним прикладом. У 1957 році Львівський університет видав велику книгу п. з. *40 років Великого Жовтня*. В її першій частині знаходимо численні оригінальні нариси про "практику марксизму" або (за формулюванням збірника) про "використання диктатури пролетаріату в економічних умовах соціалізму". Ці статті порушують ту саму тематику, що й праця Балея, і є цікаві не лише своєрідним "українським" підходом до проблеми (на кінець 1950 років хрущовська "відлига" досягла своєї вершини), але передусім виробленою соціологіч-

6. Наскільки марксизм перебуває ще й далі в фокусі уваги Заходу, показує факт видавання такого спеціального журналу, як *Marxism Today* (виходить щомісячно в Лондоні), чи його опонента, журналу *Studies in Soviet Thought* (Голляндія). Водночас кількість серйозно зацікавлених в марксизмі в СРСР чи УРСР різко зменшилася. Компартія мусить звертатися до трюків, щоб зробити Маркса принадним для читача. Так, у Києві, надрукували 1982 року *ілюстроване* (!) та редакційно спрощене трьохтомне видання вибраних творів Маркса. У зв'язку з випуском цієї книги відбулася цікава дискусія київських ілюстраторів на тему, чи ілюструвати і як ілюструвати "наукові", філософські твори (див. *News from Ukraine*, ч. 27 [713], липень 1982).

7. Нове видання *Енциклопедії Британіки* перейшло нещодавно повністю в руки науковців Чикагського університету та кількох інших американських університетів і з словом "Британіка" нічого спільного не має. В новому виданні яскраво віддзеркалюються погляди апологетів т. зв. вільного ринку, матеріалізму, охлократії та пресвітеріансько-комерційної етики і моралі.

ною термінологією, брак якої гостро виявляється в писаннях наших еміграційних авторів.

У розвінчанні комунізму багато заслуг мають, зокрема в наш післявоєнний період, ідеологи-дисиденти типу Кестлера, Дос Пассоса, Андре Жіда і багатьох інших "розчарованих". Проте, ми тут згодні з Балеєм, що до їхньої розвінчувальної акції нам слід підходити обережно. Насправді вони розвінчували лише "сталінізм" і "сталінські перекручення" марксизму, але залишилися до кінця висулжниками та прихильниками марксистських, а часто ще й ленінських концепцій. В американській практиці придумано для них чудовий і надзвичайно влучний термін "fellow-travellers" (попутники). Зазнавши критики, всі вони голосно заявляли, що вони не є марксистами чи комуністами. Але якщо це так, то майже неможливо встановити, до якого ідеологічного чи політичного табору вони власне належать.⁸

Не зважаючи на деякі недоліки чи огріхи, монографію Балея слід вважати цінним внеском в нашу доволі вже багату літературу про проблеми, пов'язані з пануванням більшовицького режиму в Україні чи, взагалі, в СРСР. Як було сказано на початку цієї рецензії, вже сам факт, що автор всебічно ознайомився з Марксовими писаннями, заслуговує на признання. Правду сказавши, наших радянологів на еміграції, ознайомлених з *теорією* комунізму чи теорією економіки радянського типу, можна полічити на пальцях однієї руки. Бувши свого роду компіляцією важливіших Марксових тверджень (належно прокоментованих), книга стане в пригоді тим молодим дослідникам, які матимуть відвагу приступити до *нової* критики марксизму з погляду дійсності кінця 20 сторіччя.⁹

8. Блискучу характеристику "розчарованих" дав англійський вчений: David Caute, *The Fellow-Travellers, A Postscript to the Enlightenment* (Нью-Йорк, 1973). Книга пояснює, як важко "розчарованим" відхреститися від своїх "гріхів молодости", коли вони беззастережно ісповідували лівачтво. Це стосується, до речі, і до багатьох українських "розчарованих", з яких ми сьогодні непотрібно і за всяку ціну намагаємося зробити жертви більшовизму чи сталінізму. Непогано було б нам усвідомити факт, що коли ЧК чи ГПУ когось знищило, це ніяк не означає, що ця людина стає автоматично "борцем за Україну". Тезу про недолугість і "роздвоєння душі" інтелігенції в СРСР (мається на увазі *основні* маси інтелігенції, а не переконаних дисидентів з її рядів) та про її невиразне і підлегле становище в системі комунізму пропонує англійський дослідник Л. Черчвард (L. G. Churchward, *The Soviet Intelligentsia*, Лондон, 1973).

9. Було б бажаним, щоб ці дослідники ознайомили українського читача не так з широко пропагованими на Заході та оклепаними творами про більшовизм, як більше з рідкісними й небуденними публікаціями, про які наші історики небагато знають. Тут, як приклад, можна навести доповіді Джеймза Джолла (J. Joll), чи Артура Ленінга (A. Lehning) про

Лише, якщо йдеться про практику марксизму, потрібно все таки уточнити, чи називатимемо її "ленінізмом",¹⁰ чи більшовизмом, чи державним "капіталізмом", чи просто російським націонал-соціалізмом.

Праця Балея відзначається ще однією прикметою, яка робить її корисною для читача, а саме: вона розбита на окремі розділи, яким автор намагався дати привабливі заголовки. Залежно від особистого зацікавлення читача він може собі вибрати розділ, присвячений різноманітним проблемам марксизму. Можна згадати хоча б такі доволі спеціальні місця, як розділи про дарвінізм, фабіанізм, яacobінізм, гегелівський *Weltgeist*, комуністичний колективізм, народництво, заперечення еволюції в Маркса, про різницю між "автентичним" та "легальним" марксизмом. А далі вже йдеться про прикладні питання застосування марксизму, як, наприклад, про доктринерство Леніна, антиінтелектуалізм (аналіза феномену т. зв. "білоруких пролетарів" чи "інтелегентів-тоже робітників"), дуалізм влади в СРСР чи, під кінець, про цинізм вождів пролетаріату. Дотепно й влучно Балею називає ці прийоми рецептурою революційно-підривної хемії марксизму. Заслуговує на увагу теза Балея про те, що екстремізм Леніна має коріння в марксизмі, а не, наприклад, в його "слов'янській душі", як намагаються це показати з антислов'янських позицій численні західні радянологи. Солідно опрацьованим є великий розділ про критерії національної політики в марксизмі (а ми думаємо, насамперед у Леніна) (стор. 481-547). Цей розділ можна навіть розгля-

марксистські підстави анархізму, виголошені на конференції в Торіно в грудні 1969 року і надруковані в *Anarchici nel mondo contemporaneo, Atti del Fondazione Luigi Einaudi*, № 11, або американські державні документи про депортацію з США деяких емігрантів з Росії, що брали участь в революційних діях 1918-1920 років (U. S. Senate, Committee on Labor, Hearings Re Deportation, 1922), чи навіть посередньо зв'язану з темою публікацію В. Darotchetche, "M. Skrypnyk et la politique d'ukrainisation", *Cahiers du monde russe*, січень-червень, 1973. Звичайно, таких праць можна знайти сотні, або й десятки сотень.

10. Слід звернути увагу на те, що в трактуванні питання ленінізму існує значна різниця між "Заходом" і "Сходом". Вона виявляється не лише в більшості книг з цієї теми, але передусім в найважливіших енциклопедіях, а також у підручниках з історії. Гасло "марксизм" існує в усіх енциклопедіях (звичайно, поруч окремих гасел про Маркса чи Леніна як суспільних діячів), зате немає зовсім гасла "ленінізм". У СРСР (і частково в Китаї) гасло "марксизм-ленінізм" є нерозривно пов'язане з собою. Клясичним прикладом тут може бути стаття О. Онищенко в *Радянській енциклопедії історії України*, т. 3, стор. 88-95. Розглядаючи також діяльність Леніна, Балею зарахував його, мабуть підсвідомо й недобровільно таки, до т. зв. засновників комунізму.

дати як окрему розвідку з цього питання.

Щоб "пом'якшити" можливо непривабливий для пересічного читача філософський виклад деяких тверджень марксизму, Балей ілюструє їх дуже багатьма оригінальними прикладами з історії, як новітньої (аж до Гітлера, Брежнєва, Ніксона), так і середньовічної і навіть античної.

Під кінець хочеться дещо сказати про заголовок книжки: "Обезвласнене суспільство". Нам видається, що підзаголовок книжки окреслює її зміст і суть краще за заголовок. Балей не зосереджує своєї уваги на принципі повного усунення приватної власності в соціалістично-комуністичній доктрині. (До речі, цього основного принципу ніяк не заперечують, ані ухиляються від нього марксисти чи більшовики.) Він швидше аналізує ідеологічні підстави введення системи соціалістичного, регламентованого режиму в суспільстві, а ще докладніше розшифровує прийоми й заходи марксистів, спрямовані на *захоплення влади* в державі чи в світі.¹¹ Тим самим точнішим був би, наприклад, заголовок: маніпулювання обезвласненим суспільством. А в підзаголовку можна було б поставити такі слова, як: система парабрехні як основа партократії.

Степан Процюк

11. Невипадково останній (на жаль) випуск квартальника заслуженого Інституту досліджень СРСР в Мюнхені *Studies on the Soviet Union*, 1971, 4 (це власне колекція коло 30 доповідів конференції) має назву: *The Anatomy of Communist Takeover*.

ЦЕРКВИ ЗАКАРПАТТЯ

Magocsi, Paul R. Zapletal, Florian. HOLZKIRCHEN IN DEN KARPATEN — WOODEN CHURCHES IN THE CARPATHIANS.

Wien: Wilhelm Braumüller, Universitäts-Verlagsbuchhandlung, 1982. 35 сторінок тексту німецькою та англійською мовами, 247 ілюстрацій. 21×20 см. Видано за допомогою Візантійсько-Руської Митрополичої Провінції в США.

Магочий, Павло. Заплеталь, Флоріян. ДЕРЕВ'ЯНІ ЦЕРКВИ В КАРПАТАХ. Відень: Вільгельм Бравмюллер, 1982.

Ця прегарно видана книжка є справжньою несподіванкою, бо подає автентичні знімки старих церков Закарпаття, зроблені на початку 1920 років, відразу після його приєднання до ново-посталої Чехо-Словацької республіки. Саме тоді, 1919 року, чеський історик мистецтва та політичний журналіст, учень президента Масарика Флоріян Заплеталь отримав урядове доручення поїхати на Закарпаття й зібрати документальний матеріал про культуру новонабутої території. Він проїхав і пройшов пішки майже всі нові терени і був відразу зачарований народним мистецтвом, яке себе найліпше виявило в церковній архітектурі. Він тоді поробив сотні фотознімків, частину з яких використав у своїх працях, у той час як решта залишилася в його архіві. За кілька років перед смертю 1969 року він передав різні матеріали, що стосувалися Закарпаття, Музеєві української культури в Свиднику, а 1978 року його вдова передала більш, як 500 фотоклішів, і фотоапарат, яким він робив свої знімки, українському етнографові Миколі Мушинці в Пряшеві. Це від нього П. Магочий отримав вибірку фотографій для свого видання і описав у вступному слові історію цих фотографій.

Одинадцятисторінкова стаття Заплеталя є перекладом з виданого 1923 року чеськомовного збірника *Підкарпатська Русь*. На свій час, коли закарпатські пам'ятники архітектури були досліджені тільки частинно, стаття Заплеталя варта була уваги. Автор описав церкви Закарпаття від Попраду на Лемківщині аж по річку Вишаву на Гуцульщині, простір, який він обчислює на 480 км довжини. Він пише, що ті церкви були б славою й радістю кожного народу, але світ нічого не знає про ті скарби. Він стверджує, що в тій архітектурі гармонійно зійшлися Схід і Захід, і визначає три типи церков: центральний хрестовий на Гуцульщині, тридільний з трьома прямокутниками на осі схід-захід на Бойківщині і третій тип — з одного прямокутного приміщення, покритого стіжковим

дахом готичного стилю (в книжці помилково подано, як взірець, плян церкви в Трочанах, яка належить до традиційного тридільного бойківського типу). Цей третій тип відбиває архітектуру латинських костьолів, а втім, цей тип є дуже рідкісний. Щодо церков з вежами готичного стилю на угорському пограниччі, Заплеталь застерігає проти погляду, що ту архітектуру принесли готовою німецькі колоністи. Він вважає, що той тип розвивався поступово на місці, сприймаючи впливи готичної архітектури ззовні. Під кінець Заплеталь пише про творчий геній русина, що через сторіччя невтомної праці створив рідкісний, ще не знаний і неоцінений скарб світової культури — дерев'яну церкву.

Стаття Заплеталья дуже позитивна, і її варто було передрукувати, проте, не слід забувати про те, що вона була написана й видрукована 60 років тому, а за той час багато змінилось. Тому слід було додати до тієї книжки хоча б вибірку найважливішої бібліографії про закарпатські церкви, яка довела б, що й архітектура, й ікона Закарпаття вже були темою наукових досліджень низки українських мистецтвознавців (В. Щербаківський, В. Залозецький, В. Січинський, П. Юрченко, Г. Логвин і ін.), як і чехо-словацьких дослідників (Й. Видра, Й. Гофман, Б. Ковачовичова і І. Пушкар). Двоє останніх, словацькі дослідники з Братислави, видали українською мовою 1971 року в Пряшеві у видавництві Свидницького музею української культури поважну, більш, як на 500 сторінок, книжку *Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччині* з описами й помірами 51 церкви. Але там ішлося тільки про церкви на Словаччині, цілість закарпатських церков опрацьовував ще з першої половини 1920 років В. Залозецький, який 1926 року видав у Відні німецькою мовою працю *Готичні і барокові дерев'яні церкви карпатських країн*, з цінними репродукціями багатьох церковних об'єктів. Крім того, він ще раніше випустив дослідження про дерев'яні церкви в журналі *Wasmuths Monatshefte für Baukunst* (випуск за лютий 1925 року) і ввів закарпатську архітектуру в світове мистецтвознавство. До речі, Празька Академія Наук була замовила в нього велику працю про архітектуру Карпатської Русі, яка мала вийти друком в окремому томі *Записок Академії*, але В. Січинський згадував мені, що праця не вийшла через якісь чесько-угорські інтриги.

Без знання того, що тема закарпатських церков уже в основному опрацьована, чимало німецько- й англомовних читачів книжки Маґочого-Заплеталья можуть дістати враження, що Закарпаття ще й досі — якась дика й недосліджена країна. Думаю, що головним недоліком цього видання є те, що архітектуру Закарпаття не включено в загальну історію українського мистецтва. Заплеталь у 1920 роках міг мати ще не ясний образ того, з чим та закарпатська архітектура пов'язується, і він, наприклад,

бідкається, що Ігор Грабар не включив її до своєї *Історії російського мистецтва*. Коли він пише про гуцульський, бойківський і лемківський тип церков, то навіть не згадує, що ті типи церков є тільки фрагментом ідентичних будов на другому боці Карпат, з однаковими архітектурними формами, зумовленими тими самими обрядовими вимогами. Навіть нечисленні закарпатські церкви з готичними вежами збудовані на тій самій тридільній основі, що й на цілій українській етнографічній території. Правда, різні частини тієї території мають свої притаманні особливості, наприклад, Закарпаття має церкви з готичними вежами, але не має ікон з готичними впливами. Зате Галичина має готизовані ікони, а не має готичних веж.

Через ту відірваність від загального комплексу й територіальне обмеження вздовж чужих кордонів, яких народ ніколи не визнавав, книжка робить якесь анахронічне враження. З погляду національної культури на Закарпатті (в УРСР і ЧССР) ніякої різниці між русинами й українцями немає, бо та культура є одна, як би її не називати. І якщо музей у Свиднику видає книжку про архітектуру церков українською літературною мовою, то це так само нормально, як німецькою мовою виходять книжки про мистецтво баварське, хоч баварці мають свій окремий діалект. Але баварці знають, що тим діалектом не можна перекладати сонетів Шекспіра або видавати енциклопедію кібернетики. Просто з вимог щоденної практики літературною мовою Закарпаття стала мова українська, як мовою американських русинів великою мірою стала вже мова англійська. Але це — окрема проблема, яку найкраще пояснюють американські енциклопедії, пишучи, що поняття "Рутенія" стало сьогодні поняттям обрядовим.

Якщо не вважати, що дане мистецтво належить до якогось відомого комплексу, в даному разі, до українського мистецтва, постає ситуація, де те мистецтво стає безрідним й безцеремонно привласнюється іншими народами. Так стоїть справа з нашими іконами на Словащині та в Польщі, де, вважаючи все "руське" політично інертним, словаки й поляки присвоюють собі нашу іконографію. І це не зважаючи на те, що такі видатні мистецтвознавці, як покійний Ян Мислівець з празького журналу Академії Наук *Бізантінославака* вважав те мистецтво українським, а польський учений Міхал Валіцький у своїй монографії польського малярства вилучує наше іконне малярство в Польщі як "цілковито чужу енклаву". Такий стан викликає часом просто сміховинні непорозуміння. 1969 року репрезентативний мюнхенський "Гавс дер Кунст" улаштував виставку візантійських ікон, на яку уряд ЧССР прислав три десятки "руських ікон" (не "словацьких", бо німців не обдуриш). Вони викликали справжнє захоплення не тільки між німцями, але й американцями. Один з останніх, Горас

Джадсон з *Тайм*, помістив у тому журналі свою ентузіастичну рецензію на ті ікони з "дикої Рутенії", і порівняв їх мистецькі вартості з... африканською примітивною скульптурою.

Ось чому я в своєму англійському й німецькому виданні наших ікон давав паралельно терміни "руський" і "український" як одно-значні, бо ті терміни єдині можуть витлумачити стан справи в минулому та сучасному. Сподіватися на те, що наші милі сусіди заради наших гарних очей подарують нам наше мистецтво — справа безнадійна.

Пишу це без жадних "задніх" думок, тим більше пропагандивних. Я завжди вважав себе національно русином, але політично українцем, бо ніякий розумний українець не буде відрікатися своєї старої назви, з якою пов'язана величезна культура Київської та Галицької Руси. Справа тільки в тому, як до неї підходити: статично чи динамічно, з перспективним поглядом у майбутнє.

Повертаючися до книжки, треба сказати, що її найбільшою привабливістю є ілюстрації. Правда, деякі з них треба було конче зретушувати, особливо там, де дахи церковних об'єктів розпливаються на тлі неба. Але сам друк добрий. Особливо вартісними є знімки з об'єктів, які вже не існують, наприклад, вигляд знищеної під час останньої війни прегарної церкви в Нижньому Орлику на Словаччині (18 сторіччя), опису й знімка якої книжка Свидницького музею вже навіть не подає (хоч інші знімки є в працях Залозецького за 1926 рік і Видри за 1925 і 1958 роки); захоплює також знімок церкви з Ондавки і Шариського Щавника з 1773 року з фантастично багатими бароковими куполами (розібрана 1928 року) і ін. Для історії мистецтва — це вартісний внесок, який дає змогу краще придивитися до розвитку та взаємин архітектурних стилів на наших етнографічних територіях, які, хоч і були піддані тисковій зовнішній стилізації, зуміли їх перетворити і пристосувати до місцевих обрядових і культурних вимог та естетичних смаків народу. Проглядна мапа південних карпатських теренів УРСР і ЧССР допомагає зорієнтуватися в розкладі церковних об'єктів, згрупованих у долинах численних рік.

Великий жаль, що Свидницькому музеєві не вдалося видати цієї книжки українською мовою. Цілком очевидно, що подібні видання словакам сьогодні не всмак. Це ясно хоч би з того, що вже надруковану 1976 року Свидницьким музеєм книжку М. Саполиги *Народна архітектура українців Східної Словаччини*, альбом з 123 репродукціями, не дозволено продавати, що на вічну пам'ять й надруковано на обкладинці ("Непредајне").

Святослав Гординський

3 перспективи хлопського філософа

Козак, Едвард. НА ХЛОПСЬКИЙ РОЗУМ ГРИЦЯ ЗОЗУЛІ. В-во "Лис Микита", 1982. 229 стор.

Едвард Козак як письменник-гуморист має свій особливий почерк і стиль, він промовляє до українського читача-емігранта устами покутсько-гуцульського "бадіки" — східні українці сказали б "дядька" — Гриця Зозулі, відомого всім читачам *Лиса Микита* зі своїх листів до "Чесної еліти".

Фейлетони й гуморески Козака — це добродушні усмішки, що критикують взаємини, які панують в українській заокеанській громаді. Вони ніби криве дзеркало еміграційного громадського, політичного, церковного й товариського життя. Всі болячки, якими хворіє громада, що зуміла побудувати свої церкви, школи, громадські, наукові та інші установи, турбують Гриця Зозулю, і він ділиться з читачем своїми спостереженнями або передає, переважно у формі діалогу, розмови, що він їх вів на вищезгадані теми.

Фейлетони Козака — це перлини українського гумору, сміх крізь сльози, що оплакують корабель, який, немов Ноїв ковчег, зібрав представників різних прошарків колишнього галицького світу, "Старого краю", і який неперворотно тоне в чужому морі. Поки живуть і працюють представники цього світу на еміграції, ще відчутні його традиція та атмосфера. Але багато з них, як ті журавлі, вже вирушають у вирій, а тим, що лишаються, робиться "омкно" на душі.

Автор зачіпає багато болючих тем, він не збирається моралізувати, але спосіб накреслення ним стосунків, обставин і стану, який запанував у нашій діаспорі, повинен збудити в кожного причетного докори сумління, поворот у напрям "про боно публіко" і засудження хворобливих амбіцій, що стали переважати в нашому житті. Чи то сварки і бацила розколу на церковному й політичному відтинку, чи проблема важкого засвоєння рідної мови молодією генерацією, що виростає на чужині ("Мово рідна", стор. 163), чи поверхова активність у різних молодіжних чи громадських організаціях, мета якої — викликати лише враження про "рух в підприємстві", завжди Гриць Зозуля вміє віднайти ту точку, що торкається живого ("Мапа", стор. 36).

Гриць Зозуля особливо переймається календарною та церковно-громадською "саламахою", що запанувала в заокеансь-

кій Україні ("Хто ми такі є", стор. 99), громадсько-політичним розбратом ("Що звірі говорили", стор. 55, "Висока політика", стор. 33).

Його добродушні й сміхотливі гуморески присвячені галицьким родоводам ("Левицкі", стор. 97), традиціям і незамінній атмосфері старокраєвих свят ("Празник на Рогатинськiм Дiрборнi", стор. 208), що їх пробували перенести за океан.

Філософічно навіяна його усмішка "Ліс" (стор. 204), в якій він порівнює суспільну громаду з лісом, де ростуть різні породи дерев, що мають різні функції. Коли падають дуби, розростається лоза, що хилиться за вітром. Глибокою меланхолією навіяний фейлетон "Паркан" (стор. 195). Тут автор показав, що йому не важко вдарити й у поетичні струни. Із 95 різних фейлетонів і гуморесок "Паркан" належить до одних з найкращих.

Тематика збірки настільки багатогранна, що важко передати все багатство думок, яке автор зібрав у цих веселих та комічних п'єсах. До них можна раз-у-раз повертатися та насолоджуватися тим лагідним гумором, від якого віє толерантністю, глибокою гуманністю та людською виrozumілістю. Здоровий хлопський розум Гриця Зозулі, що так критично, а місцями меланхолійно описує життя позаокеанської української громади, чарує чулого читача й сугерує певність, що громада не може байдуже прийняти ці "хлопські пауки".

Не хочеться оминати мовної сторінки цієї збірки. Хоч у слові від видавництва є застереження, що автор в своїй першій збірці *Гриць Зозуля* (1973) попередив читача про те, що його мова непридатна як "діалектичний матеріал" і є місцями "жартом", все ж таки треба сказати, що маємо справу з типізовано покутсько-гуцульською говіркою з масою народно-етимологічних адідеацій, які повинні нагадувати напівграмотного селянина, що наслухався від інтелігенції польонізмів, германізмів, англіцизмів чи американізмів. Ці адідеаційні перекирчення несуть в прозі Козака особливу гумористичну функцію.

Самозрозуміло, що письменник пустив у дорогу свого Гриця Зозулю з великою торбою чудових карикатур, що оздоблюють сторінки книжки й мають прямиий стосунок до розповідей нашого героя. Крім того, книжка містить в собі репродукції його колишніх картин з сільського побуту давньої Галичини, що зафіксували жанрові сценки того світу, що неперворотно канув у минуле.

Анна-Гая Горбач

«ФОРУМ» — НОВИЙ ЖУРНАЛ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

У лютому цього року з'явилося в Мюнхені перше число нового журналу видавництва "Сучасність" — *Форум*. Це — кварталник російською мовою, що його редагує д-р Володимир Малинкович, колишній член Української гельсінкської групи. До дорадчої ради журналу ввійшли такі діячі культури, які останніми роками емігрували на Захід: Абовін-Єгідес, Міхаїл Аксьонов Меєрсон, Борис Вайль, Георгій Давидов, Ніколай Драгош, Кронід Любарський, Сергій Пірогов, Ігор Померанцев, Галіна Салова, Тамара Самсонова, Сейтхан Сорокіна, Віктор Файнберг, Борис Шраґін, а також Надія Світлична та відомий югославський автор Міхайло Міхайлов.

У першому випуску *Форуму* опубліковано статті на такі теми: проблеми демократичного руху, Архіпелаг ГУЛаґ сьогодні, польський досвід, національні проблеми, релігія, філософія, етика, робітничий рух, проблеми самоуправління, економіка, культура тощо.

Метою *Форуму* є інформувати російських та російськомовних читачів про актуальні теми життя і боротьби неросійських народів, зокрема українського народу і таким чином протидіяти хвилі російського великодержавного шовінізму. Журнал також ставить собі завдання розвивати співпрацю з тими російськими діячами, які стоять на позиціях державної незалежності України та інших неросійських народів СРСР і які водночас ведуть боротьбу за демократизацію Росії проти комуністичного тоталітаризму та за побудову російської держави на етнографічних землях російського народу.

Замовляти кварталник *Форум* можна у видавництві "Сучасність":

Sucasnist
Müllerstrasse 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

Річна передплата за чотири випуски — 25 ам. дол. Перший випуск *Форуму* має 240 сторінок.

ПІСЛЯСЛОВО РЕДАКТОРА

Людина прощається безліч разів щодня. Для кожного виду незліченних щоденних розлук є свої усталені форми прощання — будь то з випадковим знайомим, співрозмовником у телефоні, водієм таксі, продавцем у крамниці, чи навіть пещеною собакою перед виходом з дому. Існують також конвенційніші форми прощання у ситуаціях усвідомленішого розставання: від звичаю тиснути один одному руки при розлуці до ритуалу віддавати останню шану покійникові перед похованням. Натомість, для розставання з незавершеним ділом нема вироблених традицій прощання. Мабуть, тому, що рідко кому доводиться свідомо залишати розпочату справу на півдорозі, всупереч переконанню, що її можна і треба довести до кінця.

Розстаючися з *Сучасністю* та з її читачами, я все таки вирішила знайти форму прощання, хай і власну. Бо, хоч журнал — не жива істота і не покійник, він таки щось більше, ніж щоденне заняття. Для редактора він є виявом — до більшої або меншої міри — його власної особистості. А розлука з часткою власної особистості варта прощального слова.

Читачам *Сучасности* ясно, що мусить існувати низка проблем і причин, чому журнал від середини 1981 року запізнювався, у 1982 році закінчився числом за липень-серпень, а в 1983 році виходить подвійним числом за січень-лютий з частиною матеріалів, явно пов'язаних з минулорічними роковинами.

Тут не місце пояснювати всі причини виникнення такого стану і встановлювати відповідальність за нього. Досить сказати, що причини водночас об'єктивні і суб'єктивні. Проблеми випливають з об'єктивних обставин, контроль над якими зводиться лише до вибору належних розв'язок. А вибір розв'язок і підходів власне й становить суб'єктивний елемент у цьому. Я зосереджуся над об'єктивними обставинами і постараюся запевнити читачів, що журнал переборе ці тимчасові труднощі, і в майбутньому вийдтиме без перебоїв.

Не може бути таємницею ні для кого, що об'єктивні обставини, в яких сьогодні редагується журнал, значно відрізняються від тих, за яких він почав виходити 1961 року. Коло авторів і співробітників змінилося, відійшло багато людей, які в той час були всього яких років 20 відірвані від рідного ґрунту, мовного і культурного середовища. До того ж, це були люди, виховані на традиціях європейського почуття відповідальності бути співтворцями власної культури. Для них було чуже Маклуганове поняття "гара-

чих" та "холодних" засобів комунікації, друковане слово було безпосереднім, суцільно доречним способом, щоб спілкуватися один з одним, розвивати та збагачувати інтелектуальне життя свого українського середовища.

На двадцять третьому році існування цього журналу на їхнє місце прийшли люди, виховані, а то й народжені далеко поза межами того ґрунту, який мусить жити, хай і в парадоксально-відворотному сенсі, кожного, хто пише або тільки читає по-українськи, живучи повноцінним життям громадянина будь-якої країни, крім своєї. Надзвичайною силою поживних речовин українського ґрунту є їхня здатність просякнути чужі, віддалені ґрунти і дати плоди у цілком відмінних середовищах. Саме завдяки цій властивості української "речовини" коло співробітників, як і читачів, змінюється, але не зменшується. Одначе, ця зміна приносить інші проблеми, а тим самим вимагає інших рішень.

Зі зрозумілих причин українська мова для українців майже ототожнюється з національним самовизначенням. Не тут місце досліджувати переваги і вади такої настанови. Одначе, цікаво відзначити парадокс: тільки малесенька горстка українців свою мову справді знає, а ще менша — плаче. Переважна більшість українців щонайменше двомовна. А є й чимало багатомовних. Вивчаємо і дбайливо плачемо чужі мови. Тільки власна видається нам нездоланним бар'єром. Чи не приходять на думку страфаретизовані тисячами дитячих деклямацій провісницькі, а разом такі прості слова Шевченка?

Коротше і пряміше кажучи, нова зміна з малими винятками не здатна передати нюансів думки українською мовою. Крім того, це покоління виховане в інших традиціях ваги і тривкості писаного слова. Як і в щоденному житті, ринкова психологія швидкого застарівання до деякої міри панує і в інтелектуальних колах, з яких виходять сьгоднішні співробітники цього журналу. До того ж, це покоління роздвоєне між вимогами забезпечення кар'єри в т. зв. "справжньому" світі та своїм доволі своєрідним розумінням "українства" і тих обов'язків, що їх таке самовизначення накладає на людину. І все ж таки воно радо дає матеріяли і хоче їх друкувати по-українськи. Але для цього воно потребує посередника. На коротку мету цими посередниками можуть бути фахові перекладачі. На дальшу мету журнал мусить стати тим каталізатором, що зірве нашу благодущність щодо всього найістотнішого для нас і приверне повноцінність та усвідомлення незбагненого багатства української мови і культури не тільки серед нас, але й серед майбутніх поколінь.

Щоб це здійснити, *Сучасність* не може стояти на консерваторських позиціях. Вона не може діяти лише як засіб зберігання цінностей супроти невідрадного стану в Україні. Журнал

мусить активно еволюціонувати, додержувати кроку з часом, а в стосунку до України навіть випереджувати, накидати. Розвиток думки в галузях усіх видів мистецтва та суспільно-політичних ідей на Заході проходить ракетним темпом. Думка думку замінює, часто не встигаючи повністю викристалізуватися. Відсіваючи неповноцінне, скороминуче, диктоване модою, невже українці в еміграції не здатні розбудовувати цю динаміку і в українськомовному журналі? Адже ж є такі, що активно включилися в цей процес у чужомовному світі. А якщо їх не так уже й багато, то що визначає рівень, і зміст — кількість, чи якість? Я вірю — і не за ще одною вже шаблонною фразою *contra spem spero*, — що без надмірних зусиль можна значно підсилити цей елемент і в *Сучасності*. А коли журнал стане повнокровним співбесідником у поточних дискусіях, які породжують думку і живлять розумове життя, він стане стимулом для збереження і плекання тієї мови, якою друкується. Коло замкнеться.

Так я розумію об'єктивні обставини, в яких перебуває *Сучасність*, і такі я пропоную суб'єктивні розв'язки. Тут можна б ще додати про низку другорядних, хоч і не менш важливих, технічних нововведень, які прискорили б у багато разів процес видавання журналу. Сьогоднішня технологія дає засоби, за яких навіть такий звичний домашній прилад, як друкарська машинка, вже застарілий. Таких засобів багато, але це вже справа спроможностей видавництва, ледве чи настанови редактора або співробітників журналу.

Останнє, що залишається сказати на прощання — це про потребу чітко усвідомлених можливостей і мети. Живучи в суспільствах з усіма ознаками такого визначення, ми інколи забуваємо, що не всі засоби, звичні нам у цих середовищах, мають пряме застосування в обставинах, пов'язаних з еміграційними аспектами нашого життя.

Тут приходиться на думку двадцятилітньої давности дискусія, в якій мені довелося брати участь. Ішлося про потребу створити в еміграції українську симфонічну оркестру. Пригадую обурення з приводу мого аргументу, що легше і доцільніше шукати в еміграційних умовах чотирьох віртуозів, щоб створити високоякісний квартет, ніж вдаватися до грандіозних і нездійснених намагань конкурувати з фон-Карааном.

За об'єктивними критеріями, квартет нічим не поступається перед симфонічною оркестрою. Він не становить скромнішої форми музичного вислову; за своєю природою, він — витонченіша форма виконавчої творчості, бо кожен його член виступає, наче оголений до самого тільки таланту перед навіть не надто технічно вибагливим слухачем.

Як у дискусії про оркестру і квартет, так і в мові про потребу

чітко усвідомленої мети, важливо брати до уваги можливості і обмеження. Можливостей треба шукати, виборювати. В обмеженнях — намагатися знайти користі. Із усього треба вміти будувати капітал, а нагромадивши, остерігатися від розмінювання його на дрібні монети. Втративши одного музику, квартет не перетворюється автоматично на тріо. Частіше перестає існувати музична одиниця як така.

Вступаючи в двадцять третій рік свого життя, *Сучасність* становить великий капітал, якого нікому не вдасться розмінати. Я впевнена, що ті, хто приходить на моє місце, знають вартість цього капіталу.

Марта Скорупська

У ВЛАСНІЙ СПРАВІ

1. Як ми своєчасно інформували наших читачів, різні технічні труднощі привели до дуже серйозного запізнювання нашого журналу впродовж минулого року. У зв'язку з цим ми вирішили закінчити тогорічний випуск *Сучасности* на 7-8 числі за липень-серпень 1982 року й продовжувати видання журналу, починаючи з перших двох місяців цього року. Таке подвійне число за січень-лютий 1983 року передаємо тепер у руки наших читачів. Також повідомляємо, що вже надруковане 3 число за березень ц. р. та що в дальшому *Сучасність* буде виходити кожного місяця. Просимо в наших читачів вибачення за минулорічні запізнення та щиро дякуємо за розуміння та прихильність. Воднораз інформуємо, що передплата за ненадруковані числа журналу за чотири останні місяці минулого року зараховується на цей рік.

2. Починаючи від березневого числа цього року, *Сучасність* буде друкуватися в Мюнхені, куди перенесено редакцію, яку очолює Іван Кошелівець, колишній довголітній редактор нашого журналу.

3. Висловлюємо щиру подяку Марті Скорупській за її віддану працю на посаді головного редактора *Сучасности* впродовж двох минулих років та надіємося на її дальшу співпрацю з нашим видавництвом.

15 лютого 1983

Видавництво і редакція «Сучасности»

Зміст

3 **Юрій Лопатинський**

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 4 *Олександр Смотрич*: Епілоagne.
- 7 *Габріель Гарсія-Маркес*: Похорон Мами Гранде. *Переклав з еспанської Вольфрам Бургардт.*
- 20 *Стенлі Кюніц*: Велфлітський кит. *Переклав з англійської Богдан Бойчук.*
- 24 Лавреати літературної та наукової нагород Фондації Омеляна і Тетяни Антоновичів.
- 25 Виступ Юрія Шевельова на акті вручення нагород Фондації Омеляна і Тетяни Антоновичів у Нью-Йорку 5 лютого 1983 року: другої літературної нагороди — Василю Стусові і першої наукової Орестові Субтельному.
- 29 *Григорій Костюк*: Піднятися вище і літати швидше... (Іван Світличний як літературний критик).
- 45 *Іван Світличний*: Гармонія і алгебра.
- 62 *Мирослав Шкандрій*: Літературна політика в Україні 1971-1981.

ТЕАТР І МУЗИКА

- 83 *Юрій Фіяла*: Ігор Стравінський: естетика, творчість, безсмертя.
- 115 *Василь Витвицький*: Кароль Шимановський.
- 121 *Валентина Маркаде*: Театр Леся Курбаса.

У СОРОКОВІ РОКОВИНИ УПА

- 131 З послання Патріярха Йосифа.
- 133 *Юрій Лопатинський*: УПА — збройна сила українського народу.
- 142 *Роман Ільницький*: Слово з нагоди 40-річчя УПА.
- 148 *Микола Лебедь*: Організація протинімецького опору ОУН 1941-1943 років.
- 156 *Мирослав Прокоп*: Програмові процеси в ОУН під час Другої світової війни і питання політичної платформи УПА.
- 162 *Петро Содоль*: Організаційна структура УПА.
- 168 *Тарас Гунчак*: УПА в західніх архівах.
- 173 *Євген Стахів*: УПА в радянських публікаціях.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 177 *Богдан Гаврилишин*: Радянський Союз (Розділ з книжки «Путівник у майбутнє»).
- 191 *Богдан Витвицький*: Новий рецепт поліпшення ефективності суспільного ладу.
- 198 *Омелян Пріцак*: Місце Липинського в українській інтелектуальній історії.
- 211 *Володимир Нагірний*: Західна інтелігенція та Радянський Союз. Прочани, жертви обману чи творці «шляхетної брехні»?

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 229 *Надія Світлична*: Деякі підсумки репресій на Україні в 1982 році.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 247 *Сергій Мюге*: Магія слова.

СПОГАДИ — ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОЧИМА КОЛИШНИХ СТУДЕНТІВ

- 252 *Ю. Ш.*: Мати-й-мачуха.
- 255 *Любов Дражевська*: 1928—29, 1933—35.
- 266 *Оксана Буревій*: 1939—1941.
- 273 *Оксана Соловей*: 1936—1941.
- 287 *Надія Світлична*: 1953—1958.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 293 Проголошення президентом Регеном Дня Української гельсінкської групи.
- 295 Програмові засади Братства Тарасівців.

ЖИТТЯ В ХАРКОВІ

- 302 *Ісак Гейбер*: Залізобетонний «Вася» йде в атаку на Захід...

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 310 *Дарія Даревич*: Великий успіх мистців з України.
- 314 Розмова з Георгієм Костакісом. *Провела Дзвінка Орловська*.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 322 *Степан Процюк*: Техніка здобуття влади над безвільним суспільством.
- 331 *Святослав Гординський*: Церкви Закарпаття.
- 335 *Анна-Гая Горбач*: З перспективи хлопського філософа.
- 337 «Форум» — новий журнал видавництва «Сучасність».
- 338 Післяслово редактора.
- 341 У власній справі.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüslikon
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
14! 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1983 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуела	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швайцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для влат: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: *Deutsche Bank A. G.*
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto *PSchA München*
Kto Nr. 22278-809

ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Іван Смолій

НЕСПОКІЙНА ОСІНЬ

Мюнхен, 1981, 378 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

У романі автор подає широку панораму подій тривожної осені 1943 року, коли з Сходу котилася Червона армія, форсуючи вже Дніпро, приневолюючи Німецьку армію до відступу і дефензиви, а на Волині і в Галичині формувалися всечисельніші відділи УПА. «Неспокійна осінь» віддзеркалює в яких складних обставинах жив тоді український народ, як діяло українське підпілля і перед якими важкими рішеннями стояло воно. Все це показано не в публіцистичних формулюваннях, але в повних деталях побутових картинах, що зображують живих людей, які діють, шукають, змагаються, ризикують життям і в обставинах воєнного лихоліття пробують теж схопити промінчик особистого щастя.

Ціна: 13 ам. дол.

РОБІТНИЧІ СТРАЙКИ В ПОЛЬЩІ 1980

Мюнхен, 1981, 193 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

До збірки увійшли документи, які розповідають історію виникнення і діяльність вільної профспілки польських робітників «Солідарність». Збірка включає тексти заяв Комітету оборони робітників (КОР), Хартію робітничих прав, тексти документів про утворення і легалізацію вільних профспілок, зокрема домовлення Міжзаводських страйкових комітетів з урядовими комісіями, документи про перебіг страйків на різних заводах і в містах Польщі, а також тексти заяв солідарності з «Солідарністю» польських письменників, студентів, учених, представників Католицької Церкви. Вміщено також уривки зі статей та есеїв Яцека Куроня, Адама Міхніка та Лешка Мочульського. Збірка ілюстрована фотодокументами.

Вибір документів, передмова та висновки Мирослава Прокопа.

Ціна: 7 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytskyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA